

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

P. Sarmiento

NÚMERO 363

A CORUÑA

ANO 2002

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

NÚMERO 363

A CORUÑA

ANO 2002

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Coordinadores

XESÚS ALONSO MONTERO
XOSÉ LUÍS AXEITOS AGRELO
XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ

Coeditan

REAL ACADEMIA GALEGA
FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS
HÉRCULES DE EDICIONES, S. A.

Deseño

XOSÉ DÍAZ/IMAGO MUNDI

Maquetación e Impresión

HÉRCULES DE EDICIONES, S. A.
R/COMANDANTE FONTANES, 6-1º ABCD
TEL. 981 22 05 85
FAX. 981 22 07 17
15003 A CORUÑA

ISBN: 84-87987-32-X

ISSN: 1576-8767

Depósito Legal: C-743/2000

© Real Academia Galega

Rúa Tabernas, 11
15001 A Coruña

Esta publicación é posible gracias á colaboración económica da Fundación Rodríguez Iglesias, Hércules de Ediciones, S. A. e Fundación Pedro Barrié de la Maza

PRESENTACIÓN

O presente número, o 363 do noso *Boletín*, está dedicado, en boa parte, ó estudio da vida e da obra do P. Sarmiento, personalidade literaria e científica que protagonizou o Día das Letras Galegas do ano 2002.

Os estudos sarmientianos ofrecémolos en dous capítulos. Figuran no primeiro os traballos escritos “ad hoc” para este número do *Boletín*, e figuran no segundo as alocucións proferidas por cinco académicos numerarios no Día das Letras Galegas, xa no acto de Pontevedra (17 de maio), xa no acto de Vilafranca do Bierzo (18 de maio). Ábrese o primeiro capítulo cun soneto do poeta Xosé C. Gómez Alfaro. Cómpre aclarar que o traballo de Xosé Luís Pensado Tomé, o eminente estudioso de Sarmiento, é un inédito que nos proporcionou a familia, feito que a Academia (da que o profesor Pensado foi membro de honra) agradece moi vivamente.

No terceiro capítulo deste Boletín acollemos traballos que a Academia está interesada en publicar por tratarse de estudos ou de exhumación de textos ós que a nosa institución non debe estar allea.

Como é norma no *Boletín*, que é o órgano oficial da institución, dedicamos as páxinas pertinentes ós distintos apartados da Vida Oficial da Academia.

Ó PADRE SARMIENTO

Vilafranca do Bierzo foi o berce
daquel Pedro José, pero a substancia
está na Pontevedra azul da infancia
onde a nai é fogueira e alicerce.

Salamanca, León, Madrid, Oviedo,
celas de albo ascetismo e de constancia,
souberon das lucenzas e fragancia
do almo frade do Lérez tan inqueda.

Non houbo abandeirado máis preclaro,
nin Marcos da Portela máis preciso,
nin vate da foresta máis puxante.

Copleiro fiel da matria nosa e faro,
non sei se se achará no paraíso
adaíl da linguaxe máis amante.

X. C. Gómez Alfaro

I

Estudios e investigacións sobre o P. Sarmiento

O NOME E A OBRA DO PADRE SARMIENTO NO FRANQUISMO

Xesús Alonso Montero

A IMPRECACIÓN CONTRA A MORTE DE XOSÉ LABRADA.

A PRIMEIRA LAUDATIO EN HONRA DO PADRE SARMIENTO

Xosé Ramón Barreiro Fernández

O PENSAMENTO BIOLÓXICO DO PADRE SARMIENTO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

LINGUA, VIDA COTIÁ E CORRIDAS DE TOUROS.

MISCELÁNEA INÉDITA DE FR. MARTÍN SARMIENTO

Xesús Ferro Ruibal

TRADICIÓN MANUSCRITA E DIVULGACIÓN IMPRESA

DO COLOQUIO EN COPLAS GALEGAS.

CONSIDERACIÓNS Á LUZ DO AUTÓGRAFO ORIXINAL

Henrique Monteagudo Romero

A FORMACIÓN DA CONCIENCIA LINGÜÍSTICA DE SARMIENTO

Xosé Luís Pensado Tomé

FREI MARTÍN SARMIENTO, ANTICUARIO

Fernando Pereira González

ADIANTÁNDOSE Ó SEU TEMPO: COÑECEMENTO E ENSINO

DA XEOGRAFÍA NA OBRA DE FREI MARTÍN SARMIENTO

Francisco Rodríguez Lestegás

SARMIENTO E A LEXICOGRAFÍA GALEGA

Antón Santamarina Fernández

O NOME E A OBRA DO PADRE SARMIENTO NO FRANQUISMO

Xesús Alonso Montero

1. Algunhas singularidades de Frei Martín Sarmiento

Na España da Ilustración, poucas persoas máis versadas que o Padre Sarmiento en tantos e tan distintos saberes. Polígrafo de tantas dimensións, sempre estivo lonxe, voluntariamente, do proskenio, que é o lugar para recibirlos aplausos do público. Pero el, o sabio Sarmiento, que escribiu miles de pregos, non quixo publicalos, non os fixo públicos. Morreu, en 1772, case inédito, pero, entre moitos eruditos, con auréola de sabio, de “Salomón gallego”, como reza un poema de 1773¹.

Só nunha ocasión este erudito alleo a calquera vaidade literaria, este sabio obstinado en escribir para si ou para algún amigo moi especial, publica un libro, pero fíxoo para arreoñerse, publicamente, a unha inxustiza, ós ataques de que era obxecto a obra intelectual do Padre Feijoo, de quen era, ademais de confrade, amigo e devoto admirador. Feijoo foi atacado, moitas veces, pola súa actitude intelectual, ortodoxa sempre, posta ó servio das luces, é dicir, contra non poucos escurantismos da época. Sarmiento, devoto da obra intelectual de Feijoo, decide, por unha vez na vida, doído de tantos ataques, non poucos inicuos, saír da austera cela benedictina, achegarse ó proskenio das Letras e publicar un libro, non en demanda de aplausos, si para facer xustiza. En efecto, no ano 1732, publica en Madrid, en dous volumes, a *Demostración crítico-apológica del Theatro Crítico Universal*, obra de tanto éxito que, en vida de Sarmiento, foi editada tres veces máis. Sentía no cerne do seu espírito de tal xeito as impugnacións a Feijoo que el, pouco dado ás artes da poesía, chegou a publicar, nunha folla solta, un “Soneto al impugnador del Theatro Crítico” (Madrid, 1749).

Dentro das singularidades deste *monstruum sapientiae*, non foi a menor a de manter os seus escritos, ano tras ano, na ineditiz, condición, como vimos de ver, só desmentida cando houbo que defender intelectualmente a quen, gloria da súa orde e do seu país, lonxe de ser merecente de certos ataques, merecía gratitude e gabanzas.

Hai outras singularidades, entre elas a de non admitir —e menos solicitar— cargos de responsabilidade por importantes que fosen. Coñecida é a carta de 1755 na que adianta a súa renuncia a ser abade de Ripoll, tendo en conta —aclara— “mi genio totalmente adverso a ese género de dignidades y empleos”². Preludia a actitude doutro sabio eclesiástico galego, tamén filólogo, Ángel Amor Ruibal, quen, invitado a ocupar unha cadeira episcopal, respondeu: “Con las manos enguantadas no se puede escribir”³. Ó Padre Sarmiento todo o tempo lle era pouco para ler, escribir e investigar, fóra ou den-

tro do convento. Supoñen algúns —con acerto, creo— que, como eclesiástico, dedicou as horas estritamente indispensables ós oficios relixiosos. Na orde beneditina, que ten como divisa “ora et labora”, o Padre Sarmiento laborou moito máis que orou.

2. A gran singularidade

Quen lea cun pouco de atención un libro de 1947, magnífico aínda para hoxe, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, de Fernando Lázaro Carreter⁴, especialmente a Parte Segunda, titulada “Español y latín” (pp. 125-192), decatarse axiña de que nese período, o da Ilustración, son moitos os escritores, eruditos e pedagogos que, conscientes de que o latín das aulas era moi deficiente e de difícil acceso, propuñan, sen faltarlle ó respecto á vella e nobre lingua clásica, a presenza da lingua vulgar nas cátedras e tamén o uso desta na exposición dos temas científicos e filosóficos, temas nos que o latín fora exclusivo ou hexemónico durante séculos. Lázaro Carreter aclara: “Feijoo estaba dando el ejemplo, tratando de todos los asuntos del cielo y de la tierra en un claro y sencillito castellano”⁵. Os amigos de Feijoo están nesta liña, e algún, como Martín Martínez, chega a redacta-la súa *Medicina scéptica* en castelán, rompendo coa tradicional lingua facultativa, o latín⁶.

Está a soar, moi en serio, a hora da lingua vulgar, pero, dos vulgares, o que os ilustrados españois defenden, practican e propoñen é o vulgar que conta xa cunha espléndida tradición literaria, o castelán, idioma que, mellor ou peor, falan, polo menos en certas ocasións, as persoas cultas e “importantes” dos territorios onde ese idioma non é vernáculo, non é o do país. Sábese que a inmensa maioría das xentes dos territorios extracasteláns falan, aínda que non o lean nin o escriban, outros idiomas.

Pois ben, ¿qué pedagogo ou que home de Letras se interesou por estes vulgares, menos ilustres, para propoñelos ou como linguas de estudio ou como linguas para, desde elas, penetrar con máis eficacia e facilidade no templo laico do castelán ou no templo sagrado do latín? Ninguén ou case ninguén.

O compromiso de Feijoo e os eruditos do seu círculo —recalca Lázaro— non está, nesta pugna, co latín. Pero nese círculo está tamén o Padre Sarmiento, que vai máis alá dos seus amigos, o que Lázaro consigna non sen certo asombro:

Defiende la lengua propia como la más apta para ello, en contra del latín, y no se muestra muy dispuesto a aceptar las razones de jesuitas y escolapios en este punto. Se le antojaba necesidad el querer aprender una lengua desconocida en un texto escrito en dicha lengua: era necesario que los muchachos conocieran previamente el castellano; aun más, a los niños gallegos había que enseñarles el latín con gramáticas escritas en su propio dialecto⁷.

Chegado aquí, Lázaro non aduce ningún texto de Sarmiento e limítase a remitir, en nota, ás páxinas 191-195 do libro de Antolín López Peláez *Los escritos de Sarmiento y el siglo de Feijoo* (A Coruña, 1902). É mágoa que Lázaro non tivese en conta —ou non tivese acceso— unha obra de Sarmiento fundamental, tamén para esta cuestión, o *Onomástico etímo-*

lógico de la lengua gallega, non inédita daquela. Editárase en 1923, en Tui, como folletín de *La Integridad*, edición, certamente, pouco asequible⁸. No *Onomástico* abundan os parágrafos sobre esta insólita reivindicación, algúns tan claros como o 79, onde Sarmiento afirma, sen rodeos, que ós nenos galegos hai que ensinárllle-lo latín usando só a lingua gallega.

¿Quen, entre os ilustrados do XVIII, reivindicou, para aprende-lo latín, o uso dun vulgar non ilustre? O documentado libro de Lázaro Carreter non consigna ningún outro nome, indicio significativo.

Un especialista nestes temas, Ramón Mariño Paz, precisa que “a proposta de Sarmiento era literalmente revolucionaria”, dito o cal aclara:

Salvo algunha ilustre excepción coma a de Jovellanos, que, preso no castelo de Bellver, observou que os nenos mallorquinos non daban asimilado o que lles intentaban aprender os seus mestres porque llelo ensinaban en castelán e non en catalán, ninguén se situou na liña marcada polo P. Sarmiento. A norma foi a preconizada por Mayans⁹.

En efecto, Sarmiento non está totalmente só, como aclara —el o primeiro— Mariño Paz, pero conviría ter en conta que, nun territorio específico, o de Cataluña, non escasean, no seu discurso metalingüístico, obras nas que se afirma que o catalán debe ser a lingua escolar dos nenos. Algunhas son claras xa no título como *Instruccions per l'ensenyança de minyons*, de Baldiri Rexach (1749). Certamente, Cataluña era diferente, moi diferente. Non se esqueza —se se compara coa Galicia de Sarmiento— que o catalán, lingua escolar poucos anos antes, tiña, daquela, unha certa presenza na escrita e era falado, en boa parte, polas clases acomodadas e dirixentes.

De tódolos xeitos, o que en Jovellanos é unha observación de pasada, en Sarmiento é unha especie de cruzada pedagóxica, cruzada, por outra parte, a favor da súa lingua natal e infantil, aquela en que non foi escolarizado. De aí a paixón, paixón ausente en Jovellanos. Sáibase que Jovellanos, asturiano, nunca se manifestou a favor do bable, polo que algunha vez se interesou como erudito, asunto estudado, xa hai tempo, por Ángel del Río¹⁰.

3. Máis sobre esta singularidade: a carta, de 1758, sobre a educación de Alonsoño

O 28 de xuño dese ano, Sarmiento escribe ó seu irmán Francisco Javier, que vive en Pontevedra, unha carta que constitúe, sen dúbida, un documento pedagóxico, ademais de insólito, de moi alto valor. Velaquí o que cómpre reter neste noso traballo:

a) “Celebro que *Alonsoño* y *Matildiña* vayan saliendo aguditos para maldita la cosa. Es preciso no aterrar a Alonsoño con castigos ni espiritarle con la *Compañía* y otros espantajos. *Cariño*, *premio* y *emulación* han de ser sus atractivos y, sobre todo, *ciencia* y *claridad* y *arte* en enseñarle, pues tengo evidencia que hay mucha falta de eso en España. Ahora que está niño, haz que le saquen a pasear y que vea objetos nuevos y *espectables*.”

b) “Y quiero que se le enseñe la *lengua gallega* con especial cuidado, además de lo que deba charlatear con los otros *niños*. No pienses en que *castellanice* hasta que sepa bien y con extensión el *Gallego*.”

c) “Es una desalmada necesidad poner los *niños gallegos* a la *jerga* de la Gramática antes de saber con mucha extensión la *lengua gallega*... Hazte cargo que al *portugués* se le enseña el Latín en portugués, al francés en francés... al sueco en sueco, al *castellano solo* en castellano.

Pues ¿qué tiranía es que al gallego no se le enseñe en gallego el Latín? ¿Qué fatuidad es que al niño gallego se le enseñe una lengua innota en lengua castellana que no entiende? Había de quemar todo libro de Gramática que pasase a Galicia y que no estuviere explicado en lengua *gallega*.”

d) “Tengo evidencia de que un niño gallego si sabe ya bien su lengua entrará como por su casa a entender Latín, y después a entender el castellano mejor que los castellanos mismos.”¹¹

O Padre Sarmiento, como fará, logo, no *Onomástico* e noutras obras desaproba o método *ignotum per ignotum*, terminoloxía que o noso pedagogo repite *ad nauseam*. Quizais non hai en toda a oceánica obra de Sarmiento unha páxina tan precisa e elocuente, como esta carta, sobre os seus insólitos postulados pedagóxicos. Cando, uns e outros, afirmamos que Sarmiento, no XVIII, propuxo e predicou unha escola en galego, eu faría, pola miña parte, unha suxestión. ¿Tiña presente Sarmiento os alumnos todos das escolas primarias (públicas e privadas)? Eu teño a impresión de que Sarmiento pensa, esencialmente, nos alumnos que, xa adolescentes ou mozos, van estudar carreira (civil ou eclesiástica), para os cales, daquela, aínda era indispensable o latín. Serán estes os que deberían enfrontarse coa Gramática (latina) desde o galego.

É o que Sarmiento recomenda para o seu sobriño, que non é un rapaz calquera. Fillo de don Francisco Javier García Sarmiento, douto en Leis e en Botánica e Comisario de Mariña en Pontevedra, todo fai supoñer que Alonsoño, por cultura e economía familiar, está chamado a facer carreira, carreira maior, e, cando elixa o centro de estudos, eclesiástico ou civil, o latín aínda é, nesa altura, indispensable.

Repárese que, na carta, Sarmiento empeza falando dos seus dous sobriños, Alonsoño e Matildiña, para celebrar que sexan agudos coma allos. Pero, dito isto, a nena desaparece da carta, porque, en realidade, a quen afecta a pedagogía do latín é ó neno, a aquel neno rico (máis ou menos), único tipo de alumnos presentes, daquela, nos estudos non moi primarios. As nenas, aínda as Matildiñas (fillas de pais cultos e acomodados), non cotizaban na bolsa da educación máis ou menos elevada.

Aínda así, a carta do 28 de xuño de 1758 resulta un documento que compendia moi ben tantas e tantas páxinas dispersas sobre o tema, unha teima, ás veces, para o seu autor. O que máis asombra é que esta extraordinaria páxina da pedagogía galega permanecese inédita 226 anos: de 1758 a 1984, ano en que a publicou o profesor Pensado Tomé como un dos apéndices de *La educación de la juventud*¹². Supoñemos que o profesor Pensado copiouna da manuscrita obrante na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela, fonte que citan, en 1995, Xosé Filgueira Valverde e M.ª Xesús Fortes Alén,

os editores do *Epistolario* (Consello da Cultura Galega). Interesado eu en facer unha edición facsimilar de tan importante texto, comunicáronme algúns investigadores, entre eles Antón Costa, que este manuscrito non existe na Biblioteca Xeral ou non está, polo momento, localizable. Informado do cal, consulto o *Catálogo de manuscritos da Biblioteca Xeral*, redactado por María Virtudes Pardo Gómez (Universidade de Santiago de Compostela, 1998), no que se le: “Falta a carta nº 22 (28 de junio de 1758)” do Mss. 599/1, Cartas de Sarmiento (90 pezas).

4. Páxinas de Sarmiento sobre a defensa e ilustración da lingua galega

Son moitas e aparecen en obras súas de moi distintas épocas. Sarmiento era moi consciente de que defendía e gababa un idioma que, fóra e dentro de Galicia, era subestimado, un idioma, por outra parte, non empregado na escrita desde había séculos, salvo en pouquíssimas excepcións. De aí, os seus esforzos en descubrir e acentuar “virtudes” no galego, entre elas a proximidade ó latín ou a carencia de arabismos, punto este no que esaxeraba un pouco. Recentemente Henrique Monteagudo recolleu e organizou, en tradución galega, estes e outros textos nun corpus moi útil¹³.

Quizais o que máis lle doe a Sarmiento é o silencio das musas vernáculas durante séculos: sen literatura galega no XVIII, no XVII, no XVI... ¿E na Idade Media? Sarmiento, erudito como poucos, fixo esforzos como ninguén para descubrir algún monumento literario no noso idioma. Ningún dos tres Cancioneiros profanos fora editado, fraga lírica da que o noso erudito non tiña noticia. E así as cousas, un bo día —un día marabiloso para el— bate coa *Carta Prohemio* do Marqués de Santillana, que el transcribe, alborozado, nos parágrafos que lle (nos) interesaban, entre outros, este: “... no ha mucho tiempo, qualesquier Decidores o Trobadores de estas partes, agora fuesen Castellanos, Andaluces o de la Estremadura, todas sus obras componían en Lengua Gallega o Portuguesa”.

Léanse, completos, os parágrafos 368 e 369 das *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*, libro de 1745 que Menéndez Pelayo considerou como “el primer ensayo formal sobre los orígenes de nuestra poesía”¹⁴. Máis adiante, no parágrafo 452, o deslumbrado lector de Santillana láia-se nestes termos: “Yo, como interesado en esta conclusión, por ser gallego, quisiera tener presentes los fundamentos que tuvo el Marqués de Santillana, pero en ningún autor de los que he visto se halla palabra que pueda servir de luz”.

O eruditísimo patriota morreu sen ter nas súas mans textos de Mendiño, Airas Nunes ou Pero Meogo, pero, no seu afán de defender e ilustrar, *velis nolis*, a lingua galega, é capaz de escribir, anos despois: “Noten este precioso pasaje de un docto Marqués y castellano del siglo XV. Los castellanos que hoy desprecian la lengua y poesía gallega y los gallegos que huyen y aborrecen hablar gallego y metrifcar en esa lengua nativa por despreciarse a sí mismos, en tanto grado, continúa el Marqués, que no ha mucho tiempo... Apostaré que no habrá gallego que sepa este precioso y antiquísimo anécdoto”¹⁵.

Sarmiento, antes de le-la *Carta Prohemio*, batera cun códice das *Cantigas de Santa María*, que, lidas con fruición, chegou á conclusión de que foran escritas en galego, conclusión que lle pareceu a el mesmo “inaudita paradoxa”. De contado, confesa que estivo “perplexo muchos años”, pero que, ó le-la *Carta* de Santillana, saú da súa perplexidade¹⁶. Lémbrese que as *Cantigas de Santa María*, “de” Afonso X, publicáronse por primeira vez case século e medio despois. Fíxoo o Marqués de Valmar no ano 1889 en edición da Real Academia Española.

Noutra ocasión¹⁷ referinme polo miúdo ó Sarmiento debuzado sobre este venerable códice de poesía mariánica en galego e cobizoso de encontrar, canto antes, as páxinas poéticas escritas no noso idioma antes da *Carta* de Santillana, texto co que o noso erudito debeu de soñar máis dunha vez.

Este é o Sarmiento que, consciente do fráxil chan que trepa, aférrase ó que sexa con tal de aducir calquera dato que ilustre —que dea lustre— ó seu idioma.

Non ignora Sarmiento que a súa proposta pedagóxica —a de ensinar ós nenos en galego, un idioma tan subestimado— recibiríase como unha proposta peregrina. Consciente do arriscado da proposta —ensinar nunha lingua B, diríase hoxe— esfórzase en ver no idioma virtudes intrínsecas que moitos non sospeitan, tantas que no noso vulgar —un idioma ágrafo— poden explicarse con eficacia conceptos requintados como o da paralaxe en Astronomía. E, meu dito meu feito, Sarmiento, instituído en mestre de primaria, recita a súa lección: “¡Ai meniño! Olla, se te pos debaixo dun melón que está colgado do faiado...”. A lección figura no parágrafo 20 do *Onomástico*, ese gran libro.

Así pois, Sarmiento, sempre un lexicógrafo e un etimólogo aínda hoxe vixentes, é autor de páxinas, moitas e con calquera pretexto, incursas no xénero erudito que denominamos “defensa e ilustración” da lingua, dito sexa, unha vez máis, coa terminoloxía inventada por Joachim du Bellay en 1549 (*Deffence et illustration de la langue françoise*).

5. O estudio da vida e a edición das obras de Sarmiento nos anos do franquismo: outra singularidade

Tamén Sarmiento, *post mortem*, vai ser singular. O seu nome vai ser utilizado reiteradamente en Galicia por certas persoas e unha institución de nome moi relevante, institución e persoas que utilizaron o seu nome en van, pois nada ou case nada fixeron para estudia-la vida do gran polígrafo e edita-los libros que máis podían interesar ás persoas con inquiredanzas dignas de tal nome. Imos ver como Sarmiento, nese anos, tivo que ir ó exilio na compañía de Castelao, Luís Seoane, Otero Espasandín e Núñez Búa.

5.1. En Galicia: irrelevante labor do *Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”*

Esta institución fundouse en Santiago o 15 de febreiro de 1944 e nela integráronse (varios con problemas de conciencia) algúns dos que foran membros importantes do Seminario de Estudos Galegos. Sabido é que o prestixioso Seminario fora clausurado (ou

incautado) no verán de 1936, verán tamén trágico para este instituto de investigación e cultura. Sobre o Seminario contamos cun libro moi documentado de Alfonso Mato¹⁸, quen, pese ó seu saber e ós seus afáns esclarecedores, non precisa cal foi, no fatídico verán, a actuación concreta das novas autoridades e o comportamento dos socios do Seminario que na nova situación non estaban ameazados politicamente.

En 1944 a creación do Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento” foi unha operación política, como non podía ser doutro modo. Algo tiña que face-lo franquismo que tivese unha mínima color galeguista, sobre todo nesas datas nas que os asesores máis intelixentes de Franco sabían que Hitler non ía gaña-la guerra, coñecedores eles do significado da victoria soviética en Stalingrado e do desembarco dos aliados en Sicilia.

Aquí as cousas, créase o Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, que sucede, sen continualo, ó Seminario de Estudos Galegos. Non acerta o actual director do Instituto, Eduardo Pardo de Guevara y Valdés, cando afirma que o Instituto é o “sucesor real y moral” do Seminario¹⁹.

Sobre este punto, convén facer memoria, e referírmonos, en primeiro lugar, ó feito, moi significativo, de que o director da nova institución foino (ata a súa morte, en 1971) Francisco Javier Sánchez Cantón, catedrático de Historia da Arte na Universidade de Madrid, cidade na que tiña outras responsabilidades, algunhas de designación política. Era, en efecto, un home de plena confianza para o Réxime, como o era toda a súa familia pontevedresa. (Sáibase que o seu irmán, o capitán de artillería Luis Sánchez Cantón, foi quen detivo no Goberno Civil de Pontevedra a Alexandre Bóveda²⁰).

O Instituto, pois, no espírito, está moi lonxe do Seminario e dos compromisos éticos e científicos que este tiña coa sociedade galega nos anos da República. Era imposible daquela, aínda que o señor Sánchez Cantón o quixese, que non o quería; por iso foi designado responsable máximo dunha institución que sucede, sen continualo, ó Seminario. Non se diga, pois, que o Instituto foi o seu sucesor real e moral. Abondaría, para non emitir este xuízo, con coñece-la controversia de Sánchez Cantón con Castelao, que eu vou expoñer do xeito máis lacónico. O 20 de xullo de 1946, Castelao, cun pé xa no estribo do barco que o levaría a París como ministro do Goberno Giral, asina o “Envío” de *As cruces de pedra na Galiza*, que finaliza desta maneira:

Temo que os novos eruditos de Galiza sóio xulguen este traballo en razón dos moitos escesos e defeitos que contén, esquecéndose de que sempre fun pouco amigo da cultura esterilizada. Pero, pol-o menos, verán que eu non son “un artista desgraciadamente perdido para Galicia”, como acaba de sentenciar o novo timonel da erudición galega, proscribindo así o meu honrado nome.

Este libro, pois, non foi escrito para quenes maldefenderon o Seminario de Estudos Galegos, nin para os que o suplantaron, pondo a nosa cultura nas fauces dun Estado devorador. Non; este libro, escrito no desterro, vai dirixido aos meus vellos compañeiros, que cicáis o reciban con alegría. Xa sei que non é unha grande cousa; pero é unha proba de miña lealdade ao Seminario e do meu amor a Galiza²¹.

Sánchez Cantón, “o novo timonel da erudición galega”, nunha reseña de *As cruces*, replica nestes termos:

Pero, si debo y quiero callar en lo que a mí atañe, no puedo menos de puntualizar lo que concierne a la sucesión del Seminario de Estudios Galegos. Disuelto este en el mentado año [1936], cumpliendo las normas fijadas en su propio reglamento [...] interrumpiose todo cultivo de los estudios sobre Galicia y se perdieron vocaciones y entusiasmos. El Consejo Superior de Investigaciones Científicas —creado en 1940—, con generosidad de miras, que los gallegos nunca agradeceremos lo bastante, fundó el Instituto P. Sarmiento en 1943... acogió sin la menor reserva a cuantos habían trabajado en el Seminario dentro de las secciones que podríamos llamar de Letras²².

Fai falta ser cínico para afirmar que o Seminario se disolveu cumprindo as normas fixadas no seu propio regulamento. No verán do 36, a violencia política, *de facto*, aniquilou a entidade e a actividade do Seminario de Estudos Galegos como aniquilou, da mesma maneira, os partidos políticos e os sindicatos. En canto ós ex-seminaristas acollidos sen a menor reserva, son moitos os eruditos de hoxe, sobre todo despois dun importantísimo e batallador libro de Isaac Díaz Pardo²³, que non ignoran que algúns deles, sobre todo Otero Pedrayo, participaron no novo Instituto conscientes de que era unha operación política pero tamén sospeitando que algo se podía facer (por parte deles, precisamente). Para entender mellor este maniqueo texto, convén saber que a páxina na que figuran estas liñas (e outras) foi suprimida, anos despois, na edición do volume de F. J. Sánchez Cantón *Pontevedra y los pontevedreses* (Museo de Pontevedra, 1973).

A nova institución para os estudos galegos acolleuse a un nome glorioso na historia da erudición galega, o do Padre Sarmiento, intelectual, por outra parte, moi comprometido no seu tempo cos adiantos e as melloras do seu país. Ninguén lle pode discuti-lo acerto na denominación. Pero un centro de estudos que se rotula con esa advocación (a do Padre Sarmiento) tiña a obriga, prioritaria quizais, de centrar unha parte do seu labor no estudio desa inxente figura, na edición dos seus inéditos (miles de páxinas aínda neses anos) e na edición dos traballos esgotados ou insuficientemente anotados. O que se fixo durante anos e anos foi pouco, moi pouco, e pobre, moi pobre. Xa o propio Sánchez Cantón, en 1945, entoaba esta especie de *mea culpa*:

Se ha mostrado extrañeza ante la ausencia de Fray Martín Sarmiento en los índices de los tres primeros fascículos de *Cuadernos [de Estudios Gallegos]* del Instituto amparado bajo su nombre. Aunque en una publicación incipiente pueden tener excusa omisiones tales, para subsanar la señalada, doy a la imprenta tres cartas autógrafas...

Son palabras que inician o seu artigo “Un miliario descubierto y estudiado por el P. Sarmiento”, publicado no volume III (1945) da revista que era órgano da institución.

Pese ós bos propósitos do director, as páxinas sarmentianas en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, antes de 1972, son escasísimas. Quen queira verificalo consulte o volume publi-

cado pola institución en 1995 co título *Estudos [sic] adicados a Fr. Martín Sarmiento. Artigos dos “Cuadernos de Estudios Gallegos” (1945-1982)*. Unha boa parte deste volume é a reimpresión do tomo XXVII (fascículos 81-82-83), correspondente ó ano 1972, bicentenario da morte do noso sabio. Trátase dun número monográfico, o de 1972, digno de Sarmiento. Era Filgueira Valverde o director do Instituto (e dos *Cuadernos*), e os tempos (tres anos antes da morte de Franco) aconsellaban outros modos.

Pero ¿cantas páxinas sarmentianas se publicaron, nos *Cuadernos*, entre 1944, ano da estrea, e 1972? Recolleitas están no volume de 1995, que prologa Eduardo Pardo, o actual director da institución, nestes termos: “Nesta nova edición [a do tomo XXVII, de 1972], endebén, coidadosamente corrixida, intégranse, cos artigos do volume devandito, todas cantas aportacións concernentes ó P. Sarmiento foron vendo a luz, espaxadas, nos máis de cen volumes da nosa revista”.

Se esta recompilación, feita polo Instituto, non erra, as “aportacións” anteriores a 1972, son seis, estas: o artigo citado de Sánchez Cantón (1945); cinco cartas ó libreiro Francisco Manuel de Mena, en edición do mesmo Sánchez Cantón (1948); once cartas ó seu irmán Javier, en edición de J. Simón Díaz (1948); un breve artigo de F. Cordero Carrete sobre a orixe de Prisciliano segundo Sarmiento (1953), e dous, pouco extensos, de José L. Pensado (1966, 1969). Pouco máis de cincuenta páxinas é o labor da revista do Instituto entre textos do P. Sarmiento e textos sobre el.

Hai, sen embargo, unha “aportación” máis, que non menciona Eduardo Pardo: a edición, como anexo III dos *Cuadernos*, en 1950, de *Viaje a Galicia de Fray Martín Sarmiento (1754-1755)*. Lemos na cuberta (e na portada): “Ms. de la Abadía de Silos transcrito / por / Fr. Mateo del Álamo y Fr. Justo Pérez de Urbel / Edición y notas de F. J. Sánchez Cantón y J. M. Pita Andrade”. Sendo plausible a exhumación dun inédito, hai que dicir que as notas son escasas e, en canto ó prólogo, que titulan “Explicación”, cómpre reter:

a) “Con el presente Anejo prosigue el Instituto la publicación, iniciada con algunas cartas, de inéditos de Fray Martín Sarmiento. Es tarea que se estima fundamental entre los trabajos de nuestro Centro y que, si hasta ahora se ha llevado con lentitud, motivadora de reparos, esperamos que pueda acelerarse.”

Que se saiba, non se exhumou ningún inédito, agás unha carta sobre Prisciliano, antes de 1972 (Sánchez Cantón faleceu en 1971).

b) “Acaso se piense que debió acometerse la edición de estudios del P. Sarmiento de mayor alcance [...] Lejos del empuje de otras empresas eruditas y literarias, los apuntes concisos del presente relato pueden resultar útiles para estudios diversos.”

O prologuista sabe que ofrece ó público un texto de certo interese pero tamén é consciente de que existen outros inéditos de máis entidade e ambición, “de mayor alcance”. Que nunca o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento” exhumou, e, en canto a reedicións, nunca acometeu a do *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, libro de cabeceira de moitos “seminaristas”, como ten declarado reiteradamente Filgueira Valverde.

É certo que no *Onomástico* hai algunhas páxinas entusiastas a favor do galego (nunha delas figura a lección da paraxe), pero, no esencial, é un libro moi erudito de Lingüística galega (sobre todo de Onomástica) que, arredor de 1960 (non digo en 1944), non alporizaría ás autoridades políticas. Está claro que Sánchez Cantón, ademais de franquista, non quería te-lo menor roce cos ortodoxos do sistema.

Porque algo máis se podía facer. En Galicia, un galeguista, o inspector de ensino primario Luís Viñas Cortegoso, publicou moi pouco despois, en 1952, en Edicións Monterrey (Vigo), outra viaxe de Sarmiento, libro —sen faltarlle ó respecto ó de 1950— máis vivo, de máis celme e cheo de noticias sobre o autor moi interesantes. Titúlase *Vida y viajes literarios...* e lese case como unha novela²⁴. Páxinas hai nas que abrolla, coa gracia de sempre, o galeguista *avant la lettre* que foi o Padre Sarmiento. Por exemplo:

Y es bárbara crueldad y necesidad excusada que unos forasteros enseñen a los niños gallegos mediante la lengua castellana, que no saben, la lengua anticuada [o latín] que no deben saber, y castigándoles si se les escapa alguna voz o frase gallega de las que han mamado.

Todo maestro de Gramática que no fuera gallego y erudito en su lengua patria, se debe excluir de ser maestro de niños gallegos, aunque sea un Cicerón o un Quintiliano (pp. 34-35).

A edición, coidada e fermosa, contén, ademais do prólogo e das notas de Viñas Cortegoso, unhas “Aportaciones para un Catálogo de los escritos del Rvdo. P. Fray Martín Sarmiento que han sido impresos”. Daquela, 1952, era o mellor catálogo do ramo.

Volvéndonos ó labor do Instituto, é de xustiza sinalar que existe un traballo de Filgueira Valverde que non debe omitirse. Titúlase “El plan de estudios gallegos ideado por el P. Sarmiento” e foi publicado en 1947²⁵. Quen fora un activo “seminarista”, agora, nas coordenadas de 1947, sen abdicar da súa intelixencia, expón o programa de estudos que Sarmiento trazara para Galicia, pero omite as referencias que o autor do programa fai, en tantas ocasións, á presenza e á necesidade da lingua galega. Nun momento, sen embargo, o ex-seminarista exprésase deste xeito: “El *Onomástico* era lectura obligada de los fundadores del Seminario en el momento en que surgió la idea de constituirlo...” (p. 32). Pero o *Onomástico* non foi reeditado polo Instituto pese a que da edición de Tui, de 1923, por ser en folletín, había moi poucos exemplares. Houbo que agardar décadas para que o profesor Pensado nos ofrecese a súa erudita edición (1999), moito máis fiable cá voluntariosa de Tui, da que foi responsable o bispo Manuel Lago González.

5.2. Sarmiento, na Arxentina, cos exiliados galegos (1942-1964)

Luís Seoane, que foi tantas cousas nas Artes e nas Letras, foi tamén un editor, un editor sen o cal no discurso literario e intelectual galego habería, entre 1937 e 1960, lagoas moi

graves. El soubo sempre qué libros importaban e en cada momento, sobre todo, qué reedicións eran necesarias. No caso de Sarmiento, os dous volumes que nos ofrece son moi valiosos en si, pero, ademais, el intúe que en Galicia non se van reeditar en moito tempo, como así foi. Eses libros son: *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles* (1942) e *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega* (1943). Eu, algúns anos despois, achegueime ó templo erudito e paixonal de Sarmiento a través deses dous volumes, e, coma min, tódolos que non querían renunciar a ese devanceiro que intuían como precursor.

As *Memorias* apareceron na colección Hórreo de Emecé Editores (Buenos Aires), no ano 1942, colección que dirixía Luís Seoane. Léndoo sentímo-la emoción que Sarmiento experimentou cando bateu coa *Carta Prohemio* do Marqués de Santillana ou a emoción con que falaba do venerable códice das *Cantigas de Santa María*. Esa emoción, en moitos de nós, era maior arredor de 1950. Hai moitas outras páxinas interesantes e suxestivas, especialmente aquela en que diserta sobre a capacidade poética das mulleres galegas. Estamos, pois, ante un libro que, en non pequena parte, pertence ó xénero de libros que son unha defensa e ilustración da lingua, ese xénero vedado nesas calendas, e despois, en Galicia, polos custodios da cultura franquista.

Cómpre aclarar que as *Memorias para la historia de la poesía...*, rematadas de escribir en 1745, nunca foran reeditadas desde 1775, data da primeira edición (póstuma, por tanto).

En 1943, o mesmo Seoane publica na colección Camino de Santiago, que dirixe²⁶, da Editorial Nova (Buenos Aires), *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, traballo que nunca aparecera en volume. Seoane parte do texto que Murguía publicara en *La Ilustración Gallega y Asturiana* no ano 1880. Tamén reproduce o prólogo de Murguía e as súas notas, algunhas moi útiles, como a 4 (5 páxinas), que é unha breve historia dos estudos lexicográficos e gramaticais galegos (¡Cantas liñas subliñei no seu día!).

O primeiro editor, López de la Vega, publicou este texto, en 1878, co título “Estudio sobre la lengua gallega y sobre la Paleografía Española”²⁷, título que o profesor Pensado, o último editor²⁸, discute, como discute o de Murguía, adoptado por Seoane.

Títulos á parte, trátase dunha carta ó P. Esteban Terreros, paleógrafo, carta na que lle responde a dúas preguntas, unha sobre a orixe da lingua galega, e outra sobre a Paleografía española. A resposta ó primeiro punto é a que se inscribe máis de cheo no xénero “defensa e ilustración da lingua galega”. Repárese nestas secuencias:

... es un error creerla [a lingua galega] dialecto de la lengua castellana antigua ni moderna (p. 29)

No sé a punto fijo cuándo se comenzó a escribir; sé, sí, que duró el escribirla en los instrumentos públicos hasta los del tiempo de Carlos V (p. 31)

... y, por consiguiente, se conserva más pura [a lingua galega] y más conforme a su madre la lengua latina (p. 32)

... el idioma gallego, tan desconocido de todos y tan despreciado aun de los mismos paisanos (p. 39)

... hasta ahora no he visto una hoja siquiera en que se trate del idioma gallego, ni menos un pequeño diccionario de sus voces (p. 43)

Repárese que estamos en 1755, e é esta secuencia a que suscita a longa nota de Murguía sobre os estudos lingüísticos en Galicia de fins do XVIII a 1880. Luís Seoane, o responsable desta edición porteña, non só reproduce a carta de Sarmiento (co prólogo e notas de Murguía) senón que, no seu afán de complementar ou enriquecer certos puntos, ofrece bastantes páxinas das *Memorias*, recén reeditadas. Son 75, que se refiren, como aclara o editor, “a todo lo referente a Galicia, a sus poetas, a su idioma, a sus orígenes...” (p. 69).

Agora, cando volvo, despois de tantos anos, ó meu exemplar do *Estudio* publicado por Seoane en Buenos Aires, non me sorprenden as pasaxes subliñadas, algunhas das cales veño de reproducir.

Pero aínda hai máis neste volume: un prólogo, para esta edición, do galego que en Buenos Aires podía ter máis sensibilidade ante estes temas: José Otero Espasandín. Mestre e pedagogo, loitou coa República na Guerra Civil, anos nos que colaborou na revista *Nova Galiza* con artigos moi na liña das súas preocupacións, entre eles, “As promesas galegas: a nosa escola” (8-1-1938) e “Reivindicacións galegas: a Fala i o home” (1-2-1938). Sen ser un especialista, Otero Espasandín percibía ben a magnitude da singular aventura intelectual do Padre Sarmiento e non ignoraba que unha gran parte da súa vas-tísima obra aínda estaba inédita, circunstancia que o leva a escribir:

Pero no, lo que no tiene justificación posible es que a estas alturas sigan los manuscritos en los archivos de la nobleza y de los conventos. [...] Pero sí sabemos que de no haberse interrumpido la tarea que en España se había iniciado, a estas alturas, tanto la obra de Fray Martín Sarmiento, como la de tantos otros que esperan la oportunidad de que se les haga justicia, estarían en todos los escaparates de las librerías de los países de habla española.

E finaliza o ilustre exiliado con estas palabras:

Es necesario además aprovechar muchas de sus orientaciones y enseñanzas, tomarlas como normas de conducta para el futuro. También esto se había empezado a hacer por ciertas instituciones culturales españolas, entre ellas el Centro de Estudios Históricos, el Seminario de Estudios Gallegos, las Misiones Culturales de Galicia, que alentaban y subvencionaban algunos gallegos ejemplares. Al sobrevenir la guerra todo se vino abajo. Pero por fortuna quedan aún personas —más de las que se cree— contagiadas por aquel fervor que puso en pie las mejores conciencias españolas, y que solo aguardan la oportunidad de poner manos a la obra de nuevo. La aparición de esta obra es elocuente testimonio de ello.

As últimas palabras son de recoñecemento a un fraterno compañeiro de exilio, a Luís Seoane, unha desas consciencias contaxiadas do lume cívico e cultural que quentou o corazón de tantos republicanos. Era 1943, e, un ano despois, creárase o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, que nada esencial fixo polo estudio e a edición das obras do noso singular erudito.

Algún tempo despois, os exiliados galegos da Arxentina continuarán coa súa preocupación sarmentiana, uns anos —cómpre teimar— en que, en Galicia, o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, engalanándose con plumas alleas, non tiña dereito a tan ilustre nome.

Sexa o primeiro, nesta enumeración, Castelao, que menciona unha e outra vez a Sarmiento en *Sempre en Galiza* (1944, 1961), e faino sempre acolléndose á súa *auctoritas*. Hai catro páxinas no “Libro terceiro”, que é de 1943 (349-52), nas que reproduce textos do noso erudito tirados das *Memorias*, seguindo, sen dúbida, a edición que acababa de publicar Seoane na Colección Hórreo (1942). Nun momento, Castelao, referíndose á *Carta Prohemio* de Santillana, aclara, non sen orgullo: “dada a coñecer primeiramente polo P. Sarmiento” (p. 350).

En 1955, volve Seoane ó tema, nesta ocasión para facer unha semblanza de Martín Sarmiento como intelectual “práctico” interesado nas reformas agrícolas e industriais que desen resposta, no seu tempo, a “cerca de un millón de gallegos... que él lamentaba rotos, esquilados, deshechos, explotados sobre la tierra y sobre el mar...”. No artigo parece haber unha certa crítica á intelectualidade galega do momento, ocupada “en cien problemas bellos, inquietantes y sonoros, útiles quizá cuando las exigencias del inmediato vivir de un pueblo están calmadas...”. Titúlase este traballo “El ejemplo del Padre Sarmiento”²⁹.

Tamén se publicou en *Galicia Emigrante* (nº 27, 1957) o artigo “Un filólogo a la deriva: Fray Martín Sarmiento”. O autor, asturiano, era tamén exiliado: Clemente Hernández Balmori, profesor de Filoloxía Hispánica na Universidade de La Plata. Preparaba, nesas datas, a edición do *Onomástico*, “esa obra que todo filólogo quisiera poseer”. Polo que sabemos, non a publicou nin se volveu ocupar de Sarmiento³⁰.

Unha vez máis un lingüista refírese ó *Onomástico etimológico de la lengua gallega* en termos entusiastas. O mesmo facía por esas datas o profesor Joseph M. Piel nun traballo escrito para “servir de introducción a uma edição crítica... a qual não chegou a realizar-se”³¹. Este traballo, redactado por volta de 1955, fora concibido como prólogo dunha edición do *Onomástico* que pensaba publicar Galaxia. Preparaba a edición Isidoro Millán González Pardo, rigoroso filólogo e bo coñecedor da obra de Sarmiento, pero, por motivos que descoñezo, non se publicou. Subliñemos, sen embargo, que, unha vez máis, unha institución non concorde co pensamento oficial comprométese con Sarmiento, cun dos grandes Sarmientos, o do *Onomástico*.

En 1964, outro exiliado galego na Arxentina, Xosé Núñez Búa, pedagogo tamén, publica “Feijoo, Sarmiento y el idioma gallego”, traballo aparecido nun volume de

homenaxe ó P. Feijoo no segundo centenario da súa morte (1764-1964) organizado pola Universidade de La Plata³². Núñez Búa, que foi profesor de rapaces galegos en Vilagarcía antes do verán de 1936, escolle, con moito tino, textos do *Onomástico* e de *Vida y viajes literarios* nos que o autor aduce argumentos pedagóxicos a favor do idioma galego. Núñez Búa, galeguista militante, mesmo apela a un libro que publicara a UNESCO co título *Empleo de las lenguas vernáculas en la enseñanza* (1954), volume que vén respaldar —parece concluí-lo noso autor— as páxinas de Sarmiento.

5.3. Fóra de Galicia: 1949, 1953

Nas dúas primeiras décadas franquistas publicáronse, fóra de Galicia, dous libros importantes: un dun filólogo e outro dunha pedagoga. Do primeiro, de Fernando Lázaro Carreter (1949), xa falamos noutro apartado. Libro moi valioso, sobre todo para coñecer aspectos que non teñen que ver, exactamente, coa Lingüística galega. Repárese, por exemplo, no capítulo que lle dedica a Sarmiento como autor dunha *Tentativa para una lengua general*, que non é, aclara Lázaro, unha lingua universal, lingua que o propio Sarmiento, con humor latino, “la cuento yo *inter chimoeras scientiarum*”. Do que se trata é dunha “nomenclatura científica de las especies e individuos de la historia natural”, nomenclatura que Lázaro, despois de gaba-lo profundo sentido filolóxico de Sarmiento, cualifica de orixinal.

É certo que Lázaro na súa brillante tese *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII* non consultou o *Onomástico* (non era moi doado) e que, verbo das ideas pedagóxicas de Sarmiento a favor daquela lingua B que era o galego, bebeu nunha fonte indirecta: no clásico libro de Antolín López Peláez. Pero, en calquera caso, non se lle pasou por alto algo tan orixinal, algo tan novidoso.

Ignorouno, por certo, María Ángeles Galino no seu libro *Tres hombres y un problema: Feijoo, Sarmiento y Jovellanos*, de 1953³³. O problema é o da educación tal como o entenden estes tres altos espíritos da Ilustración española. A autora, catedrática de Historia da educación, coñece ben ós pedagogos e educadores do XVIII europeo, pero sorprende que, ó tratar de Sarmiento —das ideas pedagóxicas de Sarmiento—, omita (porque non as ignoraba) as referidas ó binomio lingua galega e escola en Galicia.

Pasados algúns anos, foi directora xeral de Ensino Medio antes da morte de Franco, sen dúbida porque a profesora concordaba, no esencial, con aquel sistema educativo. Hai pouco, volveu sobre o noso pedagogo e leu nun Congreso o relatorio “El espacio del P. Sarmiento en la historia de la educación”³⁴, traballo no que sorprenden, aínda máis, as omisións advertidas no seu libro de 1953. O recente estudio, no que non omite, é un traballo excelente.

6. Final

Hai meses publiquei un traballo breve co título “O Padre Sarmiento e os eruditos franquistas”³⁵. Era, pese á súa brevidade, un adianto do presente estudio. Comezaba con estas

palabras: “Tamén o sabio e patriota beneditino foi vítima dos silencios e das reservas que, como quen non quere a cousa, foi perpetrando contra a súa obra a erudición franquista, polo menos ata 1972. Da polifacecía do eruditísimo Sarmiento, a dimensión que agora nos interesa é a do estudioso e reivindicador da lingua galega, xusto as páxinas menos gratas ó pensamento oficial español desde 1936”.

Agora, para finalizar, quixera completa-las miñas palabras do mes de maio. En efecto, a erudición franquista coa obra de Sarmiento foi recelosa cando non marxinatora en non poucas ocasións. Ou sexa, o Padre Sarmiento, coitado, tamén perdeu a Guerra Civil. Como Curros Enríquez, por exemplo. E, como Curros, emigrou, foi ó exilio, onde o filólogo e o poeta tiveron favorable e entusiasta acollida.

Porque os franquistas, nisto como en tantas outras cousas do espírito, despois do 1 de abril de 1939, dedicáronse, non a crea-las condicións da paz, dedicáronse a administrar a victoria.

Vigo, xullo, 2002

X. A. M.

NOTAS

1. Vid. Alonso Montero, Xesús, “O P. Sarmiento e os poetas”, *Día das Letras Galegas 2002*, Universidade de Santiago de Compostela, 2002.
2. Ó Duque de Medina Sidonia (4-8-1755), en *Epistolario*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995, p. 319.
3. Vid. Gómez Ledo, Avelino, *Amor Ruibal o la sabiduría con sencillez*, Madrid, Impr. Orellana, 1949, p. 50.
4. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949. (Trátase da súa tese de doutoramento, lida en 1947).
5. *Op. cit.*, p. 148.
6. *Idem*.
7. *Op. cit.*, p. 149.
8. Moitas décadas despois foi editada, coas debidas anotacións, polo prof. J. L. Pensado Tomé (A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2 vols., 1999).
9. “O P. Sarmiento no seu tempo”, *Cadernos de Lingua*, Real Academia Galega, nº 8, 1993, p. 95.
10. “Los estudios de Jovellanos sobre el dialecto asturiano (Notas acerca de la Dialectología en el siglo XVIII)”, *Revista de Filología Hispánica*, Buenos Aires, V, 1943.
11. *Epistolario*, pp. 113-114.
12. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1984.
13. *Sobre a lingua galega. Antoloxía*, Vigo, Galaxia, 2002 (*vid.*, no índice temático, epígrafes como “galego antigo, máis parecido co latín”, “non ten vocábulos nin pronuncias mouras”, “abundancia de voces”, etc).
14. *Estudios y discursos de crítica histórica y literaria*, vol. I, Madrid, CSIC, 1942, p. 80.
15. *Elementos etimológicos según el método de Euclides (1758-1766)*, *Boletín de la Real Academia Española*, XVIII, 1931, p. 127.
16. *Memorias*, 600.
17. “O Padre Sarmiento, primeiro estudioso da poesía medieval galega, daquela sen exhumar”, *O P. Sarmiento e o seu tempo*. Actas, II, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1997.
18. *O Seminario de Estudos Galegos na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*, Sada (A Coruña), Edición do Castro, 2001. Sei moi

- ben que Luis Sánchez Cantón, capitán golpista, podía ter irmáns leais á República. A historia demostra que non foi así en Francisco Javier.
19. “Prólogo” ó libro citado na nota 18, p. 10.
 20. Álvarez Gallego, Xerardo, *Vida, paixón e morte de Alexandre Bóveda*, Buenos Aires, Ediciones “Nós”, 1972, pp. 205-208.
 21. Castelao, *As cruces de pedra na Galiza*, Buenos Aires, Editorial “Nós”, 1949 (no colofón, 1950), p. 177.
 22. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, fasc. 19, 1951, p. 298.
 23. *Galicia hoy y el resto del mundo*, Edición do Castro, 1987 (especialmente o cap. 9).
 24. Viñas Cortegoso parte de dous manuscritos, un dos cales xa fora publicado por Juan Domínguez Fontenla no *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense* en 1924.
 25. No volume *El Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos*, Santiago de Compostela, pp. 30-44.
 26. Aínda que neste e noutros volumes da colección faise constar que dirixen a colección Arturo Cuadrado e Luís Seoane, hoxe sábese ben que o verdadeiro director foi Seoane, non Cuadrado, que axudaba en tarefas de imprenta e similares. A concepción intelectual destas e doutras coleccións bonaerenses de tema galego foi sempre de Luís Seoane.
 27. *Revista Contemporánea*, Madrid, XIII, 1878.
 28. “Sobre el origen de la lengua gallega”, en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Vigo, Galaxia, 1974.
 29. *Galicia Emigrante*, Buenos Aires, nº 11, 1955, p. 6. Anónimo, estamos convencidos de que é de Luís Seoane, director da revista.
 30. *Cfr. Textos de un lingüista*, Edición do Castro, 1998 (que, si, recolle o art. de 1957).
 31. “A propósito de um centenário: o “Onomástico” de Fr. Martín Sarmiento (1768)”, *Revista Portuguesa de Filologia*, Coimbra, 1969, p. 118. (Pero en nota aclara que estas páxinas “foram redigidas há mais de dez anos”).
 32. *Fray Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro. Estudios reunidos en conmemoración del IIº centenario de su muerte (1764-1964)*, Universidad Nacional de La Plata, 1965, pp. 103-126. (Hai ed. autónoma do traballo de Núñez Búa nun opúsculo publicado, en Buenos Aires, polo Centro Orensano).
 33. Madrid, CSIC, 1953.
 34. *O P. Sarmiento e o seu tempo*. Actas, II, Consello da Cultura Galega, 1997, pp. 221-235.
 35. Nun suplemento especial de *La Voz de Galicia*, A Coruña, 9-5-2002.

A IMPRECACIÓN CONTRA A MORTE DE XOSÉ LABRADA A PRIMEIRA *LAUDATIO* EN HONRA DO PADRE SARMIENTO

Xosé R. Barreiro Fernández

A rareza bibliográfica desta peza e o feito de que, sen dúbida, foi a primeira *laudatio* en honra do P. Sarmiento, publicada en Galicia ós poucos meses da súa morte¹, recomendan a súa publicación neste Boletín dedicado a conmemorar ó insigne Sarmiento.

1. O texto

Temos dúas edicións do texto de Xosé Labrada. A primeira é unha edición exenta, impresa nos talleres composteláns de Aguayo, e consiste nunha folla de 42 x 31 cm na que o texto, fermosamente impreso, aparece rodeado dunha orla con fondo negro para expresa-lo carácter fúnebre da mesma.

Esta primeira edición é practicamente descoñecida polos estudiosos do P. Sarmiento por tratarse dun impreso rarísimo do que só coñecemos dous exemplares, un que se atopa na Biblioteca da Universidade de Santiago e do que, no seu día, deu conta o P. Atanasio López² e o que agora presentamos³.

Tódolos que citan esta obra, titulada *Expostulatio cum morte ob interitum Rmi Patris Martini Sarmiento*, coñecen só a segunda edición da mesma, impresa en Madrid no mesmo ano 1773, texto que experimenta notables variacións con respecto á primeira edición.

O autor, Xosé Labrada, fai constar na primeira edición, ou edición compostelá, que redactou o texto en latín e en lingua grega, pero que lamentablemente só puido publicalo en Santiago en latín pola carencia de tipos de imprenta en lingua grega. Ó pouco tempo Xosé Labrada ten noticia de que o beneditino Frei Anselmo Avelle, que pronunciou a oración fúnebre en honra de Sarmiento o 7 de febreiro de 1773, por encargo do mosteiro de San Martín de Madrid, está preparando a edición da Oración Fúnebre a a súa intención é incluír “varios elogios hebreos, griegos, latinos y castellanos”. Labrada corrixe entón o texto latino, reducíndoo considerablemente, e ve con satisfacción a posibilidade de que lle publiquen tamén o texto en lingua grega, como así sucede⁴. Esta é, por conseguinte, a segunda edición da *Expostulatio*, aparecida ós poucos meses de imprimirse a edición compostelá.

Esta é unha impresión harmoniosa e, por conseguinte, nobre, aínda que unha análise máis atenta descúbrenos que estamos ante unha especie de “pastiche”: a letra maiúscula inicial, o S, que aparece cuberto cunha coroa, é do gravador Jacobo de la Piedra González (1772-1779)⁵; a orla que rodea o texto é do gravador Varela, tal e como aparece na firma da parte inferior. Aguayo reutiliza os gravados, que xa deberon formar parte dunha

tese de doutoramento⁶ só alterando a cor do fondo do gravado que aparece en negro para dar unha sensación de loito, sensación que aparece remarcada polo filete en negro que aparece ó remate do texto e antes da sinatura de Xosé Labrada como autor do mesmo.

Aguayo ó reutiliza-lo gravado da orla composta por Varela no ano 1768⁷ non foi moi coidadoso porque, polo menos no exemplar que temos, non se axustan adecuadamente os corpos superior e inferior da orla como unha persoa atenta poderá observar.

O texto da *Expostulatio* impreso por Aguayo aparece sen data. O P. Atanasio López dátao no ano 1772⁸ guiado pola data de morte. Se temos en conta que o P. Sarmiento morre o 7 de decembro de 1772 e que a noticia da súa morte chegaría a Santiago non antes do día 15, resulta difícil pensar que en só 15 días Xosé Labrada puidera redacta-lo texto en latín e grego e o impresor Aguayo imprimilo. Por iso, parécenos que o impreso debeu aparecer en Santiago nos primeiros meses do ano 1773 pero antes da publicación da Oración Fúnebre de frei Anselmo Avelle.

2. O autor

Escasos e fragmentarios son os datos que temos sobre Xosé Labrada, autor da *Expostulatio* e pai de Xosé Lucas Labrada, un dos máis notables ilustrados galegos⁹.

Sabemos que no ano 1762 residía en Ferrol e estaba casado con María Antonia Romero, xa que o 18 de outubro de 1762 naceu nesta cidade ó seu fillo Lucas Xosé Labrada Romero¹⁰.

Debeu exercer de mestre ou preceptor de Gramática por algún tempo na Coruña porque cando foron expulsados os xesuítas no ano 1767 contratáronse con urxencia para supli-lo ensino Xosé Labrada e Nicolás Andiano¹¹. Pouco durou Labrada neste destino interino porque no Claustro da Universidade de Santiago, celebrado o 30 de setembro de 1767, acórdase nomear tres profesores substitutos para o ensino da Gramática: Ignacio Frater, para a cátedra de Maiores, Xosé Labrada, para a de Medianos e Xoán Ignacio de Pazos, para a de Menores, Mínimos e Remínimos¹². O Claustro, preocupado polo baleiro deixado polos xesuítas, está programando o futuro curso 1767-1768. Tendo en conta as cantidades que a Universidade traspasaba ó Colexio dos xesuítas para garanti-lo ensino da Gramática (cantidades case simbólicas porque os xesuítas exercían o ensino máis por afán apostólico que por outro motivo) que en 1766 eran 5.500 reais polos catro profesores ou mestres destinados ó ensino, o Claustro nun principio atopouse co problema de ter que facer fronte a uns gastos inesperados. Por iso o que fixo foi reparti-los 5.500 reais entre os tres profesores: 2.000 para o de Maiores, 1.800 para Labrada, de Medianos e 1.700 para o de Mínimos. Protestaron respectuosamente os tres profesores solicitando un aumento dos soldos, o que lles foi concedido en 1768¹³, pasando a percibir 2.500 reais o profesor de Maiores, 2.300 Labrada como profesor de Medianos e 2.200 o profesor de Mínimos.

Ser profesor de Gramática na Universidade comportaba un certo prestixio social pero non podía compararse co dos catedráticos das facultades maiores, xa que ata o século XIX

os profesores de Gramática non gozaron de estabilidade no cargo nin eran considerados catedráticos. Desde 1767 ata 1807 non se celebraron oposicións ás cátedras de Gramática, unicamente tiñan lugar concursos para cubri-las prazas, xa que os profesores eran interinos.

Todo fai pensar que Labrada foi nomeado profesor en Santiago gracias á mediación do rector, Sánchez Ferragudo, que debía telo en estima. Deducímolo non só do feito de que fora nomeado profesor de Gramática durante o seu mandato senón, e sobre todo, da composición que en latín lle dedica Labrada posiblemente en 1771. Habilmente na composición non se cita nunca o nome do rector, pero polo contexto parece claro que se trata deste, cando Labrada escribe:

...cum vadas laetus Ilerdam
felicique illuc ingrediare pede.¹⁴

O lector debe ter presente que Sánchez Ferragudo foi nomeado bispo de Lleida no ano 1771¹⁵. A composición revela o agradecemento de Labrada e promételle que “nulla adjussa tua desidiosus ero”.

Nesta composición atopamos un dato sorprendente, cando ó remate rubrica a súa composición dedicada a Sánchez Ferragudo, escribindo:

Joseph Labrada, gentis cognomine dictus,
ultimus ex servis, cultoribusque tuis

Parece indicar que o seu apelido Labrada foi posto pola xente, quizais por nacer nun lugar ou parroquia chamados Labrada. Iso pode explica-la dificultade coa que nos atopamos para localizalo nos arquivos. De calquera forma debemos ter en conta que o apelido Labrada xa o usaba no ano 1762 cando bautizou ó seu fillo Lucas.

A *Expostulatio* e esta composición sen título en honor ó rector Sánchez Ferragudo son as únicas obras que lle coñecemos. Atribuíuselle tamén unha obra en latín titulada *Pro juventutis*, sen data nin pé de imprenta. Basta estudar esta composición para decatarse de que nin foi impresa en Santiago nin ten nada que ver con Labrada. É unha *relectio*, redactada por un padre xesuíta antes da súa expulsión, nun elegante latín. A confusión procede do feito de que alguén cando se atopou coa poesía de Labrada dedicada a Sánchez Ferragudo a pegou fisicamente ó texto *Pro juventutis* e, por iso, cando se elaborou a ficha, pensouse que o único autor que aparece, que é Labrada, sería o autor das dúas pezas. Sen embargo xa Bustamante, co seu bo criterio bibliográfico, advirte isto mesmo no Catálogo de Impresos da Universidade de Santiago¹⁶.

A marcha para Lleida do seu protector debeu, sen dúbida, prexudicar a Labrada, dada a súa condición de profesor substituto e interino. Perdémola pista deste profesor na documentación universitaria o que parece confirmar noticias fragmentarias e pouco comprobadas de que marchou de Santiago para exercer de preceptor ou mestre en Pontevedra e na cidade da Coruña. O de Pontevedra a penas ten fundamento algún e pare-

ce fundarse nun documento do ano 1773 no que consta que no ano 1769 foi comisionado pola Universidade a Pontevedra para formar parte do tribunal que debía constituírse para nomear un catedrático por oposición na escola de gramática daquela cidade¹⁷. No documento indícase que Labrada cumpriu con exactitude este cometido, pero advirtamos que non foi de opositor senón de xuíz.

Ademais no amplo artigo que Fernández-Villamil dedicou a estudia-la a preceptoría de Pontevedra e no que aparecen a maior parte dos profesores non se menciona a Labrada¹⁸.

Máis seguro parece ser que Labrada se trasladase á cidade da Coruña exercendo como preceptor ou profesor de Gramática, posiblemente por ser cesado na cátedra da Universidade. Nos apuntamentos que nos cedeu xenerosamente Burgoa Fernández dise que chegou á cidade da Coruña no ano 1784 fundando e dirixindo unha Casa-Estudio de Gramática, mentres que o seu fillo, Xosé Lucas, entraba como meritorio na Contaduría Provincial do Exército. Labrada vivía na rúa de S. Andrés e aparece neste ano como preceptor de Gramática. Sen embargo, nunha relación que se conserva manuscrita no Arquivo Municipal da Coruña, do ano 1799 na que se enumeran os mestres de primeiras letras, non aparece Xosé Labrada, quizais porque xa estaba retirado¹⁹.

Debeu morrer entre 1803 ou 1804 porque o seu fillo Lucas Labrada vende en 1804 a biblioteca do seu pai ó Real Consulado da Coruña por 9.000 reais²⁰.

3. Os motivos

¿Por qué Xosé Labrada escribe e publica a *Expostulatio* que é, sen dúbida, a primeira homenaxe que recibe Sarmiento despois da súa morte? Podería pensarse que o texto fora preparado por encargo da Universidade de Santiago, institución que sería a responsable de tal homenaxe. Pero nada no texto de Labrada o indica. A Universidade era moi celosa do seu prestixio e no suposto de que fixera tal encargo preceptivamente debería de facerse constar. Por outra parte, non era habitual que a Universidade homenaxease a alguén, por moi prestixioso que fose, que non tivese relación ningunha coa mesma²¹.

Podería tamén pensarse que fora o poderoso mosteiro de San Martiño Pinario quen encargara a Labrada esta composición. Pero nin o estudio do Libro de Consellos²² de San Martiño Pinario dá pista algunha ó respecto nin era habitual que os mosteiros benedictinos homenaxearan a quen non tiña vínculo directo ningún co propio mosteiro, como sucedía neste caso. Entre o monxe que recibía o hábito e a casa ou mosteiro en que profesaba, establecíase unha especie de pacto de fidelidade mutuo que permanecía aínda que o monxe, por prescrición da Orde, residira noutro mosteiro. Por iso á morte do monxe tódalas súas pertenzas pasaban ó mosteiro no que profesara²³. Pero Sarmiento, como se sabe, profesara en San Martín de Madrid que, por iso, foi quen se encargou de publica-las honras fúnebres en honor do mesmo²⁴.

Debemos deducir, pois, que Labrada decidiu compoñer esta peza literaria e imprimila *motu proprio* motivado pola admiración que profesaba ó P. Sarmiento.

Teñamos en conta que, ademais de Labrada, tamén o primeiro Cura de Fruime, D. Diego Antonio Cernadas de Castro, redactou diversas composicións na honra da memoria de Sarmiento, composicións que, en principio, paréceme que non foron publicadas ata 1780²⁵, aínda que xa antes corrían manuscritas entre os intelectuais galegos, como o demostra que entre os papeis de Cornide, que se atopan no Arquivo do Reino de Galicia, apareza unha copia destas composicións.

Nunha cidade tan pequena como era Santiago naquelas datas era imposible que non se coñecesen Cernadas e Labrada. O feito de que os dous coincidan en homenaxear a Sarmiento, en esforzarse por integrar a Sarmiento na memoria colectiva dun país tan necesitado da súa reafirmación cultural²⁶, lévanos a pensar que formaban parte dalgún faladoiro no que a obra de Sarmiento era altamente valorada, quizais precisamente pola apaixonada defensa que o beneditino fixo sempre de Galicia, dos seus homes e da súa lingua e cultura²⁷.

Se a memoria de Sarmiento lles pasou desapercibida ás institucións e á elite intelectual do país, non sucedeu o mesmo con estes dous humildes intelectuais que hoxe lembramos.

4. A *Expostulatio* de Labrada

A *Expostulatio* é unha composición en honor do P. Sarmiento que, como xénero literario, non ten antecedentes na prosa latina do século XVIII en Galicia.

Non é unha oración fúnebre, xénero oratorio que ten xa unha estrutura canónica: pronúnciase no medio da Misa, formando parte das honras fúnebres, en castelán para ser entendida e sentida polos asistentes e componse de tres partes: a *introducción*, na que o orador solicita o apoio do Espírito Santo para levar a cabo o seu cometido e que remata cando o orador interrompe o discurso para axeonllarse e rezar unha Ave María, o *desenvolvemento*, no que se expoñen as virtudes ou os feitos presuntamente heroicos da ilustre persoa conmemorada e o *desenlace* no que se agarda da misericordia divina a salvación eterna do finado.

Máis ou menos, tódalas oracións fúnebres pronunciadas e impresas en Galicia durante o século XVIII se someten a esta estrutura, sexan pronunciadas a favor dos bispos²⁸, dos nobres²⁹ ou dos reis³⁰.

Tampouco a *Expostulatio* ten que ver coas “ofrendas” literarias, “motes”, “poesías” ou “inscripciones métricas” que Cernadas de Castro, o Cura de Fruime, redactou e publicou para conmemorar a morte de Feixóo³¹, da Raíña María Amalia³², de Fernando VI³³ ou do propio Sarmiento³⁴.

A *Expostulatio* forma parte dun xénero diferente e do que non atopamos ningún antecedente na publicística galega do seu tempo. É posible que seguira algún modelo español ou estranxeiro que descoñecemos.

A única obra que podería ter unha afastada, moi afastada, equivalencia é a *Oratio in Laudem Ill. et Exc. Domini Joannis a San Clemente* pronunciada por Miguel Antonio de

Montes Piñeiro nunha homenaxe que o Colexio San Clemente organizou en honor do seu fundador no ano 1769³⁵. Pero nin pola súa extensión (a *Oratio* ten 64 páxinas), nin polos contidos, nin polo estilo hai ningunha equivalencia entre as dúas composicións que nos puidera levar a pensar que Labrada a seguiu.

A *Expostulatio* é unha composición breve³⁶ que se inicia cunha dura imprecación contra a morte por feri-lo sentimento dos amigos do P. Sarmiento que se ven privados da súa presenza e sabedoría, prosegue logo coa exposición das virtudes e da ciencia deste ilustre monxe bieito para concluír cun apóstrofo contra a morte incapaz de impedir que Sarmiento percorrera todo o seu camiño, chegando á meta portando o facho acendido da ciencia que transmitiu ós demais.

Nesta composición hai aspectos formais e de contido que cómpre destacar.

O máis sorprendente é a *radical ausencia de calquera referencia á vida ou á morte desde unha perspectiva cristiá*, o que debemos interpretar (xa que nada hai que coñezamos na conducta e nas crenzas de Labrada que nos faga pensar que profesaba un paganismo extemporáneo) como un recurso literario e estético que lle permitiu amosa-los coñecementos que tiña sobre a literatura e pensamento latinos.

Illarse da maneira que Labrada o fai do peso da cultura cristiá levouno a prescindir así mesmo dos *topoi* que operan en forma ben visible na tradición literaria española e europea e que alcanzan unha plenitude literaria en obras como as do Marqués de Santillana.

A morte que Labrada contempla e a que increpa non é a “morte amada” ou desexada de Francisco de Asís ou Jacopone da Todi, nin a morte xentil de Guido Cavalcanti, liberadora do mal de Dino Frescobadi ou a morte doce de Dante³⁷.

Non é tampouco a morte “meditada” e asumida do Marqués de Santillana. Nin sequera é a morte rexeitada por un acto de rebeldía dentro dunha cosmovisión cristiá, tal e como aparece nalgúns versos de Petrarca, ou de Ausias March ou nas coplas do Arcipreste ou nalgúns textos de Quevedo³⁸. Aquí a morte pertence a outra cosmovisión, a unha cosmovisión precristiá, claramente pagá, na que a morte ten unha estrutura propia dentro do espazo mitolóxico e nesa visión os resortes, da gracia, da salvación, da mediación salvífica de Cristo ou a felicidade eterna non ocupan ningún espazo.

Na composición de Labrada a morte é aceptada como un *fatum*, as parcas, tecendo os fíos da vida, teñen a súa propia autonomía que ninguén discute, o que Labrada intenta evitar son os danos colaterais: o esquecemento definitivo, o silencio eterno, a dor dos que aman a Sarmiento. Por iso, e só niso, Labrada desafia a morte, increpándoa porque a morte non será capaz de borra-la súa memoria que quedará para sempre, presente nos que o aman. Esa é a victoria de Sarmiento sobre a morte, a de evita-lo esquecemento e o silencio eterno porque o facho da súa inmensa sabedoría xa está noutras mans que o prolongarán no tempo impedindo que o manto da desmemoria cubra a súa figura e a súa obra.

Non recorre Labrada a misericordia divina, o seo de Deus que garantirá a súa eternidade, Labrada prescinde de toda reflexión teolóxica e sitúa a Sarmiento como un corre-

dor máis das festas lampedoforias disposto a gaña-la victoria final que é a da permanencia na memoria colectiva. A morte cumprirá o seu destino fatal pero Sarmiento seguirá vivindo a través da súa obra e dos que o aman. Esa é a victoria.

Para darlle verosimilitude á súa recreación procura un estilo literario que se axusta no posible á retórica latina clásica. Basta compara-la composición de Labrada co discurso de Miguel Antonio Montes Piñeiro³⁹, unha das máis destacadas e escasas producións latinas no século XVIII en Galicia⁴⁰ para decatarse das diferencias entre ámbalas dúas composicións. Á parte do ton oratorio enfático que preside a *Oratio* de Montes Piñeiro, hai na mesma unha exuberancia verbal que revela de inmediato a súa formación en Bolonia onde se impregnou do barroquismo literario italiano. En Labrada, en troques, hai unha sabia dosificación dos recursos literarios en beneficio dunha hábil conxunción entre o concepto e a súa expresión, de forma que o primeiro non quede sepultado na exuberancia barroca da expresión literaria.

Pero, sobre todo, hai unha impregnación da mitoloxía e da literatura grecorromana que constitúe a estrutura da que depende todo o discurso, unha vez que renunciou ó contexto teolóxico cristián.

A Parca “saeva”, “teterrima” ou as Parcas tecen os fíos da nosa vida ata que Atropos, a máis aterradora das Parcas, corta o fío, sega coa súa gadaña a vida. Tódalas adxectivacións das Parcas, deusas do destino humano, proceden de Ovidio, de Propertio e de Cicerón e doutros autores clásicos. Tamén aparece Libitina, a deusa que presidía os funerais, utilizada, como en Horacio, como sinécdote da mesma morte.

O texto está empedrado de citas e referencias clásicas: Cicerón, Ovidio, Lucrecio, Herodoto, festas lampedoforias, gloria de Grecia e de Roma, costumes de Exipto, etc., o que revela a preocupación do autor por crear un contexto verosímil para a súa composición en honor do P. Sarmiento.

Conclusión

Sen sabelo, en forma inconsciente, porque a investigación sobre a morte na literatura, na filosofía, na antropoloxía e, sobre todo, na arte é un fenómeno recente⁴¹, Labrada conecta co sentimento do patriciado romano dos séculos II e III que acumulan reflexións (non textos de resignación) sobre a morte tal e como corresponde a unha sociedade que escribe a historia a partir do individuo e non do home mítico⁴². O patricio romano, o emperador, loitan por triunfar da morte-esquecemento mediante o reto de permanecer a través dos seus retratos.

Co cristianismo combínase esta mesma reafirmación individual, esta loita contra a morte-esquecemento coa mensaxe escatolóxica: as estatuas xacentes de bispos e cabaleiros dormen placidamente (*pausantes in somno pacis*) ou descansan (*requiescant*) agardando a parusía, pero mentres esta non chegue, reafirmando cos seus bustos que a morte non borrou a súa memoria.

A partir da Idade Media e coa Peste Negra (mediados do século XIV) a morte experimenta unha fonda transformación tanto na concepción filosófica como na súa representación literaria e artística, que xa non podemos seguir.

O afán de supervivencia que, en definitiva, non é máis có esforzo por triunfar da morte-esquecemento, queda compendiado na derradeira frase escrita por Yukio Mishima na mañá do 25 de novembro de 1970 pouco antes de se autoinmolar facéndose o “seppuku”: “La vida es breve, pero yo deseo vivir para siempre”⁴³.

NOTAS

1. Como é sabido, Diego Antonio Cernadas y Castro, o primeiro cura de Fruime, redactou uns “Motes y Poesías para el túmulo del R. P. Sarmiento”, pero non apareceron publicadas ata 1780 no tomo quinto das súas obras, *Obras en prosa y verso*, T. V, Madrid, pp. 290-297.
2. López, Atanasio (1953): *La imprenta en Galicia*, Madrid, p. 223.
3. Do Arquivo e Biblioteca de Barreiro-López Morán.
4. Avalle, Fray Anselmo; *Oración fúnebre que el muy reverendo P. M... predicador mayor del Real Monasterio de San Martín de Madrid, dixo el día 7 de febrero de 1773 en las honras que dicho monasterio celebró a la buena memoria de su famoso hijo el Rmo. P. M. Fr. Martín Sarmiento. Dala a luz con varios elogios hebreos, griegos, latinos y castellanos, el mismo monasterio a expensas de un amigo íntimo del difunto*, Madrid 1773, pp. 79-84 cos textos latino e grego en dúas columnas.
5. Sobre Jacobo de la Piedra e a colección de iniciais de imprenta con maiúsculas cunha coroa enriba, cfr. Bouza Brey, F., “Los grabadores compostelanos del siglo XVIII”, en *Compostellanum* (1964), pp. 541-606, especialmente nas páxinas 588-593.
6. As teses de doutoramento impresas en papel ou mesmo en seda no século XVIII en Santiago levaban gravado o escudo, no centro, do aristócrata a quen o doutorando dedicaba a súa tese. A continuación viña o texto e o nome do doutorando e os nomes dos dous contradictores da tese mailo do profesor que presidiría o acto. Unha orla rodeaba todo o conxunto. Agardamos unha investigación sobre estas orlas do século XVIII que constitúen un capítulo descoñecido da historia do gravado galego.
7. Descoñecemos a quen atribuír o gravado porque había tres gravadores que se chamaban Varela: Miguel Varela, pintor; Andrés Varela Tacón, arquitecto e Vicente Varela, tamén pintor e debuxante.
8. López, Atanasio; *La Imprenta*, op. cit. p. 223.
9. Debo agradecer a don J. Burgoa Fernández, erudito da historia da cidade de Ferrol e autor da biografía *Jose Lucas Labrada Romero. Un ilustrado ferrolán do século XVIII*, Ferrol, 2002, que me facilitara varios datos moi importantes sobre Xosé Labrada que irei recollendo puntualmente.
10. Bautizouse o fillo na parroquia de San Xulián de Ferrol o 19 de outubro de 1762. Dato ofrecido por Burgoa Fernández.
11. Barreiro Fernández, X. R. (1996): *Historia de la ciudad de La Coruña*, 2ª ed., A Coruña, p. 348.
12. AUS, Libro de Claustros, A-135, acta do 30 de setembro de 1767.
13. AUS, Libro de Claustros, A-135, acta do 2 de novembro de 1768.
14. A composición non leva título e iníciase así: “Unus de Illorum turba, Clarissime Praesul”. Só coñecemos un exemplar que se garda na Biblioteca da Universidade de Santiago.
15. Arch. Cap. Santiago, Actas Capitulares, acta do 20 de marzo de 1771 na que Sánchez Ferragudo comunica ó Cabido que foi nomeado bispo electo para a diocese de Lleida.
16. Bustamante y Urrutia, J. M. (1965): *Catálogo de la Biblioteca Universitaria Impresos del siglo XVIII*, T. III, 1779-1799, Santiago, nº 12.255, p. 352. Bustamante catalogao sen ano.

17. Oficio de don Francisco Núñez de Andrade quen no ano 1769 era xefe da Comisión de Temporalidades de los Regulares Expulsos certificando que no ano 1769 formou parte do tribunal de oposicións en Pontevedra e que cumpriu Labrada perfectamente o seu cometido, AUS, Sección Expedientes, in Labrada, José.
18. Fernández Villamil, F., "La preceptoría y estudios de Pontevedra a través de cuatro siglos", *CEG*, nº1 (1944), pp. 73-123.
19. Barreiro Fernández, X. R., *Historia de la ciudad*, op. cit. 342 e nota 775.
20. Arch. Consulado Coruña, Libro de Actas, acta 2 de novembro de 1804, dato facilitado por don Juan J. Burgoa Fernández.
21. Perdeuse o Libro de Claustros correspondente ós anos 1772-1773 e, por iso, non foi posible esclarecer se no Claustro se deu conta da morte de Sarmiento. Non era habitual isto cando non había relación directa entre a Universidade e o falecido. Ademais, aínda que se perdera o Libro de Claustros, hai moita documentación contemporánea e non consta en ningún lugar que a Universidade homenaxeara a Sarmiento. A referencia de Labrada de exercer de profesor da Universidade ten só un carácter persoal e non institucional.
22. ADS, fondo San Martiño Pinario, Carpeta 18. Revisámolo Libro do Consello (1771-1816) e puidemos observar que só parecen anotadas as mortes dos monxes profesos na casa para inventariar-las cousas que deixaran que debían retornar á casa matriz se o monxe morrera fóra da mesma. Así, por exemplo, o 5 de xaneiro de 1773 dáse conta da morte do Prior de Caaveiro, profeso en San Martín de Santiago, e dáse a orde de inventariar-las súas cousas. Da morte do P. Sarmiento non hai ningunha noticia.
23. Así o recoñece o propio Sarmiento cando en carta do 6 de outubro de 1764 ó Duque de Medina Sidonia lle dá conta da morte do P. Feixóo engadindo: "Y si mañana resucitase se volvería a morir por no ver el ingrato modo con que una tropa de idiotas trata ya su memoria y quiere ridiculizar sus obras pretendiendo que la Casa de Samos, su madre y lejítima heredera, que le mantuvo a toda costa por más de 70 años, no coja todo el fruto de todos sus trabajos literarios", en Filgueira Valverde, s. e Fortes Alén, María Xesús, *Fr. Martín Sarmiento, Epistolario*, Consello da Cultura Galega, Santiago 1995, p. 394.
24. Frei Anselmo Avalue, *Oración Fúnebre*, ver nota 4.
25. Ver nota 1.
26. Longa era en España a tradición antigalega ou, se se quere mellor, pésima era a imaxe literaria dos galegos e do galego, que produciu unha especie de automutilación ou unha quebra da autoestima. Precisamente Cernadas foi un dos loitadores máis constantes contra esa imaxe aínda que os métodos empregados non foran os máis ortodoxos. Sobre esta cuestión cfr. Caramés Martínez, A., *A imaxe de Galicia e os galegos na literatura castelá*, Vigo 1993.
27. Sarmiento empregou as armas da ironía, do sarcasmo e mesmo do insulto para atacar a cantos menosprezaran Galicia. Un bo resumo dos textos de Sarmiento ó respecto é o magnífico libro de López Peláez, *El Gran Gallego* (Fr. Martín Sarmiento), Coruña 1895, pp. 183-247. Con motivo do Día das Letras Galegas, a RAG e o Consello da Cultura Galega reeditaron esta obra.
28. Labandeira, Fr. Bernardo, *Mystica Arquitectura ideada en las heroycas Virtudes y esclarecidos Ejemplos... de el Illmo. Señor C. Cayetano Gil Taboada, Arzobispo y Señor de Santiago*, Santiago 1752; San Pedro de Alcántara, Fr. Manuel, *El mejor Pontifical de Aaron acomodado y ajustado a las Virtudes en que se ha distinguido el Illmo. y Rmo. Señor D. Carlos Riomol y Quiroga, obispo y señor que fue de esta ciudad de Mondoñedo*, Santiago 1761; Cottera, R. P. José, *Oración fúnebre en las honras que a la buena memoria del Illmo. Y Rdm. Sr. D. Francisco Izquierdo, del Consejo de S. M., Obispo y Señor de Lugo*, Santiago 1762; Romero, Fr. José Antonio, *Oración Fúnebre (del) Illmo. Señor D. Juan Manuel Rodríguez Castañón, Dignísimo Obispo de Tuy*, Santiago 1770; Ocampo, R. P. Fray Juan, *Oración fúnebre... de el Illmo y Rmo. Señor D. Bartolomé de Rajoy Losada, dignísimo arzobispo y señor de Santiago*, Santiago 1772.
29. Vázquez, Fr. Pedro, *Oración fúnebre... de D. Joseph Ozores... Conde de Priegue*, Santiago 1754; Llanos Flórez, Manuel, *Parentación fúnebre a la piadosa memoria del M. I. Sr. D. Manuel Pérez de Guzmán el Bueno, Hijos de los Excmos. Sres. Duques de Medina Sidonia*, Santiago 1774.
30. Cottera, R. P. F. José, *Llanto de Lugo... por la muerte del Rey... D. Fernando VI*, Santiago 1759; Montes Piñeiro, Dr. D. Miguel Antonio, *Oración Fúnebre (en) las magníficas exequias por el alma de nuestro difunto Rey y Señor D. Fernando VI*, Santiago 1760; Labandeira, Fr. Bernardo, *Fúnebre parentación en las solemnes exequias... a la dulce memoria de nuestro Rey y Señor D. Fernando VI*, Santiago 1760; Sánchez de Ulloa, Blas, *La princesa virtuosa. Rendida parentación a la memoria de nuestra Reyna y Señora Doña María Amelia de Saxonía*, Santiago 1761; Quiroga y

- Cedrón, Juan, *Oración Fúnebre a la incomparable Reyna de España nuestra Señora Doña Isabel Farnesio*, Santiago 1766; Arias Somoza, Arturo, *Oración Fúnebre que en las reales exequias a la cristiana, ejemplar augusta memoria de la Reina Nuestra Señora doña Isabel de Farnesio, por la santa catedral de Mondoñedo, pronunció...*, Santiago 1768.
31. Cernadas y Castro, Diego, *Obras*, V, Madrid 1780, pp. 1-32.
 32. Cernadas y Castro, Diego, *Obras*, V, pp. 199-233.
 33. Cernadas y Castro, Diego, *Obras*, V, pp. 268-272.
 34. Cernadas y Castro, Diego, *Obras*, V, pp. 290-2967. Consta de catro motes e outros tantos sonetos, outros 4 motes con catro décimas e, finalmente, dun mote e unha quintilla.
 35. *In laudem Illustrissimi et Excellentissimi Domini, D. Joannis a San Clemente et Torquemada Oratio. Quam in recordationem sempiternam, et perennem animi grati sui significationem, concinnavit Dr. D. Michael Antonius de Montes a Piñeiro*, Compostellae 1769.
 36. A composición aínda se acurta na segunda edición da mesma.
 37. Fernández Alonso, María del R. (1971): *Una visión de la muerte en la lírica española. La muerte como amada*, Madrid, Ed. Gredos, pp. 47-67.
 38. Fernández Alonso, María del R (1971): op. cit. pp. 68-79, 80-106, 175-181. Lapesa, R. "El tema de la muerte en el libro del Buen Amor" en *De la Edad Media a nuestros días. Estudios de historia literaria*, Madrid, Ed. Gredos 1971, pp. 53-75.
 39. Montes Piñeiro, M. A., *Oratio*, vid. Nota 35.
 40. Un repaso á bibliografía galega do século XVIII demostra que o latín quedou reservado para a liturxia, para os libros de texto e só se utilizaba habitualmente nas conclusións e teses que se defendían na Universidade e nos centros relixiosos. En todo o século XVIII só atopamos tres ou catro producións literarias en latín o que parece revela-lo progresivo esmorecemento da lingua latina entre a nosa intelectualidade. Por iso a composición de Labrada nos merece unha atención máis demorada.
 41. Ariès, Ph., *Historia de la muerte en Occidente*, Barcelona 2000; Infantes de Miguel, V., *Las danzas de la muerte: génesis y desarrollo de un género medieval*, Salamanca 1997; Tenenti, A., *La vie et la mort à travers l'art du S. VI*, París 1952; García Iglesias, J. M., "Consideraciones sobre la idea de la muerte en la pintura de Galicia en el siglo XVI", CEG, XXXV (1984); Infantes de Miguel, V., "La muerte como personaje literario en los siglos XVI y XVII", en "Le personnage dans la littérature du Siècle d'Or: Status et fonction", París 1989; Panofsky, E., *Mors vitae testimonium*, Munchen 1964; Sánchez Camargo, *La muerte en la pintura española*, Madrid 1957; Tenenti, A., *Il senso della morte e l'amore per la vita nel Rinascimento*, Torino 1978.
 42. Núñez Rodríguez, M., "O concepto da morte no Medievo", en *Imaxe da morte nos inicios da Europa Moderna, Speculum humanae vitae*, Museo de Belas Artes da Coruña, 1997, pp. 18-19.
 43. O profesor e amigo Xosé Luís Axeitos, verá reflectidas neste artigo moitas das ideas que debatemos nas nosas longas conversas na Academia Galega. Por iso, chega un momento en que un xa non sabe se as ideas lle pertencen ou se son compartidas. Que esta nota sirva de agradecemento para o amigo.

✱
EXPOSTULATIO CUM MORTE
OB INTERITUM
R.^{MI} PATRIS MARTINI SARMIENTO.

SÆVA mors, que tua acuta falce cuncta animalia, cum ratione utentia, tum rationis expertia non desitis amputare: imo etiam ipsam perimias naturam, diram, & abominandam magnopere te contempler, cum in eos quos tollis de medio, talla moliaris. Attamen de his utique tibi propria, dum vice tua funesta singulis mortalium fingeris officio, tecum non exoptulo; tunc vero te, necendi modum excedentem, incuso, cum eò procedas impotentia, ut non solum in extinctos, verum etiam in superstites, charissimo, communique bono orbatos, crudelia grasseris. Ita nobiscum, jo maxime immittis Parca! nemini parces, durè super egisti, vivis subduces, jam quem virum i divinarum, humanarumque rerum inter aequales suos peritissimum, ipse instituit præclarissimum ornamentum, uno verbo, Reverendum Patrem MARTINUM cognovimus SARMIENTO. Quod cognovimus, si quando conveniens rebus nomina sunt, in hominem aptissime convenire manifestum est. Etenim hoc fragiferum SARMIENTUM, ex generosis Gallicorum plantis germinatum, & ex sua vite decerptum, in amonem Dvni BENEDICTI Monachorum Viridarium fuit tractatum: ubi validis, ac proceris fulcrist, instar Libani Cedrorum, adhaerens in altissimam arborem assurrexit, quam verè Scientiarum arborem possumus appellare. Siquidem ea procerà, patulaque arbor, in multos, et ingentes ramos fuit expansa, quorum singuli suavissima doctrinarum poma, non unius, sed omnigenis, varique saporis, fecundissime ferebant; ita ut aliis Theologiæ, aliis Philosophiæ, his Physiologiæ, illis Cosmographiæ quibusdam Astrologiæ, alteris Historiæ, ac cæterarum Scientiarum, & Artium nobilium gessibus sapor inesset. Ipse quoque, quibus tanta coconvalescebat arbor, pulcherrime frodes, nullatenus erat infructuosa, quippe quæ varios inscribebantur characteres linguarum: Græcæ, Hebrææ, Chaldaicæ, Syriacæ, & Arabicæ: verum sensum insinuantem: Mirarum quæ admodum papyrus multæ, ac variæ tunc, & pypilis quondam præbuisse ad humeros usus peruenit, ita hæc arbor inveniæ singula, hominibus erasendis apta, nobis suppeditabat. Nam Cicero, si non iam in statu inlaidisset, vehementius, quam cum Saplontem, ac ipius Scirpem mirabatur, quondam exclamavit, in presentia nobiscum exclamaret: jo generosam Scirpem, & tamquam in usam arborem plura genera, sic in usum hominem multorum insitum, atque illuminatam Sapientiam.

Talia Patri SARMIENTO congruenter accomodatur, qui præterea fuit diligentissimus antiquitatis Investigator, eamque tam evidenter habuit cognitam, quam si Præcorum temporibus ipi vivere contigisset. Ita demum omnium, cum Neotericorum, tam veterum Doctrinas animo fuit assequutus, ut non ab ipsis didicisse, sed eos ipsas has docere posse videretur. Sed jam de Scientiis valde multis, quarum in homine fecimus jacturam, sileamus: nam si hoc modo volumus singulas desiderare, non modo querendi, sed ne legendi quidem florem reperiremus. Usque adeo Libitina, magno detrimento, trinita majore nos affecit, cum talis, tantique Viri animam exorbaret: qui sane triste nobis sui reliquit desiderium. At ne exultes atrocissima, hoc enim nobis, hujus Viri mortem dolentibus, superest solatii, quod moriens, postquam maturitatem, & extremam senectutem attigisset, multigenem vero doctrinam ejus, cum viva voce docendo, tum scriptis mandando tradidisset, nunquam nobis esse commodus internit. Huic in modum, tetrica Parcarum Atrope, nostras Vir insignis, te triumphavit, si quodammodo mortalibus de te licet agere triumphum, quippe qui gloriose vite cursum honestissime cucurrit, more eorum qui, ut Herodotus in Urania tradit, in Lampedophoriis ad Vulcanum honorandum celebratis, accessas faces ad metam usque deferrebant: videlicet, cum hic cursor strenuus in Minervæ ludis, Mantus Carpetanorum, Athenis similissime, præfatis, palmam præripulset, non prius acursus meta decessit, quam faciem ignitam, hoc est doctrinarum lumen, quarum orbem plane confecisset, subeuntibus tradisset conservandam, ut canit Lucretius:

Et quasi curvato vitalis lampada tradit.

Quæ cum ita sint, hujus egregii viri nomen celebratissimum, de nomine, ac dignitate gentis Hispanice becomerit, in eorum, qui maximam apud Græcos gloriam sunt adepti, quibus Romani summos habuerunt honores, quos potissimum Europa miratur in presentia, numerum referendum, quando stabant literarum amatores, integrum, quantumvis invita sit Parca, manebit.

HÆC JOSEPHUS LABRADA (qui eadem Græca fecit, typorum autem Græcorum penuriam non excusit) in Regia Academia Compostellana Grammatices ludi Magister, conscripsit.

Compostell. Fac. & App. R.C. sup. Typ. AGUAYO.

Λόγῳ μεμψίμοιρ' ὡρὸς
τὸν θάνατον ἔνεχεν ἀπο-
λωλεκέναι ἀδείσιμον τὸν
πατέρα Μαρτίνον Σαρ-
μιέντο.

*Expostulatio cum Morte ob
interitum Reverendissi-
mi Patris Martini Sar-
miento.*

Ω θάνατε ἀπὸννῆς, ὅς
μηδέποτε παύῃ ἀποκόωτων
τῇ σὲ ἀμὴ τῇ ὀξείᾳ πάντα
ζῶα, τὰ γὰρ λογικά καὶ τὰ
ἀλόγιστα, μάλλον δὲ πάντ'
ἀνάγκησιν γὰρ γεγενημένα, ἐγὼ
δὴ ὡς θέν θάνατόν σε δεινὸν
ὄντα καὶ ἄξιον ἰδὲ κατεχθρά-
νεσθαι ἐπεὶ δὴ ποιῶντ' ἐπὶ
τῆς ἀπολλυμένων μηχανῶς.
ἀλλ' ἄρ' ὅς, ἃ σοὶ εἰσὶν ἴδια,
παύτά σοι μέμφομαι. τότ'
γὰρ σὲ ἀπηνεία ἡμῖν εἰσὶν
ὀχληροῖά τῃ ὅτ' ἐλεωπάμεις
καὶ μόνον ὡρὸς ἰδὲ θεινόντας,
ἀλλὰ καὶ ὡρὸς ἰδὲ περιγι-
νομένους, οὓς πνέου ἀγαθῶ
τῷ ἀγαπῶντι κοινῇ ἀπεσέ-
ρηκας. τῷ πεν ἰὸν τρόπον, ὃ
μοῖρα ἀπηνέστατε καὶ ἀφει-
δὲς, ἡμῖν πικρῶς ἐχρηκας
ἐν ζώντων ἀφανίζων ἂν! οἶον
ἀνδρα, ἰὰ ἰδὲ θεῶν, καὶ ἰὰ
τῶν ἀνθρώπων περὶ πάν-
των

SÆva Mors, quæ tuâ
acutâ falce cuncta ani-
malia, cum ratione uten-
tia, tum rationis exper-
tia non desinis amputare:
quæ ipsam (imò etiam)
perimis naturam, diram
& abominandam magno-
perè te contemplor, quum
in eos, quos tollis de me-
dio talia moliaris; verum
hoc, quod sanè tibi pro-
prium est, tecum non ex-
postulo. Tunc igitur sæ-
vitiam tuam experimur
infestissimam, cum non
solum in extinctos, verum
etiam in superstites cha-
rissimo communique bo-
no orbatos crudelis gras-
seris. Ita nobiscum, ó
maxime immitis Parca,
nemini parcens, durè nu-
per egisti, vivis subdu-
cens

των τῆς συγχρόνων διαγνόν-
 τα· Ἰὸν λίαν ἐπιχεχοσμηκό-
 τα πῶς ὁ ἑταίρειαν πῶς εὐ-
 σεβῆ, καὶ ὡς ἀπλῶς εἰπῶν,
 σεμνὸν Ἰὸν πατέρα Μαρτίνον
 ὧς ἢ ἡ ἐπωνυμία Σαρμέντο,
 ἢ κλημα ἐρμηνεύεται Ἑλλη-
 νιστί. ἢ ἐπωνυμία, ἢ ἐπὶ τε
 τὰ ῥήματα τοῖς παράγματι
 ἀρμόττονται, Ἰὸν τῶ ἀν-
 δρὶ δηλονότι παρὰρμόζε-
 ται. καὶ γὰρ αὕτη ἡ κλημα-
 τὶς ἢ χαρποφόρος, ἀπὸ γεν-
 νάμων τῆς φυτῶν τῆς Καλ-
 λαϊκῶν τῆς Λακωνικῶν ἐκ-
 φύς, ἐξ ἧς ἀμείλις ἀπεί-
 δρεφθη, καὶ μετεφυτεύθη ἐν
 τερπωλὶ τῷ πατρὶ καὶ τῆς
 μοναχῶν τῆς κατὰ τὸν ἐν
 ἀγίοις Βενεδίκτον θεοσέβειαν
 ἀσκούντων. ὅπως παρὰρ-
 μένη ἐπὶ τοῖς ὑποσηγμά-
 σι τοῖς ἰχυρεῦσι, καὶ εὐμήχε-
 σι, κέδρων δίκην τῆς Λιζά-
 νης, ἠυξήθη τόσον ὅσον δέν-
 δρον τὸ μέγιστον, ὃ τὸ δέν-
 δρον τῆς ἐπιτήμων ἀληθῶς
 ἂν χαλοῖμεν, ἐπειδή τῷ Ἰ-
 οὗ τὸ δένδρον ὑψηλὸν καὶ
 εὐρὺ ὄν, ἐξεπετάννυτο ἀνά
 πολλὰς καὶ πελωρίας ὅζους δι-
 καθ'

cens ah quem virum! Di-
 vinarum humanarumque
 rerum inter æquales suos
 peritissimum, ipsius ins-
 tituti præclari maximum
 ornamentum, uno verbo
 reverendum Patrem Mar-
 tinum cognomine Sar-
 miento. Quod cognomen,
 si quando conveniunt re-
 bus nomina suis, in ho-
 minem aptissimè conve-
 nire manifestum est. Ete-
 nim hoc frugiferum Sar-
 mentum, generosis Cal-
 laicorum plantis germi-
 natum, & ex suâ vite
 decerptum, in amænum
 Divi Benedicti Monacho-
 rum viridarium fuit tra-
 ductum: ubi validis ac
 proceris fulcris instar Li-
 bani cedrorum adhæres-
 cens in altissimam arbo-
 rem assurrexit, quam ve-
 rè scientiarum arborem
 possumus appellare. Si-
 quidem ea procera patu-
 laque arbor in multos in-
 gentesque ramos fuit ex-
 pansa, quorum singuli
 sua-

καθ' ἔχαστον ἐξίφνουσαν πάντων γο-
ρίμως τὰ τῆς διδασκῶν μῆ-
λα ἰὰ γλυκύτατα, ἐν οἷς
ἐνῆν τὸ γεῦμα ἔχ. ἀπλῶν,
ἀλλὰ παντοῖον, ὥστε τῶν μὲν
πῖνα ἔχοιεν γνήσιον, τὸ γεῦ-
μα τῆς θεολογίας, τὰ δὲ τῆς
φιλοσοφίας, τὰ δὲ τῆς φυσιο-
λογίας, τὰ δὲ τῆς κοσμογρα-
φίας, τὰ δὲ τῆς ἱστορίας, καὶ
τῆς λοιπῶν ἐπιτημῶν, καὶ
παιδείων. καὶ ἐπὶ ταῦτα φύλ-
λα τῆτο τὸ δένδρον περι-
τέλλοντα μυδαμῶς ἦν ἀκαρ-
πα, ἀλλ' οἱ αἰόλοι, χαρ-
κτῆρες σημαίνοντες τὰ τῆς
γλώσσης τῆς Ῥωμαϊκῆς, καὶ
τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ τῆς Ἑβραϊ-
κῆς, καὶ τῆς τῆς Χαλδαίων,
καὶ τῆς Συριακῆς, καὶ τῆς
Αραβικῆς, αὐτοῖς ἐπεγρά-
φοντο. δὴ πᾶσιν ὥσπερ ἡ πά-
πυρος λέγεται πάλαι πα-
ραχεῖν τοῖς Αἰγυπτίοις πολ-
λάτε, καὶ ἄλλοις ἰὰ τὸ δό-
ξιν λείπει τῆς ἀνθρώπων
ὠφέλιμα, καὶ τῆτο τὸ δέν-
δρον τὸ ἀνεστραμμένον ἔχα-
σα ἰὰ τὸ δὲ τῆς ἀνθρώπων
τὰ μαθήματα ἐπιτηδῆ ἡμῖν
ἐχρήγει. τοιαύτη πατέρι Σαρ-
μμέν-

suavissima doctrinarum
poma, non unius, sed om-
nigenis varijque saporis,
fœcundissimè ferebant,
ita ut alijs Theologiæ,
alijs Philosophiæ, his Phy-
siologiæ, illis Cosmogra-
phiæ, quibusdam Astro-
nomiæ, alteris Historiæ,
ac cæterarum scientiarum,
& artium nobilium genui-
nus sapor inesset. Ipsæ
quoque, quibus tanta con-
vestiebatur arbor, pul-
cherrimæ frondes nulla-
tenus erant infructuosæ,
quippe quæ varijs inscri-
bebantur characteribus lin-
guæ Latine, Græcæ, He-
braicæ, Chaldaicæ, Sy-
riacæ, & Arabicæ verum
sensus explanantibus. Ni-
mirum quemadmodum
Papyrus multa, ac varia
dicitur Ægyptijs quon-
dam præbuisse ad huma-
nos usus perutilia, ita
hæc arbor inversa singu-
la hominibus erudiendis
apta nobis suppeditabat.
Taliam Patri Sarmento con-
gruen-

μείντο ἐπιτηδείως ὅτιν ἀρ-
μόδια, ὅς. χα' ἐπὶ πρὸς ἰδ-
τοῖς ἰὰ τῷ ἀρχαίον λίαν
ἀκρίβως ἠρύτησε καὶ σαφῶς
διέγνω, ὡς περ ἀνὰ αὐτοῖς
τοῖς ἀρχαίοις ἴσχυι συζῶν.
ἐπὶ ἰέλει ἰὰς τῷ τε νεα-
τέρων, χα' τῷ παλαιῶν δι-
δαχὰς εἰς νῦν ἔλαβε ὥστε μὴ
δοκᾶν μαθᾶν ἐκείνων, ἀλλ'
ἰχανὸν εἶναι σφᾶς αὐτὰς ταύ-
τας διδάσκειν. μέγιστος πινος,
ὃ θεὰ τῷ νεκυσίον, ἡμᾶς
μεγάλως βέβλαφας, καὶ τό-
γε μέγιστον λελύπητας χα-
ταλύων ἴην ζῶν τοιούτῃ καὶ
τοιούτῃ ἰδ' ἀνδρὸς, ὃ ἀνια-
ρὸς ὁ πῶς ἡμᾶς ὄντως
λαμβάνει. αὐτὰρ μὴ ἀγάλλ-
εσθαι, ὃ χαλεπωτάτη, καὶ ἥ
αὐτὴ ἡ πῶς περὶ πει-
γνέται ἡμῖν ἀγλῶσι ἐπὶ ἰῶ
ἀνδρὸς ἰδ' τῷ πῶς ὅτι θνή-
σκων ἴης τελευτάας ἡλικίας
ἰετευχῶς χα' ἐν ἰαῖς ἡμέ-
ρας ὡς περ πρὸς ἐπει-
δὰν τὴν ἡν διδαχὴν πλυ-
πλάσιαν, φθιγγόμενός τε
καὶ γραφῇ παραδιδῶς, ἡμῖν
ἐγχειρίδι, μηδέποτε λήξει
τῷ ὠφελεῖν ἡμᾶς. Ὡς δὲ ὁ
ἀνὴρ

gruenter accomodantur,
qui præterea fuit diligen-
tissimus antiquitatis inves-
tigatōr, eamque tam evi-
denter habuit cognitā, quam
si priscorum temporibus
ipsi vivere contigisset. Ita
demum omnium, cum neo-
tericorum, tum veterum doc-
trinas animo fuit assequutus,
ut non ab eis didicisse, sed
eos ipsos has docere posse
videretur. Usque adeo, Li-
bitina, magno detrimento,
tristitia majori nos affecisti,
quum talis tantique viri
animam exorbares: qui sanè
triste nobis sui reliquit
desiderium. Ast ne exultes,
atrocissima, hoc enim nobis
huius viri mortem dolentibus
superest solatium, quod
moriens postquam maturi-
tatem & extremam senectutem
attigisset, multum jugem
verò doctrinam ejus, cum
vivā voce docendo, tum scrip-
tis

ἀνὴρ ἐπ' ὀσημῳ ὁ ἡμεδαῶς,
 ἃ βλοσυρτάτη τῷ μοίρων
 Ἀτρεπε σὺ κρείττων ὢν πε-
 πόμπευκε, εἴπως θνητοὶ δυ-
 νατοὶ εἶησαν ἀπὸ σὺ θεα-
 μβεῖν, ἅτε βίον ἴον ἐνδο-
 ξον διατετέλεκε κάλλιπα, τῇ
 δίκην, οἱ, ὥσπερ Ἡρόδοτος
 διηγεῖται ἐν Οὐρανίᾳ, ἐπι-
 τελέοντες τῷ Ἡφάστῳ Ἰῆς
 ἀθλῆς, οἱ ἐχαλῶντο ἢ λαμ-
 παδοφορίῃ, ἀθήνησι δαΐδας
 ἀπιομετας μέχρ' ὅρ' ἐκόμι-
 ζον, ὡπάντως ἔτ' ὁ δρυ-
 μεὺς ὁ ἀγχιορίδης, ἐπειδ' ἀν-
 νικῶ ἐν ἀθλῆσι ἐπιτετελε-
 σμένοις ἐπὶ Μαντίας Ἰῆς ὁ-
 μοίας Ἰῆς Ἀθηναίς, ἔπει-
 τερον ἀποκεχώρηκε Ἰῆ ὅρ' ἔ-
 τ' δρόμ' ἢ πῦρ λαμπρά-
 दा πῦρ διαπυρρμένῳ, Ἰῆτ'
 ἔτι, ἰὸ φῶς τ' ἐγκυκλοπαι-
 δείας, ἥς ἀκλεῶς ἤφατο,
 τοῖς ἐπερχομένοις ἐγχειρίσαι.
 ὥς ποιεῖ Λακρέπ' :

tis mandando tradidisset, numquam nobis esse com-
 modus intermitteret. Hunc
 in modum, teterrima Par-
 carum Atrope, nostras in-
 signis vir te triumphavit,
 si quodam modo mortali-
 bus de te licet agere trium-
 phum, quippe qui glorio-
 sæ vitæ cursum honestis-
 simè cucurrit, more eo-
 rum qui, ut Herodotus in
 Urania tradit, certamina
 in honorem Vulcani ce-
 lebrantes, quæ Lampade-
 phoria dicebantur, ac-
 census faces ad metam us-
 que deferebant: videlicet
 quum hic cursor strenuus
 in Minervæ ludis Mantuæ
 Carpentanorum, Athenis
 simillimæ, peractis, pal-
 mam prærripuisset, non
 prius à cursu meta de-
 cessit, quam facem igni-
 tam, sive doctrinarum lumen, quarum orbem pla-
 nò fuerat emensus, subeuntibus tradidisset conser-
 vandam, ut canit Lucretius:

Et quasi cursores vitæ lampada tradunt.

Τύπων ὅν ἔπος ἐχόντων, Ἰῆ-
 τ' ἀνδρὸς Ἰῆ ἐξαίρετ' ἰὸ
 ὄρο-

Quæ quum ita sint, hu-
 jus egregij viri nomen
 L 2 ce-

ὄνομα τὸ πολυκλήριον καὶ ἀ-
ξιον προσελημῆσθαι ἐκεί-
νοις ἀνδράσιν οἱ μεγίστης δό-
ξης ἔτυχον ὑπὸ τῆς Εἰ-
λήνων, καὶ τοῖς ὑπὸ τῆς
Ρωμαίων τιμῇσι περὶ πάν-
των, καὶ τοῖς μάλιστα θαν-
μαζομένοις ὑπὸ τῆς νῦν
Εὐρωπαϊκῆς, κατὰ μοῖρας
ἀκέρους, τοσούτον διατελέσει
ἀδιάφορον ὃν, ἐφ' ὅσον οἱ φι-
λομάτοις ἐπιγενήσονται.

Ἰωσήφ Λαβράδα πλὴν
Ρωμαϊκὴν γλῶτταν διδά-
σκων δημοσίᾳ ἐπὶ τῆς μη-
τροπόλεως τῇ ἐν ἁγίοις Ια-
κώβ τῇ Αποστόλῃ ἐν τῇ χώρᾳ Καλλαϊκῶν ταῦτα
συγγέγραφε.

celebratissimum, in eo-
rum, qui maximam apud
Græcos gloriam sunt adepti,
quibus Romani sum-
mos habuerunt honores,
quos potissimum Euro-
pa miratur in præsentia,
numerum referendum,
quandiu stabunt littera-
rum amatores, integrum,
vel invitâ Parca, mane-
bit.

Hæc Josephus Labra-
da in nobili Academiâ
Compostellanâ Gramma-
tices Ludimagister.

BRE.

EXPOSTULATIO CUM MORTE OB INTERITUM RM. PATRIS MARTINI SARMIENTO

Saeva mors, quae tua acuta falce cuncta animalia, cū ratione utentia, tūm rationis expertia non desinis amputare; [imo etiam ipsam perimis naturam] (1), diram, et abominandan magnopere te contemplor, [cum in eos quos tollis de medio, talia moliaris. Attamen de his utique tibi propriis, dum vice tua funesto singularis mortalium fungeris officio, tecum non expostulo; tunc vero te, nocendi modum excedentem, incuso, cum eo procedas impotentiae, ut non solum in extinctos, verum etiam in superstites, charissimo, communique bono orbatos, crudeliter grasseris] (2). Ita nobiscum, ¡o maximè inimitis Parca! nemini parcens, durè nuper egisti, vivis subducens, ¡ah quem virum!, divinarum, humanarumque rerum inter aequales suos peritissimum, ipsius instituti praeclari maximum ornamentum, uno verbo, Reverendum Patrem MARTINUM, cognomine SARMIENTO. Quod cognomen, si quando conveniunt rebus nomina suis, in hominem aptissimè convenire manifestum est. Etenim hoc frugiferum SARMENTUM, ex generosis Galliaicorum plantis genitum, et ex sua vite decerptum, in amoenum (3) Divi BENEDICTI Monachorum Viridarium fuit tractum: ubi validis ac proceris fulcris, instar Libani Cedrorum, adhaerescens in altissimam arborem assurrexit, quam verè Scientiarum arborem possumus appellare. Siquidem ea proceras, patulaeque arbor, in multos, et ingentes (4) ramos fuit expansa, quorum singuli suavissima doctrinarum (5) poma, non unius sed omnigenis, varique saporis, foecundissimè ferebant; ita ut aliis Theologiae, aliis Philosophiae, his Physiologiae, illis Cosmographiae quibusdam Astronomiae, alteris Historices, ac caeterarum Scientiarum, et Artium nobilium genuinus sapor inesset. Ipsae quoque, quibus tanta convestiebatur arbor, pulcherrimae frondes, nullatenus erant infructuosae, [quippe quae varios inscribebantur characteres] (6) linguae Latinae, Graecae, Hebraicae, Caldaicae, Syriacae, et Arabicae [uerum sensum indicantes] (7). Nimirum quem admodum (8) papyrus multa, ac varia dicitur Aegyptiis quondam praebuisse ad humanos usus perutilia, ita haec arbor inversa singula, hominibus erudiendis apta, nobis suppeditabat. [Nae Cicero, si nostram in aetatem incidisset, vehementius, quam dum Sapionem, ac ipsius Stirpem mirabatur, quondam exclamavit, in praesentia nobiscum exclamaret: ¡O generosam Stirpem!, et tamquam in unam arborem plura genera, sic in unum hominem multorum insitam, atque illuminatam Sapientiam] (9). Talia Patri SARMIENTO congruenter accomodantur, qui praeterea fuit diligentissimus antiquitatis investigator, eamque tan evidenter habuit cognitam, quam si Priscorum temporibus ipsi vivere contigisset. Ita demum omnium, cū Neotericorum, tūm veterum Doctrinas animo fuit assequutus, ut non ab ipsis didicisset, sed eos ipsos habere docere posse videretur. [Sed jam de Scientiis valde multis, quarum in hominem fecimus jacturam sileamus: nam si hoc modo volumus singulas desiderare, non modo querendi, sed ne lugendi quidem finem reperiemus] (10). Usque adeo Libitina, magno detrimento, tristia maiore (11) nos affecisti, cum (12) talis, tantique Viri animam exhorbaris (13): qui sane triste nobis sui reliquit desiderium. Ast ne exultes atrocissima, hoc enim nobis, hujus Viri mortem dolentibus, superstitii solatii (14), quòd moriens, postquam maturitatem, et extremam senectutem attigisset, multijugem vero doctrinam ejus, cū viva voce docendo, tūm scriptis mandansdo tradidisset, nunquam nobis esse commodus intermitteret. Hunc in modum, teterrima parcarum Atrope, [nostras Vir insignis, te triumphavit] (15), si quodammodo (16) mortalibus de te licet agere triumphum, quippequi (17) gloriosae vitae cursum honestissimè cucurrit, more eorum qui, ut Herodotus in Urania tradit, [in Lampedo phoriis ad Vulcanum honorandum celebratis] (18), accensas faces ad metam usque deferebat: videlicet, cum (19) hic cursor strenuus in Minervae ludis, Mantuae Carpetanorum, Athenis simillimae, peractis, palman praeripuisset, non prius acurus (20) meta decessit, quam facem ignitam, hoc est (21) doctrinarum lumen, [quarum orbem planè confecisset] (22), subeuntibus tradisset conservandam, ut canit Lucretius:

Et quasi cursores vitae lampada tradunt.

Quae cum ita sint, hujus egregii viri nomen celebratissimum, [de nomine, ac dignitate gentis Hispanicae benemeriti] (23), in eorum, qui maximam apud Graecos gloriam sunt adepti, quibus Romani summos habuerunt honores, quos potissimum Europa miratur in praesentia, numerum referendum, quamdiu stabunt litterarum amatores, integrum, [quantumvis invita sit parca manebit] (24).

Haec Josephus Labrada (qui eadem Graeca fecit, typorum autem Graecorum penuria non excudit)] (25) in Regia (26) Academia Compostellana Grammatices ludi Magister, [conscriptis.]. (27)

Transcripción da 1ª edición da *Expostulatio* (X. R. Barreiro F.).

DIFERENCIAS ENTRE A PRIMEIRA EDICIÓN (A DE SANTIAGO) E A SEGUNDA EDICIÓN (A DE MADRID)

Prescindimos das diferencias na puntuación (por exemplo as comas) e nos acentos e só recollémo-las diferencias que afectan ó texto.

Cando as diferencias afectan non a unha palabra senón a un parágrafo o parágrafo corrixido aparece entre corchetes.

- (1) “quae ipsan (imò etiam) perimis naturam”.
- (2) Todo o período entre corchetes queda redactado así: “quum in eos, quos tollis de medio talia moliaris; verum hoc, quod sanè tibi proprium est, tecum non expostulo. Tunc igitur saevitiam tuam experimur infestissimam, cum non solum in extintos, verum etiam in superstites charissimo communique bono orbatos crudelis grasseris”.
- (3) “amaenum”
- (4) “ingentesque”
- (5) Por evidente erro tipográfico na edición de Santiago aparece “doctrinaran” por “doctrinarum”.
- (6) O período entre corchetes queda así: “quippe quae variis inscribebantur characteribus”.
- (7) “verum sensum explanantibus”
- (8) “quemadmodum”
- (9) Desaparece na edición de Madrid todo o parágrafo entre corchetes.
- (10) Desaparece na edición de Madrid todo o parágrafo entre corchetes.
- (11) “majori”
- (12) “quum”
- (13) “exorbares”
- (14) “superest solatium”
- (15) O parágrafo quedou así na edición de Madrid: “nostras insignis vir te triumphavit”
- (16) “si quodam modo”
- (17) “quippe qui”
- (18) O parágrafo queda así: “certamina in honorem Vulcani celebrantes, quae Lampadephoria dicebantur”
- (19) “quum”
- (20) “a cursus”
- (21) “sive”
- (22) O parágrafo di así: “quarum orbem plano fuerat emensus”
- (23) Eliminado o parágrafo entre corchetes.
- (24) Nova redacción: “integrum, vel invita Parca, manebit”.
- (25) Desaparece todo o parágrafo entre corchetes.
- (26) “in nobili”
- (27) Eliminado.

IMPRECACIÓN CONTRA A MORTE POLO PASAMENTO DO RVDMO. P. MARTÍN SARMIENTO

¡Ou! Morte cruel que coa túa afiada gadaña non renuncias a segar a vida de tódolos seres animados, tanto racionais como irracionais, e incluso dána-la mesma natureza. Qué abominable e funesta me parece cando maquinas tales cousas contra aqueles que levas. Pero non te increpo por exercer-lo teu funesto oficio con cada un dos mortais senón que te acuso, a ti que te excedes na medida do dano, porque te asañas no proceder non só contra os mortos senón tamén contra os que sobreviven, deixándoos orfos do ben máis querido.

¡Ou! Parca inhumana que ante ninguén te detés, hai pouco mostráchesno-lo teu rigor levando de entre os vivos, a qué home, o máis sabio entre os iguais nas ciencias divinas e humanas, o

máximo ornamento da súa preclara congregación, nunha palabra, o Rvdo. P. Martín, de sobrenome, Sarmiento. E este sobrenome, se algunha vez os nomes cadran cos seus feitos, é ben sabido cómo lle conviña a tal home, porque este frutífero “sarmiento”, nacido de xenerosas plantas galaicas tomado da súa vide, foi transplantado no ameno xardín do divino Benito. Alí, enxertado en nobre e forte pé, ascendeu, como os cedros do Líbano, ata converterse na máis alta árbore, e á que verdadeiramente podemos chamar Árbore da Sabedoría. Pois esta nobre e extensa árbore abriuse en moitas e grandes ramas, dando cada unha delas os máis doces froitos de doutrina e non de un senón de diversos sabores e así nuns atópase o xenuíno sabor da Teoloxía, noutros o da Filosofía, nestes o da fisioloxía, naqueles o da Cosmografía, nalgúns o da Astronomía, noutros o da Historia e das demais Ciencias e Artes. Pero as mesmas fermosas follas que cubrían a árbore non se podía dicir que foran infructuosas pois estaban escritas con diversos caracteres que revelan o verdadeiro sentido das linguas latina, grega, hebrea, caldea, siríaca e arábiga.

Do mesmo modo en que se di que o papiro lles ofreceu ós exipcios moitas e variadas axudas para a utilidade do home, así esta árbore, noutro sentido, ofreceunos moitas cousas para a nosa erudición.

Certo que si Cicerón vivira no noso tempo diríanos con maior vehemencia o que no seu día exclamou de Solón e da súa descendencia: ¡Ou xenerosa estirpe! Que como se nunha árbore se contivesen tan variadas especies, así nun só home se concentra a sabedoría que lle corresponde a moitos.

Tales cousas lle acaen ó P. Sarmiento que foi un dilixentísimo investigador da antigüidade que a coñeceu tan ben como se chegara a vivir nos tempos dos Antigos. E, en fin, foi entendido en tódalas doutrinas, tanto dos modernos como dos antigos que mesmo parecía non telas aprendido deles senón que el llelas podía ter ensinado a eles.

Pero calemos xa sobre os innumerables saberes que con el perdemos porque se pretendemos buscar cada un deles non terán fin as nosas queixas e o noso choro.

Desta maneira, Libitina, afectáchesnos co maior dano e a maior tristeza cando nos privaches de tan gran home que tan triste nostalgia nos deixou.

Pero non te alegres, atroz Libitina, porque os que nos doemos da súa morte quédanos o consolo de ver que morrendo despois de vivir ata a madurez e mesmo ata a extrema senectude, legóuno-lo seu variado saber, xa ensinándoo de viva voz, xa poñéndoo por escrito e endexa-mais deixará de amosársenos útil.

Desta maneira, Atropos, terrible Parca, o noso insigne home venceute, se dalgunha maneira o home pode derrotarte, porque percorreu o camiño da vida con honestidade á maneira daqueles que, coma Herodoto nos conta na Urania, levaban nas concurridas Lampedoforias, en honor de Vulcano, fachos acendidos ata a meta. Verdadeiramente cando este noso esforzado corredor na celebración dos xogos de Minerva, na Mantua dos Carpetanos, é dicir, Madrid, tan parecida a Atenas, fíxose coa palma, a carreira non rematou ata que, cumprido o percorrido, non entregase o facho ardente, isto é, a luz da sabedoría ós que veñen detrás, como cantou Lucrecio:

“E como corredores entregan a lámpada da vida”.

Sendo así as cousas, o celebradísimo nome deste egrexio home permanecerá benemérito en dignidade entre as xentes de España e será contado entre aqueles que gozaron da maior gloria entre os gregos e entre os que os romanos tributaron maiores honores e entre os que Europa máis admirou. E iso mentres haxa amantes da letra por moito que lles moleste ás Parcas.

Xosé Labrada (que fixo o mesmo texto en grego pero que non imprimiu pola falta de tipos gregos), Mestre de Gramática na Academia Real de Santiago de Compostela, compuxo esta imprecación.

O PENSAMENTO BIOLÓXICO DO PADRE SARMIENTO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

Antecedentes

A inxente obra de Sarmiento (uns oitenta títulos publicados e máis de douscentos cincuenta manuscritos, segundo Filgueira, X., 1994¹) contén, como é ben sabido, unha parte moi importante dedicada ás ciencias naturais e á medicina. Por outra banda, a sona lendaria da que gozou no seu tempo dependía en moi boa medida, segundo sinalan moitos dos seus biógrafos, das consultas e consellos que se lle facían sobre estes temas. Os estudiosos que trataron no seu conxunto a súa obra como López Peláez², Pensado³, Filgueira⁴, etc., fixeron sempre fincapé nestes traballos, pero agás contadas excepcións, das que se falará, a penas se lle dedicaron estudos específicos. E aínda así, nos casos nos que se fixeron, o tratamento foi sobre todo descritivo, afondando pouco nas cuestións de encadre histórico na epistemoloxía e metodoloxía científica da época. De tódolos xeitos, e aínda que non son moi numerosos, houbo algúns traballos realizados sobre todo por científicos ou historiadores da ciencia que si intentaron analizar e valorar-la obra de Sarmiento con estes criterios.

Desde o campo da botánica, teríase que cita-lo traballo pioneiro, que publicou en 1862 Miguel Colmeiro⁵, director do Jardín Botánico de Madrid e primeiro presidente da Sociedade Española de Historia Natural, na Revista “Galicia” sobre *Fray Martín Sarmiento considerado como naturalista y particularmente como botánico* onde analiza a súa posición diante da polémica entre os partidarios das sistemáticas de Tournefort e Linné, así como as consecuencias dos seus estreitos vínculos cos botánicos Quer e Gómez Ortega. Despois dun breve apuntamento de Gómez Martínez, J. (1930)⁶ nun traballo sobre as Floras galegas e os de Puerto, F. J. (1988, 1992)^{7 8} no contexto duns estudos sobre a sanidade e a botánica do século XVIII, onde se fai referencia á obra de Sarmiento, tense en 1997, un interesante estudio de Izco⁹, sobre *Fr. Martín Sarmiento: el proyecto de Flora gallega*. Nel sinálanse os que poden considerarse como os tres eixes fundamentais da obra botánica de Sarmiento: a) a súa afiliación á sistemática de Tournefort; b) as estreitas relacións co botánico Quer; e c) o seu decidido interese pola botánica aplicada. No ámbito máis amplo das ciencias naturais, Filgueira, X.¹⁰ publica, nun número homenaxe a Gallasteguí da *Revista de Economía de Galicia* (1962), un traballo sobre o conxunto da obra naturalista de Sarmiento, así como a singularidade do seu interese polos procesos de hibridación (*El P. sarmiento. Precursor de la Misión Biológica de Galicia*).

No eido da medicina López Peláez, A. publica en 1898¹¹ un traballo no que fai unha descrición da obra médica de Sarmiento (*Un fraile escribe de medicina*) e, despois dun longo silencio, o médico compostelán Ramón Baltar¹² na obra *Opúsculos Médicos Gallegos del XVIII* (1961) fai unha valoración da obra sobre a *carqueixa*, así como do seu pensamento médico, en xeral. En 1990, Filgueira, X.¹³ nun libro homenaxe ó Dr. Barros (1990) publica un traballo sobre os *Apuntamientos* sobre menciña popular e, en 1997, con motivo do tricentenario de Sarmiento os historiadores da medicina Peset, J. L.¹⁴ e García Guerra, D.¹⁵ publican dous traballos nos que, sobre todo no último, se analiza a obra médica de Sarmiento no contexto científico da época, destacando as súas consideracións críticas, na liña dos “novatores”, así como os intentos de renovación da terapéutica do tempo a partir, sobre todo, dos medicamentos vexetais.

Finalmente, Urteaga, L., no ano 1987¹⁶ nun traballo sobre as ideas en relación coa conservación da natureza na cultura española do século XVIII (*La Tierra Esquimada*) considera a obra de Sarmiento sobre os atúns e as almadrabas como un dos primeiros estudos nos que se fai referencia á degradación dos recursos naturais; sendo moi salientable porque no contexto ideolóxico-científico da época primaba, sobre todo, unha visión optimista e inxenua das relacións do home coa natureza. Tema que retoma López Capont, F. en 1997¹⁷ (*Las ideas pesqueras del P. Sarmiento*), sinalando que na defensa dos recursos pesqueiros de Galicia destaca, non só o papel do beneditino, se non tamén o do seu irmán Francisco Xavier, Ministro de Mariña de los Puertos y Rías da provincia marítima de Pontevedra.

A bioloxía da época

A bioloxía da primeira metade do XVIII, que foi coa que tivo que convivir Sarmiento, atopábase nun momento clave da súa historia que era froito de dous procesos ou movementos fundamentais. En primeiro lugar, o éxito da mecánica como explicación fundamental das leis do universo, así como dalgunha das aplicacións ós seres vivos, como foi o da circulación do sangue, facía pensar que podía existir unha explicación determinista xeneralizable a toda a natureza. A fe na razón como motor de todo o progreso científico, que amosara a súa capacidade na interpretación e deseño das experiencias mecánicas, daba alentos á crenza de que tiña que existir tamén una explicación semellante para tódolos fenómenos vitais. En segundo lugar, as grandes viaxes oceánicas achegaron unha extraordinaria variedade de vexetais e animais, ata entón descoñecidos, que espallaron pouco a pouco o número e diversidade dos seres vivos. E, así mesmo, a utilización do telescopio e, sobre todo, o microscopio, que se xeneralizou a partir do século XVII, poñía diante dos ollos dos científicos dous novos mundos: o do inmensamente grande e o do infinitamente pequeno, que ampliaban o campo cara a onde dirixí-los seus coñecementos e indagacións. Todo isto, obrigou a xeneralizar e a mellora-los procesos descritivos que foron gañando en precisión e racionalidade. E como froito de todo isto, camiñouse

na procura de novos instrumentos de clasificación que superaran os aínda vixentes, pero xa claramente desfasados, da bioloxía aristotélica.

Os intentos de que a mecánica fora o principio xeral unificador da bioloxía, aínda que foron conseguindo pequenos éxitos, en xeral, víronse impotentes para explicar moitos dos novos feitos que a investigación biolóxica non paraba de poñer diante, como foron por exemplo, as funcións dixestivas e do sistema nervioso. A química biolóxica nacente, daquela aínda debedora de moitos principios e crenzas alquimistas, tentou achegar novas explicacións, sobre todo a partir das teorías animistas de Stahl, pero tampouco pasou de limitadas achegas a eidos moi concretos do coñecemento biolóxico como foron os relativos ás funcións dixestivas e ás fermentacións. A medicina foi o eido científico onde xurdiron e se aplicaron a maioría destas teorías e como consecuencia diso fóronse amoreando na *praxe* médica todo un conxunto de medidas terapéuticas que podían ter orixes científicas non só diversas senón mesmo opostas. Moitos dos excesos ós que chegou a medicina desta época foron o branco das ben coñecidas críticas de Feixoo.

Diante do mundo natural, diverso e marabilloso, que se lle ofrecía ós homes ilustrados do XVIII, houbo dous enfoques clasificatorios con fondas repercusións no mundo das ciencias naturais. Por unha banda, o método analítico e rigoroso dun Linneo que ofrecía un esquema lóxico e práctico, á vez, con capacidade de ordenar toda a variedade dos seres viventes. Pola outra, o xenio sintetizador e unificador de Buffon que tentaba, coa súa historia natural e a partir de brillantes e atraentes descrições, ofrecer unha visión unitaria da natureza, na que a física era o seu principio unificador. Ninguén desde Aristóteles se atrevera a expoñer unha teoría que tentase abranguer, ó tempo, o mundo afastado dos planetas e do universo co dos animais e vexetais que poboaban a terra. Buffon rexeitou e criticou o espírito sistematizador de Linneo – que “esnaquizaba a natureza”, dicía – e a súa obra acadou un éxito sen precedentes non só no mundo das ciencias senón e, sobre todo, no das clases ilustradas onde as súas obras tiñan sempre un sitio escollido nas bibliotecas. A obra de Buffon tivo o mérito indubidable de achega-lo mundo natural como tema de interese para a sociedade, pero axiña caeu en descreto polas súas improvisacións e falla de soporte científico de moitas das súas teorías. As de Linneo, en cambio, que non pasaron dos círculos científicos, foron o soporte de tódalas clasificacións de plantas e animais que se utilizaron nos séculos seguintes.

Ciencia e técnica na ilustración española e galega

En España, os séculos XVI e XVII, desde o punto de vista da ciencia representan unha época de moi cativas realizacións, e a pesar das individualidades integradas no movemento dos *novatores*, que López Piñero, J. M. (1969)¹⁸ rescatou do esquecemento, a ciencia española como obra colectiva experimentou nestes tempos un afastamento evidente do pensamento científico europeo máis adiantado, onde se estaban xestando as bases da ciencia contemporánea. E só, cando:

A finales del setecientos algunas tertulias en Valencia, Sevilla o Madrid comienzan a hacerse eco de ciertas preocupaciones de la filosofía europea, con mayor voluntad que apoyos eficaces, nuestra actividad científica se despereza tras largos años de marginalidad, indiferencia y aislamiento.¹⁹

A publicación da “Carta Filosófica Médico Chyurgica” de Juan de Cabriada en 1689 e a creación de novas sociedades con obxectivos orientados cara á nova ciencia como a Real Sociedad Médica de Sevilla (1700) o El Real Seminario de Nobles de Madrid (1726) son os feitos máis salientables que amosan o lento despertar dunha sociedade que nos séculos anteriores asistira a unha certa refeudalización dos seus costumes. Por outra banda, o papel dinamizador que ía te-la nova dinastía dos Borbóns nos eidos da ciencia e da técnica principiaba a amosa-las primeiras realizacións coa fundación da Academia de Ingenieros Militares, en Barcelona (1715) e, sobre todo, a de Guardiamarinas, en Cádiz (1717).

Esta primeira etapa do renacemento da ciencia e da técnica españolas, deu paso, segundo Lafuente, A. e Peset, J. L. (1988), á chamada “xeración crítica” ou segunda etapa, onde destacados persoeiros chegaron a exercer unha extraordinaria influencia sobre os círculos sociais de políticos e notables. As súas orixes sitúanse para a maioría dos autores en 1726, ano da publicación do primeiro volume do *Teatro Crítico Universal* de Feixoo. Xunto a el, outros persoeiros como Jorge Juan ou Jose Ortega actuaron como elementos aglutinadores da vaga renovadora que se estaba a xerar en España e mesmo actuaron como conselleiros áulicos da monarquía. Foi unha época na que se produciu xa un duro enfrontamento coas institucións que atesouraban os legados máis tradicionais, como era o caso da Igrexa ou, sobre todo, a Universidade, que se resistiu a calquera intento de reforma dos seus plans de estudio e, por suposto, a que novidades como a física newtoniana ou o ensino práctico da medicina – vía cirurxiáns – se asentara nas aulas. A pesar diso, gracias ó apoio da monarquía e de políticas culturais como a do Marques de Ensenada, as novas institucións fóronse consolidando e, sobre todo, poñéndose en marcha outras novas que van supoñer os centros fundamentais a partir dos cales se difundan nos anos vindeiros as novidades científicas e técnicas europeas.

Esta terceira etapa, seguindo a cronoloxía de Lafuente e Peset, comezaría en 1748 coa fundación do Colexio de Cirurxía, de Cádiz ó que lle seguiría o Observatorio da Mariña en San Fernando (1753) o Xardín Botánico, en Madrid (1753) e o Colexio de Artillería de Segovia (1763), centros sobre os que gravitaría a renovación dos saberes médicos, matemáticos, xeodésicos, astronómicos, botánicos e químicos. E unha etapa coñecida tamén como “renovadora” porque se asiste, ó tempo que se crean novos centros, os primeiros intentos de renovación dos máis tradicionais, como as universidades. Caracterízase tamén por unha sinalada militarización das actividades científicas e unha clara orientación das ciencias cara ós seus resultados máis aplicados, e así, disciplinas

máis especulativas como a xeometría ían ser desprazadas dos centros de interese por outras máis aplicadas como a física experimental. No eido da bioloxía son os anos nos que aparecen as primeiras traducións de Buffon.

A última etapa, da que se pode situa-lo seu comezo en 1765, data da fundación da Sociedade Vascongada de Amigos del País, correspóndese xa coa reforma efectiva das universidades e a creación de todo un amplo abano de sociedades patrióticas onde a educación do pobo e a procura de solucións ós problemas da agricultura, o comercio e as industrias artesanais son os principais obxectivos. E así como as etapas anteriores poden definirse como “crítica” e “reformadora”, esta podería denominarse “educativa” pola súa insistencia na necesidade de transmitirlle-las “lucos” a tódalas capas sociais do país.

En Galicia son pouco coñecidas as posibles reaccións que puideron xera-las polémicas que suscitou a xeración crítica no resto do país, pese a que un galego, Feixoo, foi o seu máximo expoñente. Da etapa reformadora, á parte da obra de Sarmiento que se tratará con detalle máis adiante, existen xa un conxunto de feitos singulares que convén destacar²⁰. En primeiro lugar, a reforma de Ulloa da Universidade, de 1751 que inclúe algúns cambios académicos significativos como foron a introducción das Matemáticas e da Cirurxía e da Anatomía como disciplinas e os proxectos de creación dun Xardín Botánico e un Teatro Anatómico. Ben e certo que as novas materias non foron impartidas, tanto metodolóxica como conceptualmente, cos criterios que podía esixi-la ciencia máis actual e que tanto o Xardín como o Teatro botaron aínda moitos anos antes de ser unha realidade. Pero tamén o é o feito de que, como sinala Barreiro, X. R. (1991)²¹, isto supuxo un cambio cualitativo singular cara á modernidade con relación ó período anterior e que o propio proceso interno de xestión das reformas xerou unha nova correlación de forzas, desprazando as máis clasistas e retrógradas.

Outro feito singular que tería fondas repercusións nos anos vindeiros foi a creación dos Arsenais en Ferrol, a partir do ano 1751. Nas súas dependencias foise congregando un saber técnico e científico moi salientable que aínda que, como era normal, se aplicou maioritariamente na construción naval militar, non deixou de te-las súas repercusións, andando o tempo, no ambiente da cidade e mesmo no doutras vilas e cidades galegas como foron os casos da Coruña e Santiago. O Hospital da Armada creado en 1752 e a Escola de Guardiamarinas, en 1776 foron, sobre todo, os focos científicos que tiveron maior repercusión sobre o resto do país.

A etapa educativa vai ter en Galicia unha realización moi temperá, que coincide cronoloxicamente coa creación da Sociedade Vascongada, na Academia de Agricultura da Coruña. Concibida, posiblemente, a imitación das de Irlanda e París nos seus obxectivos e mesmo nalgúns dos seus métodos, diferenciábase fundamentalmente delas no seu carácter clasista xa que só se atopaba representada nela a nobreza e a alta burguesía, ó contrario das outras, onde aínda que o fixeran simbolicamente, estaban representadas tamén as clases campesiñas. Por outra banda, as experiencias agronómicas que xogaron

un importante papel nas academias de agricultura europeas, na de Galicia, aínda que foron invocadas e sinaladas como un medio básico para a difusión das novidades técnicas, tiveron unha cativa vixencia.

Co alento reformador de Campomanes xorden neste período as Sociedades Económicas de Amigos del País de Santiago (1784), de Lugo (1785) e o Consulado del Mar da Coruña (1785). En todas elas o afán pedagóxico e reformador da Ilustración é patente, xurdindo todo un conxunto de medidas de modernización da agricultura, da industria e do comercio, das que se poderían sinalar as referidas ó cultivo dos montes, colonización de novas terras, aclimatación de cultivos e, sobre todo, a valorización a partir de industrias artesanais dos recursos naturais da terra e do mar. A inmensa maioría delas non pasaron de ser proxectos teóricos que pouco ou nada tiveron que ver coa realidade do país, aínda que nalgúns casos, como sucedía coas propostas de Consul Jove, Lemaury ou Cornide, se amosaba un bo coñecemento dos adiantos técnicos e dos coñecementos científicos do momento. Semellaba que Galicia podía estar ó día do acontecer científico cultural europeo pero que as súas estruturas económicas non tiñan capacidade para incorporar eses adiantos nos seus procesos productivos. Só a experiencia de Sargadelos, a finais deste período, se presentaba como un exemplo singular de incorporación dos mellores adiantos técnicos ó desenvolvemento industrial, aínda que estas achegas nada tivesen que ver cos alentos reformadores das sociedades de fomento de Santiago, Lugo ou A Coruña.

A reforma da Universidade de 1772 foi o feito administrativo do que parte a chegada da ciencia moderna a esta institución (Díaz-Fierros, F., 1971)²² e que se pode pór de manifesto cos diferentes intentos de Francisco Neyra para que a física newtoniana desprace a aristotélica que era a que tradicionalmente se ensinaba. O preito tivo diferentes alternativas e só se pode considerar parcialmente resolto cando a Universidade toma a resolución de mercalo gabinete de aparellos físicos en 1816. A creación do Colexio de Cirurxía en 1799, coa valoración do ensino práctico que isto comportaba, e as primeiras leccións da Química moderna impartidas por Eusebio Bueno na Facultade Reunida (Fraga, X. A. 1997)²³ son outros tantos feitos salientables. En Ferrol a Academia de Guardiamarinas créase en 1776 e nela desenvólvese un ensino da ciencia e da técnica dunha certa calidade que non quedou totalmente pechado nos muros do Arsenal pois algúns profesores sinalados dela, como foi o caso de Vimercatti ou de Alonso López, tiveron actuacións destacables noutros puntos do país.

En Galicia a ciencia e a técnica da Ilustración tiveron dúas características salientables, por unha banda a limitada difusión xeográfica dos centros onde esta tivo algunha realidade, xa que só Santiago, A Coruña e Ferrol foron as cidades que acolleron as institucións das que dependeu o seu ensino e propagación (O caso da Sociedade Económica de Lugo tivo moi pouca importancia). E por outra, o serodio das realizacións máis importantes, de tal xeito que foi baixo o goberno de Godoy no que a ciencia e a técnica

ca modernas acadaron o seu máximo desenvolvemento. Incluso se poderían considerar como os últimos alentos da política científica ilustrada actividades que se fixeron realidade despois da Guerra da Independencia, aínda que foran decididas antes, como foron os casos da compra do Gabinete de Física na Universidade (1816) e a creación dos Colexios Prácticos, Militar (1811) e de Farmacia (1815).

Sarmiento e a medicina

Sarmiento, sendo aínda moi novo, con 31 anos, baixase xa á área das discusións médicas do primeiro tercio do século XVIII español, fondamente axitadas polas teorías do escepticismo médico de Martín Martínez e, sobre todo, pola publicación do *Teatro Crítico* de Feixoo. Preséntase co escrito *Martinus contra Martinum*, (1726) onde se lanza, cun texto de estilo irónico e destemperado, contra o Dr. Martín Pascual polas críticas vertidas contra o “Discurso Crítico-Médico del Rmo. Pe. Maestro” e continúa nun tomo máis moderado, anos máis tarde, coa *Demostración crítico-apologética* (1739). Nesta primeira etapa, amósase, segundo García Guerra, D. (1997)²⁴ máis “como un *novator* o un escéptico que un ilustrado”, é dicir, defendendo a necesidade da utilización da observación e a experiencia como bases do saber médico e sumándose ás fortes críticas que o galenismo tradicional estaba a recibir, maiormente no relacionado coas prácticas das sangrías e as purgas. A necesidade dos coñecementos anatómicos e a observación directa da enfermidade contraponos a toda a carga de retórica e saberes inútiles que acumula o médico no seu paso polas universidades o cal deriva nunha “charlatanería” que envolve, engana e apampa os seus pacientes:

Pues solo en esto consigue su fama mal ganada en charlatar de todo, como quien no sabe de nada, y el que mas precipitada tuviere la disentería de Charla, este es el que mas confianza colige del Vulgo, y de quien el vulgo sale mas defraudado (*Martinus contra Martinum*, 1726)

Nesta primeira época o pensamento médico de Sarmiento amosa unha fonda crenza na Natureza como forza sandadora, o que se pode relacionar co renacemento do hipocratismo en España, que se produce na primeira metade do XVIII (García Guerra, 1997)²⁵ da que Feixoo foi unha referencia esencial. Isto levouno á valoración como remedios terapéuticos fundamentais ós de orixe natural derivados tanto do reino vexetal, como animal ou mineral. De tódolos xeitos este hipocratismo dos seus anos novos, e nisto diferenciábase do seu pensamento médico posterior, admitía tamén nunha certa medida os medicamentos “Chímicos” derivados de operacións iatroquímicas que practicaban maiormente ós boticarios. Por iso critica o atraso de España nos coñecementos químicos²⁶ esixindo unha posta o día nestas materias dos profesionais sanitarios aínda que, noutra volta, volve coas súas teimas e receos diante dos médicos, polo que a pesar

das calidades destes medicamentos, tendo en conta que son “tan violentamente activos” se se puxesen nas mans deles mesmo “hubieran acabado con todo el Genero Humano”.

Esta crítica da profesión médica foi unha constante na primeira metade do século XVIII e, mesmo en Galicia, sempre escasa en noticias científicas neste período, hai testemuños ben significativos dela como os publicados por unha Academia de Noia en 1716, ós que se veu obrigado a contestar defendendo a profesión médica o Cura de Miñortos (*Opusculos Médicos Gallegos del siglo XVIII*, Santiago, 1956)²⁷ ou, sobre todo a carta circular que enviou en 1768 a Cidade de Tui a tódalas capitais do Reino de Galicia queixándose das desgracias “que acarrea el desordenado método de la Medicina” (*Disertación Médica*, Fernando Oxea, Santiago, 1777)²⁸. O hipocratismo e a valoración dos remedios naturais tamén tivo aquí sinalados defensores como o médico do Cabido Compostelán e catedrático da Universidade Pedro Gómez de Bedoya, que na Academia Primera do seu libro sobre *Historia Universal de las fuentes minerales de España*, di²⁹:

Las referidas virtudes no estan vinculadas, a mi vér, a la caterva de composiciones difusas, que en nuestras Pharmacopeas aprendemos; sino tal vez a una despreciable planta, a una no conocida piedra, y a la parte menos advertida de un animal

A partir dos anos cincuenta, cando se consolidan as relacións de Sarmiento co botánico Xosé Quer, un dos fundadores do Xardín Botánico de Madrid, os seus escritos sobre medicina céntranse cada vez máis nos remedios naturais de orixe vexetal, de tal xeito que ó remate dos seus días é practicamente o único tema médico do que trata. Esta reorientación dos seus escritos cara a esta temática non é só unha consecuencia do seu hipocratismo inicial, senón que tamén responde a unha tendencia de toda a terapéutica ilustrada na procura de novos remedios que poidan substituír as formulas xa moi trasnoitadas e desprestixiadas da botica galénica tradicional. E, por outra banda, e como unha singularidade moi querida polo Sarmiento da madurez, atópase a valoración dos saberes populares, que se constitúen en fonte inestimable de remedios naturais. Desta época son os coñecidos traballos sobre a “carqueixa”, “bidueiro” ou “manzanilla”, entre outros, nos que atopa no mundo vexetal unha sorte de panacea que cura case tódolos males ó tempo que é un remedio barato e alcanzable para as clases máis humildes, librándoas, unha vez máis, da cobiza de médicos e boticarios. Todo iso xustificaría o entusiasmo de Sarmiento pola medicina popular galega á que lle dedicou unha especial e permanente atención:

Antes que naciese Dioscórides, enfermaban los gallegos en su pais; y en él se curaban, con sus medicinas vulgares; no es creible, que siendo los Gallegos tan tenaces en sus antiguas costumbres, y conservando tan puras las antiguas Voces de su lengua, no conserven por tradición, muchas de sus antiguas Medicinas (*Sobre la planta manzanilla*, 1762).

Este entusiasmo de Sarmiento polos saberes populares levarao a caer nalgúns excesos, como o foi admitir como certas determinadas prácticas que tiñan máis que ver coa maxia e as supersticións que cun saber médico popular ben establecido e contrastado pola evidencia experimental (“llenese una vexiga de Puerco de la orina del paciente, y cuelguese en lo alto de una chimenea, o horno, en altura de sos estados, y al tiempo que se seca la vexiga, se seca el mal” (*Obra de 660 pliegos, 1762 e sgts.*)

A Historia Natural, unha afección tardía

E como aconteceu coa medicina, non poucos dos seus escritos estaban dedicados a protestar pola cativa importancia que se lles dedicaba ós estudos de historia natural en España e a denuncia-lo atraso no que se atopaba en relación co resto das nacións europeas:

Si los demás españoles o desprecian o censuran la Historia Natural para ser únicos en Europa, yo no quiero ser de esos españoles ni tan ignorante como ellos ¡Que lástima que fray Sarmiento haya dado a la vejez en la mania de leer libros de Historia Natural y Botánica! (*Epistolario, carta 161. 1760*)³⁰

A formación en historia natural de Sarmiento tivo claramente dúas orixes principais. En primeiro lugar, as lecturas dunha extraordinariamente ben nutrida biblioteca, onde se atopaba non só o fundamental da literatura científica europea, se non que, nalgúns casos particulares, se recollía practicamente todo o publicado sobre un tema particular, como ocorría por exemplo coas diferentes edicións e versións que dispoñía do Dioscórides. E mesmo, autores problemáticos desde o punto de vista da censura eclesiástica, pero esenciais desde o científico, como era o caso de Buffon, non lle eran descoñecidos ó benedictino.

A outra fonte de coñecementos proviña dun trato directo co mundo natural, alimentado fundamentalmente da experiencia que viviu nas dúas últimas viaxes a Galicia (1745 e 1754) e nas que Sarmiento realizou moitas e ben atinadas observacións e comentarios, relacionados, sobre todo, co mundo vexetal e, en menor medida, co mineral e animal. Esta experiencia directa da natureza, completada con algúns pequenos ensaios feitos na cela do convento de San Martín en Madrid, é un feito moi salientable, pois pon en relación esta faceta da obra de Sarmiento, a de colle-los datos directamente da natureza, coa dos grandes naturalistas españois do século XVIII.

Finalmente, pero en bastante menor medida, existiu outra fonte de coñecementos que constituía unha sorte de miscelánea, ou *totum revolutum*, procedente das súas variadas e numerosas relacións persoais. Nelas mesturábanse achegas tanto de noticias coma de obxectos naturais (herbarios, coleccións minerais, animais disecados, etc.) que lle podían vir de calquera parte de España, pero das que conviña salientar, polo interese que tiveron para Galicia, sobre todo no eido da pesca, as que mantivo co seu irmán Francisco Xabier.

A botánica española da época tiña como característica fundamental a da orientación aplicada dos seus estudos, tal como o xustificaba Xosé Quer na dedicatoria a Carlos III da *Flora Española*:

Los vegetales tienen sus sólidos beneficios a muchos visos: o sirven de alimento, y regalo, o de medicamentos simples para la salud humana, y aun para los irracionales; o para tejidos de vestiduras y adornos; o para las fabricas o manufacturas de cajas, navios y puentes; o para tintes y colores, o para pastos de ganado mayor y menor; aves o para la llumbre, y el grande fuego que piden algunas fabricas; o para muchos usos económicos; y finalmente, si se cultivan, y multiplican, podran servir para el comercio.

A outra gran liña de investigación e traballo en España era a sistemática vexetal da que emerxía como líder indiscutible Linneo. E aínda que, cos criterios de hoxe, estas dúas liñas se poderían compaxinar perfectamente, no século XVIII chegaron a enfrontarse abertamente, sobre todo a partir das posicións adoptadas pola poderosa escola de naturalistas franceses, encabezada por Tournefort e Buffon. En España, durante todo o século XVIII, a botánica foi decididamente aplicada como amosa a obra dos primeiros directores do Real Jardin Botánico de Madrid: Quer, Barnades e Gómez Ortega. Este último, home de grande influencia na corte borbónica, emprendeu un labor fundamental de institucionalización da botánica, sobre todo nas aplicacións farmacolóxicas, que servirían para reforza-lo carácter científico e técnico do Protomedicato fronte ós intereses gremialistas dos boticarios (Puerto, F.J., 1988)³¹.

A botánica que practicou Sarmiento atopábase en perfecta sintonía con esta orientación aplicada, sobre todo, no relativo ós usos farmacolóxicos, podéndose achegar numerosos exemplos da fe cega que amosaba cara ós remedios curativos vexetais, como os casos ben coñecidos, e xa citados, da carqueixa, seixeбра, macela, bidueiro, etc. E para os casos de utilidade industrial pódense cita-los traballos sobre as plantas 'Kali' e 'Barrilla', cun posible emprego para a fabricación do xabón. En paralelo con esta revalorización dos medicamentos naturais, nace en Sarmiento a preocupación pola medicina popular, onde se atesouraban moitas prácticas tradicionais que había que rescatar para xeral coñecemento e uso delas, pero sobre todo, para que os máis necesitados tiveran remedios baratos e alcanzables:

Probaré que en sola esta planta – a Seixeбра – tendrán los pobres una Botica entera, sin costarles un maravedía (*carta dirigida a Frei Millán, 1759*)³²

Defendeu, con claridade, a necesidade do coñecemento do galego para realiza-los inventarios botánicos, nas descrições dáballe-la mesma importancia ás características morfolóxicas que ás aplicacións que se tiraban delas e no relativo ós nomes científicos, estes sempre viñan acompañados polos nomes de uso popular, polo que, segundo Izco, X.³³:

No hay mejor fuente antigua sobre nomenclatura vernácula que la contenida en sus escritos y, en lo que a Galicia se refiere, no son superados por las aportaciones posteriores... Es aquí donde la obra de Sarmiento adquiere un valor singular como mas antigua recopilacion de campo y, por ello de aplicación presente. En esta linea, Sarmiento es un recurso variado, rico y no explorado en todos sus rincones. Es necesario, por tanto, abordar su obra con criterios analíticos precisos para extraer los frutos que aun quedan por recoger.

A zooloxía foi outro campo que cultivou Sarmiento e no que se poden establecer tres grandes grupos de traballo dentro da gran dispersión de temas que tratou:

a) os traballos sobre aves, nos que a maioría se corresponde con contestacións ás preguntas que sobre elas lle formulaba o Duque de Medina Sidonia, que parecía ter unha curiosa afección ós paxaros. Son exemplos as cartas relativas á ave do paraíso, paxaro burla-pastores, paxaro flamenco, o palitoque, *pícatuerto*, etc.

b) estudos sobre peixes, nos que agás algún caso relativo ós cetáceos onde primaba a curiosidade, nos demais existía unha evidente orientación económica na que o trans-fondo dos intereses dos mariñeiros galegos –maiormente os de Pontevedra– era o motivo fundamental que os alentaba.

c) outros temas, onde respondía tamén a todo tipo de consultas que lle chegaban e, onde tanto podía falar dos animais reais como era o caso dos lobos e dos rinocerontes, como dos imaxinarios, como era o caso das sereas e dos sátiros.

É curioso, por outra banda, que no tocante á sistemática zoolóxica, cando a empregaba, semellaba ter menos reparo en utiliza-la de Linneo, que no caso dos vexetais.

Finalmente, no relativo ós minerais, volve prima-lo interese aplicado como eixe do tratamento que lles dá e, unha vez máis, Galicia e o benestar dos seus homes volve se-lo norte das súas utilidades, que poden ser terapéuticas, como no caso do talco, agrarias, como no da marga, ou sobre todo artesanais, como no dos minerais de ferro, cobre ou arsénico.

Unha agricultura de “polaina y gabán”

Probablemente o episodio máis coñecido do pensamento agrario de Sarmiento é a contestación á Academia de Agricultura de Galicia, devolvéndolle o pergameo co seu nomeamento como membro dela. Na carta de contestación ó Marqués de Piedrabuena, director da Academia, escrita nun ton duro e non moi educado, presenta como único argumento da negativa o feito de que “yo repugno aceptar titulo alguno académico, ni numerario, ni honorario a facultad alguna”. De tódolos xeitos, polo contido completo da carta, así como polo doutros escritos que fan referencia a este asunto, pódese deducir que ademais do rexeitamento xeral que manifestaba a pertencer a sociedades e acade-

mias, parece existir tamén unha toma de posición, bastante máis meditada, sobre cómo entendía el a agricultura. Sobre todo, no referente ás diferencias que existían entre as prácticas agrarias tradicionais e as novidades técnicas que tentaban introducir os representantes da chamada “nueva agricultura” (García Sanz, A. 1974)³⁴. Posicións que probablemente poderían deberse, en parte, ó feito de que os mesmos defensores das novidades agronómicas o eran tamén de reformas económicas que atentaban directamente contra o sistema tradicional de propiedade dos beneditinos, como deixa ver, ben as claras, o enunciado da obra dos 660 *pliegos: Que trata de Historia Natural y de todo genero de Erudición con motivo de un Papel, que parece se había publicado por los Abogados de La Coruña, contra los Foros, y tierras que poseen en Galicia los Benedictinos, y la escribió en Madrid por los años 1762 y siguientes*.

Crítica a gandería extensiva, como a da Mesta, xa que ve nela a causa do mantemento da despoboación de moitas provincias españolas como Extremadura. Como contrapunto, propón a integración da gandería na agricultura e recomenda que non poidan ser gandeiros aqueles que non posúan un anaco de terra de labor. Ó tempo, como bo beneditino, defende as roturacións do monte considerando a persistencia do bosque como un síntoma do atraso das explotacións:

Finalmente, siempre será de dictamen que, exceptuando algunos bosques para la diversion de las personas reales, todo lo demás de España se debe cultivar como en tiempo de Tertuliano. (*Epistolario, carta 175, 1765*)

O modelo de explotación agraria de Sarmiento queda reflectido dun xeito evidente na proposta de colonias familiares, onde o sistema está constituído por:

unha explotación familiar agrícola-gandeira, baseada no policultivo de subsistencia apoiado por ‘unha industria rural’ que xogaba un papel complementario da actividade agraria (Freire, P. 1997)³⁵.

Nestes e noutros escritos, Sarmiento amósase como defensor dunha agricultura tradicional, coas orixes nos agricultores romanos e unhas prácticas establecidas “después de 1500 años”, sendo por isto, moi perigosos os cambios nun sistema que “a repetidas experiencias está ya acomodado a estas o a los otros terrenos”. Por iso un dos seus libros de referencia sería a *Obra de Agricultura* (1513) de Alonso de Herrera, e non os máis recentes de Duhamel, onde aparecían reflectidas as teorías da nova agricultura do inglés Tull, moi de moda nos círculos fisiocráticos da ilustración da última metade do século XVIII (Lluch, E.1997)³⁶. Esta reafirmación da experiencia como case a única fonte de coñecemento na agricultura fano afirmar unha e outra vez que “para la agricultura práctica de Galicia solo deben consultarse los labradores de polaina y gabán”.

Aínda así, e a pesar de proclamar en moitos escritos que as prácticas agrarias recomendables só deberían vir da experiencia secular dos agricultores e non dos homes de

“Pleyto y de Pluma”, nalgúnhas ocasións non dubida en propoñer novidades recomendando a experimentación de novos cultivos, como fixo en cartas ó seu irmán Francisco Xavier, coas cebolas xigantes (*Epistolario*, carta 19, 1757) e o trevo real (*Epistolario*, carta 99, 1760) e, sobre todo, no interese que demostrou polo emprego da marga como abono do solo (*Epistolario*, cartas 35, 1758, 102, 1760 e 112, 1761), e que foi un dos temas recorrentes defendidos con insistencia polos defensores da “nova agricultura”³⁷. Por outra parte, aínda que só o faga en moi poucas ocasións, fala tamén da necesidade dunha “agricultura especulativa” advertindo que, de tódalas maneiras, nela:

No deben tener voto alguno los que no saben de la física experimental, la historia general de Galicia en sus tres reinos y antes de todo, la lengua gallega antigua y moderna, para conocer los nombres peculiares de los mixtos y vegetales, sin lo cual todo va en el aire (*Epistolario*, carta 130, 1765)

Con iso, transmítenos un interesante punto de vista de cómo deberían estar formados os teóricos da agricultura, que terían que ser bos coñecedores da Fisioloxía, da Climatoloxía e mesmo da Edafoloxía (o que chamaban na linguaxe da época a Física Experimental), da Botánica, da Zooloxía e da Xeoloxía (a historia dos tres reinos) e finalmente, e aquí estaría posiblemente o máis novidoso e interesante da proposta: cun bo coñecemento da lingua galega “tan precisa para hablar con los labradores gallegos” pois si:

Los gallegos que tienen evillas, en los zapatos hacen estudio de huir de la lengua, que han mamado, por si manchan el Armiño, del Idioma Castellano-Pegadizo, a uno del País; que se podrá esperar de ellos, y de los extraños, para la Agricultura, e Historia Natural (*Obra dos 660 pliegos. 1762 e sgts.*)

O pensamento conservacionista de Sarmiento

Para falar de conservadorismo no século XVIII conviría precisa-lo termo para diferencialo doutras acepcións que hoxe existen no ámbito das publicacións sobre conservación da natureza. Neste sentido, e seguindo a Urteaga, L³⁸ que publicou un libro imprescindible para a análise desta problemática en España (*La tierra esquilamada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del XVIII. 1987*) enténdese por “conservación” o feito de preve-la destrución ou esgotamento dos recursos naturais, defendendo ó tempo unha explotación equilibrada —é dicir, non derramadora ou esquilamadora— do mundo natural. Sería unha interpretación que hoxe case podería ser equivalente ó do moi traído e levado termo do “crecemento sostible”.

As relacións do home coa natureza, que tiveron un sentido providencialista ata o século XIV, foron mudando moi lentamente na medida na que o home foi sendo consciente do seu dominio sobre a técnica, primeiro, e despois sobre a capacidade da ciencia para desvela-los secretos do mundo e da vida. E o papel de Deus, sen negalo, ficou rele-

gado ó do Gran Vixilante, creador do mundo, pero que deixaba nas mans do home o seu perfeccionamento e aproveitamento. A idea do progreso indefinido do mundo que implicaba a utopía mecanicista de Descartes foi un dos pensamentos dominantes nos ideais dos ilustrados. Nesa visión sobre a natureza, determinista e necesariamente optimista, o home tiña a obriga moral de coñecela a través das ciencias, e sobre todo, de saber aproveita-lo aspecto utilizable dos recursos, e de aí, a insistencia en desvela-lo lado aplicable dos elementos naturais.

En España, estes ideais callaron con moita forza no século XVIII, desde a imaxe radicalmente optimista de Feixoo “la naturaleza está más vigorosa cada día y el mundo más vistosamente adornado” (Capel, H. 1983)³⁹ ata as dun Jovellanos, nos derradeiros anos do século, decidido defensor das intervencións do home sobre a natureza, que se miraba como fecunda e inesgotable:

A doquiera que se vuelva la vista, se ve hermoçada y perfeccionada por la mano del hombre. Por todas partes descuajados los bosques, ahuyentadas las fieras, secos los lagos, acanalados los ríos, refrenados los mares, cultivada toda la superficie de la tierra, y llena de alquería y aldeas, y de bellas y magníficas poblaciones, se ofrecen en admirable espectáculo los monumentos de la industria humana (*Informe sobre la Ley Agraria*, 1795)

Neste contexto de optimismo ilustrado diante dos aproveitamentos dos recursos naturais polo home xorde a voz, realista e desmitificadora de Sarmiento, en relación co problema da pesca do atún e a baixada nos rendementos das almadrabas. Para Urteaga, L. é o primeiro escrito claramente conservacionista feito en España, moito máis salientable se se ten en conta que, ademais do contexto ideolóxico español onde as correntes de pensamento camiñaban de xeito totalmente oposto, a relixión oficial apostaba decididamente por esa visión do mundo perfecto e inesgotable. E iso, facíao como colectividade pero tamén mediante as súas personalidades máis destacadas intelectualmente como foi o caso, xa citado, de Feixoo ou do xesuíta alemán Kircher, moi coñecido en España, e de quen Sarmiento se amosaba sinalado admirador.

As reflexións de Sarmiento sobre a conservación dos recursos aparecen sobre todo na obra *De los atunes y de sus transmigraciones y conjetura sobre la decadencia de las Almadrabas y sobre los medios para restituirlas (1757)* onde rompe coa visión optimista do aproveitamento dos recursos:

Así, yo no necesito recurrir a Revoluciones celestes para palpar las causas de la decadencia de muchos Mixtos en España. Falta carbón y leña; porque se corta y no se planta. Faltan carnes: porque por ser mas regaladas las crías, se comen y se apuran. Falta el pasto; porque faltando ya la leña, se arrancan para la lumbre, hasta las mismas raíces de todo combustible. Faltan los Pescado en el Mar; porque se desprecian las leyes de la veda que se pusieron justamente a favor de la cría. Faltan en los ríos porque con la cal coca, Torvisco y otros inicuos medios de pescar, se pesca todo de un golpe, y de un golpe se queda el río sin pesca.

O escrito ten dúas partes salientables: por unha banda aparece unha estatística desde o ano 1515 ata o 1756 das descargas das almadrabas do Duque de Medina Sidonia no Mediterraneo, que segundo Lopez Capont, F. (1997)⁴⁰ é a primeira e máis antiga sobre esta especie. Dela, dedúcese dun xeito inequívoco o descenso das capturas e serve como alicerce fundamental da outra parte, onde se analizan os diferentes argumentos que a poden xustificar. Desbotadas a explicación climatolóxica, a da competencia das pesqueiras portuguesas, a do tráfico polo golfo de Cadiz e, mesmo, as sobrenaturais, aparece como única explicación posible a da sobreexplotación da pesca “el modo de pescar mucho es el peor modo de pescar”.

A denuncia da situación das pesqueiras españolas non rematan con estas reflexións sobre as do Mediterraneo, que Sarmiento coñecía sobre todo por testemuñas indirectas. Nese e noutros escritos pasa tamén a comenta-la situación da pesca en Galicia, que xa coñecía moito mellor, ben por observacións propias ou, sobre todo, pola correspondencia que mantiña co seu irmán Francisco Xavier que vivía no barrio mariñeiro pontevedrés de Mourente e que desde 1749 sería Ministro Provincial de Pesca. Neste caso fala de problemas xerados polas novas artes de pesca da sardiña que traían os cataláns (a xábega) e que entraban en competencia coas tradicionais (o xeito) dos pescadores galegos. Atribuíanse-lles a estes novos sistemas de pesca danos irreparables sobre a cría das sardiñas e, aínda que, a xuízo de Lopez Capont, F. (1997) non se lles pode achacar a estas artes arrastreiras os efectos negativos sobre as capturas, si que serviu para orienta-lo problema cara á preservación do ciclo biolóxico destes peixes, cuestión que si foi unha novidade no tratamento do problema. Finalmente, foron considerados tamén os excesos que se cometían coa pesca fluvial, sobre todo co emprego de venenos e a construción de pequenos encoros para facilita-las capturas pero que dificultaban a “circulación permanente” e impedían a migración dos salmóns.

A influencia de Sarmiento no tema pesqueiro continuou, sen dúbida, na obra do seu irmán, que promulgou a primeira Ordenanza de Pesca da provincia marítima de Pontevedra (que chegaba de A Guarda a Muros, e polo mesmo, collía case tódalas pesqueiras atlánticas galegas) que foron as primeiras realizadas en España e, onde xa, aparecían perfectamente especificadas e regulamentadas medidas de conservación, como o sistema de vedas, que despois foi universalmente establecido:

... que en los tres meses de Marzo, Abril y Mayo en ninguna parte de los Puertos y Rias de esta Provincia se pueda andar a la pesca del Jeito, por ser el tiempo en que la sardina está desovando en el fondo, y fango de las Postas, y Recodos de las Rias...

Non se pode falar de experiencia directa dos problemas como alento das súas reflexións conservacionistas de Sarmiento (recoñecía, por exemplo, que non tiña visto un atún na súa vida). Pero si se pode falar doutros aspectos da súa personalidade que, posiblemente, tiveron bastante máis que ver. Por unha banda, o interese polo dato e a

medida levouno a elabora-la importante estatística das capturas de atúns⁴¹ xa comentada, e por outra, a preocupación permanente que sempre manifestou pola promoción das clases humildes, como foron os pescadores da ría de Pontevedra, moi en particular, e os galegos, máis en xeral, animouno na procura de solucións para os seus problemas. Todo iso, unido á súa falta de prexuízos e á liberdade de pensamento, levouno á formulación destas ideas conservacionistas que contradicían, e moito, as dos seus queridos e admirados Feixoo e Kircher.

Consideración final

Sarmiento foi un precursor, cunha acertada e realista visión sobre o esgotamento dos recursos pesqueiros, polo que se considera como o primeiro conservacionista español. E mesmo hoxe diríamos que foi un adiantado do desenvolvemento sostible. Nesta problemática conservacionista é, posiblemente, onde aparece máis evidente a falla de prexuízos e a liberdade de pensamento da súa rexa personalidade. Innovador nestes temas e mesmo con opinións totalmente opostas ás dos seus irmáns de relixión, afervoados crenches dun mundo perfecto, soubo encarar con acerto o problema e atinar no diagnóstico da degradación dos recursos naturais en España.

Remátase cunha pregunta que tenta ser un resumo de todo o dito: ¿Que papel xogou Sarmiento no pensamento biolóxico da época? Sen dúbida que non foi un botánico como Celestino Mutis, que herborizou e publicou a flora de Nueva Granada, ou nin sequera un creador de institucións de prestixio como Quer, director e reformador do Real Jardín Botánico. Sen embargo, si que foi unha peza indiscutible e fundamental na transmisión deses saberes a unha sociedade na que a nobreza e, sobre todo, unha alta burguesía emerxente, amosaba un renovado interese polas formas en que a técnica e a ciencia lle estaban a presenta-la realidade. Certo é que os seus traballos de observacións botánicas (sobre todo etnobotánicas) nas viaxes a Galicia son salientables cientificamente e representan o primeiro estudio sistemático que se realizou sobre a vexetación do país. Pero, de moita maior transcendencia, foi o seu papel de referente social en España, dunha ciencia empeñada en facer útiles e aprobeitables as cousas da natureza. E, nunha época e nun país onde a ciencia e a técnica estaban a elabora-las súas cartas de presentación en sociedade, non foi pequena cousa.

NOTAS

1. FILGUEIRA, X. "Fray Martín Sarmiento (1695-1777)". Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña, 1994.
2. LOPEZ PELAEZ, A. (1898) Un fraile escritor de medicina. *Revista Contemporánea*, 352: 121-136
3. PENSADO

4. Ibid.¹
5. COLMEIRO, M. (1862): Fr. Martín Sarmiento considerado como naturalista y particularmente
6. GOMEZ MARTINEZ, J. (1930): La flora gallega y el P. Sarmiento. *Arqu. Sem. Est. Galegos*, 5: 47-63.
7. PUERTO, F. J. "La Ilusión Quebrada. Botánica, Sanidad y Política Científica en la España Ilustrada". Ed. Serbal/CSIC. Madrid, 1988.
8. — "Ciencia de Cámara. Casimiro Gomez Ortega (1741-1818) El científico cortesano". CSIC. Madrid, 1992.
9. IZCO, J. 1997. Fr. Martín Sarmiento: El proyecto de Flora Gallega. En "O Padre Sarmiento e o seu tempo". t.II: 365-377. Consello da Cultura Galega. Santiago.
10. FILGUEIRA, X. (1962): El P. Sarmiento precursor de la Misión Biológica de Galicia. *Revista de Economía de Galicia*, V, 25-30: 90-97.
11. Ibid.²
12. BALTAR. R. (1961): Opúsculos médicos gallegos del siglo XVIII. Bibliófilos Gallegos. Santiago.
13. FILGUEIRA, X. "Para las ideas médicas del P. Sarmiento. Los "Apuntamientos" inéditos". En "Libro de los amigos de José Luis Barros": 93-105- Ed. O Castro. Sada, 1990.
14. PESET, J. L. (1997): Las polémicas de la nueva ciencia. En "O Padre Sarmiento e o seu tempo". T. II: 321-332. Consello da Cultura Galega. Santiago.
15. GARCIA GUERRA, D. (1997) La medicina en la obra del Padre Sarmiento. En "O Padre Sarmiento e o seu tempo". T.II: 345-364. Consello da Cultura Galega. Santiago.
16. URTEAGA, L: La tierra esquilada. Las ideas sobre conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII. Serbal / CSIC. Madrid, 1987.
17. LOPEZ CAPONT, F. Las ideas pesqueras del Padre Sarmiento y la evolutiva situación de su época (siglo XVIII). En "O Padre Sarmiento y su época". T. II: 379-404. 1997. Consello da Cultura Galega. Santiago.
18. LOPEZ PIÑERO, J. M. La introducción de la Ciencia Moderna en España. ED. Ariel. Barcelona, 1969.
19. LAFUENTE, A. PESET, J. L. Las actividades e instituciones científicas en la España Ilustrada. En "Carlos III y la ciencia de la Ilustración": 29-79. Alianza. Madrid, 1988.
20. DÍAZ-FIERROS V., F. 1971. Comenzos da Ciencia Moderna na Universidade Compostelana. *Compostellanum*, XVI,1-4:397-423.
21. BARREIRO, X.. R. A Galicia do Antigo Rexime: Ensino, Ilustración e Política. En "Galicia. Historia" tomo IV. Ed. Hércules. A Coruña. 1991
22. Ibid.²⁰
23. FRAGA, X. A. (1997): Efectos en Galicia da renovación científica promovida por Sarmiento e outros ilustrados. A constitución da Academia de Gaurdiamarinas e dos Colexios Prácticos. En "O Padre Sarmiento e o seu tempo" tomo II: 405-428. Consello da Cultura Galega. Santiago.
24. Ibid.¹⁵
25. Ibid.¹⁵
26. ÁLVAREZ LIRES, M. La introducción de las nuevas ciencias en España y en Galicia a través de la obra del Padre Sarmiento (1695-1772) en *Estudios de Historia das Ciencias e das Técnicas, Tomo I* (59-87). Pontevedra, 2001.
27. Ibid.¹²
28. Ibid.¹²
29. GOMEZ DE BEDOYA, P. Historia Universal de las Fuentes Minerales de España. T.I. Aguayo. Santiago, 1764.
30. SARMIENTO. "Epistolario" (Disp. Filgueira,X. E Fortes,M.X.). Consello da Cultura Galega. Santiago. 1995
31. Ibid.⁷
32. Ibid.¹⁵
33. Ibid.⁹
34. GARCIA SANZ, A. Agronomía y experiencias agronómicas en España durante la segunda mitad del siglo XVIII. *Moneda y Crédito*, 1974, 131: 29-54
35. FREIRE, P. O modelo de colonias familiares en Sarmiento e o desenvolvemento da agricultura. En "O Padre Sarmiento e o seu tempo" 1997, tomo I:331-338. Consello da Cultura Galega. Santiago.
36. LLUCH, E. La visión económica de Sarmiento En "O Padre Sarmiento e o seu tempo". 1997, T.I: 91-102. Consello da Cultura Galega. Santiago.
37. Ibid.³⁴
38. Ibid.¹⁶
39. CAPEL, H. En ¹⁶
40. LOPEZ CAPONT, F. "Ordenanzas de Pesca que se deben observar en todo los Puertos y Rías de la Provincia de Pontevedra". (1767) Ed. Facsim. E Introducción. Caixa de Pontevedra. Pontevedra. 1995.

LINGUA, VIDA COTIÁ E CORRIDAS DE TOUROS¹

Miscelánea inédita de Fr. Martín Sarmiento

Xesús Ferro Ruibal

Frei Martín Sarmiento foi un galego xenial, quizais o máis xenial dos galegos. E foino a pesar do estilo popular dos seus escritos. E foino nunha cantidade sorprendente de materias. Aplicando a tódolos asuntos iso que os galegos chamamos sentidiño, viviu tan por diante do seu século, que a ciencia europea tardaría moitos decenios, e mesmo algún século, en formular cientificamente aquilo que Sarmiento xa formulara e practicara. A súa obra escrita é xigantesca: entre 16.000 e 24.000 páxinas, segundo se fagan os cálculos, das que está inédito o 65%.

Felizmente están postas as bases da edición completa da obra de Pedro Xosé García Balboa por parte do Consello da Cultura Galega. Conforme todo iso se vaia facendo realidade, iremos decatándonos de que, se Sarmiento publicase canto escribiu, as súas ideas robustecerían o pensamento dos líderes sociais, o galeguismo organizado nacería non no XIX senón a mediados do XVIII e con toda verosimilitude a historia de Galicia - e tamén a de España - sería moi distinta: todo o que aconteceu acontecería cen anos antes e, polo tanto, estaríamos vivindo hoxe unha realidade moi distinta da actual.

Como homenaxe, quero ofrecer unha miscelánea de textos inéditos que nos dan idea da vastidade dos intereses do noso gran polígrafo. Agradezo á Biblioteca Nacional de Madrid e máis a M. Abadesa do Convento de Santa Clara de Pontevedra a posibilidade de ler e reproducirlos manuscritos que cito.

1. Reflexións lingüísticas. Fonética e prosodia. Os novicios beneditinos galegos deben conserva-la súa lingua e o seu acento galego. Por que se deixou de escribi-lo galego. Riqueza comparativa do galego fronte ó portugués. Pernicioso papel da norma e da lingua escrita contra a lingua oral

Este texto ía ser un comentario a un Privilexio Real concedido por Ordoño II ó mosteiro de Samos, pero ó dicir que estaba mal copiado, coma moitos documentos antigos, botouse a escribir sobre a necesidade de formar bos arquivistas e acabou falando da educación dos novicios beneditinos durante 140 folios. Cando ía polo folio 38v, confesa que *retrocedí del intento y así; ni directe ni indirecte, sabrá Samos, ni otra Casa alguna, si existen, ó nõ existen estos Pliegos, que voy escribiendo, no saldrán jamás de mi poder, ni daré Copia de ellos á alma viviente; á no ser à un General, que yo le imagine dedicado á cortar de*

raíz muchos de los abusos aquí referidos. Estamos, polo tanto, ante un texto secreto, na intención do autor.

[45v]... Es observacion mía, que los Castellanos, que à trueque de serles nativa la Lengua, no han puesto cuidado alguno, en cultivarla, depurarla, y penetrarla, en toda su extension, son los que la saben menos; y que la hablan, y escriben peor, que muchos, que no han nacido en Castilla, pero se han dedicado à saberla, por los Libros. No me opongo, à que, en quanto à la pronunciacion, y acento, ò tonillo, tienen poco que estudiar los Castellanos nativos; y que pocos de los extraños, llegan à imitarlos, en eso, con perfeccion.

Pero debo advertir, que ès pura materialidad para la comprension de una Lengua, esta, ò la otra diferencia de pronunciacion y tonillo. Ademàs, que, aun dentro de Castilla, son tantas diferencias de tonillos, quantos son las diferencias de Países, en donde naturalmente se habla la Lengua Castellana. Y asta ahora, ninguno me señalarà, qual ès el peculiar tonillo, que se debe preferir. Antiguamente, se prefería el Toledano; y hoy se mira como provincial. [46r] Sí se dice, que se debe preferir el Matritense, y de Corte; siendo constante, que en Madrid ay tantos tonillos; como vocas, no sabemos de qual tonillo se habla. El tonillo de los Palaciegos, Covachuelos, Militares, &^a ès, el que menos tiene de Castellano, por tener tanto de afectado à la Francesa y à la Ytaliana.

Si yò huviese de señalar alguno, sería, el tonillo natural, que usan los que habitan en el País comprendido, entre Madrid, Toledo, Avila, Salamanca, Valladolid, Palencia, Burgos, y Segovia. Hablo, de los habitantes nativos, que, ni sean totalmente Paparos, ni piquen en Eruditos. Los demàs tonillos, Portuguès, Estremeño, Andalúz, Manchego, Valenciano, Catalàn, Aragonès, Navarro, Rioxano, Vizcayno, Montañes, Asturiano, y Leonés, tan ofensivos son, en las orejas de unos, y de otros, recíprocamente, como lo puede ser el tonillo Gallego.

Y aquí, no puedo menos de reirme, de aquellos, que, si oyen hablar Castellano, à algun Gallego, y sin el tonillo que ellos han mamado, prorrumpen en decir, que habla bien; pero que se le conoce la Pez Gallega. Pues què? solo el tonillo Gallego ès Pez? Por ventura, son Ambar, los otros 13 tonillos referidos? Si pocos Gallegos dejan su tonillo; raro delos demás Países, le pueden olvidar en toda su vida; y así, ay Pez, Borra, y trementina, para repartir à todos.

Degemos, pues, pronunciaciones, y tonillos de la Lengua Castellana; y vamos à la sustancia de ella. Repito, que los Castellanos, que nunca pierden el tonillo, tampoco hacen estudio de perder la Pez, y borra, de las vocas, y frases bagissimas, proprias unicamente de Caleros, Carreteros, Mozos de Mulas, Verduleras, Gitanos, y de otra semejante Canalla; y esto, porque ò se crían con esa Pez, siendo niños, ò porque se les comunicò, y se les pegò, con el comercio.

Y así, aquellos que no se dedican à discernir entre las voces, y frases que han de hablar, y escribir, hablan, y escriben, en Castellano de Bodegon. Por este motivo, viene, que los Novicios Castellanos [46v] se dediquen à pulir su Lengua nativa; y à hablar, y escribir el Castellano de los buenos Libros; no el Castellano bajo, y chapurrado. Al contrario. El Novicio Gallego, v.g., jamás tendrá pez que perder, en este punto; pues jamás hablò, ni oyò hablar, el estilo de aquella xerga vil, y vaja. Y vease ahora, como muchos Escritos Castellanos, de Autores Gallegos, estàn en estilo mas limpio, y puro, que otros Escritos, de Autores Castellanos, que no hicieron estudio de su Lengua.

Y ya que se puso el exemplo en Novicios Gallegos, debo reprehender aquí, la tiranía con que se les obliga à olvidar su Ydioma; y su necia tontería, en dejarse tiranizar. Es contra el Derecho Natural, solicitar, directe, ò indirecte, que uno olvide la

Lengua que hà mamado, con el fribolo pretexto, de que debe aprender otra distinta. Què no la hablen, quando no los han de entender ès cortesía natural. Pero què la olviden? Que la desprecien? Que nõ la cultiven? Que no procuren penetrarla? Esa, ès fatuidad, que no se debe tolerar, ni en los que lo solicitan, ni en los que lo executan. Aun siendo el Novicio Kalmuko, ò Moscovita, debía conservar su Lengua, con todo cuidado. Y porquè, si ès Gallego, no debe conservar la Lengua Gallega? Es, por ventura, incompatible, con la Castellana? Son incompatibles en un muchacho, dos, ò tres Lenguas, y el simultaneo estudio de las tres? No diràn eso, los infinitos Niños que ay en Madrid; los quales, con otros Niños, aprenden el Castellano; con su Madre, el Flamenco, v.g.; y con su Padre, el Francès; y aun les sobra mucho tiempo, para jugar, y retozar.

Aun, en el caso que un Novicio Moscovita, quisiese perder impunemente, Su Lengua, para aprender la Castellana; no debia el Novicio Gallego perder la suya, si avia de estudiar la Castellana, y perficionarse en la Latina. Yo, por falta de instruccion, padecì el mismo error, de olvidar, y perder, casi en todo, el Ydioma Gallego, que he mamado. Pasarme 35. años, sin acordarme de èl, ni pensar en que no le debía aver olvidado; yà por falta de Libros; yà por vivir tan distante; yà porque no se ofrecian ocasiones de hablarla; yà finalmente porque no avia advertido aùn, sus utilidades.

Pasè el año de 45. à Galicia. Y yà sea porque oia hablar Gallego; [47r] ó porque en mì revivió la indeleble, y natural inclinacion á ese Idioma; ò por una vaga curiosidad; ó no sè porquè, hize allí algun estudio, de restaurar en mí mismo, mucho de lo que avia perdido de la Lengua Gallega.

Confieso, que hò adelantado poco. Y eso tambien protexto, que, con los pocos Instrumentos, en Gallego, que he leído: Con la porcion de nombres, verbos, y frases, que hò podido recoger: y con tales quales reflexiones que hice sobre esos materiales, hice evidencia, que la Lengua Gallega, ès muy util, para entender mejor la Latina: para entender con mas propiedad, y contencion La Castellana: para facilitar muchísimo el estudio de la Italiana, y Francesa: para entender los antiguos Instrumentos de los Archivos: Y, finalmente, para manifestar, que el fondo de la Lengua Portuguesa, pura, tiene su primitivo solar, en Galicia.

Es notorio, que las Lenguas Italiana, Francesa, Lemosina, Castellana, Portuguesa, y Gallega, no son otra cosa, en el fondo, que la Lengua Latina, con esta, ó con la otra inflexion diferente. Y puedo provar, que de todos los 6. Dialectos, és el de Galicia, el que mas conserva la semejanza, con la Latina, pura. Sobre este pie, se podrá enseñar à un chico Gallego, el Latín, sin que estudie de memoria, mas voces, que las Gallegas, si concurre algun Maestro habil; para instruirle. Así, el Novicio Gallego, debe aprender el Castellano; y no olvidar el Gallego; antes bien, le debe conservar, para entender mejor el Castellano, y el Latín; y para que, si ha de seguir la Carrera de Archivero, tenga un especial, y util socorro, para entender mejor los Privilegios, que un puro Castellano, Archivero.

Mia ès la observacion, de que algunos Historiadores que han escrito sobre Instrumentos, han cometido muchos defectos, por ignorar la Lengua Gallega. Asimismo, por ignorar esta, los Abogados, y Jueces Castellanos; y por no hacer estudio de penetrarla bien, en su origen, significados, y propiedad, los Jueces, y Abogados Gallegos, se han sentenciado, *pro tribunali*, a algunos Instrumentos, por falsos, ò por dudosos; ò se han dado algunas sentencias disparatadas.

Voces, y expresiones, se hallan en Instrumentos antiguos Castellanos, cuya significacion se ignora, yà porque se ha perdido su uso; yà porque, ò por unicas, ò por raras, no se hallan en Vocabulario alguno; y nõ obstante, esas mismas, se hallan en Instrumentos Gallegos; y aun se suelen [47v] conservar de Viva Voz, en algunos rincones de Galicia.

Esto consiste, en dos cosas. La teoría en que el Idioma Gallego, y el Castellano, como corrupciones, los dos, del Idioma Latino, quanto mas se retrocede en los siglos, tanto mas semejantes eran esos dos Idiomas, y conservaban, no solo las Voces, sino tambien, acaso, el acento, ó tonillo, de los puros Romanos. La 2.ª consiste, en que los Gallegos, son tenacissimos de sus usos, y costumbres, á lo qual, ha sido consiguiente, que ayan conservado mejor aquella primitiva Lengua, que resultò, de la corrupcion del Latín; y nõ así, los Castellanos, ò por la mayor extension de terreno; ó por la variedad de Naciones diferentes, con que se han mezclado.

De aì, ha resultado, que solo el Dialecto Gallego, és purissimo; lo que ninguno podrá decir, de las demás sus con-Dialectos de la Latina; V.g. La Italiana, aunque tiene tanto de Latina, tiene mezcladas infinitas voces Lombardas, Alemanas, Griegas Vulgares, Levantinas, y Barbaras. La Francesa, como hoy se escribe, és una pepitoria, de todo genero de Lenguas; y en su fondo, aunque tambien tiene muchísimas voces Latinas, está herizada de voces Normandas, Gothicas, Saxonicas, Italianas, Suizas, etc.

La Portuguesa, si se atiende à los tomos en folio de su Vocabulario, que dio á luz el Padre Bluteau, se hará juicio, que és una Lengua copiosísima; y yó estoy, en que és de las mas pobres, si se atiende à su fondo. Esto se evidencia, en que el Padre Benito Pereyra, con su *Thesoro de la Lengua Portuguesa*, reduce todos sus Nombres, y sus Verbos, á 66. Pliegos solos; y aunque se diga, que cada Llana tiene tres Columnas, nunca llegarán à 100. Pliegos.

El caso és, que si de esos 100. Pliegos, se defalcán las voces Gallegas, que, en virtud de las Conquistas, comunicaron los Gallegos, á los Portugueses; ò por mejor decir, que los Gallegos extendieron á Portugal, quando, de aquel País, iban expeliendo los Moros, y la Lengua Morisca, quedará hecho un esqueleto, aquel *Thesoro*. Como hoy se escribe el Idioma Portugués, és mas pepitoria, que el Francés. Allí se verán voces Moriscas, Brasileñas, Guineas, Mogolicas, y Mozambicas, &c.^a Así, de los 10. tomos de Bluteau, no ay la mitad de uno, de voces Portuguesas; nin ningún Portugués vulgar entenderá la vigesima parte de las Voces que contienen los dichos 10. tomos.

La Lengua Castellana, padece, por el mismo exceso de las Voces Barbaras introducidas, el mismo defecto, que padece la Portuguesa. Seis corpulentos tomos en folio son yá, del Diccionario Castellano; y és creible [48r] lleguen à 10. tomos, con los del suplemento, que se está trabajando. Pero, si atendemos al Vocabulario Castellano de Nebrixa, veremos, que redujo todos los Nombres, y Verbos Castellanos, de su tiempo, á 64. Pliegos, solamente. Las demás voces que hoy se escriben, ó son Moriscas, ó Francesas, ó Italianas, ó Orientales, ó Borgoñesas, ó Americanas, ó, finalmente, Facultativas de la nueva fabrica.

Las Voces Facultativas, son, por lo comun, Griegas, antiguas; ó Griegas, de nueva composicion. Estas, no pertenecen á Lengua alguna, vulgar; sinó á todas. Así, con la facilidad que Italianos, Franceses, Portugueses, y Castellanos, han avultado tantos tomos para sus Diccionarios; con la mismísima podrán mañana los Gallegos, formar muchos tomos de Diccionario de la Lengua Gallega.

Y és palmario, que, si como debiera ser, se escribiesen Libros en Gallego, ó se tradugesen otros, á ese Idioma, todos dirían, que era abundantísima la Lengua Gallega. Así, pues, la abundancia, ó escasez, de una Lengua viva, no se ha de regular, por el cumulo de Voces, que escriben los Eruditos; sinó por el cumulo de las que hablan, y entienden, los Vulgares, nativos del País. Y este, que ès el principal Idioma, és el que menos saben, los que mas se precian de Discretos, y Escritores ².

Yó no sè, porquè en Galicia, se ha dejado la inmemorial costumbre, de escribir todos los Instrumentos, y actos públicos, en Gallego; siendo así, que en los muchos

siglos que se usaba, para maldita la cosa necesitabamos la Lengua Castellana, sinó para confundir los Contratos. Durò la costumbre, asta los Reyes Católicos, y algo más. Sospecho, que aviendo sucedido àia aquellos tiempos, las Reformas de *Negros*, y *Blancos*³; y que, con ese pretexto, se iban apoderando los Castellanos, de las Abadías, á *tomala*, y *daca*, como consta de los Libros; y que á los Pages Castellanos, que llevaban, les hacian Escribanos, Merinos, Jueces, Foreros, &.^a, con notable dispendio de los Gallegos, naturales; el no saber el Idioma Gallego, aquellos Cachivaches, Lame-Platos, ha sido causa, de que ellos escribiesen, en mal Castellano los Instrumentos; y así, se fuese introduciendo aquella alteración, bien escusada, y aun perniciosa.

Digo, *perniciosa*, pues por no querer los Castellanos, estudiar el Gallego; y no deber los Gallegos, aprender el Castellano, se hicieron [48v] entonces, en los Monasterios, algunas Copias disparatadas, de los antiguos originales, que solo han servido para embrollar la Historia; y para darnos hoy, no poco que sentir, y que aguantar. A esto, se añade, que esos primeros, y casi unicos, Colonos de las Abadías de Galicia, andaban muy alcanzados de la Latinidad, y Literatura; y más alcanzados de inteligencia, sus pages, criados, ó paniaguados; que llevaban de Castilla, para hacerse carne, y sangre de las Haciendas de los Monasterios.

Pero la tyranía de la Lengua Gallega ha padecido, ó en virtud de las causas dichas, ó de otras semejantes, se ha compensado, con la apreciable resulta, de mantenerse purísima la Lengua Gallega, asta hoy; por lo mismo que dejó de escribirse desde entonces; pero no há dejado de hablarse, entre la multitud. El Comercio, la Escritura, y las traducciones, son tres principios de emporcar una Lengua, con el pretexto de pulirla. El caso és, que el mismo pretexto de pulirla, y aumentarla, con adornos extraños, és origen de que se disminuyan, ó se pierdan del todo, sus adornos propios.

La razón, és patente; porque todos los que usan de una Lengua viva, y que se escribe juzgan, que no hablan su Lengua nativa, sino se acomodan en todo, á la Lengua escrita, que jamás se há hablado. Y por un vicio de especial clase, hacen estudio de no manchar la Lengua escrita, con las Voces nativas propias; quando debieran hacerle, de no manchar su Lengua nativa, con voces de la Lengua escrita, quando no son muy necesarias. En breve, hacen asunto de olvidar su Lengua natural, por estudiar, y hablar una Lengua artificial, compuesta de varias Lenguas encontradas.

Al contrario. Porque los Gallegos, que solo hablan su Lengua nativa, no piensan en Lengua de escrita para pulirse; y por otra parte, por defecto de esta, jamás podrán olvidar la que hablan; por eso, la Lengua Gallega se ha conservado, se conserva, y se conservará siempre pura; y como esto és comun en todo el Reyno de Galicia; y en cada mediano territorio de ese Reyno, se hablan muchísimas voces Gallegas, distintas, y se conservan de immemorial; se infiere, que la Lengua Gallega, en toda su extensión, és la que, sin mendigar voces ajenas, se debe admirar, como una de las mas copiosas, y abundantes en verbos, y nombres, de su propria cosecha. A lo dicho, añadido yó, de mi propria observacion, que de las voces Gallegas, y fuera de la decima parte que son Suevas, ó Gothicas, todas las demás, son puras [49r] Latinas, sin mezcla alguna de Moriscas, ni de Extranjeras. Y aun añadido más; que el que penetrase bien el origen de las voces Gallegas, podría restaurar muchas voces puras Latinas, que yá se han perdido.

Asiento á que esta utilidad se podría conseguir tambien, si se penetran bien los demás Dialectos de la Lengua Latina. Generalmente hablando, no ay yá otro modo de entender bien, y aun restaurar, una Lengua Matriz, y muerta, sino el de penetrar con acertada Crítica Gramatical, y etymologica, los Dialectos, que, como hijos, han quedado de ella, y actualmente se hablan como Lenguas vivas. És corriente, que la Lengua Hebrea, ó Lengua Santa, és Lengua Matriz de las Lenguas todas en general, y mas visiblemente, de las Lenguas Chaldea, Syriaca, Etyopíca, Arábica, etc. Es también cierto, que á causa de la captividad de Babylonia, yá se recomenzó a mirar la Lengua

Hebrea, que en el siglo de Salomon era viva, y se hablaba, como Lengua mas esto, en tiempo del segundo templo, y que sólo la sabían, los que la estudiaban.

Ha quedado tan escasa de Nombres, y Verbos, la otra Lengua Hebrea, que no ay más, que los que se contienen en el tesoro Hebraico del testamento viejo. Aquí se funda el origen de ser tan difícil la inteligencia del sentido literal de la Escritura; pues ay voces, que sola una vez se hallan en ella, y cuyo significado se ignora; y ay otras, que, aunque se hallan muchas veces, tambien se ignora su significado, por apelar sobre algun mísero Vegetable, Mineral, Animal, Ave, Pez, Insecto, Piedra preciosa, etc.

Puestos en este embarazo los Críticos Expositores Modernos, yá no hallaron otro recurso para entender menos mal las voces Hebreas, de la Escritura, sinó el de consultar las Lenguas vivas, hijas de la Hebrea Matriz, yá muerta. Esto, á causa, de que esas Lenguas dictas, son mui copiosas; y cuyas voces patrias, ó como tales, se usarían en tiempo que la Lengua Hebrea era viva; ó, fuera de tal qual inflexion, son Hebreas en su principio; y hoy significan en el Dialecto, lo mismo que significaban antiguamente en la Matriz.

Y como la Lengua Arabiga, és el más copioso Dialecto, que hoy se conserva, de la Lengua Hebrea; és yá tribal, que és necesárrsimo el estudio de la Lengua Arabiga; para entender la Hebrea primitiva de la Escritura. V. g. Ay una voz Hebrea, que no se entiende, y solo se sabe, que significa un [49v] Animal. Averíguase, que esa misma voz, se conserva aun en la Lengua viva de los Árabes legítimos, y que en ella, significa tal Animal determinado. Luego, con este recurso al Arabigo, se penetra el innoto significado de la voz Hebrea.

Todo esto, que és palmario, se puede, y debe, aplicar á la Lengua Latina, como á Lengua Matriz, muerta, y de corta extension; y á sus Dialectos Vulgares, como á Lenguas vivas, y muy abundantes de voces. Y siendo observacion mía, que la Lengua Gallega viva, és el mas copioso Dialecto de la Latina, su Matriz, y el que conserva mas voces primitivas, no soy libre en creer, que el estudio, y penetración de la Lengua Gallega, conduce más, que el de otros Dialectos, para entender, penetrar, y aun restaurar la Lengua Latina.

Y ahora se me ofrece una reflexion, sobre los acentos, ó tonillos, de los demás Dialectos. Supongo que cada uno dirá, que el suyo, és el mejor de los tonillos; y que ninguno de los demás, se lo creerá, porque él lo dice. Esto se prueba con el recíproco escarnio, que sobre el tonillo, hacen, unos, de otros. Este mal, és necesario; pero no sé, quien há hecho necesario, que, casi todos, se burlen del tonillo de los Gallegos; y que los gallegos no tengan, tanto, ó mas derecho, para burlarse de los tonillos de los demás. A la verdad, és preciso ser mas sordo que una tapia, para no percivir las porradas, y golpes de Aragoneses, Navarros, Riojanos, etc. Asimismo és preciso contener los Dientes, para que no rechinen, quando hemos de oír el tonillo, en falsete, de los Asturias; y cerrar las orejas, porque nó nos atolondre, el tosco é ingrato tonillo (ó tónazo) de los Manchegos, Campesinos, etc.

Es muy del caso, que los Gallegos tengan todo eso presente, y que abran los ojos, y los oídos, para no dejarse burlar, quando se les nota el tonillo, y le bautizan, los idiotas, con el nombre de *Pez*. Y si quisieren probar, los Gallegos, que en caso de alguna preferencia de tonillo, debe ser preferido el tonillo general de Galicia, no necesitan más, que reflexionar sobre lo yá dicho. Es evidente, que los puros Romanos, tenían su tonillo; y que si hoy se conservase en alguno de sus Dialectos, ese debía ser preferido a todos.

Es muy verísimil, que ese tonillo, ó se acabó casi del todo, ó solo se conserbará alterado. Es muy natural, que en donde se alteró menos, ó en donde se conserva menos alterado el idioma Latino, se conserve el tonillo de ellos, aunque con alguna alteracion. Luego, siendo el idioma Gallego, [50r]el preferible á todos, en las dichas cir-

cuntancias, debe ser preferible á todos los demás tonillos, el tonillo de los Gallegos, por ser el mas proximo al tonillo de su Matriz.

Consta que los Godos, dividieron la España en tres partes. Ellos se quedaron con las dos partes, de País más llano; y cedieron la tercera parte de tierra quebrada, para que la habitasen los Romanos. Por ser tan feraz, aunque muy quebrado, el país de Galicia, muy desde los principios le conquistaron, le haviaron, y se arraigaron en él, los Romanos puros. La invasion de Suevos, y Godos, no incomodó á los Romanos, porque havitaban un País nada apeteido de aquellas Naciones, las quales, dejaban vivir á los Romanos, dedicados al Pastoreo, y á la Agricultura, que eran su fuente.

En ese tiempo conservaban los Romanos, yá Gallegos, el Latín original; si bién, poco á poco, le iban alterando, pero con analogía. Y quien podrá negar, que al mismo tiempo, no conservaban el acento y tonillo de la Lengua? Pasan de 150 años, que los Españoles pasaron á la America, introduciendo su Lengua, y su tonillo. Quien dudará, que, si en algun rincon de aquellas conquistas, se conserva hoy menos alterado el Idioma, no se conserve, simul, menos alterado el tonillo? Lo mismo digo del Idioma Castellano, que los Judios llevaron, en su Expulsion, al Levante, y en donde, aun hoy, le van conservando, por tradicion.

La invasion de los Moros en Galicia, ha sido transitoria, que, ni alteró el Idioma de los Romanos Gallegos; ni pudo alterar la pronunciacion; ni pudo trastornar el tonillo. Esto, no es menos que evidente; pues la Lengua Gallega, no tiene voz alguna Morisca; y la repugna toda pronunciacion gutural de *Ja, Je, Ji, Jo, Ju*; y la peculiar pronunciacion Africana de *Huè, uè*, en *Huevos, Hueso, Huerfano*, &c.; y en *suelo, Muerto, Puerta* &c. Y es quimera, que se alterase entonces el tonillo, sin alterar el idioma.

Despues acá, no hubo invasion alguna de Naciones, en el centro de Galicia, de aquellas, que comunicasen su Idioma, alterasen la pronunciacion, y mudasen el tonillo. Luego, el tonillo de los Gallegos, que hoy se usa, és aun derivado del tonillo que los primeros Romanos introdugeron en Galicia, como lo és, el Idioma, y la pronunciacion. Y aunque concedo alteracion en las tres cosas, és menor, que la que se nota en otros Dialectos de la Latina. Este modo de discurrir abre la puerta, para decir, y creer buenas cosas de la antigüedad, y nobleza de Galicia, sin recurrir á ficciones de mentecatos.

Lo que asta aquí llevo dicho, para que el Novicio Gallego, conserve su Idioma nativo, y procure siempre entenderle mejor, al tiempo que aprende el Castellano, [50v] és mi dictamen, que se entienda tambien, de otro qualquiera Novicio, cuyo nativo Idioma, sea tambien, ó no sea, Dialecto, ó subdialecto de la Lengua Latina. Si és Lengua extraña, para conservarla, como util en algun tiempo; y si es Dialecto, para, mediante él, entender mejor el Latin, y penetrar, con mayor extension, el Castellano universal, ó el Español. Puse el exemplo de Novicios Gallegos, porque estos, son los mas desidiosos en conservar su Lengua; y á quienes, con mas tonta tiranía, obligan los Maestros de Novicios, á que la olviden del todo; porque, así los Novicios, como los Maestros, ignoran las muchas utilidades que podrá conseguir, el que supiese bien, y de raíz, la Lengua Gallega, según todos sus subdialectos, que hoy conserva.

Yá es tiempo de venir al estudio de la Lengua Latina, en la qual se deben exercitar, con mucho ardor, y veras, los Novicios, y Juniores, de cualquiera nacion que sean. (...)

(Copia de el Real Privilegio Gothico del Rey D. Hordono 2º, concedido al Monasterio de Samos; y el qual pone el Padre Yepes en el folio 2º del Apéndice de su tomo 3º; Pero muy diminuto, y alterado. Yo vi, lei, y copie el mismo original Gothico que se me remitiò desde Samos, à mi Fray Martin Sarmiento, Benedictino, à este Monasterio de San Martin de Madrid, en donde hize esta copia en Agosto de 1752...)

Copia. (Biblioteca Nacional, Mss. 9892)

2. Cartas de Sarmiento non recollidas no *Epistolario* de Filgueira-Fortes (1995)

Se da obra de Sarmiento hai un 65% inédito, as cartas publicadas poucas máis son ca 200 ⁴. E, sen embargo, el dicía que só a correspondencia de Feixoo xa lle enchía un caixón, polo que se podía calcular as que el lle escribira a Feixoo ⁵. Aínda hai outro dato. O P. Sobreira, cinco anos despois de morrer Sarmiento, formou quince tomos coas cartas que recibira o frade pontevedrés. Someteunas a un severo expurgo, eliminando as que el consideraba *nocivas* ou *inútiles* e doou en 1786 dous tomos de cartas *útiles* á Real Academia da Historia de Madrid no seu ingreso como Académico ⁶. Pero por eses dous datos que citei podemos albiscar cantos tomos darían as cartas escritas por Sarmiento e qué porcentaxe representa o actualmente publicado.

As cartas escritas por Sarmiento están dispersas, como é natural e moitas perdidas para sempre; mesmo as que dirixiu a entidades con arquivos organizados padecen o paso do tempo: cónstase que ás dirixidas á Abadesa de San Paio de Antealtares en Santiago desapareceron entre un incendio do Arquivo e maila desfeita da desamortización.

Ofrezo a continuación unha ducia de cartas que considero descoñecidas e que se gardan no arquivo do Convento de Santa Clara de Pontevedra, no da Real Academia Galega e na Biblioteca Nacional de Madrid. Só a primeira delas é autógrafa, polo que a ortografía das outras varía sensiblemente segundo o copista. Reprodúzoas como as leo, desenvolvendo as abreviaturas.

Cada unha delas é unha fotografía da vida e mais da alma deste home. Nelas percíbese a como Sarmiento devolve un importante favor ás monxas de Santa Clara de Pontevedra; ou como os frades galegos forman dentro dos Benedictinos un grupo definido con intereses propios fronte ó resto ⁷. Pero vese tamén o desgusto que lle producen as insolencias de certos parentes coma fr. Millán. Percíbense os seus proxectos de melloras cousas en Pontevedra; as relacións cos científicos da época, a censura de libros, a etimoloxía. A maior parte das cartas son ó seu irmán e amigo Xavier, alto cargo da Marina en Pontevedra. Sarmiento vivía con Galicia unha relación catuliana de *odi et amo* e por iso se enfurece vendo que as sementes que mandou se perderon: a desidia dos galegos enfuréceno e na carta do 13 de xullo de 1757 expresa a ira contra este pobo tan amado pero tan incapaz de colle-la man que se lle tende. E así como Rosalía ten un rauto de maldición para este pobo, Sarmiento chega a dicir *que se ahorquen todos, y que paguen bien su afectada satisfacción y su innata aversion á todo bueno*. Amicus Plato sed magis amica veritas: e Sarmiento era por vontade propia un *alethophilo*, un amante da verdade. Pero para entende-lo seu corazón de galego por riba de todo, cómpre lembrar que uns meses despois ponse outra vez a arrecadar sementes de 90 plantas que non hai en Galicia e o 15 de febreiro de 1758 mándalle a seu irmán Xavier, dous caixóns cheos e debidamente etiquetados e cun plan de distribución entre diferentes persoas, porque, se prenden, poden ter valor industrial e aforrar importacións. E dille que, se se cultivan,

juro que soy más útil a ese país [Galicia] que todas las fundaciones de capellanías y de vínculos para majaderos de capa al hombro.

Inclúo unha carta do P. Marín, semanas antes de saír elixido Abade de Samos, non só porque ten un post scriptum de Sarmiento, senón porque relata o único episodio médico no que Sarmiento chegou a *perde-la chaveta* pero na que o asistiron os mellores médicos e se interesaron por el o Duque de Medina Sidonia e mailo propio rei. Tiña 62 anos e só admitiu remedios naturais e despois fixo algunha teoría sanitaria.

Parte das cartas que en copia garda o Arquivo da Real Academia Galega estaban publicadas en *Galicia, Revista Universal del Reino*, 3,10,1862. Pero Filgueira e Fortes non incluíron na súa edición do *Epistolario* de Sarmiento as que agora se publican. As cartas da RAG teñen chatada unha información final, que asina GCA. Non coñezo ninguén que responda a esas iniciais. Podería ser Lois **G**alo **C**arré **A**lvarellos, pero non é letra del e ademais adoitaba asinar *Lois Carré*. Todas afirman ser copias do orixinal do autor (¿podería ser *B de S*, Biblioteca de Silos?) e teñen a indicación *cuerpo 8* que quere dicir que se preparaban para editar.

1

19 de Outubro de 1746

Carta á Abadesa de Santa Clara de Pontevedra ⁸

Mui Señora mía.

Rezivi la de Vuesamerced, su fecha 24 de el pasado, y es creible se aya detenido en el correo, pues es mucho tiempo. Celebro tener felizes noticias de la buena salud de Vmrd, y de la de todas esas señoras, y ruego a Dios la conserve por muchos años. La que me asiste buena, gracias a Dios para servir a Vmrd, y à toda esa Santa Comunidad en quanto mi inutilidad alcanzare.

Asì que reziva el Privilegio-Pergamino de los *Libertados*, y todos los demàs instrumentos concernientes, harè todas las diligencias posibles para solicitar la confirmación Real, que deseo se consiga. Parezeme seria del caso viniese tambien un *testimonio* de que dicho Privilegio, en todo, o en parte, està hoy en actual observancia, pues facilitarà mucho mas la pretension.

Y si ay otras *confirmaciones* anteriores tambien es preciso se me remitan, para que el Rey las tenga presentes, y la *inserte* el que huviere de hacer el nuevo Privilegio confirmatorio. No es del caso remitirme copia del Privilegio original porque en caso de necesitarse, acà la harè yò de mí letra, y se presentará.

En quanto al dinero, aun no corre priesa, pues ni sè quanto quanto se gastará, ni que diligencias deben preceder. Procuraré averiguarlo todo, como asi mismo si se necesita que esa santa Comunidad me remita Poder, con clausula de substitution, y avisaré, sin falta, à su tiempo.

Estimarè se sirva Vmrd. significar mi respeto à las señoras Mariño, Parzero, à las dos Archiveras y demas señoras que concurrian en la Portería, y repetir mi obediencia à toda la santa Comunidad, y con singularidad quedo à la de Vmrd. cuya vida ruego à Dios guarde muchos años. San Martin de Madrid, y Octubre 19 de 1746. Besa la mano de Vmrd. su obligado siervo, y capellan. fr. Martin Sarmiento.

A mi señora Doña Maria Theresa de Jesus. Abadesa de Santa Clara de Pontevedra.

Orixinal (Arquivo do Convento de Santa Clara, Pontevedra)

2

10 de Febrero de 1750

Carta a José Cevallos

Mui señor mio. Recivi la de Vm. y digo que la Carta de Dn. Luis de Salazar al señor Portilla la he leido y està en el tomo primero de la Historia de la Ciudad de *Compluto*, escrita por dicho Dn. Miguel de Portilla. La fecha de la Carta es de 28 de agosto de 1725, y en ella le dize que *esta Carta no se imprima con este libro*: y es cierto que en ella dize: *Señor Francisco Privar, cuyos Comentarios a Dextro, y a Maximo, estan aun sin respuesta*.

Estoy en que Dn. Luis no aborrezia totalmente los Chronicones. Suponia algunos de ellos viziados; pero no fingidos. Con todo tizo mal Portilla en imprimir la Carta; y peor en querer dar dos tomos de *Compluto* fundado en los *Pseudo-Chronicones*.

Por mi crea cada uno lo que gustare en este âsumpto; que yo creo lo que me parece justo en la materia. Quedo a la obediencia de Vm. cuia vida ruego a Dios guarde muchos años. San Martin de Madrid y febrero 10 de 1750. Besa la mano de Vm. su Siervo, y Capellan: fr. Martin Sarmiento. D. Joseph Cevallos, dueño, y señor.

Copia (Biblioteca Nacional Ms. 10579)

3

15 de setembro de 1755

Carta a Antonio Jacobo del Barco

Dueño y Señor. Desde 5 de Mayo del 754 que he salido de Madrid â este Reyno de Galicia, con el fin de recrearme y divertirme, he vivido por aca, y hoy gracias â Dios, vivo, y con salud en esta Villa de Pontevedra, esperando â Octubre para restituirme â Madrid.

Así no extrañe Vmd. la tardanza de mi respuesta â su carta que me han remitido de Madrid, y la he rezivido aquí. Pero no la disertación sobre *Onoba*; pero esta reservada en Madrid asta que yo vaya. Viva Vmd. muchos años por el regalo. Si el asunto de la Dissertacion es probar que la *Huelva* de hoy, corresponde â la *Onoba* de los Antiguos Geographos; tendre el gozo de aver dado en el mismo pensamiento, haze años con pruebas de la *Analogía*.

Con ellas solas, he vivido persuadido â que la voz *Huelva* es la mismísima que la voz *Onoba*. Las voces *Huèvo*, *Huèss*, *Huèbra* &a. que vienen de *Oss*, *Ovo*, *Opera*, prueban que la *O* de *Onoba*, pasò â *Hue*. Y el transito comun que es frequente de la *N*, en *L*, completò la voz *Hue*; y por consiguiente *Huèloba*, *Huelaba*, y *Huèlba*. Así es mas conforme al original escribir *Huèlba* que *Huèlva*. Por lo mismo la voz del Lugar *Huète*, es la mismísima que su voz Latina *Opta*. Y asi mismo, la voz *Huesca*, que la mismísima, y antiquísima voz Latina *Osc*, y acaso *Huèscar*, tendra semejante *Analogía*.

Supongo que â Vmd., se le avra ofrecido esta Gramatical reflexion, y que, acaso por mui obvia, la avra omitido. Así, solo la he apuntado aquí, para que Vmd., sepa que yo soi de su dictamen en General, que su patria *Huèlva* es la famosa, y antigua *Onoba*.

Quedo a la obediencia de Vmd., cuya vida ruego â Dios guarde muchos años. Pontevedra y septiembre, 15 del 755. Besa la mano de Vmd. su afecto servidor, y capellan fr. Martin Sarmiento= Sr. Doctor Dn. Antonio Jacobo del Barco, Dueño, y mui Sr. mio.

Na marxe esquerda unha recortada columna que reconstrúo polo texto da carta e por outra ó Duque de Medina Sidonia de nove meses despois (SARMIENTO:1995:144)

[Hue viene]v.g.

[O] N O B A

[Hue]-(o)-ba

Huèlba

[De oss]o

[de ov]o

[de o]pera

[o]para. Huè-bra

[O]pta

[O]pte- Huète.

[Osc]a

[Hu]esca

[H]uèlba de Onoba

Copia (Biblioteca Nacional Ms. 10350)

21 de sept. de 1756

Carta a José Cevallos⁹

Muy Señor mio, Dueño y Señor rezeui la de Vmd. pero por lo que sucede al Tomo [¿del Dr.?] Roche, que ninguno â visto hasta ahora, ní yo tampoco, conocera que la república Literaria en Madrid, no esta para avecindarse en ella.

Ya se sabia ay, que se intimaron Leyes nuevas del Consejo, según las quales, ningun Librero, podrá sin arruinarse, traer Libros de fuera: ningun Erudito podrá comprar Libros, sino toma censo: y ningun aficionado â escribir podrá escribirlos sin exponerse â mil extorciones. Oí que ya la mitad de las Imprentas estan cerradas.

Asi eso de Libros, y de Literatura todo ha dado, y darà en tierra, y por mi, mas que todo se arruine, pues haze años que vivo escarmentado del vil empleo que es ser Literato por medio de las Prensas. Ni estas, ni las nuevas Leyes se nesecitan para que uno sea Racional dentro de si mismo.

Dizen que han motivado esas Leyes la irrestrañable insolencia de algunos escritores; la interminable disputa enconada de unos contra otros; y la despreciable multitud de tanto escrito inutil. A la verdad nõ se puede negar que la República Literaria padecia *Peste* en lo primero: *Guerras* en lo 2º y *Hambre* en lo tercero.

Tengo pesado, y muy obeso mi tal qual entendimiento para hacer juicio de las cosas que me satisfaga, n[o] picando en la *evidencia* por lo que no ay que preguntar[me] de *Geografia* del Pais que nõ he pateado, y con refle[xi]on. No de *Inscripciones*, *Monedas* &a, nõ haciendo [de] testigo de su allazgo. No de *Instrumentos*, *Tes-tamentos* y [...] *Monumentos* de *Archivos*, nõ viendolos, manoseandolos, [¿]yendolos, y reflexionandolos por mi mismo.

Mas aprecio saber *20 verdades* ciertas, que 1[00?] *opiniones*, ò dudosas, ò voluntarias, y tal vez fingi[das] de estudio. Aun no se ha acavado el siglo de las [¿Fic?]ciones, ê Imposturas, ni la tema de promoverlas ni el odio contra los que nõ las creen â ojos cerr[ados]. Hablo como acuchillado, y como quien hizo firm[e] proposito de nõ hacer lo que el Tordo, que el mismo dà la Liga para su muerte.

Por lo que suplico â Vm. que no se cance en preguntarme *que Juicio; que dictamen; que censura* hago, formo, y doy, sobre este, ò el otro Punto Literario; ò sobre este, ò el otro Escritor.

El *Judicium difficile de Hipocrates*, sera difícil si se hà de hacer, y recto, de la enfermedad de las cosas; pero le faltò â Hipocrates añadir, que aun siendo *facil*, y *recto* por estar los objetos al primer folio; quanto mas recto fuere el Juicio tanto mas peligroso serà en la sociedad humana, y pernicioso para el que le escribe, ò publica. Si el recto Juicio es a favor de uno llama â campaña â todos los Emulos, y Enemigos de el. Si es contra, con-cita â el, y a todos sus apasionados para que aborrezcan al que profirio el Juicio, odio *plusquam Vatiniano*.

A lo menos qualquiera Escrito esta libre de mi censura, ò impugnacion. Abunde cada uno en el sentido que gustare; que yo tambien quiero abundar en el mio, que es persistir firme en no meterme a hacer y menos a escribir Juicio de cosa alguna Literaria. A ese fin, si Leo algun escrito procuro sea de los que ya no viven, ni existen en el Mundo. Y con mi larga estancia en Galicia, y haverme divertido en ver, coger, y admirar, los varios objetos que Dios ha criado en aquel Reyno, comencè yà a mirar con poco afecto las cosas que los Hom-bres han escrito. Estas todo son dudas, ficciones, paciones, caprichos, temas, facciones, y à todo tirar galanas conjeturas. Al contrario, aquellos todo son certezas, prodigios, utilidades, y evidencias.

Perdone Vm. que le escriba en este tono, pues en el mismo le escribiria al Papa, al Rey, si me hiciesen las mismas preguntas. Si Vm. estubiese por aca y nos viesemos, daria alguna libertad â la Lengua, que no devo, ni puedo dar â la Pluma.

La Disertacion de *Unoba* (sic) y su aprobacion me han parecido lindamente y en especial despues [de] la *Moneda*. Lo mismo supongo, dire del escrito [de] mi faborecedor, y Amigo el Sr. *Roche*, y de la Aprobacion, quando vea, y Lea el Libro, que â v[...] esta estancado.

Mientras, quedo â la obediencia de Vm. cuya vida ruego â Dios guarde muchos años y [Sep?] 21 de 1756= Besa su mano de Vm. su siervo, y capellan, Fr. Martin Sarmiento= Sr. D[] D. Jph. de Cevallos, Dueño, y muy Sr. mio.

Copia (Biblioteca Nacional. Mss 10350)

5

Carta del P. Fr. Vicente Marin de 6 de Abril de 1757

Al Sr. D. Francisco Xavier, hermano del P. Sarmiento

noticiandole una fuerte indisposicion que há

tenido el R. P. Fr. Martin.¹⁰

Amigo y Señor procuraré buscar quien hable y entregue al Ynspector la esquila. Pare [sic] increible pero es cierto, de que por esta, nada se huele, y que hasta que dejen á Valladolid, nadie sabrá la menor cosa.

El dia primero de este á las doce de la noche, le acometieron al hermano unos fuertes vomitos que le hicieron pasar mala noche, y peor dia por haberle resultado un flato punzante sobre la tetilla derecha, que le impedía el toser, y le mortificaba lo bastante. Asi pasó el dia dos, sin mejoría visible; al tercer dia vino el celebre cirujano y botanista *Quer*, conocido del hermano, y dijo, se le echase en el caldo un poco de aceyte de almendras dulces, á lo que no se resistió el hermano, y con esto empezó á arrojar, y hallarse con tal cual mejoría; pero la permanencia del flato, ó dolor en un mismo sitio, nos puso en cuidado y recelo, de lo que podria resultar al entrar en el quinto: pero antes noticioso el Sr. Casal, médico del Rey, de la indisposicion de su grande amigo, por hallarse imposibilitado de la gota, embió á su hijo, y un médico de su satisfaccion que lo es del Duque de Medina Celi, para que le viese, y fuese á informarle de todo, y asi se egecutó; llegó despues el de Medina Sydonia con su médico y conocido tambien del hermano y todos convinieron en que la calenturita ó desazon que tenia manifestaba malignidad, pero [2] que era preciso cuidado, si el dolor volvía a punzar. Asi entramos en el quinto, y con el aceyte en el caldo refresco de orchata, baño de carqueyxa, y tomada por la boca há dormido grandemente, ha arrojado mucho y con facilidad y se movió el vientre y salimos ya de todo recelo. No quiso guardar cama, solo dos mañanas há estado en ella. Supose luego en Palacio y se dixo en el cuarto de la Reyna que no se queria sugetar á medicina alguna; dijo el Rey que Medina Sydonia lo sabia, y luego que eso llegó á Palacio informó de todo á los Reyes; y si fuese cosa precisa, hubieran embiado sus medicos. Ya está alegre y lo estamos todos, y me persuado que dentro de tres dias estará del todo bueno; sin embargo de que no há comido en estos seis dias. Esto ha sido un fuerte catarro con flato. No hay lugar para mas. Mos afectos á todos. El guarde á V. los años de sus deseos. S. Martin Abril 6 de 1757= Besa su mano de V. su mas favorecido Servidor. = Fr. Vicente Marin.

(En la misma carta habia en la primera margen lo siguiente escrito y firmado por el P. Sarmiento. Letra del pulso alterado)

Hermano, todo es faramalla. Ni quise creer que estube enfermo, ni me pesa de eso; pero no faltan *Asnos* cuyos cuidados quieran matar á frailes. Estoy casi como antes, y á Dios.

Tu hermano= Fr. Martín Sarmiento.

Amigo y Sr. por si acaso el hermano al poner la posdata leya esta no quise explicarme. Yo procuré engañarle, disponiendo que Casal embiase médico y que el Duque viniese con el suyo. Hasta que esté del todo bueno no queremos decirle lo que tubo, no se limpió de calentura hasta el quinto, y niega que tubiese tal cosa; medio dia le tubo la calentura casi sin chaveta y éramos tres para tenerle, é impedir que se hiciese pedazos, porque queria andar, y parecia un borracho, de nada de esto se acuerda, pero ya gracias a Dios estamos totalmente libres y sin cuidado. Amigo y Sr. D. Francisco Xavier¹¹.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

6

18 de Mayo de 1757

Hermano Xavier recibí tu carta y ya sabrás que *Balboa* es *General* con aplauso universal. *Marín*, Abad de *Samos*. *Cadaval*, Abad de *Villanueva*; y *Colmenero*, Abad de *Lorenzana*. De el *Poyo* es *Arce* que aquí era *Procurador general* de *Lérez*. Con que solo le ví una vez y de Tenorio *Diez*, hijo de Leon.

Previne á Balboa, que amañase que de *Lerez* fuese algun conocido mio y respondió habia llegado tarde. Vicario de San Payo es un gallego llamado Padriñan.

Escribo hoy al Abad de Celanova pidiéndole por *Ribas* y Fr. *Tomas*.

Respondo a D. Lorenzo Correa (que me escribio tenia á sus hijos en *Tuy*, á los estudios) que no sean estudios de *mimos*, y de *cumplimiento*, y al uso del país. Y espero en *Balboa* y en *Marín*, á quien hablé, que será fácil que entre acá el *mas vivito á quarto*.

Procura velar sobre que no se vayan al Molino, á Caza, á los *Romages*, y á *Cimbrar*, pues que se tomarán informes secretos de todos; y sino corresponden se le dará á su padre, que le *empane* en 4 *quartos* de *masa*. Acá no necesitamos de *tontas baladronadas*, ni de *vanidades portuguesas*, con cabezas á la *gineta*.

[2] Padin salio Visitador con 37 votos; y Noboa no pudo salir con 42. Consiste en que no puede haber dos Visitadores de una *misma* casa; y ya el maestro Berrio tenia 50 ó 60 votos; y así es Visitador *Berrio*; y *Noboa* se quedo á buenas noches por *refugado*.

Remito esa *lista*, por si llega tarde la otra. Aun no se saben las *Plazas* de *Cathedra* y *Púlpito*. Si en Capítulo hubo algunos embrollos, no los sé, ni los quiero saber. Que allá se den de calabazadas. Si al *tanto che quey-ro Centulo* le hubieran dado la Abadia de Lerez, ó al Maestro Puga; o á *Marín*, que la apreciaria mas que la de *Samos*, tendria especial gozo.

Arze el del Poy[ó] es de dar y tomar; y se me ofreció mucho; y creo que favorecerá a fr. Mauro *Aleson*; y *Marín* atenderá á fr. Bernardo, en lo que permite su salud. Y el Abad de Santiago atenderá al *Coteño* fr. Placido. Temo a Ribas y fr. Tomas, pues no sé de que cuerno juega Sanz con ellos.

Esotras *bolas politicas* que por allá se creen acá no pasan. Dos meses antes, supe la retirada de *Alva*, y que era con licencia del Rey, y que para S. Fernando estará en (juez) *Aranjuez*. La venida de D. Zenón solo está en los deseos de sus amigos. La venida de *Masones* hace un año que corrió; y medio que no se habla de tal cosa.

Es cierto, que se dixo, que la ultima Junta del Catastro, era la *última*, y que se firmó no sé que cosa. Pero yo creo que se firmó, para engañar al [3] Rey, y para que no se junten mas á disparatar. Tengo entendido que uno propuso que el Catastro fuese universal, de las *Cuentas provinciales* y *Generales reales*. Oxalá! entonces sí que seria *Única contribucion*. Pero quedando abierta la puerta para *estancarlo todo*, me da gana de reir todo el *Armatoste* de el *Catastro*, y la *inicua* voz de *única*.

Acuerdatea que ahí no hallaste *plomo*; ni hallaste *azufre*; ni la Villa hallo *pólvora* para los *cohetes* de *Arias* etc. Aquí quisieron estancar la *Quina* y al fin se saldrán con ello, y con estancarlo todo. El hecho es que ya no se habla palabra del *Catastro*.

Insistes en que ya no tome la *pluma*. Quisiera verte en mi pellejo. Ayer estubo en mi celda el Conde de *Aranda* (el que estubo en Portugal) y *velis nolis* me embocó una maula que me costará algunos pliegos. No tendria violencia en escribirlos sino tubiese otra cosa que escribir.

Pero con el *Generalato* de *Balboa* será preciso embarrar mucho papel; ó reñir con el desde los principios; y abandonar todo genero de cartas.

A Dios, Madrid y Mayo 18 de 1757. Tu hermano y amigo= Fr. Martín= Hermano Xavier.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

7

25 de Mayo de 1757

Hermano Xavier recibí tu carta, y siento la fluxion. Yo á Dios gracias bueno. Remítote esa lista total para que te diviertas.

Poza es Prior de *Melias*. *Aren* entró en Pulpito. *Barros* viene aquí por 2º desde Monserratico. *Otero* queda por 2º alli.

Ayer tarde salió *Marín* para *Samos*. *Balboa* no vendrá a Madrid por miedo de un millon de visitas. Irase el verano a S. Millan y de alli irá á *Cataluña*.

Este correo escribo á la Señora Abadesa de S. Payo pidiendole conserve a fr. *Millan* en *Riazó*¹². Mira que trazas de nuevos ascensos fantásticos; cuando aun teme que le birlen la plaza. Y yó no me he de ahorcar, si se la birlan.

Marín lleba dos *papeles* mios para ti y que te los remita desde *Samos*. El primero es una buena copia en 39 pliegos de los 26 que escribí para D. Juan Arias sobre *Historia natural de Galicia*.

El 2º es una buena copia de los 10 pliegos que escribí para el Duque de Medina Sydonia, sobre los *Atunnes*. Solo son 20 pliegos; pues lo restante hasta 179 *parrafos* se me traspapeló; y hallandolo, te lo iré remitiendo por el *correo*. Todo puede ser muy útil ahí si los gallegos despiertan del *letargo* de su *desidia*.

[2] El Escmo. Conde de Aranda esta entablando aquí una Academia de *Matematicas* e *Ingenieros*. Pienso en que en toda España se hagan y se arreglen los *caminos reales*. Vino á mi celda á pedirme que yo escribiese sobre eso algunos *apuntamientos eruditos*. Dile palabras; y así armaré los pliegos que Dios dirá. Procurare des-

pues agenciar una copia y te los remitiré; pues seran *cabeza* de los pliegos que tienes allá sobre los *Caminos de Galicia*.

Un pié de las *Fresas* de Chile ¹³ echo dos [...] *flores* blancas en mi celda. Pero díxome D. Jose Quer que este año no daran fruto. Ya está determinado el dicho *Quer* á ir por orden del *Rey* á las Montañas de Leon y á toda Galicia á recoger ó reconocer los *begetables* que hallare, y de camino á reconocer los otros mixtos de la Historia natural, Minerales, Metales, Peces, Conchas, Mariscos etc.

Marin le convidó con gusto á que pase por *Samos*. De allí ha de ir á Mondoñedo, Ferrol, etc. y pasara por ahí por el Otoño; pues al acabarse, se debe volver á Madrid para el cuidado del Real Jardín Botánico, pues solo él es el propio.

He celebrado infinito esta determinacion. No conozco hombre mas instruido que el para el asunto. Ha viajado mucho. Tiene recogido infinito. Tenía una numerosa librería. Sabe de memoria todo *Tournefort*, *Bauhin* etc. Es intimo amigo mio y no sabe salir de mi celda cuando puede venir á ella; y yo adelanté infinito con su conversacion; y él está en que tambien adelantó algo con la mía. Y consiste en que juntamos meriendas ¹⁴.

[3] Es insigne cirujano. Peregrinó Italia y Sicilia en la conquista de Nápoles y despues tambien en la conquista de *Parma* como cirujano del egercito paseó la Italia, los Alpes, Francia, los Pirineos, Cataluña, Andalucía, Sierra Morena, Navarra, Castillas, Estremadura etc. Y solo le falta pasear á *Galicia*; y siempre con el fin de conocer, reconocer, recoger, y traer vegetables etc. No podrá detenerse en parte alguna pasado de uno, ó dos días, á causa del poco tiempo.

He concordado con él en que traherá pocos vegetables, que no haya visto antes. Pero escribirá, que tambien los halló en Galicia y en donde; lo que será muy util.

Es natural del Rosellon; nada tiene de miserable, aunque pasa por catalan. Es chistoso, desengañado y naturalisimo. Su expresion de lengua es algo torpe y tosca.

Mira que ocasión tan rodada les irá á los gallegos curiosos para saber mucho en breve tiempo. Cirujanos, medicos, boticarios etc. podran desengañarse á poca costa.

Pero yo no confio en ellos. Lo mas que deseo, es que los curiosos se aprovechen, y que de ellos pasen las noticias á la multitud de viejos, viejas, ricos, pobres, y sobre todo, a *niños* y *niñas*, que aun no estan preocupados de la *barbarie satisfecha*. El está, y con razon, que casi todos los que comen de Hipócrates, son unos idiotas y borricos, sin exceptuar á los de Madrid.

Deseo infinito, que con esta [4]locación se introduzca en *Galicia* alguna aficcion curiosa a la *Historia natural*, que una vez introducida, presto se hará *moda*, y utilisima. D. Juan *Arias* no gasta mas medico que *Quer* al cual estima mucho.

A Dios. Madrid y mayo 25 de 1757. Tu hermano y amigo= Fr. Martin.

(Habia al margen lo siguiente)

Anacencio Salinas es de Thenorio, pasa á ser Mayordomo del Poyo. Me alegro mucho. Fr. Mauro Aleson dicen sera Prior de *Hermelo*. *Marin* va en favorecer á su hermano fr. Bernardo en cuanto le permite sui salud.

El Padre *Garcia* de la Coruña se graduara en Salamanca. Hermano Xavier.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

8

6 de julio de 1757

Hermano Xavier recibi tu carta, y sea enhorabuena del *contenido* de tu *esquela*, que al fin dure lo que dure, hay para papel y tinta. En viniendo la Corte veremos por donde resuella y sale *Arias*. Estando desocupado escribiré á Perea ¹⁵.

Mañana entro á escribir el pliego 20 sobre los caminos.

El badulaque de Fr. *Millan* nos ha metido en otro embrollo, como el de Carboentes. A unos dice, *ajos*, á otros, *cebollas*. A mi calabazos; y á todos *berengenas*. Respondiome 2ª vez la Abadesa, con especie de inquietud, que fr. *Millan* habia entrado gustoso en lo de *Trivís* y que asi se puso en los libros ya. Y el me escribió que no habia acetado ¹⁶.

Ahora conocerás que en mi es mas que *instinto natural* la aversion que tengo á que entre en la religion cosa suia; pues sé que me pudrirá el alma; y que por lo mismo de ser cosa suia, seré el obgeto de las *befas*. V.g. para mas abundancia, *Ribas*.

Remito la respuesta del Abad de *Celanova*, embrollada. Dice que me dá gusto en lo que le pedí por fr. Tomas; y que en cuanto á *Ribas* no llevo la carta á tiempo, siendo asi que Ribas, fr. Tomas y *Mera* ivan en la única carta que le escribí. Dí á Ribas que recibí su carta. Que estube con el *Rmo. La Santa*, y que me dixo tenia el *Priorato de Lerez*, y la conventualidad de Tenorio, para dos sugetos apalabrados, y los nombró. Añadió, que, ya *veria*, que ya *veria* (*) Y se quejó, que algunos Abades le habian faltado á la palabra.

Lo que sé es que este correo recibí 16 cartas, y entre ellas la de mi Sra. Dª *Gaspara*, para que me interese que el Mro. *Mayoralgo* venga á Madrid. He visto las orejas al lobo, y es imposible.

El Generalato de Balboa me há de pudrir el alma. Para nada le necesito. Y el modo de conservar la amistad es no acordarme de él; pues á la corta ó á la larga hará conmigo lo que otros amigos.

Celebro infinito que la anada vaya buena. A Dios. Madrid y Julio 6 de 1757. Tu hermano. Fr. Martin.

(*) Escrita esta, entró en mi celda el *Rmo. La Santa*. Dixome que le habia escrito el Abad de Lerez, que le daba á entender habia puesto los empleos. Díxome escribia al dicho Padre Abad hiciese lugar á *Ribas*, para que se quedase en *Lerez*. No sé lo que resultará. Dí esto á *Ribas*, y que no le puedo responder.

Aleson es *Provisor de Samos*. Tiene esenciones totales. Tiene Paternidad: y extraordinario en mesa mayor: Nada de esto lograria en otra providencia. Sentiré que dé con los huevos en la *ceniza*. Hermano Xavier.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

9

13 de Julio de 1757

Hermano Xavier recibí tu carta, y ya estoy en el *pliego 25*. La letra vá minudita, y salen a 5 pliegos por semana de mañanas, pues solo de mañana escribo.

Veré si puedo embocar la estafa de la peseta tec. Si escribiese en el Monte Atlante, diria eso, y otras mil cosas gordas. Pero está el mundo tal, que mas se debe pensar en lo que se há de callar, que en lo que se há de escribir.

El escrito se divide en *10 títulos*, y ya estoy en el *nono*. Así no sé si llegaran á *30 pliegos*. Lo que mas sien-to es, que no hallo quien me copie. Doce pliegos escribi mientras uno me copiaba tres; y aun no los acabo.

A Dios. Madrid y Xulio 13 de 1757. Tu hermano y amigo= fr. Martin.

Supongo que llebó el Diabolo todas cuantas semillas te remití; pues tanto silencio guardas sobre si prendieron, ó nó. Esa desidia, y otras del Público de acá me hacen aborrecer el ser *racional*. Así no me vendas lás-timas de nuestros paisanos; que se ahorquen todos, y que paguen bien su afectada satisfaccion y su innata aver-sion á todo bueno. Hermano Xavier.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

10

20 de Julio de 1757

Hermano Xavier recibi tu carta; y mañana, queriendo Dios, acabaré el escrito sobre los *caminos*. Y para que te salieses con ser *Profeta*; escribió *30 pliegos justos*. Y ya vá en ellos la estafa de *las Pesetas*, etc.

Celebro, que hayas leydo los *25 pliegos* de la *Barrilla*, etc y me rio de que digas que pude escribir mucho mas. De *Barrilla* ninguno há dicho tanto, ni tan selecto. Lo otro entró de gorra, Y eso há sido mucho. Si yo estubiese en un desierto escribiría dos tomos de la *Historia natural de Galicia*. Pero seria una tontería garrafal, viendo la aversion de los Gallegos y Castellanos á esas materias; y aun el desprecio.

A Dios. Madrid y Julio día de Santa Margarita de 1757. B.T.M.: Tu hermano y amigo= Fr. Martin- Her-mano Xavier.

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

11

27 de Julio de 1757

Hermano Javier recibí tu carta y sea enhorabuena de la nueva *nieta*; y según veo tienes traza de ser *Abuelo* y yo *Re-tio* de las *Onze mil Virgenes*. Jamas me hablas de *Alonsiño Benito*, y si habla expeditamente despues de 40 meses; pues no sé que oí sobre eso. Dale el paraben á Farruquiña.

Siento la muerte de D. Gaspar Mosquera y también el día 14 de Julio se enterró D. José *Marriño*.

Tan lejos de volver yo á escribir á la Abadesa, ni aun pienso leer sus respuestas. Balboa me remitió la carta de calabazas, que le respondió; y Silva otra. Las dos las eché á un lado, sin querer leer ni aun una letra; pues para *perifrasear unas calabazas*, no necesito de la retórica de Monxas.

Colmenero me escribe que atenderá á *Barros*, como si fuese su sobrino; y que no le pudo dar cosa por su edad y falta de experiencia y por haber poco que dar. Y yo bruxuleo que el dicho *Barros* será un *tarambollo de hum cán*.

Dale á fr. Rosendo la enhorabuena de quedarse en *Lérez*, y de no ir á ver *4 caballos* de Celanova, al mejor sueño. Que procure no hacer el papel de *enfermizo* y de el, *ay que me duele, con flatos*, etc. como su [2] prima la difunta.

Por lo que dices de los que influyeron á su *soplar las uñas*; y por lo que en ello te recalcas, y por el silencio tuyo; y de ellos para mí, hé sospechado, que há llevado la trampa aquella armónica correspondencia que había aí, cuando yo salí á pasear. Me llegará al alma, que el *tal* nos acuse de *ingratos*, pues debemos todos mostrarle nuestra *gratitud*. Y sabes, que, por lo mismo, nunca le quise desazonar, afeándole la ciega deferencia á su idioma y falso, zampatortas.

Hé tenido carta este correo del Abad del *Poyo*, muy espresiva y de ofertas. Dice que estuvo en tu casa á refrescar. Avísame si antes fuiste á visitarle, como era política. Este correo respondo largo al *Santo Centulo Choqueyro*.

El día 21 acabé los *30 pliegos*, y otro mas de una carta al Conde. Pero no se los puedo remitir porque *5*, ó *6* que estan ocupados en hacerme a remiendos una copia, hace tiempo, me hacen aguantar esperanzas, y mas esperas. No hallé aun lo que falta de los *Atunes*: poco importa; pues para ti no te pueden servir de provecho. Los de *Historia natural* podrian ser utilisimos. Y que sacaremos en limpio de haberlos escrito?

Marin hizo Juez de la Abadía á D. Nicolás, el de Perros. Ecscepto *3*, ó *4* todos estan contentos con *Marin*, al cual no querían para Abad ¹⁷.

Aquí se apareció una mañana el regidor de esa Villa, *Bustillos*. No sé á que viene. Hace poco que tambien se me apareció *Gregorioño Balañas*, y dice [3] a vuscar conveniencia. Estoy aturrido del desatino. *Ya*, ya *era tiempo* de que *Balañas* asentase. Este correo tuve carta de su hija, mejor le fuera tener cuidado de su padre. Que há de hacer en Madrid? Lo que le diré será, que *colla ó vieiro* para á *Boa Vila*, en donde podrá pasar con poco. Díjome que de ninguno se había despedido, sinó de ti. Tambien se apareció un hijo de *Florez*. Y creo que la *Boa Vila* se ha de trasplantar á Madrid para refinarse en la *ociosidad*.

A Dios. Madrid y Julio 27 de 1757 = Tu hermano y amigo= Fr. Martin=

Por aquí pasaron los del *Poyo* á Cataluña, *Gener*, *Frias*, el *Chillerizo*, y el de *Hermelo*, y todos buenos.

Arredondo es Procurador de Barcelona; y *Padín* ya está Gran Prior de *Avila*= *Palomo* el de la *Coruña* es conventual de Monserrático; y su Padre *Salgado*, Prior *mayor* de *allí*= *Hermano Xavier*

Copia (Arquivo da Real Academia Galega. Caixa de Sarmiento)

12

Carta a Juan Jacobo del Barco

19 de noviembre de 1760

Mui Sr. mio, Dueño y Señor. Rezivi la de Vm.; y aplaudo su intento de escribir unas *Dissertaciones Geographicas de la Betica*; pues según lo mucho que ay escrito de ese *Pais*, podrá Vm. extenderse à toda su satisfaccion. Yo bien quisiera indicar à Vm. algunas Fuentes; pero que Fuentes podrè yo señalar que Vm. no tenga à la vista? Quería yo señalar à *Samuel Bochar*, que trae mucho antiquissimo de ese Pais; pero supongo que yà le tendrà presente.

Estoy hecho cargo de lo arido, dificultoso, y intrincado que es, escribir de la *Geographia Antigua*; y acaso del Pais que se hà pateado. Yo se mucho de la *Moderna Geographia de Galicia*. La he pateado casi toda: y queriendo fijar la *Geographia Antigua*, no he podido fijar el piè: Y esto teniendo à mano todos los Autores Antiguos que hablaron de Galicia y muchos instrumentos de la *media edad*, que he leído.

En quanto al origen de algunos *Hispanismos*; no puedo asentir à que sean derribados (sic) del idioma *Hebreo*, ni de los *Hebreos* esparcidos por España. Desde la Captividad de Babilonia, dejò de ser nativa y bulgar la Lengua *Hebrea*. Por lo mismo tampoco se ha hablado en España: y los *Ydiotismos*, no se comunican de Lengua muerta, à Lengua viva; sino de una Lengua viva, à otra.

Assi, si ay *Hispanismos*, que huelan al Hebreo; no son *Hebraismos*, sino *Arabismos*. El Gallego, y el Castellano puro, no tienen ni Hebraismos, ni Arabismos. Al contrario, el Castellano de Andalucía, abundará de Arabismos; pero no de Hebraismo alguno; pues no hà sido vulgar en la Betica, el Idioma Hebreo, y si el Arábigo.

Lo que digo de las expresiones, digo tambien de las *vozes*: separando el que algunos nombres de *Lugares*, *Rios*, *Montes*, sean orientales; de las demas voces, no ay que buscar su origen en el Hebreo, sino en el *Latín*, *Gothico*, y *Arabe*. Sàvese que las raíces *Arabicas*, son casi las mismas que las *Hebreas*. Assi, pues, la voz Morisca del Castellano, no se le comunicò por el *Hebreo*, sino por el *Arabe*.

De las *expresiones* que Vm. pone, y de otras muchas que se podràn señalar; unas se tomaron del *Latín*, pues hà sido vulgar en toda España. Otras se introdujeron en el Castellano, à favor de Eclesiasticos, y sacristanes, que han querido usar de *Latinajos*. Por lo qual, no los Hebreos; sino los *Christianos Latinos*, introdujeron esas expresiones.

La expresion de *Absalon*, contra *Amnon*, esa la misma que de *Juno* contra *Paris*; *manet alta mente repostum iudicium Paridis, spretaeque iniuria forma* de Virgilio. Tiene el Castellano mil expresiones para significar *Odio*: *No le puede tragar. Le tiene debajo de la muela. No le entra de dientes à dentro. No le puede ver. No le puede oír nombrar* &c. Nada de estos hà tomado de los Hebreos; que estos hayan tenido, ò nò las mismas expresiones.

Digo en conclusion, que Vm. no debe hazer caso de los *Hebreos* para maldita la cosa. Solo en la *Geographia* podrà probar que tal, ò tal nombre Antiquissimo, como *Gadir: Malacca: Sydonia* &c. son *Phenicios* ò *Punicos*. Y despues de la perdida de España, se debe recurrir à los *Arabes*, en el origen de infinitas voces Andaluzas; y de tales quales *expresiones*, ò *refranes*. Y haga escarnio de los que hân querido introducir Lengua *Castellana* en tiempo de los *Apostoles*; y que la *version* del *Fuero Juzgo*, es del tiempo de los *Godos*. Y antes de tomar la Pluma, debe hechar con mil Diablos todos los *Pseudochronicones* del tiempo de Phelipe 2º; y las imposturas de *Miguel de Luna*, y de sus tercos sequaces; sino quiere exponerse à la risa de los Eruditos.

Esto es quanto puedo responder à la de Vm., à cuià obediencia quedo, y cuià vida ruego à Dios guarde muchos años; Sn. Martin de Madrid, y Noviembre 19 de 1760= Besa la mano de Vm., su afecto servidor, y Capellan: fr Martin Sarmiento= Sr. Dn. Antonio Jacobo del Barco

Copia (Biblioteca Nacional. Mss.10350)

3. Sarmiento, os touros bravos e as corridas de touros

Finalmente, ofrezco un texto menos coñecido contra a cría do touro de lida, raza que el considera inútil e perigosa, e as corridas de touros. O texto é unha longa digresión dentro do volume 5º e último da *Obra de 660 pliegos*, no que manifesta as súas coñecidas teses contra a gandería irresponsable (que el personifica na poderosa Mesta), e fala doutros festexos populares que figuran como alternativos. O texto presenta unha vez máis a gandería galega como un sistema moito máis racional e resalta que non é habitual que de Galicia saian toureiros pero dá novas de que xa no tempo del houbo unha muller toureira, *La Pajuelera*, rara noticia que confirman algúns libros especializados na materia.

(6857) A la pregunta que se hace, en Castellano: *A donde irá el Buey, que no Arè?* Acompaña la respuesta: *Al matadero*. Yo respondo: *A Castilla*; despues que vi *arar* la Tierra, o *arañarla*, con *Mulas*. La dixè, y conocen todos, que esa mal introducida practica, es una delas Causas del atraso de la *Agricultura*. Estoy aturrido de que, estando tan palmario, y *evidente*, en Juan de Avieta, ensu Tratado dela *Fertilidad de España*, desde la pag. 346, el *Tanteo* delo que cuesta *Labrar* con *Mulas*, ò con *Bueyes*; y del infinito util de estos, superior à el de aquellas; aya quien are con *Mulas*. Esa practica per-

niciosa se conserva entre los que quieren hacer ostentacion de que poseen muchas tierras Labradas; y que ni cultiban, ni pueden cultivar. Así, insensiblemente se b̃a acabando la Cria del Ganado Bacuno, y del Ganado Cavallar. Quejanse los *Soldados*, de que está muy deteriorada la Cria de los *Cavallos* en *Andalucia*. Por otra parte, allí no ay cria de *Mulas*. Y en las Castillas, por la Cria de tantas Mulas, es corta la Cria de *Cavallos*; y à no ser por la barbara *Fiesta de Toros*, seria mas corta la Cria del Ganado *Bacuno*.

(6858) Demanera que en las dos *Castillas*, todo el Cuidado se pone en Criar Mulas, *Machos*, y *Toros*, tres Animales inutiles, y aun perniciosos, para la *Agricultura*, y solo utiles, para venderlos Carisimos. No dudo que *Machos* y *Mulas* tienen su utilidad para *Porteos*, y *Acarreos*; pero no para el *Cultivo de las Tierras*. Enel *Chronicon Emilianense*, ay 12 Antonomias, que se podrán leer en la pag. 549 del tomo 2º de las *Antigüedades* del Pe. Berganza. En la Era 921, ô en el año de Christo 883. Era dho. comun en *España*: *Cavallus*, de *Mauris*: *Mulus de Hispali*. Entonces las mas celebradas *Mulas*, eran las de *Sevilla*; y los mas famosos *Cavallos*, eran los de los *Moros*. Esto bien lo sabia el *Papa Juan 8º* pues en *Sampiro*, se halla la *Epistola*, que ese *Papa* escribio à D.ⁿ *Alonso el Magno*, ô el 3º. Le pide, que le embie algunos *Cavallos Moriscos*, y con *Armas*, à los quales los Españoles llamaban, *Cavallos Alfaraces*.

(6859) La fecha de esa *Epistola*, es del año de 871, aunque ay alguna disputa, sobre el numero fixo. Dice así el *Papa Juan 8º Aliquantos utiles, et optimos Mauriscos, cum Armis, quos Hispani Cavallos Alfaraces vocant, ab nos dirigere non obmitatis*. Y dà la razon; por que le perseguian los Sarracenos: *quia Valde a Paganis opprimimur*. *Pharaz*, en Arabigo, significa *Caballo*. Lo que noto es, que aunq.^e avia tan buenos *Cavallos*: *Cavallus* de *Mauris*; tambien avia excelentes Mulas, y *Machos*: *Mulus de Hispali*; y es creible que *unicamente* sirviesen para la *Arrieria*, y *Porteo*, por que, ô no tendrian, ô tendrían pocos *Camellos*. Y el cultivar hoy los *Andaluces*, sus *Cortijos*, con *Bueyes*; es señal, que lo mismo hacian los *Moros*, como tan dados a la *Agricultura*.

(6860) Y que diremos de unos Animales, bravos, Silvestres, que llaman *Toros*? Lo que D.ⁿ *Phelipe 5º*. dixo de esa barbara *Fiesta*; y que por tal la prohibio 20 *Leguas* alrededor de *Madrid*; asta que por un *Acaso Politico*, la permitio una Vez, el año del 725. Ojala *Phelipe 5º*. huviese prohibido esa barbara *Fiesta* en toda *España*; y bien seguro es, que el año de 725, ninguno pensaria en ella, para engañar al Rey. El animal mas inutil, mas nocivo, y mas pernicioso, que ay en *España*, es el *Toro* (separando los que han de ser *Padres*). Las *Toradas*, y *Bacadas* tan numerosas, que ocupan, pisan, y pastan tan espaciosas *Dehesas*, solo sirben para aterrar a los *Caminantes*, si algun *Toro* se suelta, y sale a los *Caminos*; como el *Ansar de Cantimpalo*, ô según la version de *Quevedo*, el *Asno*, que salia al *Lobo*; y el *Toro*, sale a los *Pasajeros*. Ami me sucedió enel *Camino à Salamanca*. Y son tan feroces los *Bueyes* de aquellas vecindades; que no solo como *Toros*; sino tambien, ya como *Bueyes*, y uncidos a la *Carreta*, acometen a la gente.

(6861) Quisiera saber, según un *computo prudencial*, quanto ès el numero delos *Toros*, que ay en *España*, para calcular su inutilidad, y Ociosidad, en lo que no aprovechan al *Publico*. Repartiendo ese quantioso numero de *Toros*, que hoy *podrian*, y debian ser *Bueyes*, en parejas; y aplicando à cada pareja, un *Arado*, y una *Carreta*, consu *Yugo*, será facilisimo *Calcular*, quantas *Cangas* de Trigo, *podrian portear* Anualmente à *Madrid*; y quantas *Fanegas* de Sembradura, *podran Arar*, aun sin salir de las mismas *Dehesas*, que pastan, y ocupan. Ese mismo Pais *Cultivado*, dará para alimentar mejor esa Tropa de Animales; y para mantener al mismo tiempo muchas *Caserias* de *Labradores* utiles, como sucede en *Galicia*, en donde no ay *Torada* alguna; y ay tanto Ganado *Bacuno*; pero todo manso; y que por estar repartido, y tener cada *Labrador* pocas

Cabezas, las alimenta a mano; y sin necesitar de Baquerizos, ni de Pastores. Basta para eso el que el terreno del Pasto estè Cerrado, y à la Vista; pues en Galicia es inaudita la Peste dela Mesta, que tiraniza à los *Labradores*, oponiendose a que cada uno cierre sus Heredades.

(6862) Si dentro de una *Caseria cerrada* ay diferentes frutos, como sucede en *Galicia*; el arbitrio que alli se tiene, para aprovechar la *Hierba* que nace en los *Límites*, que dividen *frutos*, y que llaman *Cómaros*, y *Comarèyros*; es *Segarla* para el Ganado. Y quando por ser pequeña, no se puede *segar*; usan de un Donoso artificio. Atan a los Cuernos de un (sic) Baca, ô Buey, mansisimos, una Soga. Llevan la Baca al Comareyero para que le vaya pastando; pero un Niño, o Niña, tiene la punta dela Soga, y va caminando hacia atras. Esto, para retraer à la Baca que no eche la Lengua a los Frutos, con terminos, de Maiz V.g. y Mijo menudo. Si es Niña, poco mas, ô menos de 10 años, se presenta conla rueca enla cinta, y con la misma mano tiene la punta de la Soga, ô la tiene ceñida, y esta hilando todo el tiempo. La donosura esta, en que si la Baca se quiere desmandar, y no la puede sujetar la Niña; llora; y yo lo vi; y al punto vuelve la Baca al Pasto permitido, por su natural Sujecion à la *Inocencia Humana*; y sin necesitàr del verbo: *Niña llora; y vencerás*.

(6863) Y siendo la Leche, Manteca, Queso &a, el primitivo *alimento* de *Hombres*, y de *Animales*; y para los Hombres, el alimento comun la Leche de Bacas; nada de esto abria conla grandes Bacadas, que no se *Ordeñan*; yo escribiria, *Hordeñan*; pues viene del puro *Latino Foroa*, y *Horda*, que significa la *Baca preñada*, en visperas de parir, y de *tener Leche*. Asi, el verbo *Hordeñar*, que se aplica à obejas, *Cabras*, *Borricas*, *Camellas* &, por *Antonomasia*, es propriosimo delas *Bacas*. Y ese verbo *Hordeñar*, serà delos mas Antiguos *Castellanos*, por tener tan *noble*, y *Rancio*, origen *Latino*.

(6864) No dudo, que ay *Queso de Obejas*; de *Cabras*, y como se dice, de *60 Leches*. Pero aun no he visto *Manteca* de *Obejas*, ni de *Cabras*, sino de *Bacas*, y de *Puercos*. Este no ès de Leche; sino de Grasa. La de Bacas, es desu Leche. El texto *Propheticò Butrum et Mel Comedet*, solo habla de *Manteca de Bacas*. Y por eso el *Queso* del *Zebrero*, es tan *excelente*; y seran excelentes todos los Quesos de Bacas, si corresponden los Pastos. Enla Apuesta delos *Patores*, *Dametas*, y *Menalcas*, que pone *Virgilio* ensu Ecloga 3ª. pone *Dametas* una *Becerra parida*. Dice, que aunque criaba dos terneritos: *binos alit Ubere faetur*; no obstante, se *Hordeñaba*, dos veces al dia: *Bis venis ad mulctram*. De *Mulges*, *Hordeñar*, se formò la voz *Mulctra*, que significa el *Tarro*, enque se recibe la *Leche*. El Gallego dice, enlugar de *Hordeñar Mungir*, que aunque parece viene de *Mungere*, viene mejor de *Mulgère*, pasando la L, a N.

(6865) Aunque los Pastores tenian *Obejas*, y *Cabras*, apreciaban mucho mas la *Leche* de *Bacas*, por sus muchos usos, para *alimento*. Avista delo dicho; quien no se compadecerà, de que à titulo de tener tantas *Bacadas*, y *Toradas*, no se piense en aprovechar tanta *Leche* de *Bacas*, abandonandolas al Monte, y sin Hordeñarlas? Quanto mejor Alimento serà, no ya en tiempo de *Hambre*; sino tambien en tiempo de regalo, lo que puede salir dela *Leche de Bacas*, que delas *Migas*, y *Gazpachos*? Que inmundicias no se comen en tiempo de Hambre, en los Países en donde las *Bacas* no se *Hordeñan*? Diran que si se Hordeñan, no saldran robustas la *Crias*, que han de ser *Toros*. Y quando la *Cria* es *Hembra*, ha de ser *Toro*? En Valencia ay Bueyes robustos pero no formidables por que no se crían Silvestres. La ferocidad delos Toros, no viene dela mucha Leche que han mamado, sino de que se han criado en los Montes, como Salvajes.

(6866) En Galicia ni ay *Bacadas*, ni *Toradas*; y toda la *Leche de Bacas* se aprovecha, sin faltar por eso el *alimento* a los *Terneritos*. Estos pasan de *Terneros*, à *Jovencos*: de Jovencos, à *Almallos*: de Almallos, à la *Castradura*: de esta, à *Bueyes*, para el Carro, y Arado; y ya cansados, y *viejos*, se *ceban*; y son los que llaman *Cebones*; enlo Antiguo,

Cutrales; y en *Leon*, *Cutrones*; todo de *Cultrum*, que corresponde à *Bueyes de Cuchillo*, y que paran en la *ultima linea rerum*; que ès el *Matadero*. La voz *Almallo*, significa el *Becerro* hecho, que ya comenzò à ser *Padre*. Creo que tambien se llama *Armallo*, es de origen difícil; y no me gustan los que se le señalan; ni jurarè por el que yò le señalo, creyendo que ès diminutivo de *Armentum*, que es *Ganado Bacuno*; *Armalium*, *Almalio*, y en Frances, *Aumaille*; y en Gallego, *Almallo*. El Gallego llama a una Cabeza de *Ganado Bacuno*: un *Armentio*: y si es del *Obejuno*, un *Rexelo*: diminutivo de *res*.

(6867) Demanera, que en *Galicia*, ni ay *Toradas*, ni grandes *Bacadas*, ni *Toros* para matar *Hombres*; contodo eso, ay abundancia de *Carnes*, de *Leche*, *Manteca* &^a. tampoco ay *Toros de Puesto*. Los mas de los *Aldeanos* tienen *Almallos* en estado de ser *Padres*, asta tal *Edad*; y despues, los *Castran*, à todos, todos, para ponerlos al *Carro*, y al *Arado*. De este modo se verifica, que el *Ganado Bacuno* en *Galicia*, y en donde se trabaja con *Bueyes*, y no ay la barbarie dela *Fiesta Tragica de Toros*, siempre es *compañero* del *Labrador* enel *Trabajo*. No solo *compañero*, y *Socio*; sino tambien *Amigo*, y *agradecido*. Y con esta propiedad *arguye Dios* a su Pueblo por *Isaias*: *Cognovit Bos Possessorem suas Israel autem me non cognovit*. El *Buey* conoce à su *Dueño*, y aun le *Lame*; y el *Borrico*, solo conoce el *Pesebre*. Estan patentes à todos las *Monedas* dela *Colonias*, conla insignia del *Buey*, como simbolo dela *Agricultura*; y ninguna ay con la insignia dela *Mula*. Esta casi come lo que gana. Y el *Buey* gana mucho mas de lo que come. Y con razon se dirà delos *Bueyes*: *Sic Vos, non Vobis, fertis aratra boves*.

(6868) En Madrid vive un Cavallero, que atravesò todos los Desiertos de Buenos Ayres, *Paraguay*, y *Potosì*. Este me dixo, que avia observado innumerables Cabezas de *Ganado Bacuno*, salvajes, y sin *Dueño*. La singularidad consiste, en que los *Toros* que hacen de *Padres*, solo tienen ese *egercicio* asta tal edad *determinada*. Y en llegando à ella, todos esos *Toros*, se retiran à determinado Terreno; y alli viven todos, solos, y sin compañía de *Baca* alguna. Hacen en aquel *retiro*, de *Castos Anachoretas*, viviendo pacíficamente. No de otro modo, que enlo Antigo, Cansados algunos Hombres del *Mundo*, se retiraban à hacer *vida* de *Anachoretas*. Y es de alavar à Dios, que los *Toros* se metan *Frailes*, à su tiempo; sino ay alguna equibocacion enla narrativa.

(6869) Es verdad que aquellos *Toros*, por ser *Silvestres*, y sin *Dueño*, estan exentos del *Arado*, y dela *Carreta*; pero tambien alli, estará libre el Genero Humano, de que los traigan à las *Plazas* para matar Hombres. Ojalà que la multitud de *Toros*, que anualmente se traen à las *Plazas*, para matarlos à *traicion*, y para Sacrificar *Hombres*, los pasasen desde *España* à la *America*; ò en *carnes muertas*, para alimento delos *Navegantes*, dejando en viva posesion del *Arado*, y dela *Carreta*, à los *Bueyes*, y *Bacas*, que se matan para aquel fin. O que se trasportasen, en *Carnes vivas* *vas ubi nocere non possint*: y para aumentar, enlas *Pampas* de Buenos Ayres; los *Toros*, *Castos*, y *Anachoretas*. De que sirve en España esos espantajos de los *Bosques*. Esas inutiles *Fieras*: y esos Ociosos *Animales*? Que importa, que despues de muertos, pesen *mil Libras*; si sus *Carnes*, nin aun a *peso de toro* se aprecian? La precision de que aya *Toros padres*, se hace nula, conlos que dije se llaman en Galicia, *Armallos*, y *Almallos*; que son los *Padres*, en *Galicia*, sin necesitar de toros.

(6870) No pocas veces he reflexionado sobre el *origen* dela barbara, ciega, y Cruel, aficion de algunos *Provinciales* de *España*, à la que ellos fatuamente, llaman *Fiesta de Toros*; no siendo, sino una *publica Tragedia*, y de intento, con muertes de *Hombres*, *Toros*, *Cavallos*, *Perros*; y delos *espectadores*; y aun delos que ven los *Toros de talanguera*. Ala tarde del *Jueves pasado*, y enla corrida de *Toros*, hubo muchas Desgracias, y muertes de *Hombres*, ò instantaneas, ò a pocos dias despues. Y enfin llegó à ser *Maxima Brutal del Vulgo*; que, *sino ay muertes*, y *desgracias de Hombres* y de *Animales*, *no será lucida la Fiesta*. Siendo así, que se dice; que la *Santa Extrema Uncion*, es la cosa que siempre anda Corriendo; y siempre *llega tarde*, enla *Fiesta de toros*, siempre *ba delante*;

asta tener Quarto señalado en la Plaza de toros dela Puerta de Alcala, para que desde el vean los toros, muertes, y desgracias, la Santa Uncion, el Cura y el Sacristan.

(6871) No falta ya, sino que la corrida de *Toros*, sea *Fiesta con Sacramento Patente*, y que este patente un Copon, para dar la *Comunión*, a los que han de hacer el Papel de *Muribundos*, para diversión del *Pueblo*. Tengo por cierto, que esa iniqua Diversion, no se ha comunicado à España, por el *Comercio con los Extranjeros*; pues los Extranjeros miran con horror esta tragica diversion. Y es notorio que teniendo los *Franceses*, *Inglese*s, *Alemanes*, *Italianos* &^a, muchas *Diversiones publicas*, aborrecen las *Fiestas de Toros*. Y porque no los imitamos; ya que somos *Monos* de todas sus Fruslerias, y bagatelas? La misma aversion reside en algunas Provincias de España, y en especial en *Galicia*. Hasta el Jueves pasado porla mañana, en que un *Fahonero*, *Manuel Martinez*, *Gallego*, de *Monforte*, que salio à torear de *Vara larga*, era una *Ave Phenix*, un *Toreador Gallego*; viendo asi que los Gallegos se dedican à todo.

(6872) Es comun decir, quela Corrida de *Toros*, la hemos heredado delos *Mahometanos*. Aun no he tropezado con la *Prueba*. Y para congeturar que la hemos heredado delos *Antiguos Carthagineses*, állo algun fundamento ensu *Mithologia*. Consta delos Escritores antiguos, que los *Carthagineses*, veneraban en particular à Saturno, y que le Sacrificaban *Victimas Humanas*. Durò esta barbara, y Diabolica Costumbre asta *Tiverio*, que la prohibio. Los *Carthagineses*, eran Colonia delos *Phenicios*; y asi de estos, y de otros *Orientales*, tomaron esta perversa *Crueldad*. Lo que podrà hacer al caso ès, que ese *Saturno*, se figuraba como un grande *Toro*, hueco por dentro, en donde abia *Fuego* encendido que respiraba por 7 bocas; y en ellas ponian los *Hijos*, que Sacrificaban à Saturno, que era el falso *Dios Moloch*, delos *Ammonitas*, del qual ay mucha noticia en la *Escritura*. Lease lo que el Goe. *Kircher* escribio de ese Idolo *Moloch*, ò Saturno, desde la pag. 328 del tomo 8º dela *aedipo Aegyptiaco*; y alli el *Figuro* de un *Toro*.

(6873) Ninguna duda que *Cadiz*, y el *Continente* dela Andalucia Meridinal (sic), son Colonias delos *Phenicios* y *Carthagineses*. Y es muy creible queelos *Andaluces* conserbasen muchas costumbres, tomadas de aquellas Naciones; ò moderadas, ò alteradas, ò confundidas. Entre esas seria la *corrida de toros*, en *Honor de Saturno*; con el seguro de que no faltaran *Muertes*, que hagan de *Sacrificios*. Supongo, que enlas Corridas de toros de hoy, ninguno se acuerda de Saturno, ni de *Moloch*; ni tampoco del *Dios verdadero*; pues si se acordase, pocos irian à la *Fiesta*. Y seria *Fiesta Diabolica* si aquel Sacrificio delas *Victimas Humanas*, en el *Toro de Fuego*, se hiciese en *publico*. De ahí tomaria el exemplo, el Yngenioso arbitrista de tormentos *Perillos*, que inventò un *Toro de Bronce hueco*, para atormentar àun *hombre*, metido dentro, encendiendo al rededor mucho *Fuego*; y que los gritos del paciente saliesen mas horrisonos, y lastimosos, porla boca del toro.

(6874) El Premio que *Perillo*, esperaba del *Tirano* de *Agrigento*, *Phalaris*, por la Diabolica invencion; se reduce, aque *Perillo* estrenase su *Toro de Bronce*; bien encendido. Y à lo ultimo, tambien el *Tirano Phalaris*, murio metido en el mismo *Toro*. Si à los *Perillos*, ò *Perillanes Arvitristas*, que ayer se levantaron del *Polvo* dela *Tierra*, en España; ò que como impostores *Saltimbancos*, han venido del Pais delos *Arvitristas*, en visible *daño de tercero*. Si à esos *Perillanes*, digo, se les obligase à experimentar, ensi mismos el daño que con sus *Arvitrios* y embustes intentan hacer, y hacen al *Proximo*; no abria tanta *Peste de Projectistas*; los quales, aun para matar *Hombres* y *Animales* en *Publico*, han sido oidos; cuyo premio avia de ser, colocarlos delante de un *Toro* precipitado, enla *Plaza publica*.

(6875) Los que no gustaren de *Mythologias*, para el Origen de algunas Costumbres inveteradas; echen los ojos, y la reflexion sobre la *Naturaleza*; y tal vez hallaran en su constancia, algun *Origen*. Todo *Animal* naturalmente tiene sus *Armas*, *defensivas*, y

ofensivas. Los Animales *Cornutos*, las tienen en los *Cuernos defendunt Cornua Cervum*; y tienen las Cabezas proporcionadas para su uso. Entre esos, los *Carneros* tienen la *Cabeza*, para darse de *testeradas* (sic) unos, contra otros. Poco daño se hacen con los *Cuernos*, por tenerlos *laterales*, y *retorcidos*; pero eso mismo conduce, para que, haciendo un Cuerpo con la Cabeza, sea *testerada* mas tremenda. Sabese que los *Carneros* de *Africa*, son muy grandes; y aveces con *Cuernos dobles*. Por consiguiente su *Cabezada*, *mochada*, y *testerada*, mas terrible. A esto atendieron los *Carthagineses*, quando para desmoronar el Castillo de *Cadiz*, inventaron el *Ariete*. Este origen señala *Vitruvio* (Lib.^o 10 Cap.^o 19) à la *Maquina bellica*, que llaman *Ariete*; que es una *Viga* con una *Cabeza de Carnero*, de *Metal*, con lo qual, à *brazos*, y despues pendula, horizontalmente, la *Viga*, en una como *horca*: y portatil en ruedas, se batian, y combatian los *Muros*, à puras *Cabezadas* de *Carnero*; como se hace con las *balas de Artilleria*.

(6876) Una de las diversiones de los *Muchachos*, es *jugar* con los *Carneros*, incitandolos con la expresion: *Topa Martin*; para que vengan à dar *mochadas*. Lo mismo hacen con los *temeritos*. Y los *Carniceros*, no por diversion, sino para que la *Sangre* se extienda mas, y *pese* mas la *Carne*; agitan, corren, y toreadan las *Bacas*, y *Bueyes*, que han de *matar*, y vender en la *Carniceria*. Así, los *Toreadores*, tienen su *Escuela* en las *Carnicerias*; y de jo aparte, à los que sin ser *Carniceros*, tienen la excusada aficion de meterse entre ellos para *imitarlos*. Vease aquí el depravado gusto de ver *Corridas de Toros* de *muerte*. Este es el de ver que *quatro Carniceros*, maten en Plaza *publica*, las mismas *reses Boyunas* que cada dia matan en las *Carniceras*, siempre con *Villania*, y *traicion*. Y no tanto se ha de llamar *Fiesta de Toros*; quanto *fiesta dela Matanza*, y diversion dela *Carniceria*.

(6877) Lo peor consiste, en que se quiera embocar por *Destreza del Hombre*; lo que es *Nobleza del Animal*. Por ser el *Toro*, Animal tan Corpulento, grave, y veloz, acomete en derecha en su Carrera; y quando corre precipitado, ni puede *torcer*, ni puede *parar*, ni jamas corre con *Zorrierias*, proprias del *Animal-Hombre*. Por la misma, y con mas razon, es facil torear, cara à cara, al *Rhinoceronte*, y esperarle à *10 pasos*. Y si de la altura de 200 pies, cayese una *rueda de Molino*, y visible, qualquiera la podria *torear*. El hecho es, que quando el *Toro*, ô *tuerce*, ô se *para*, dicen los *Toreros*, que es *Marrajo*, y se *acovardan*, y huyen de él, y recurren à la *inhumanidad* de echarle *Perros*, que le sugeren, colgandose, unos de las *Orejas* como *Pendientes*; y otros, tirandose à las *Partes*, que segun *Leyes de Cavalleria*, y que citan los *Fueros de Alarcon*: sean *atreiguadas de los Lidiadores*. No es menor la *inhumanidad*, de amantar à los *Toros*, con una *manta de Cohetes*, para que la gente se divierta con los *Bramidos* Lastimeros, acausa de uno y otro *martirio*.

(6878) En el Libro 13 Cap.^o 22 dela *Ornithologia*, de *Aldrovando*, estan dos exemplares, sacados de *Plutarco*, y de *Quintiliano*, para escarmiento de los *cruelles*, è *inhumanos*, à *Sangre fría*. Todo el *Areopago* pleno sentencio á muerte à un *Muchacho*, porque tenia la aviesa mania, de *quitar los ojos*, à todas quantas *Codornices* podia coger à mano. Por pronosticar, que ese *Muchacho*, seria, si creciese, un pernicioso malvado, y de perversa *indole*. En *Egypto* avia el uso de ver pelear à las *Codornices* entresí. A una, que siempre avia vencido à todas las demas, la comprò *Erotes*, Presidente en *Egypto*, la matò; asò, y comio. Supulo *Augusto*, y aviendole llamado, interrogado, y aviendo confesado *Erotes*, le mando *colgar* del *Mastil* de un *Navio*. El Exemplo del *Muchacho* es mas de mi asunto; pues no ay que esperar cosa buena de *Hombres* que se deleitan en matar, à *Sangre fria*, *Animales domesticos*, que sirben, ô podran *servir* à los *Hombres*.

(6879) Tengo observado, que los que son de esa malignante indole, son barbaros, *Cruelles*, è *insociables*; pues habituados à matar Animales, miraran como juguete el matar *Hombres*. Y si à los *Asesinos* se les averiguase su *vida*; pocos abrà que no ayan sido

matadores de *Animales*, ô *Carniceros*, ô *Toreadores*. Por mi, jamas tendrè amistad con ese genero de brutos, conla corteza de *Hombres*. A uno de esos, que tenia mortal tirria contra los *Perritos*, y que pacíficamente avia echado uno por una *Ventana*, le hice saltar las *lagrimas*, con la eficacia dela reprehension que le di; pero se emendo; y desde entonces se moria por un *Perrito*. En vista de esto, que juicio harè delos que à sangre fria, ven matar à un *Animal*, ô sea el *Toro*, *Perro*, y *Cavallo*, y casi, casi, ô sea el *Hom-bre*? Y si huviere sucedido desgracia, ô fuese *Muger*?

(6880) No hace muchos años que en *Madrid*, se presentò enla Plaza publica una *Muger*, para *torear*; y que de hecho toreó. Llamaban la *Pajuelera*, por que quando *Mozona*, avia vendido *Alguaquidas*, ô *Pajuelas de Azufre*, *tres Pajuelas en un quarto*. Ese Phenomeno, ha sido la ignominia del *Devoto femineo Sexo*, que tiene adherente la *compasion*; y la afrenta del indiscreto *Sexo barbado*, que tolero, y dio licencia, para que saliese al *Publico*, semejante *monstruosidad*. Cotejesè esa *Pajuelera*, con el egercicio delas *Ninas Gallegas*, que puestas à la *frente* de una *Baca*, ô *Buey manso*, estan *hilando* todo el dia; y cuidando que ese Ganado no eche la *Lengua* à las *Mieses* que tiene *àboca*. Que ha sido aquello, sino ridiculizar la *Fiesta de Toros*? Y què cosas no diria *Quevedo*, si la viese? No dudo, que apuraria todos los *equibocos* sobre el Significado de *Toro*, *toreado* por una *Muger*, a vista de tanto *Marido*.

(6881) Pero el mas proprio modo de *ridiculizar* esas *Fiestas de Toros*, es el que invento un Hombre acaudalado, y de buen humor. Mandò, que se le pintase en un Quadro muy grande, y que ocupase toda la Pared de un Patio, una *Corrida de Toros*. El chiste consiste en que asi los que presidian; como los que estaban enla *Plaza*; y la infinidad delos que ocupan *Ventanas*, y *tablados*, todos estan *pintados con Cabezas de borricos*. El año de 726 vi ese divertido *Quadro en Toledo*; y supongo que aun existirà alli, en Casa de D.¹ Manuel Gamero, Racionero hoy de la Sta *Yglesia de Toledo*, Hijo del *Cavallero*, que pensò, y Costèò la dha. humorada dela *Pintura borriqueña*. Si la *ociosidad*, se *simbolizase*, en algun *Animal* la Cabeza de este seria mas propria para la *Pintura* que la *Cabeza de Borrico*; pues aunque todos los que concurren à la *corrida de Toros*, no sean *Borricos*; son álomenos, *todos ociosos y ociosas*; y de poco acà, componen un *Gremio inaudito*.

(6882) El Papa *Benedicto 14.*^o permitio q.^e en España se travajase en los dias Festivos excluyendo los *Domingos*, y las Fiestas Principalesimas; pero con la condicion de quedar en pie, la obligacion de *oir Misa*. Este *indulto* ha sido por las *quexas* que se oian, que avia muchas *Fiestas*, y que no se podia travajar; siendo indispensable, que en esos dias *Festivos* se *comiese*. Quien lo creyera? A esa *Bula* del Papa, se siguió un *Diploma del Demonio*, por el qual sugeria, que enlos dias *no-Festivos*; no se *travajase*, y se *comiese*, y aun se emborrachasen en *Madrid* &c.^a todos los que profesan de *Ociosos*, y *Holgazanes*. Es observacion mia, que en el mismo año, en que vino la dha. *Bulla*, se introduxo el desenfrenado chorrillo de multiplicar las corridas de, *Toros*, y mas *Toros*. Acuerdome de la *Concurrencia* dha. por que entonces dixè, y repeti, no sin enfado; *Que à la exclusion del la Fiestas de Dios*; se avian sucedido la *Fiestas delos Diablos*, quales son las *corridas de Toros*.

(6883) No aviendo *Fiestas reales*, que *cohonectasen* tantas *corridas*, se inventò, que el util que saliese de ellas, se aplicase para pagar a los *Alguaciles*, y que no hurtasen, y *estafasen*. Raro arbitrio, para que un *Gato de tripera* no sea Gato; y un *Lobo encarnizado*, no sea *Lobo*, el señalarles, ademas del, *Pre-manibus*, una racion, ô Salario fixo! Si los *Alguaciles* cumplen con su *obligacion* son *Ministros de Justicia*; y tienen derecho à que delo que contribuye el *Publico*, se les señale el competente *Salario*; y si el *Publico* viese, que tambien se les señalaba el *competente Castigo*, siempre que se les cogiese en *mal Romanze*, servirian á la *Justicia*, de *Ministros*, y de *Exemplares*. Y causa Viva el Oir,

que en *Madrid*, se inventò el *Arbitrio* de pagar la *Justicia*, señalando los *Salarios* en *corridas de Toros*, que son un *complexo* de todo genero de iniquidades *Morales*, y *Políticas*.

(6884) Durò poco este disparatado *Arbitrio*, de matar *Hombres*, y *Animales*, y promover la *Ociosidad*, en *Madrid*, con *Capa de Justicia*. Bien sabe el *Diablo*, que si, para sus *Diabolicas invenciones*; no entra un poquito de *Religion*, que como *Capa*, las *cubra*; y como cosa *Piadosa*, las *cohoneste*; ni seràn fixas, ni duraderas. Ynventò pues, que el *util* delas *Corridas de Toros*, se aplicase al *Hospital General de Madrid*; pues le avia salido bien el *Arbitrio* de aplicar al dho. *Hospital*, porcion del *util* que sale delas *Comedias*, que aunque no son *diversion barbara*, y *carnicera*, son *Diversiones diarias*, para sostener la *Ociosidad*; que es *Mater Omnium Vitorum*, y esa para le *Diablo* es otro *tanto Oro*. Amañò el *Diablo* con los *Arbitristas*, *Asentistas*, y *Proyectistas de toros*, qué solicitasen que se señalasen, y permitiesen, *doce corridas de Toros anuales*, con la *Capa* de que el *util* serà para el *Hospital General*, pues notoriamente es *causa pia*. Saliose el *Diablo*, con la *suya*; y ya estan señaladas esas *doce Corridas de Toros anuales*, y en *Dias no-Festivos*; para empatarselas al *Papa*.

(6885) No ay *corrida de toros*, que no tenga sus *Visperas*, y *tornavoda*. Quiero decir; que cada una vale por tres dias de *Ociosidad* festiva. La *Vispera*, porque se espera; el dia, por que se ocupa; y el dia inmediato por que se descansa dela *Fatiga* de aver *voceado*, y *gritado*. Esos *36 dias no-Festivos*, es la decima parte de todo el año. En esos dias, enlos quales ni se trabaja, ni se gana jornal; se come mas de lo justo y se bebe, *ultra condignum*; y tan lejos de ganar un *Maravedi*, es preciso dar muchos reales encima por que le admitan à ser *Ocioso*, como todos los demas, que teniendo mucho que comer, y que se quejan de que no tienen tiempo para respirar, y cumplir consu *Empleo*, y *obligacion*. Quando oigo que alguno se queja asi; pregunto. Y ese *ba à los Toros*? Si Señor me responden. No *pierde Toros*, ni *Comedias*. Reflexionen sobre esto, los que tienen los ojos cerrados.

(6886) Dirán los *Menestrales*, y *Artesanos*, que *comen*, y *no trabajan* en aquellos dias. Que importa que perdamos la *decima* parte del año, si eso se compensa, consuvir los precios de nuestras *Manufaturas* la 6.ª ò la 8.ª parte? Y sino alcanzare, el *duplo*, y el *triplo*. Detodo podrè hacer evidencia; calculando los *precios* del *Arancel general* impreso; con los precios del *Arancel*, que inventò la *Ociosidad*, sin que se piense en *restañarle*. Mucho *util* debe salir delos *Toros*, quando ay tanto goloso, para hacer asiento, y arriendo de èl; y todos se dan priesa à *criar Toradas*, para hacer unos Caudales exorbitantes, à *Titulo dela Obra Pia*. Y el perverso exemplar de la dha. Pajuelera, que salio a *torear*, dio alas para que otra *Muger*, se metiese à *criar Toros*, no *teniendo Olivos*, ni *Colmenar*; y que su *sobreescrito*, atragese mas *gente*. El que sabe que *Plinio*, (Lib.^o 36 Cap.^o 12) dice de *Rhòdope*, una *buena Muger*, que costeò un *Piramide de Egypto*, conlo que sacaba desu *trabajo*, podrà decir buenas cosas, sin extrañar nada.

(6887) Tambien he oido decir, que el *Asentista* de los *Toros*, en el dia, es un *Sastre*, y *Corcovado*; si bien añadieron, que no era *Cabeza*, sino *testaferrea* de una porcion de *Usureros Vergonzantes*. Y no pude tener risa acordandome de lo que fingio *Quevedo* enlas *Zahurdas* de *Pluton*; que le avia dicho un *Diablo, cojo*, y *corcobado*, que se avia puesto asi, de acarrear al *Ynfierno* tanta multitud de *Sastres*. No creo que ese *Sastre Corcobado*, tenga *Torada*; sino que serà *aficionado*, y *devoto* de esas *Fiestas Diabolicas*, y que para hacerlas mas *ridiculas*, le abran escogido por *Capa rota*, los *Capirrotos*, y de *Capa al hombro*, que han solicitado que aya tantas *corridas de Toros*, con *Capa de Obra pia*, para el *Hospital*. Rara *obra pia* de nueva *invencion*, la de matar *Hombres*, para curar *enfermos*! Y que diremos del Axioma: *Non sunt facienda mala; ut veniant Bona*? Diran, como si lo oyera: Que eso ya no es dela *Philosophia Moral Moderna*.

(6888) Dudo, que muchos me excedan enla natural virtud dela *Compasion*, y *Humanidad*, acia los *Enfermos Actuales*: los muy viejos, que son *Habituales Enfermos*:

los Niños Huerfanos: y la (sic) Viudas, con hijitos de poca edad. Esas quatro cosas son quatro Obras pías, sin dificultad alguna. A esas se debe concurrir, con Socorros, Limosnas, y arbitrios inculpables: no con Dineros que salgan de Toros, y de matar Hombres. Pues ese Dinero: *non licet mittere in Corbonam, quia pretium Sanguinis est*. Corbona era como el Cepo, ô Gazophylacio del Templo, en donde se echaban las Limosnas, y ofertas de licita ganancia. Esotro de hurtar un Cochino, y dar de Limosnadas Patas, no es oferta digna dela Corbona; ni se debe llamar Corban. Lo mismo, del dinero que sale delos Toros. De las Comedias; ni de otra qualquiera Grangeria, que salga dela Sangre delos Pobres. La Glosa, que se puso al Robles, que hizo un grande Hospital: y tambien hizo los Pobres; da materia para decir mucho.

(6889) Pero lo que Christo Señor nuestro, dixo à la pobrecilla Viuda, que echò una pequeña moneda de cobre, enel cepo, ô Gazophylacio del templo, es mas del Caso. Vio que muchos Ricos echaban en el cepo, grandes Monedas de Oro, y de Plata, y lo poco ô nada, que echò la Viuda pobre; y dixo: *Vere dico Vobis, quia Vidua; hec pauper plus quam omnes, misit*. La razon ès, por que los Ricos, echan en el Gazophylacio, de lo que les sobra; y la pobre Viuda, se lo quitò dela boca, lo poco que echò, y dio à Dios. Tengo certeza, de que él Exmo. S. Marques de Santa Cruz del Viso, à ningun, de su Casa dà racion, que baya à Comedias, y à Toros. Cosa laudabilisima, y que debian imitar los demas Señores.

(6890) El primer arbitrio, que se debe ejecutar, enfavor del Hospital, es aclarar sus rentas, y vindicarlas, posealas quien quisiere. Es evidente, que antes que se inventasen las corridas de toros, tenia el Hospital rentas, para subsistir, y bien. Esto, por los años de 730 V.g. En donde pues, estan esas rentas tan pingues? Si esas pasaron à currar Sanos; mañana pasara à ellos, lo que saliere delos Toros, y será preciso inventar otro nuevo Arbitrio, para Hospitales. El Caso ès, que, con Titulo de Obras pías, nos inundaremos, con corridas de Toros; pues, ademas de las 12 anuales; por qualquiera motivillo, se concede una Corrida de Toros de muerte; ô tres dias mas, en que no se travaje, y se coma. Y de donde han de sacar para Comer, sin trabajar, los que unicamente han de Comer desu trabajo, y sudor diario? Supongo, que en favor de ellos se expidió la Bulla, para que enlos dias festivos oiesen Misa: trabajasen, y Comiesen. Y que hizo el Diablo, para desquitarse? Recurrio à una falsa Devocion; y logrò, que enlos dias Feriales, y No-Festivos, no solo no se travajase; sino que se comiese, y bebiese al doble.

(6891) Aviando tantos generos de Obras pías, y levantandose cada dia nuevas Devociones, quese podran excusar; ya està avierta la Puerta, para que se solicite una Corrida de Toros. El Jueves pasado, hubo una Corrida de Toros, y bien tragica, delas 12 del Hospital General: y Mañana 7 de Noviembre, á 15 dias despues, abrà otra corrida de 22 Toros, con titulo de otra nueva Devocion. Me hicieron leer el Cartel Ympreso, con el qual, estan embarradas las Esquinas. Yo jamas veo Toros, ni tampoco los Carteles, y en el que lei notè la impropriedad de llamarla Fiesta, la que unicamente ha de ser corrida. Se podrá llamar Fiesta; nunca, respecto de los Toros, no siendo Fiesta de requiem; sino respecto de alguna Solemnidad especial, que se celebre, ô quando ay Fiestas Reales; por que no siendo asi, es inaudita Corrida de Toros, de Devocion; y en dia en que no se celebra solemnidad alguna.

(6891) Tambien he notado los quatro colores, para discernir los Toros. Y à no averme dicho que era costumbre, creyera que se querian introducir las quatro Facciones, segun los quatro colores distintos. En los Juegos Circenses de Roma, en que se corrian Animales, y Carrocines, estaba dividido el Pueblo en quatro Facciones, unos que se oponian à este Color; y favorecian à otro. Y los Emperadores, tomaban partido por tal color; y esto ocasionò muchas bullas, y aun muertes; tanto, que en el Circo, de Constantinopla, segun Zonaras, murieron en tiempo de Justiniano, cerca de quarenta mil Hombres, amotinados, sobre este, ô el otro Color. Y con tantas Tragedias, se acabò del

todo, la Antigualla delas *quatro Facciones*, como poco hà se acabaron das dos *Facciones*, de *Polacos*, y *Choriceros*, que dividian los *Animos enel Theatro*.

(6892) De estudio no me he metido con los *licito*, ô *ilicito* delas: *Corridas de Toros*, y de las Comedias: y de las pesimas resultas *Morales*, de esos *dos Juegos*. Eso toca à los *Moralistas*, y à los *Predicadores*; y doy aqui por dicho, todo lo que *estos* han *declamado*; y todo lo que aquellos, han escrito. Yo solo he mirado las *corridas de Toros*, por el lado dela *Ociosidad* delos *Hombres*; y de la *Ociosidad*, è *inutilidad* de esa noble especie de *Animales*, que Dios ha criado para compañeros del *Hombre*, enel *travajo* dela *Agricultura*, y *acarreo*, y para servirle asta la *muerte*; no para *matar* Hombres en publicas Plazas; y lo que, *ab horrent aures*, à titulo de *Devocion*. Si esos *22 Toros*, que se mataràn mañana se huviesen castrado, à su tiempo, y si se hiciesen tambien *Bueyes*, todos los demas *Toros*, que en *España*, salieron, ô *saldrán* à la *Plaza*; no abria las quejas, de que no ay quien *acarree* el *Trigo* à Madrid: de que se incomoda à los Labradores: de que no ay *Pan*, por que no ay *Agricultura de Bueyes*. Y abrà mas abundancia de *Carnes*, y de Leche, Hordenando las *Bacas*, y serian los *Ociosos menos*.

(6893) No quiero omitir el *Argumento*, que los *ociosos* tienen persu *Achiles*. Este ès, que es preciso que los Pueblos grandes, tengan grandes, y muchas *Diversiones*; por que no haya *bullicios*, y Conjuras. Soy de ese mismo dictamen, que aya *Diversiones*; pero no *Perversiones*. Aquel motin, y horrenda *matanza* delos *quarenta mil Hombres*, no huviera sucedido, si estuviesen ensus Casas, aunque enellas estuviesen *Ociosos*. Sucedió enel *Circo de Constantinopla*; por que alli estaban *Ociosos, unidos, y apiñados*. Y los Hombres, son como las Cabras, que si se unen pasadas de 100, se apestan unas à otras; y enlo *Phísico*, y enlo *Moral*, hablando delos *Hombres*. Delo que sucedia enlos *espectaculos* de *Roma*, harto ha escrito *Ovidio*, y el *Mundo*, siempre ha sido uno. Muchas Mugerres, no tanto ban à ver las *Fiestas*, quanto à quèlas *vean, miren, y admiren*, en ellas. El Pueblo Romano llegó à la ultima *ociosidad*, y al *Luxo*, despues de haver conquistado el *Mundo*, y tambien à la ultima *miseria*.

(6894) Llegò tiempo, enque, según *Juvenal*, se contentaba el *Pueblo Romano*, con *Pan*, y *Juegos Circenses*: *Duas tantum res anxius optat, Panem, et Circenses*. Unos leen, *Pana*, aludiendo à los *Luperciales*. Otros leen, *Pannum*, aludiendo al *Paño*, de este, ô del otro color, con que se distinguian las *Quadrillas*, y *Facciones*. Pero casi todos leen, *Panem*, aludiendo al *Pan quotidiano*, como *Alimento* preciso. La expresion: *Panem, et Circenses*: corresponde al Dicho *Español* de muchas *Provincias*, aficionadas á *Toros*; quando apeteçen *Pan*, y *Toros*. Este dicho no corre en *Galicia*; sinò otro mejor que dice, *Pan*, è *Porco*; como que es *Feliz* el que alli tiene *Pan*, è *Porco*; entendiendo por el *Pan*, el *Alimento Diario*; como *Christo nos enseña*: *Panem nostum quotidianum da nobis hodie*.

(6895) Los *Romanos* tenian alguna razon; porque, enlos *Juegos Circenses*, que daban los Emperadores, tan lexos de dar Dinero à la *entrada*, por *verlos*; distribuia el *Emperador* al *Pueblo*, el *Congiaro*; ô en *Pan*, por lo comun ô en *Vino*; ô en *dinero*. Eso era, ir *por Atun*, y *ver al Duque*. Era, ir *por Pan*, y *ver las Fiestas*: *Panem, et Circenses*. Era lo que se llama *Cucaña*. Eso de dar un *dinero*, por ver aun *Carnicero* que mata un *Toro*, y à ver à un *Toro*, que mata a un *Hombre*, esa es una garrafal *estafa*, y una *Cucaña inversa*; esta es, para los *Asentistas* de las *Corridas*, y que à todo *topan*. No he tropezado con *Autor Antiguo*, que diga, que las *Fiestas Imperiales*, se compravan como los *Melones*; pagando por verlas, tanto, y quanto. Esas no serian Fiestas, sino *Estafas*. Esas Fiestas no se vendian, sino que se *daban* de *Valde*, y dinero *encima*, para manifestar los *Emperadores su liberal magnificencia*.

(...)

(6906) El otro modo de *Paliza*, era pelear unos con otros, Armados con unos grandes garrotes, y con unos *Broqueles*. Enla pag. 194 del Cap.º 4.º y Libro 3.º de *Mercurial*, està una grande *Lamina*, dela *Paliza* delos *Romanos*. Representa, una como *corrida*

de Toros; sino que en la *Palestra*, hacen de Toros los Hombres, apaleándose unos à otros, y, digámoslo así, toreándose con Palos, y Broqueles. Decamino notará el Letor, que en la *balconada*, estan à un lado del que preside, *todas Mugeres*; y al otro lado, *todo, Hombres*; en lo que eran mas *honestas* esas *Palizas*, que las *corridas de Toros de Madrid*. En los *Templos* de los Christianos *Griegos*, estan separadas las *Mugeres* delos *Hombres*. En los *Baños*, tenían los Hombres dias señalados, distintos delos de las *Mugeres*. En los *Patios* de Comedias de España, estan separadas delos *Hombres*, las *Mugeres*.

(6907) Añádase à lo dho, dela barbara y Sanguinolenta *corrida de Toros*, el liverrinaje, è indecencia de asistir à ellos, *Hombres*, y *Mugeres*, entreverados, yaun *unidos*. Eso ni ha venido delos *Paganos*; y menos delos *Moros*, que tienen tanto *cuidado*, de retirar sus *Mugeres*. Ni de los Christianos; por lo que hacian en los *Templos*, *Baños*; y hoy en los *Theatros*; y en los *Rosarios*, y *Procesiones*. Así creo, que es moderno, el *Avuso*, de estar *unidos Hombres*, y *Mugeres*, en los *Toros*. Y por que no se establece, que una *Corrida*, sola sea, para la que vean los Hombres *solos*; y otra distinta, para que la vean las *Mugeres solas*? En las Aldeas, en donde solo ay una *Corrida annual*, se podrá componer, el que aunlado esten los *Hombres*, y al otro las *Mugeres*. Pero en *Madrid*, en donde ya son mas las *Corridas de Toros*, que las *Fiestas de Guardar*: se deben distribuir las *Corridas*, entre *Mirones*, y *Mironas*; ô entre *Mugeres*, y *Hombres*, aun quando las *Corridas*, sean à titulo de *Devocion*.

(6908) Apostaré, que si las *Corridas de Toros en Madrid*, se dividen en dos partes iguales, unas para divertir à los *solos Hombres*, con total exclusividad de *Mugeres*: y otras, alternando, para divertir à *solas* las *Mugeres*, con total *exclusiva* de los *Hombres*, no abia tantas *corridas*; ni tantos *ociosos* en cada una. Lo que se dice, que con las *Corridas de Toros*, se forman los *Animos Marciales* y *Militares*, es una engañifa delos Diablos, con la qual; y con el Titulo de *Devocion* quieren Cohonestar las barbaras y Sanguinarias *Corridas de Toros*. Lo primero, quien dirà que los *Animos* dela (sic) *Mugeres*, se deben formar *Marciales*? Lo 2.º los *Toreadores*, no piensan ir à la *Guerra*. Lo 3.º por que todos los demas *Mirones*, en nada de *fuerza*, ni de destreza se *ejercitan*. Si bajasen à la *Palestra* à darse de *Palos*, unos contra otros; à *correr*, *Luchar*, *Saltar* &ª, ô à hacer otro egercicio Militar, como preludio dela *Guerra*; sería tolerable y divertido; pero si algun *baldron descendit in arenam*, solo es para dar una *estocada*, ô *Lanzada*, à *Toro muerto*.

(6909) Muy otros eran los regocijos, *Fiestas diversiones*, y egercicios *Militares*, que hacian los Españoles *Antiguos*; ô ya como *diversiones*; ô ya como *ensayos*, para la *Guerra de veras*. De todo han quedado algunas reliquias, no en un solo Lugar; sino esparcidas en varios Países. Los *Vizcaynos* conservan la *Paliza*, ya de burlas; ya de veras quando se amostazan, como tan diestros en manejar el *Palo*. Y no son menos diestros los *Gallegos*, quando en las *Fiestas*, se suscita alguna *reyerta*. Y quando levantan el grito y vocean: *alta madeyra*, no ay quien se les ponga delante. En *Madrid* solo se conserva la Antigua *Soldadesca*, y esa en los pobres *Zapateros de Viejo*, que por eso, y aludiendo à eso, se llaman dela *Valentia*; y no es razon que la *Señal* dela *Valentia Española*, se convierta en *Mogiganga*.

(*Volume 5 y último de la Obra de 660. Pliegos de el Reverendissimo Padre Maestro Fray MARTIN SARMIENTO, Benedictino que trata De Historia natural, y de todo genero de Erudicion, con motivo de un papel que parece se havia publicado por los Abogados de la Coruña contra los Foros, y Tierras, que poseesn en Galicia los Benedictinos: Y lo escribió en Madrid por los años de 1762. y siguientes. Sacada esta Copia de su Original, para el Uso de el Excelentissimo Señor Duque de Medina-Sidonia. En Madrid, Año de 1772*).

(Copia en microfilm da Biblioteca da Universidade de Santiago de Compostela. GA-16402).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- LÓPEZ PELÁEZ, Antolín (1895): *El gran gallego*. Andrés Martínez Salazar, editor, La Coruña.
- PENSADO, X.L.(1978): “Feijoo e Sarmiento: dúas vidas en paralelo” en *Grial*, 60,1978,133-134.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1975): *Viaje a Galicia (1745)*. Edición e estudio de J.L. Pensado, Universidad de Salamanca.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1990): *A viaxe de Fr. M. Sarmiento a Galicia en 1754*. Edición e índices de Xosé Luís Pensado Tomé. Textos autógrafos de Fr. M. Sarmiento, Lectorado Galego de Salamanca. Dirección Xeral de Política Lingüística (Xunta de Galicia) e Área de Galego-Portugués (Universidad de Salamanca).
- SARMIENTO (1995): *Fr. Martín Sarmiento. Epistolario*. Disposto por Xosé Filgueira Valverde e Mª Xesús Fortes Alén. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.
- SARMIENTO (2002): *Sobre a lingua galega. Antoloxía. Fr. Martín Sarmiento*. Selección, introducción, edición, notas e índices de Henrique Monteagudo. Galaxia, Vigo.

NOTAS

1. Agradezo á Biblioteca Nacional de Madrid e mais á Madre Abadesa de Santa Clara de Pontevedra a fotocopia dos manuscritos que aquí se publican.
2. Esta é unha idea constante en Sarmiento. E por iso el foxe, cando escribe, do castelán académico *ese híbrido castellano de la moda, que se escribe y no se habla, y que si se lee en algún concurso de castellanos ... todos se quedan en ayunas* (SARMIENTO:1999,353) porque escribe de todo asunto científico coas palabras máis sinxelas posibles. Hoxe dirían os entendidos que era, precisamente por iso, un gran comunicador. (PENSADO 1972-1995,60). Usa moitas veces a anécdota que fai irrefutable unha razón. Así, cando quere satiriza-la insaciabilidade dos escribáns conta o caso da tecelana que estaba cun home na cama, quizais un superior, e píde-lle que lle faga un fillo especial, con estas palabras: *Fágame usted con as perniñas largas, que o quero para tecelán*. E Sarmiento explica que o tecelán é o que tece panos. Parece unha cousa de Castelao pola súa fondura. Pero Sarmiento aínda lle bota a súa pinga de vinagre engadindo que, se ela fose herdeira dun posto administrativo, non pediría fillo con pernas longas, senón que diría *fágame coas uñas largas, que o quero para escribán* (PENSADO 1972-1995,48). Esta insólita mestura de erudición científica coa verba popular converte os seus escritos en dinamita dialéctica. Prefería o silencio á mentira. Tamén esta razón o empuxou a non publicar.
3. Obviamente refírese á Reforma dos frades Benedictinos (de hábito negro) e Cistercienses (de hábito branco).
4. A edición de Filgueira-Fortes sinala 208 (aínda que a 208 é con mínimas variantes a 131).
5. 1728. *Quiso el Ilmo. Feijoo que yo corrigiese sus tomos. Corregí todos sus tomos hasta su muerte, y formé 14 índices, cada uno dos pliegos. 27 pliegos. Con esta ocasión mantuve correspondencia epistolar, y por el cajón que conservo de sus cartas, se conocerá cuantos pliegos le habré escrito yo en mis cartas por tantos años. (Catálogo de Pliegos. Col. Dávila I, I^a, ms. 20374, fol 102r)*. Citado por PENSADO (1978,60,148). A Sarmiento non lle gustaba recibir nin escribir cartas, primeiro porque na época era o destinatario quen pagaba o envío. Aínda que no Perú xa o pagaba o remitente, os selos, que son unha forma de pago previo, nacen a mediados do XIX. *Las cartas son muy semejantes á las visitas, pues son unas visitas por el correo. Por esta razón, los que censuran mi conducta en orden á las visitas, estiran también esta censura á las cartas. Publican que ó no las recibo, ó no las abro, ó no las leo, ó no respondo á ellas, ó todo. Digo que todo es una mentira garrafal desde la cruz á la fecha. ¡Ojalá no hubiese recibido, ni respondido á tantas, y tendría más dinero para libros, más tiempo para leerlos, y más quietud interior para meditarlos. Y estoy arrepentido de no*

haber publicado en un impreso mio del año 732, que estoviesen todos advertidos que yo no quería recibir carta alguna. Es infinito, respecto de mi pobreza, el dinero que me han hecho malvaratar las cartas.

Pero lo que más lloro, es el infinito tiempo que he perdido en responder á ellas. Tengo existentes todas quantas cartas he recibido desde el año 725. Y de buena gana si me volviessen mis respuestas, pagaría el porte de mis mismas cartas que he escrito. Por el volúmen inmenso que hacen las cartas recibidas solo, podré conjeturar quan grande sería el volúmen de mis respuestas. Las cartas daré á peso de toro muerto, y con más comodidad que los embestidores de Quevedo vendieron al confitero sus villetes de estafar. Ni yo hubiera recibido tantas respuestas, si en España hubiere la costumbre que hay en el Perú. Allí no paga la carta el que la recibe, sino el que la escribe, al echarla al correo (LÓPEZ PELÁEZ: 1895,139-141).

6. En SARMIENTO (2002,361-362) Henrique Monteagudo dá a versión galega do prólogo deses dous tomos.
7. No ano 57 segue con certa paixón o acceso dun grupo de frades galegos á importantes Abadías. O 11.5 escribíalle a seu irmán: *Escribieron también que Marín sería abad de Samos, pero siendo ya evidente que Losada será de Sahagún y Somoza de Valladolid, y un tal Arias Teixeira, ribeirao,... abad de San Esteban, dudo que nos toque 4 gordas, y Marín duda lo mismo.* Non só se conseguiu todo iso, senón que mesmo o Maestro Balboa chegou a Xeneral, segunda conta aquí na carta 5, cousa da que el tiña poucas esperanzas.
8. Para situar esta carta cómpre lembrar que Sarmiento tiña dende a súa infancia un especial cariño a este convento de clausura pontevedrés. Na *Obra de 660 pliegos* escribiu o seguinte: *El año 1702, a mediados de octubre, vino la Armada Inglesa persiguiendo la flota española que venía a Vigo. Perseguida ésta, se retiró a Redondela, pasando el estrecho de Rande; pero la armada inglesa le pasó también, y en la concha de Redondela acometió a nuestra flota, y allí quemó nuestros navíos, que venían muy interesados. Así la quema no sucedió en Vigo, sino en Redondela"... "el inglés no pasó de Redondela, y ninguno llegó a Pontevedra, pero a todos llegó el terror pánico. La gente de armas tomar bajó a Redondela, y la gente menuda de niños y mujeres, fueron tierra adentro. Sucedió que entonces había 40 monjas en Santa Clara de Pontevedra, y un día, al amanecer, todas las 40 monjas huyeron del convento, y se refugiaron al convento de San Pedro de Tenorio, en donde estuvieron unidas 8 u 9 días.*

Aquí entro yo. Treinta y ocho monjas huyeron delante, y la abadesa y otra viejísima, se quedaron muy atrás. Yo por ser de 7 años, huí de mi casa al amanecer del mismo día; y al llegar al arroyo de Azaña, poco antes de Santa Margarita; y caminando solo, sin saber a donde iba, me alcanzaron las dos monjas, viejas y enfermas; y cogiéndome en el medio, para consuelo mío y de las dos monjas; por la regla general de que una mujer con un niño inocente de compañía, tiene más valor y camina más ufana; o por razón de la inocencia, o porque aun niño representaba hombre. Así pues, desde el dicho arroyo hasta Tenorio, fuimos caminando a pie por el Camino Real. De nada me acuerdo porque no vi objetos expectables en el camino, excepto las Pontes de Bora a una legua, que se mete en el río Lérez, y la entrada del monasterio de Tenorio. Llegué, con las dos monjas, a las dos de la tarde. Bajaron las monjas a recibir la abadesa, y también bajó el Padre Abad y otros. Yo me fui a coger castañas pues era 28 de octubre, y las daba para que me las asasen. Creo que un lego, que era conocido de mis padres, era el que cuidaba de mí (Obra de 660 pliegos. Col. Dávila XVII, 2ª parte, ms.20396. fols 462v-463r). Citado por PENSADO (1978,133-134). En setembro de 1745, sendo xa un frade bieito de cincuenta anos e con moita sona entra nese convento e as monxas franquéanlle o arquivo. Estivo alí seis mañás e unha tarde revolviendo documentos antigos, explicándolles ás monxas o contido e tomando moitas notas do galego medieval (SARMIENTO:1975, 105r-105v.; 154r-158r) e é verosímil que pasase a despedirse cando o 29 de novembro sae despois de xantar para Madrid, porque menta este convento xá fóra das portas de Pontevedra. Nesas conversas escoitaría e falaría con elas dos problemas económicos do Convento e, verosimilmente, ofreceríase a intentar conseguirla confirmación do Privilexio real, que viña dende Fernando IV (1295-1312), dos vinte homes libres de todos pechos y derechos, é dicir, de impostos para traballaren as propiedades do Convento. Como unha forma de lles devolve-lo favor que lle fixeran ós sete anos.

A xestión foi exitosa, porque en carta ó P. Rábago de 20.6.1747 cóntalle o seguinte: *El convento de Santa Clara de Pontevedra caminaba a su total ruina y después que ellas tomaron en sí el gobierno, administración y economía de sus haciendas ha vuelto en sí en pocos años y hoy está en estado que Vª Sª no ignora. ¡Ojalá los barbados las imitasen en la administración de sus rentas, en la más que grifa custodia de los instrumentos y en la nimia escrupulosidad de sus gastos y limpieza de sus*

manos! Acabo de sacarles ya la nueva y real confirmación de su privilegio de los 20 libertados a costa de 456 reales y es cosa en que hasta ahora no ha pensado ningún monasterio de mi orden, acaso para experimentar las resutas de perder diez, por no querer gastar uno. A carta, longa e interesantísima, sobre a problemática económica dos conventos e mosteiros de homes e mulleres, testemuña que no ambiente laico xa se respira a idea da desamortización, que Sarmiento califica como forma de acabar co mal matando o enfermo. Pode lerse en SARMIENTO (1995,446-458). O privilexio do Convento de Santa Clara de Pontevedra, segundo me informa a Rvda. M. Abadesa, chegou en vigor interrompido ata Fernando VII (1814).

9. Esta carta está copiada por un amanuense que ten problemas de seseo e ceceo, xa que confunde *nesesitan* (*necesitan*), pero tamén *apacionados* (*apasionados*), *extorciones* (*extorsiones*), *reflecciónandolos* (*reflexionándolos*), *cance* (*canse*).
10. Esta carta xa a cita Antolín López Peláez en 1895 (LÓPEZ: 1895,89) pero coído que era inédita.
11. Esta carta vaina comentar dúas veces o P. Sarmiento. A primeira, o 13 de abril, con estas palabras: *El correo pasado te escribió Marín no sé qué y yo puse una posdata. Estoy sano, sanísimo y con hambre, y chiflando a los tontos que querían que fuese tan tonto como ellos. Dieta, caldo, chocolate y carqueixas, por boca y por baños, ha sido mi medicina. Y tengo la vanidad de que el rey dijo que yo hacía bien en no sujetarme a médicos, pues mejor sabría que ellos lo que había que hacer* (SARMIENTO:1995,22). A segunda vez que falará será o 27 de abril deste xeito: *Recibí tu carta y según tu contexto, el contexto de la carta de Marín era un complejo de desatinos y falsedades oficiosas de amigos, que como sabes, siempre me han hecho más daño que provecho. Yo no leí dicha carta porque creí darías más crédito a mi posdata que a ella. El Duque y Marín levantaron la polvoreda sin haber en que atar un grano de sal. Chau, chau, chau. Miente el que dijo tuvo calentura y si la tuvo, la tuvo toda mi vida. Mi enfermedad ha sido la misma que tuve otras veces, y la curé del mismo modo. Constipado, asiento de estómago y flato tien la misma conexión con la sangría que con la cruz de la parroquia.... No ignoro que tengo edad y que he trabajado mucho, pero no llegaría a ese estado si me hubiese antes sujetado a médicos, sangrías y otras necesidades de botica* (SARMIENTO:1995,24).
12. Cando o 17 de maio de 1754 entra en Galicia, pasa o 18 por diante da Casa de Perros, onde nacera súa nai, e vai durmir á rectoral de Ria-

zón, priorato que administraba o seu sobriño Fr. Millán, fillo de Samos: alí descansa catro días (SARMIENTO:1999,5). Este Fr. Millán é un dos parentes que lle dan desgustos co seu comportamento. Xa na carta do 4.5.1757 dicía o seguinte: *Fray Millán no quiere acabar de ser tonto, temoso y ambicioso. Si estuviere en mi mano Trivís y la vicaría haría estudio en no darle ni uno ni otra. ¡Que traza de pedir yo esas cosas! La alhaja de la orden es Riazo. O Trivís dicen vale algo más, pero tiene mil contrapesos y no es el menor vivir entre canalla semi-cacica y malvada, que han perdido a todos los priores a puros testimonios. Que se lo pregunten a fray Ignacio etc. La vicaría es pan para hoy y palos para mañana. Pregúnteseles a los vicarios pasados. Fray Millán en Riazo es perpetuo, es rey, es papa y podrá desde allí vivir en armonía con las monjas. Puesto en la vicaría le será indispensable enfadar a la mayor parte de las monjas y de los monjes de San Martín y aún a muchos seculares. ¿Y después? Después o le echarán a maitines o apeteceará, y no será fácil conseguirlo, el priorato de Riazo. Así es trocar los ojos por la cola, dejar Riazo por la vicaría y asimismo dejarle por Trivís. Me enfado con semejantes pretensiones, pues huelen a una ambición tonta y desmesurada. Y no hay que tocarme que yo proteja a ambiciosos y menos si son mis parientes. No soy enemigo de proteger desvalidos. Si fray Millán estuviese a maitines, haría todo esfuerzo para sacarle del reino. Pero estando en Riazo, ni por pienso.* (SARMIENTO:1995,25). Véxase tamén a carta do 6 de xullo e as notas con que a sitúo.

13. Fala delas na carta 62 da edición de Filgueira-Fortes (SARMIENTO:1995).
14. En xuño de 1757 aínda volve falar desta viaxe de Quer que lle abre esperanzas de progreso científico e económico para Galicia (SARMIENTO:1995,29). Pero por carta posterior de 6.6.1759 sabemos que non veu: *Eso de ir Quer a Galicia es imposible, pues le negaron la licencia y actualmente está escribiendo su Flora, etc. En ella hablará de Galicia.* (SARMIENTO:1995, 64).
15. Cando no verán do 1755 fan a Sarmiento Abade de Ripoll, para tomar posesión ten que pagar unhas Bulas cun diñeiro que non ten. Varias persoas (entre elas o Rei) ofrecense a emprestarlle o diñeiro. Un deles foi Perea: Nunha carta de 4.2.1756 lemos: *En este correo recibí la respuesta del señor Perea con mil expresiones correspondientes a las que hizo conmigo en Ferrol. Sobre todo carga la pluma, y creo que muy de corazón, a ofrecermelo los 60.000 reales sin rédito alguno, y a pagar cuando yo pudiese* (SARMIENTO:1995,10). Sarmiento daquela pasou-

no mal, porque esperaba paga-las bulas cos froitos recollidos aquel verán, pero vese que os cataláns lle advertiron que, para podelos utilizar, antes tiña que tomar posesión. O caso é que, aceptada a abadía de Ripoll, xa non é de San Martín de Madrid: *Por otra parte San Martín ya no me debe alimentar. Con que estoy tentado a coger mi cazuela y bajar a la portería a que me den sopas e mais caldo* (Ibidem). En 2.1.1760 escribe: *Por acá corren también muchas mentiras. Esa de Peréa no corrió, sino por los devanes de mi deseo y cabeza.* (Ibidem:86). E o 17.12.1760 di *El Jueves pasé a visitar al señor Perea, que no le encontré en casa. Dejé escrito mi nombre y hablé largo con un familiar suyo, el cual quedó en que le diría mil cosas de mi parte y tuya al señor Perea. Si viniere a mi celda, hablarele de lo consabido, y sino, para hablarle buscaré otra ocasión* (Ibidem:108). Perea tiña que ser persoa que Sarmiento respectaba, aínda que fala pouco del, porque é dos poucos dos que consta que el se desplazou do mosteiro para ilo visitar.

A cousa resolveuse solicitando outra vez o ingreso como frade en San Martín. Ayer (30.5.1757): *Ayer salté con el Abad pasado a recibir al abad Reverendísimo Lasanta y ayer tomó la posesión y le dí la obediencia, pues ya el Capítulo me declaró dos veces fraile. El lunes de Pentecostés de 1711 profesé en esta casa y el martes de 57 se podrá decir que volví a porfesar. Así, déjate de ponerme en el sobre escrito abad de Ripoll, y cuando más, a secas, ex abad de Ripoll, y nada más, pues sobra y resobra* (SARMIENTO:1995,27).

16. Este Fray Millán, de quen xa falei na nota 11,

era sobriño de Sarmiento. *El padre Hermida salió el domingo en compañía para Galicia... Dice que será prior de Ramirán, y me temo que promuevan a fray Millán a Trivís para colocarle en Riazo. No apruebo que fray Millán vaya a Trivís, pues es perversa la gente y todos salieron mal de allí. Está muy a trasmano y, aunque valga algo más, tiene muchas cornas* (SARMIENTO:1995,28). *Recibí carta en que la abadesa de San Payo me vende por favor el pasar fray Millán a Trivís, y yo sólo le pedía manutención en Riazo. Vino solapada, que no me quedó gana de volver a escribir. La culpa la tiene Millán de andar pretendiendo boberías, y en suposición de que ya escribió a Balboa, es excusada mi carta a la abadesa. Así por mí, que vaya o no vaya a Trivís, lo mismo es, y no me he de ahorcar por eso. Si hay tesón hará mal en no ir a Trivís, pues Samos no está para fiestas y estando en Trivís será fácil tocar el futuro cuatrienio. Yo me recelo que fray Millán hizo alguna cascabelada en Riazo y que se la pusieran al harpa. Dios me libre de frailes y de monjas* (SARMIENTO:1995,29). *Al fin, fray Millán se queda en Trivís y la abadesa se salió con sus tijeretas* (SARMIENTO:1995,33).

17. *También es cierto que Marín más apetecía Lárez que Samos. Pero según la oposición que hubo, más del caso es Samos que Lárez. El que va por abad de Lárez es muy feo, pero vi que era hombre de bien, bizarro y alegre. El tiempo lo dirá* (SARMIENTO:1995, 27). Non sei se Marín non sería coñecido amistosamente polo alcume de *Centulo choqueiro*, porque na mesma carta citada nesta nota di *Y si al santo Centulo le hubiesen dado la de Lárez, no había más que desear.*

TRADICIÓN MANUSCRITA E DIVULGACIÓN IMPRESA DO *COLOQUIO EN COPLAS GALEGAS* CONSIDERACIÓNS Á LUZ DO AUTÓGRAFO ORIXINAL

Henrique Monteagudo

Instituto da Lingua Galega (USC/Consello da Cultura Galega)

O texto de que imos tratar, coñecido entre outros cos títulos *Coloquio de los 24 Gallegos Rústicos*, *Colección de voces y frases gallegas* ou *Coloquio en mil duascentas coplas galegas*, é un dos escritos saídos da pena de Martín Sarmiento que máis interese ten suscitado, cando menos entre os eruditos galegos. Ese interese estéase en motivos poderosos: deixando á parte o valor da propia peza, trátase dunha das escasas tentativas de escrita en galego xurdidas no século XVIII, recolle un caudal léxico dunha riqueza abraiante, e ofrece novas extraordinariamente curiosas sobre a vida e a cultura da Galicia e do Madrid coetáneos. O *Coloquio* deu azo para que Sarmiento elaborase un avultado *Glosario* ou *Comento* (empregaremos indistintamente unha ou outra denominación), que constitúe o primeiro estudio filolóxico sobre o idioma galego, con dous ou tres séculos de atraso con respecto a outros romances, *filoloxizados* no Renacemento. O *Comento* abondaría por si só para consagrar Sarmiento como un lingüista garridamente dotado, pois constitúe un exercicio excepcional de acopio de materiais, un despregue abraiante de erudición, un brillante alarde de finura crítica e de intuición explicativa, unha proeza de vangardismo na concepción e no método.

O *Coloquio* é probablemente o texto sarmentino que gozou de maior fortuna editorial, cando menos a partir dos mediados do século XIX (o Sarmiento que interesou á España de fins do s. XVIII é outro: o da *Carqueixa* e o *Semanario Erudito*). Sen contar coas que apareceron no corrente ano de 2002 en que se dedicou a Sarmiento o Día das Letras Galegas, cóntanse ata un total de seis as edicións completas, a primeira aparecida en 1859 e a sexta en 1995. As de maiores pretensións filolóxicas, traídas a lume da man de José Luís Pensado¹ e Ramón Mariño² foron arraxadas a partir do cotexo de copias e recopias do orixinal, que se daba por perdido. Estes editores tamén ignoraban o paradoiro do traslado contido na Colección Medina-Sidonia, copia directa dos orixinais do autor, e da que depende unha boa parte da tradición posterior, en particular a coñecida como Colección Dávila, que se convertería na fonte principal para o coñecemento de Sarmiento desde a metade do século antepasado, e da que tamén bebeu abundantemente Pensado para as súas edicións.

Como é sabido, desde mediados do século XIX os estudiosos de Sarmiento extraviaron a pista da Colección Medina-Sidonia, e o mesmo J. L. Pensado, o máis avezado

coñecedor e constante estudioso dos fondos sarmentinos, dábaa por perdida. No marco do Proxecto Sarmiento recentemente posto en marcha polo Consello da Cultura Galega, e seguindo a pista fornecida polo profesor José Santos Puerto³, a comezos do ano en curso a Colección Medina-Sidonia, que se achaba precisamente no Arquivo Ducal de Sanlúcar de Barrameda, foi consultada e reproducida mediante fotografía dixital, previa autorización de Dona Luísa Isabel Álvarez de Toledo, actual Duquesa de Medina-Sidonia. Este foi un primeiro paso, moi importante, de aproximación ó orixinal do *Coloquio* e do resto dos escritos sarmentinos⁴.

Moi pouco despois, e no marco das tarefas preliminares do mesmo proxecto, axudado por un golpe de vento propicio da sempre impredecible fortuna (a mesma veleidosa e cruel fortuna que un mes máis tarde nos arrebataría ó chorado amigo Carlos Casares, principal inspirador do Proxecto Sarmiento), o autor destas liñas localizou o orixinal autógrafo da obra. O achado deste e da súa copia directa e principal convida, obviamente, a unha revisión das edicións anteriores de cara á preparación dunha edición crítica. O presente contributo, que se complementa con outro de aparición simultánea⁵, constitúe un avance dese labor previo de revista que precede á edición crítica que agardamos poder ofrecer en datas próximas. Entrementes, pódese consultar as edicións do *Coloquio* que xa demos ó prelo, unha de intención divulgativa⁶, e a outra facsímile do autógrafo⁷.

1. Eclipse dun autógrafo: os textos e os rótulos

Como é sabido, o noso sabio deixou incompletos tanto o *Coloquio* coma o *Glosario* e non lles deu un título definitivo. Comezaremos por referirnos de pasada a este asunto, sobre o que argumentamos máis de vagar no traballo a que máis arriba nos referimos. Pero antes, é obrigado detallar as pezas textuais que compoñen o conxunto:

1.- Unha carta remisoria ó Padre Francisco de Rávago, confesor de Fernando VI, datada a 14 de xaneiro de 1751, en que Sarmiento se refire ó *Coloquio* e ó que naquela altura levaba redactado do *Glossario*, o escolio das 13 primeiras coplas. Esta epístola constitúe unha especie de presentación do traballo.

2.-O *Coloquio* propiamente dito, que se alonga en 1200 coplas, e que vai precedido dun breve prefacio do autor e unha táboa con 25 *dramatis personae*. Segundo a información do propio Sarmiento, o *Coloquio* compoñeríase contra os finais de 1746, pero temos argumentos para sospeitar que polo menos a parte final se compuxo despois de outubro de 1747.

3.-O *Glossario* ou *Comento*, que chegou á copla 195, e que foi redactado saltuariamente desde polo menos fins de 1750 (probablemente antes) ata polo menos 1770, nas seguintes fases: a primeira, c. 1750, que corresponde á glosa das trece primeiras coplas; a segunda, desde 1751 a maio de 1753, cando se escribe o comentario das coplas catorce a trinta; a terceira, que se abre en agosto de 1761 (nese mes realiza a eséxese das coplas

31 a 40) e que se pecha antes de novembro de 1767, en que o escolio avanza ata a copla setenta; a cuarta e última, para datar a cal só podemos apoiarnos en que a glosa da copla 146 foi escrita en 1770⁸.

Os versos do *Coloquio* están encabezados polo rótulo “COLOQUIO de 24 Gallegos Rústicos”, pero o prefacio que os precede aparece baixo un epígrafe que comeza coas palabras “Colección de muchas Palabras, Vozes y Frases Gallegas”. Contra o que puidera parecer a primeira vista, esta segunda rúbrica moi probablemente se refire só ó *Coloquio*, e non ó conxunto do *Coloquio* e mailo *Comento*. O organizador da Colección Medina-Sindonia (da que falaremos axiña) retomouna e reformulouna, titulando ese conxunto do seguinte xeito: *Colección de voces y frases gallegas en coplas y un glosario de dichas voces* (C. M.-S., vol. III, fols. 1r-448v). No *Índice* e a *Chronología* desta Colección⁹, aparecen variacións sobre esta rúbrica, igual que acontece coas copias realizadas a partir dela, que tenden a amplificala. O único editor do *Coloquio* e o *Glossario* xuntos, José Luís Pensado, intitoulou globalmente *Colección de voces y frases gallegas*¹⁰, aplicando ó conxunto unha rúbrica inicialmente concibida para a primeira peza.

A verdade é que, como de contado veremos, dada a pouca clareza do autor e dos copistas, cada editor optou por un título distinto. O mesmo fixo o responsable da encadernación do orixinal autógrafo de que máis adiante falaremos, co resultado de que o contido real do códice ficou velado, e o manuscrito pasou desapercibido para os estudiosos: *Glosario en que se trata del origen, antigüedad, etimologías y esplendor de la Lengua Gallega*. Pola nosa banda, adoptamos o rótulo *Coloquio en 1.200 coplas galegas* (ou máis brevemente, *Coloquio en coplas galegas*) para o primeiro texto, *Glossario* ou *Comento* para o segundo, e *Colección de voces galegas en coplas, cun glosario* para o conxunto. Noutro lugar achegamos pormenorizadamente argumentos a nosa escolla, que non imos reiterar aquí (Monteagudo, *art. cit.*). No presente traballo, referirémonos ó primeiro como *Coloquio* ou *Coplas*, ó segundo como *Glossario* ou *Comento*, e ó conxunto como *Colección*.

2. O texto emerxente: noticia do orixinal

No prólogo á súa edición da *Colección*, J. L. Pensado afirma: “El objeto de nuestra edición es alcanzar un texto lo bastante depurado de los descuidos de los copistas que siempre son muy abundantes dada la dimensión de la obra de Sarmiento. Todo sería bien fácil si hubiésemos tenido la fortuna de dar con el original de Sarmiento; pero a pesar de nuestras múltiples gestiones nos ha sido imposible” (Sarmiento 1970, 67). Nunca chegou a sospeitar o benemérito sarmentista que o cobizado orixinal se custodiaba exactamente no mesmo edificio onde el mesmo pescudara, e aínda había pescudar, durante anos e infatigablemente, escritos de Sarmiento: a Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 18.777). Existen razóns de peso para xustificar o feito, outramente sorprendente, de que o profesor de Salamanca non dese co noso códice. Sinalemos algunhas: (1) Non existí-

an noticias anteriores deste que puidesen dar a mínima pista do seu paradiro; (2) Os fondos manuscritos da Biblioteca Nacional estaban (estano aínda hoxe) pendentes dunha catalogación sistemática e nas debidas condicións; (3) O título que se lle asignou ó códice no momento da súa encadernación é, como dixemos, despiñante: *Glosario en que se trata del origen, antigüedad, etimologías y esplendor de la lengua gallega. Trabajado por Fr. Martín Sarmiento, beneditino entre 1745 y 1762*.

Este título figura na portada dun volume en papel, encadernado en pel, que mide aproximadamente 25 x 17 cms, e que contén un total de 560 páxinas de texto manuscrito, distribuídas do seguinte xeito: de primeiras, unha portada coa rúbrica que acabamos de reproducir; ó inicio, seis páxinas sen numeración orixinal (aínda que unha man posterior as numerou a lapis en romanos do I ó VI); a seguir, outras 64 páxinas numeradas en cifras arábicas (1-64); e por último, 490 páxinas máis, cunha numeración independente ás anteriores, tamén en cifras arábicas (1-490). Tanto a portada coma a encadernación foron realizadas contra mediados do século XIX, se non máis tarde; isto é, en data moi posterior á redacción dos textos. As seis primeiras páxinas conteñen a carta remisoría do *Coloquio* a Francisco de Rávago, rubricada da man de Martín Sarmiento; as 64 páxinas seguintes conteñen o prefacio e o texto das *Coplas*; as últimas 490 o texto do *Comento*, todo isto sen rubricar (o cal é firme indicio de que o autor deixou incompleta a obra). En definitiva, trátase do orixinal autógrafo do texto que nos interesa, como logo teremos ocasión de demostrar.

Non será impropio explicar, en poucas palabras, como chegamos á localización desta peza senlleira da nosa historia lingüística. O relato comeza coa posta en marcha do ‘Proxecto Sarmiento’ de edición das obras do noso sabio, de que xa falamos máis arriba. Perante a constatación das grandes lagoas canto ó coñecemento dos fondos sarmentinos existentes en arquivos e bibliotecas de toda a península, tomouse a decisión de emprender, como inescusable labor preliminar, un inventario deses fondos. A tarefa iniciouse xustamente na Biblioteca Nacional de Madrid, que sabíamos tan rica neles como insuficientemente pescudada. Como guía para internarnos nos procelosos mares dos seus fondos manuscritos, seguimos a *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*, repertorio excelente aínda coas súas pequenas chatas e imprecisións¹¹. Alí, no apartado correspondente a M. Sarmiento, atópanse rótulos tan xenéricos como “Obras varias” (ms. 7170) ou “Papeles históricos y literarios” (ms. 5551), que reclamaban unha revisión minuciosa dos seus contidos. E tamén se atopan títulos coma *Glosario en que se trata del origen, antigüedad, etimologías y esplendor de la lengua gallega* que chaman a atención de calquera coñecedor, mesmo superficial, da obra filolóxica do noso erudito. É de sinalar que na bibliografía de Aguilar Piñal este escrito, contrariamente co que acontece con outros (tal *La Educacion de la Juventud* ou o *Catálogo de los pliegos*), non vén rexistrado como autógrafo.

¿Como podemos estar seguros de que nos atopamos fronte a un autógrafo, e precisamente o orixinal, e non unha copia da man do propio autor? Canto ó primeiro, a res-

posta é moi sinxela: a letra é inequivocamente a de Sarmiento, que escribía con caligrafía moi característica, clara e doadamente lexible. Coidamos escusado desenvolver un estudio paleográfico detallado, pois a letra é recoñecible como do autor cun simple cotexo cun autógrafo indubitado da mesma época (véxase ilustracións 1 e 2). Nótese as peculiaridades na forma do <h>, , <d>, <f> e <p>; do <l> a inicio de palabra, do <ll>, do <j> e do <r>. Canto a que sexa o orixinal, coidamos que existen argumentos que despexan calquera dúbida.

a) Na copia da Colección Medina-Sidonia o responsable desta anota a extensión do orixinal, 70 pregos, indicando que “las Coplas son 1.200, pero el Glosario ò Comento se quedò en la 197”. En efecto, o noso códice remata na glosa da copla 197. Por parte, tendo en conta que, como veremos de contado, o autor precisa noutro lugar que o formato é en cuarto, e que un prego en cuarto dá oito páxinas, resulta que 70 pregos fan 560 páxinas, exactamente as que ten o noso códice.

b) Na carta remisoria a Francisco de Rávago (14/I/1751), o propio autor di: “Remito a V. S^a incluso esos 15 pliegos de Marquilla, y de mi letra... Los 8 Pliegos contienen 1.200 Coplitas... Los 7 Pliegos restantes contienen vn ensayo de *Comento* o *Glosario* de todas las voces que se hallan en las 13 primeras Coplitas...”. Xa que logo, temos que as coplas enchían 64 páxinas, exactamente as que corresponden ó noso códice; mentres que, segundo o cómputo do autor, a explicación das 13 primeiras coplas ocuparía 56 páxinas; en realzade, no manuscrito as 56 primeiras páxinas conteñen a glosa das 12 (e non das 13) primeiras coplas, pero obviamente trátase dunha pequena imprecisión.

b) No final do comento da copla 30 (páxina 321 do ms.) o autor pon unha “Nota General” en que advirte: “Antes de el Mayo de 1753, yà avia escrito las 1200 Coplitas y estos 40 pliegos de *Glossario* sobre las 30 coplitas primeras. Desde entonzes asta hoy 7 Agosto de 1761 ha estado detenida esta obra” (*pro ms*; véxase ilustración nº 3). Os corenta pregos computan exactamente 320 páxinas, de maneira que a coincidencia co códice é completa. Tamén é moi notable o cambio na forma da letra entre o folio 320, escrito en maio de 1753, e o 321, escrito oito anos e tres meses despois (véxase ilustracións nº 2 e 3). É de notar a evolución que experimentou a letra neses anos, explicable se reparamos en que en 1753 o noso autor facía cincuenta e oito da súa idade, e en 1760 xa contaba con sesenta e cinco. En todo caso, as mudanzas entre a letra do primeiro ano e as do segundo son perfectamente comparables coas que detectamos noutros autógrafos indubitados do noso autor (véxase ilustracións nº 1 e 4).

c) No autógrafo do *Catálogo de los pliegos*, datado en novembro de 1767, no parágrafo correspondente ó traballo literario que realizara en 1747, Sarmiento apostila, referíndose ó *Comento*: “solo lleguè a la copla 70, y en eso ocupè 57 pliegos de Marquilla en 4°” (*pro ms.*). Atopamos aquí dúas indicacións relevantes sobre o formato: os pregos eran *de marquilla*, e en cuarto. Botando contas, isto situaríanos na páxina 456; pois ben, efectivamente no noso códice a glosa da copla 70 remata nesa páxina. A semellanza da letra

do manuscrito nesa altura e a do autógrafo do propio *Catálogo de los pliegos* é moi evidente (véxase ilustracións nº 5, 6 e 7). De feito, na páxina 451, onde remata o comentario da copla 65 e vai o da 66, xa é perceptible a alteración na letra do autor (nº 5). A partir de aquí e ata o final, a progresiva degradación desta é moi notable, e paralela á que observamos noutros autógrafos del (véxase ilustracións nº 8 e 9).

3. Ida por volta. Breve nota sobre a historia do autógrafo

Unha pregunta que asalta inmediatamente ó estudioso do escrito é: se en 1751 Sarmiento enviou a Rávago o texto das *Coplas* e do *Comento* das trece primeiras coplas, ¿como é que ese material está hoxe reunido co que aquel escribiu en datas posteriores? O propio autor nos dá a pista na carta remisoria a Rávago, onde lle di:

“Y siendo Constante *que* para ningun Castellano tienen atractivo alguno las Coplas, y que ninguno de ellos se interesa en el Origen de la Lengua Gallega, Claro està que solo à mí, ò à Xavier, u à otros Patriotas Curiosos de Pontevedra, podran servir de Algo los 15 pliegos dichos. Asi, hè de deber à V. S^a. que despues de auerlos repasado, y acaso si gustaren, y gustare, leído, se sirva devolvermelos, pues ya à V. S^a. no le podran seruir de cosa, y à mí, teniendolos a mano, acaso me excitaran el antojo de corregirlos y proseguirlos, quando mas enfadado estubiere de impertinencias extrañas, inútiles y desavridas.” (*pro ms.*; véxase ed. facsímile).

Coñécese que o confesor do rei accedeu á solicitude do frade e volveulle o texto, de maneira que este puido seguir co labor. Isto explica que hoxe estean reunidos no noso códice os materiais redactados antes de 1751, cos compostos despois desta data.

No tocante á historia do exemplar posterior ó pasamento do seu autor e dono, temos que confesar a nosa ignorancia. Nun momento e dun xeito que non podemos precisar, este pasou a mans do coñecido bibliófilo Pascual de Gayangos (1809-1897), que probablemente será o responsable da súa encadernación. Foi formando parte do fondo de Gayangos como o códice pasou a mans da Biblioteca Nacional de Madrid, onde repousou sen que ninguén o incomodase ata febreiro de 2002.

4. O enxebrismo agurgullando. Correccións do texto do *Coloquio*

Un dos aspectos máis interesantes desde o punto de vista lingüístico, do autógrafo, é que nos permite observar as correccións que o autor realizou sobre o texto, correccións que, obviamente, están apagadas no resto da tradición manuscrita. Destas, algunhas son pouco significativas: “e ~~toma~~ colle un refolgo” (18, 3); “no lado ~~dereito~~ esquerdo” (69, 3); “pois ~~n’avia~~ vento / faltaba” (312, 1); “nos ~~enterramentos~~ lutos” (368, 4); “~~na festa~~ no dia de Corpus” (531, 3); “~~gaitas~~ e pandeiros / frautas” (706, 4); “~~meternos~~ quixemos / entrar non” (747, 2), etc. (as palabras están riscadas no manuscrito).

Noutros casos, as correccións teñen un notable interese filolóxico, en particular, léxico, como mostrarán os casos seguintes: “do mal das ~~viròlas~~ vexigas” (109, 3); “~~Quan-~~

de Cando” (165, 4); “A reina ~~asoupada~~ [?] sen folgo” (174, 1); “tamén ~~lle encheron~~ ò atustullaron” (220, 3); “Arrieiro/ocheiro” (518, 4); “No ayre, ~~hum ha cousa~~ un tarin” (631, 1); “jamais; seica ~~creo~~ - ~~que val vinte reas~~ cuido que ten muito prezo” (637, 3-4); “Se val ~~vinte rás~~ muitos cartos” (646, 1); “Garrafas ou ~~cantares~~ sellas” (674, 3); “Què xarelas, ~~tristes~~[?] Lurpias” (739, 3); “cheiraba ~~en extremo~~ de preto” (740, 4); “~~e pedin~~ preguein por ele” (878, 3); “è postrº ~~sombreiro~~ chapèº” (931, 4); “mais faltache ò ~~zelme~~ sisso” (1064, 3); “e ~~chuch~~ sugar os dedos” (1109, 2).

É certo que nuns poucos casos, Sarmiento corrixe unha forma ‘enxebre’ galega por outra (*zelme* / *sisso*; *chuchar* / *sugar*), e noutras a corrección é indiferente desde ese punto de vista (*val vinte reas* / *ten muito prezo*), pero en ocasións, trátase de ‘enxebriزار’ o texto, nun primeiro pulo daquela tendencia cara ó diferencialismo que tanta forza acabaría gañando no galego literario: *arrieiro* / *arrocheiro*, *creo* / *cuido*, *vinte rás* / *muitos cartos*, *cantaras* / *sellas*, *en extremo* / *de preto*, *pedin* / *preguein*, *sombreiro* / *chapèº*. Nunha ocasión concreta, Sarmiento lembra unha palabra que, segundo el mesmo conta, lle oíra á súa cuñada María Magdalena de Ogando (a esposa de Francisco Xavier), e que deixara anotada nos cadernos do seu *Catálogo de voces y frases gallegas*, obra esta que é precisamente a fonte dunha boa parte do léxico do *Coloquio*: “*Atustullados*. Usólo mi cuñada hablando de barriles bien llenos y atestados, y acuérdomme que en Samos llamaron al cascote y broza, *entullo*”¹².

5. Os prelos evitados. A tradición manuscrita

Como se sabe, das dúas pezas (*Coloquio* e *Comento*), que compoñen a que conviñemos en denominar *Colección*, a que tivo unha maior circulación, cando menos pola vía da imprensa, foi a primeira. Canto á tradición manuscrita, é de supoñer que acontecesse algo similar, aínda que non podemos aseguralo con rotundidade, pois estamos lonxe de posuír unha visión completa dela. De feito, unha das primeiras sorpresas con que topa o filólogo que se achega a esta obra é a escasa atención que se ten prestado, mesmo por parte dos editores recentes, ó proceso de transmisión do texto¹³. Tendo en conta que carecemos dun debido estudo deste proceso, imos resumir o que sabemos del, para pasar a considerar a difusión impresa. De primeiras, hai que salientar que o *Coloquio* chegou a circular como peza autónoma, cousa que, ata onde sabemos, non aconteceu co *Comento*, que só foi divulgado como parte da *Colección*.

Coma o groso da produción sarmentina, o orixinal autógrafo da *Colección de voces y frases gallegas* (no noso estema aparece signado como *A*), que o autor debía gardar no seu arquivo particular, foi copiado para formar parte da Colección Medina-Sidonia (signado como *C* no noso estema), e a partir de aquí recopiado por unha banda para a Colección Dávila (*D* no estema), e pola outra para a Colección Los Heros (*E* no estema). Alén disto, máis ou menos polo tempo en que se comezou o traslado da Colección Medina-Sidonia (c. 1770), un tal Juan Álvarez Bañales subscribe unha transcripción do texto¹⁴ “en Madrid a 12 de setiembre de 1771”¹⁵; denominaremos este manuscrito como *B*. Este

manuscrito debeu de servir de base para outra copia realizada uns anos máis tarde, trasladada por un amanuense enxeñoso que engadiu 107 coplas ó final do *Coloquio*, por mor de completalo, e que prescindiu do *Comento*, substituíndoo por un breve glosario¹⁶. Isto é todo o que sabemos sobre a tradición manuscrita da peza durante o século XVIII. No século XIX, moi probablemente o texto seguiu a difundirse mediante copia manual da que é exemplo o códice *G*, a que máis adiante nos referiremos. Pero, como veremos, tamén pasou polos prelos, cando menos o *Coloquio*, en tres edicións completas.

5.1 A copia da Colección Medina-Sidonia (C)

Comezaremos por realizar unhas rápidas consideracións sobre a copia da Colección Medina-Sidonia (*C*). Ata onde puidemos apreciar, e tendo en conta que non tivemos vagar para realizar un cotexo pormenorizado, *C* é un traslado bastante fiel de *A*, aínda que na copia se apagaron algúns aspectos interesantes deste último. Ofrecemos en anexo a dúas columnas o texto das dez primeiras coplas de *A* e *C*, para que se poidan comparar nun golpe de vista. Por acaso, advírtese que o peculiar procedemento gráfico que Sarmiento ideou para sinalar a vocal elidida por encontro con outra vocal¹⁷, e que consistía en escribir a primeira por riba da liña correspondente, é substituído ora pola reposición da vocal, ora polo emprego do apóstrofe indicando a ausencia desta. Explicao o autor mesmo ó comezo do *Comento*: “*Que en Morrazo*.- por la synalefa, se debe escribir *quē en Morrazo*, y se debe leer *quēn*, cerrada casi la boca para la *ê*. Escribi *quē en*, poniendo la *e* en lugar del comun apostrophe <’>, *qu’en*, para que se sepa què vocal se come ò se suprime.”

No trafego de *A* a *C* tamén se produciu un trastocamento moi notable no uso dos distintos tiles, o cal é relevante nos casos en que Sarmiento os empregaba para distinguir vocais medias abertas e pechadas. En nota ó comezo do *Glossario*, advirte: “<ô> con boca casi cerrada // <ó> con boca muy abierta // <ê> con boca casi cerrada // <é> con boca muy abierta”¹⁸. Ese trastocamento, que se suma ós erros que comete Sarmiento na atribución do timbre aberto ou pechado á vocal tónica media de palabras como *terrèu*, *coèllos* ou *arrodeòs* (algúns dos cales emendará no *Comento*¹⁹), será fonte de confusións. Xa o temía autor, como pon de manifesto na carta remisoría a Rávago:

“No ay reglas de la Orthografia Gallega; [...] y porque quando escriuí las Coplitas no puse toda la atencion posible à la Orthografia y al proprio acento de cada voz, porque las pensaba, proferia y escribia *calamo disparante*, tube el cuidado de rectificar en el *Comento* la verdadera Orthografia y el proprio acento de cada voz, porque en cada voz ponía especial atencion. Por ese motivo no es facil que todo Gallego, y menos aun Castellano alguno, pueda hacer copia exacta de mis 15 pliegos”²⁰ (*pro ms.*, véxase ed. facsímile).

Pensado faise eco do asunto no prólogo da súa edición:

“Grave problema es el de la reproducción de los acentos ya que en muchos casos están evidentemente alterados, y en otros la reproducción de los mismos es tan ambigua que no se puede saber con certeza si se trata de un acento agudo o circunflejo”²¹.

A

1. No chàn qu^e en Morrázo,
chaman ôs Galêgos,
Chán de Parafita,
que chega ast^a ô Cé^o²².

2. Qu^e està nõ camiño
que vay ao Ribeiro²³,
dendes Pontevedra
à Vila do Reyno.

3. A hum-ha Legoiña
camiño dereito
fay conta que sigues
ô rumbo surlesto.

4. Se sube en relanzo
por todo ô vieyro,
sên muita fadiga
nêm muyto tormento²⁴.

5. Axiña se chéga²⁵
aô chán que dixêmos
e mais ê bem ancho
tod^o ô seu terrêo.

6. Alí corren Lebres,
è cazan coëllos²⁶,
os homes nas festas,
dempois van vendêlos.

7. D^ealí d^eaquel chán,
tan alto en extremo
se vè tod^aâ Vila
côs seus arrodeos.

8. Se vè ô mar bravo,
se vè ô mar quêdo,
de Ons e de Tambo,
as Ilhas ao Lexos.

9. Se ven Portonòvo
è junto San Xenxo,
Marin e Combarro,
Lourido e Campêlo.

10. Se vên ò Castróve
è mais Montecêlo
tamen San Cybran,
è mais ô Castêlo.

C

1. No Chan que en Morrazo
chaman os Galegos
Chàn de Parafita
Què chega hasta o cêo.

2. Que està nõ Camiño
que vay ao Ribeyro
Dendes Pontevedra
à vila do Reyno.

3. A hum-ha Legoiña
camiño dereyto
fay conta q^e sigues
O rumbo surlesto.

4. Se sube en relanzo
por todo o vieyro
sin muita fadiga
nim muito tormento.

5. Agiña se chega
ao chan que dixemos
e mais e ben ancho
tod' o seu terrêo.

6. Alí corren lebres,
e cazan coellos
os homes nas festas
dempois van vendêlos.

7. De alí dàquel chàn
tan alto en extremo
se vè toda A vila
cos seus arrodeos.

8. Se vè o mar bravo
se vè o mar quedo
de Ons è de Tambo
as Ilhas ao lejos.

9. Sè vèn Portonovo
è junto Sⁿ Xenxo
Marin è Conbarro
Lourido è Campêlo.

10. Se vên o Castrove
è mais Montecelo
tamen San Zibran
è mais o Castelo.

As dez primeiras coplas, en A e C.

Vexamos un par de exemplos máis, de distinto carácter ós anteriores, de erros de copia de *C*. Sarmiento pon na boca de dous dos seus personaxes cadansúa versión dun expresivo proverbio. Xepiño pónselle moito a Minguíña: “Sempre estas Mulleres / con-tan por rodeos, / *fian por alfergas* / e *falan por cestos*?” (A 576), dito que os homes debían aplicar ás mulleres para burlarse da súa pretendida afección á latricar. A isto as mulleres podían retrucar como Minguíña fai a Xepe: “Mais todos os homes / queren, já sabemos, / *falar por alfergas*, / *atricar por cestos*” (A 589). O sentido parece abondo claro: xóga-se co contraste de significado do par *alfergas* / *cestos* opoñendo o tamaño minúsculo das primeiras coa amplitude dos segundos. Para un copista que ignorase o galego, a palabra *alferga* debía resultar descoñecida, e por tanto o sentido do proverbio enigmático. Así, o amanuense de *C* no primeiro caso leu *Alferxas* e no segundo *alferjas*, probablemente reinterpretando o galego *alfergas* como o castelán *alforjas*; a relación de contigüidade semántica de *alforjas* e *cestos* axudaría a esta errónea interpretación. Neste senso, é significativo o distinto comportamento de *C* e de *B*, pois o segundo, realizado por un copista galego, ofrece a forma correcta, *alfergas*²⁸.

Outro caso curioso de erro por reinterpretación do orixinal xorde un pouco máis adiante, cando, a falar de instrumentos musicais, dise: “Hums com^o asubíos / frautas ou punteiros; / outros como chifres, / è de buxo feitos” (A 814). Ó copista de *C* *punteiros* non lle debía soar a instrumento musical coñecido, e leu *Pandeiros*.

5.2. A recopia da Colección Dávila (*D*)

A Colección Medina-Sidonia foi a fonte de dúas (re)copias dos escritos sarmentinos: a Colección Dávila ou da Biblioteca Nacional de Madrid (*D*) e a Colección Los Heros ou da Real Academia de la Historia (*E*). Por razóns que non se explicitan, a última non foi tida en conta polos editores recentes, a pesar de que consta, por outros escritos, que é máis fiel á súa fonte cá primeira. Non imos considerala no presente traballo, aínda que nos reservamos a posibilidade de estudiala no futuro. A copia Dávila ten un interese especial, pois constitúe a fonte única da edición de López Peláez (véxase máis abaixo), e a máis importante para a de Pensado (citada máis arriba, e sobre a que volveremos). A dependencia de *D* a respecto de *C* faise evidente nos puntos que acabamos de indicar no parágrafo anterior: acentuación, *alferxas*, *pandeiros*. Pero, como era de esperar, deuse un paso máis na deturpación do texto orixinal. Vexamos un par de exemplos. Nas coplas 1048 e seguintes, Perucho, no medio dun aceso ditirambo do novo monarca, Fernando VI, fai referencia ó seu pacifismo, que o levara a derrogar un impopular *degredo* “que prender mandaba / todos os galegos / Dempois qu^e acabassen / de segar”, para seren enviados “à Guerra muy lexis, / atados con cordas / è espousas de ferro.” Nese contexto, Perucho describe as mañas que os soldados empregaban para capturar os malpocados segadores galegos, desenvolvendo unha serie de comparanzas coas diversas artes de pesca:

“Querian pescàlos
à todos arrèo,
cal se fossen peixes,
con seus estromentos.

De secada muitos,
con ferros rastreitos,
outros de sacàda,
è todos con cevo.

A húms de rapéta,
à outros aõ jeito;
outros aõ volante,
con ganchos de ferro.

Hums con canivelas
querian collélos,
con francadas, outros,
qu^e andassen señeiros.”
(A 1050-53)

Pois ben, este último verso, reproducido con pulcritude polo copista de *C* (“que andasen señeiros”), non foi correctamente interpretado polo (re)copiador de *D*, para quen o mundo mariñeiro debía ser alleo, e escribiu “que andan sen señeiros”²⁹ O contraste aquí co copista de *B* é moi notable, pois este reproducíu con exactitude o orixinal. O que quere dicir o texto é moi evidente para quen teña un pouco de familiaridade coa pesca no mar: por unha banda fálasenos de métodos para ‘mallar’ os segadores en grupos, coma as manchas de peixes; por outra banda, de métodos para pillalos de un en un, os que andaban ‘señeiros’, isto é, sós: a *francada* é un dos segundos³⁰. Provoca estupefacción a emenda de Pensado (en Sarmiento 1970, 149), que contradí a lección correcta dunha das dúas copias que manexa, o que lle dá azo para unhas conxecturas que frisan o disparate³¹. Asombra tamén que Mariño, sen dúbida nun aceno de acatamento á imponente autoridade do profesor de Salamanca, ignore tamén a lección correcta na copia que manexa (*F*) e siga os pasos daquel, e ata se mostra convencido de que as extravagantes conxecturas do ilustre sarmentista nicariense son “razoables” (Sarmiento 1995, 289 e n.).

Outro exemplo máis serviranos para pór de vulto como un pequeno descoido na copia pode provocar o ocultamento dun fenómeno lingüístico de grande relevancia. Significativamente, Sarmiento fai que cando os rapaces que interveñen no *Coloquio* profirán enunciados ou palabras castelás, falen con *gueada*. É sabido que el mesmo se lembraba das burlas que padecera por causa da gueada na súa mocidade, cando, galego-falante aínda, chegara a Castela³². Así, Perucho dinos que berraba polas rúas de Madrid “*Patuyâ, patuyâ* / descalzo e famento / *tuyâ apatuyâ, / ay zapatos viegos*!” (A 146) e chámalle *Arangués* a Aranjuez (A 157, 2)³³; Minguíña pola súa banda fala da *Porta de Guadalagára* (A 470, 3) e mais comenta que os *Corchetes do Demo* levan por mal nome ou alcuña *Los Alguazilegos* (A 514, 4). Pois ben, *C* reproduce os catro exemplos de *gueada*; *B* transcribiu o primeiro caso como *viej*os e o terceiro como *Guadalaxara*; *D* tamén esvara nestes dous casos, corrixindo para *viex*os e *Guadalaxara*³⁴. Finalmente, *F*, ademais de incorporar as outras dúas emendas, corrixiu o cuarto e último exemplo para *alguacilexos*, apagando case todo vestixio de gueada. É certo que só *F* eliminou case tódolos casos de gueada, pero o caso é que as copias de que beberon os editores modernos (*B*, *D* e *F*), deturparon *vieg*os e *Guadalagara*, escurecendo o feito crucial de que os rapaces falan o castelán *sistematicamente* con gueada. A consulta de *A* ou *C* podería ter axudado a alu-

mar algunhas discusións sobre o controvertido asunto da *gueda* e a *gheada*³⁵. Canto a nós, a consulta da Copia Medina-Sidonia xa nos permitira reparar no asunto, como mostramos na edición que preparamos do *Coloquio* (citada máis arriba).

5.3. A copia de Álvarez Bañales (*B*) e a recopia do Museo de Pontevedra (*F*)

Como dixemos, coñecemos unha copia do texto realizada en vida do autor, a que denominamos *B*, e aparece subscrita por un tal Juan Álvarez Bañales “en Madrid a 12 de setiembre de 1771”. *B*, que en principio ofrece un testemuño de calidade por ser transcripción directa do orixinal, a final resulta ser unha copia un tanto deturpada, como mostran en particular os lapsus que a salfiren, e que apagan palabras e ás veces versos enteiro. Na presente panorámica procede tratar conxuntamente *B* e *F*, un manuscrito actualmente custodiado no Museo de Pontevedra, que recolle o *Coloquio* (non o *Comento*), ó que unha man anónima (probablemente a do propio responsable da copia) engadiu para ‘completalo’ 107 coplas apócrifas, e que ademais, no canto do extenso *Comento* do autor, ofrece un breve glosario, titulado “Explicación de algunos vocablos antiguos” (fols. 47v-50v)³⁶. Contra a suposición de Axeitos, que considera que o traslado se efectuou “ya muy entrado el siglo XIX”, as bibliotecarias do Museo de Pontevedra sitúano no século XVIII, o que en principio nos parece máis probable. Temos moi boas razóns para supoñer, con Mariño (Sarmiento 1995, 17), que *F* depende de xeito exclusivo, mediata ou inmediatamente, de *B*. É relativamente doado chegar a esta conclusión, gracias ós lapsus que antes sinalamos que caracterizan este último.

Ora, o copista de *F* (ou dalgún exemplar que mediaría entre este e *B*), moito máis coidadoso ca o seu predecesor, advertiu varias das omisións que este cometera, e decidiu reparalas mediante un calafateo, ás veces asinado, noutras ocasións decididamente inventivo. Con certeza, ese mesmo pulo corrector e creativo foi o que o levou a ‘completar’ a peza, á que como sabemos Sarmiento non dera cabo, deixándoa abrupta e definitivamente en suspenso. No cadro anexo, detallamos as omisións de *B* e os calafateos de *F* neses lugares. Ós exemplos aí aducidos de erros conxuntivos de *B* e *F*, poderían engadirse algunhas palabras concretas que apunta Mariño (Sarmiento 1995, 17), como a reinterpretación do substantivo “arrocheiros” (518,4) en “cocheiros”, só en *B* e *F*. Neste senso, é especialmente interesante a variante *memorias* (que probablemente se lería como oxítóna, *memoriás*, tal com grafa *F*), no canto de *memoriaes* do orixinal (reproducida como tal por *C* e *D*), onde albiscamos a forma común no galego falado do tempo para o plural das palabras agudas rematadas en *-al*.

5.4. A copia do autógrafo (*G*) de José Vicente Cousiño (?)

No Museo de Pontevedra consérvase outra copia, esta completa, do *Coloquio* e o *Comento*, datada en 17 de Noviembre de 1831, e realizada, segundo Filgueira, entre 1827 e esa data. A portada deste códice reza: *Recopilacion de muchas Palabras, voces y Frases de la*

*Lengua Gallega Del Rmo. Padre Sarmiento. Obra que dejó por concluir a causa de su fallecimiento. Esta Obra no ha salido à luz hasta ahora. Pontevedra 17 de Noviembre de 1831*³⁷. Esta copia ten tódolos visos de ser a base para a edición que realizaría en 1859 J. M. Pintos, o cal a convertería na intermediaria entre o autógrafo e esa mesma edición (véxase máis abaixo). Endebén, o eximio sarmentista que foi director do Museo de Pontevedra argumenta, con lóxica, que vista a data de nacemento de Pintos (1811), dificilmente este podería ser o responsable do traslado. Na contraportada do códice aparece unha nota asinada, segundo lectura (que el mesmo dá como dubidosa) do propio Filgueira, por “P. D. J. V. C.” Isto podería apuntar, tal como indica o estudioso, a José Vicente Cousiño, sobriño-neto de Sarmiento, hipótese que se estea na intensa actividade sarmentista dos Cousiño por volta da década dos vinte de 1800.

COPLA, VERSO	A	B	F
63, 2	amas de bon geito	<i>verso omitido</i>	amas de bon xeito ³⁸
287, 1-2	pousadas è leitos	<i>verso omitido</i>	<i>verso omitido</i>
390, 1-4	Doña Barbuliña brinquiño en extremo, Rosa Portuguesa collida no ceo.	Doña Barbuliña brinquiño en extremo <i>verso omitido</i> collida no ceo.	Doña Barbuiña <u>tam santa que creo</u> <u>se veu a Madride</u> <u>por horden do Ceo.</u> ³⁹
446, 4	tantas cousas foron as qu’ali fixeron	<i>verso omitido</i>	que non has entendo
535, 3	Sempre van diante da Vila, è por eso seguíase a <u>Vila</u> cô Ajuntamento	<i>verso omitido</i>	parecen os ditos
624, 4	se iba volvendo oras, à hum lado oras, à outro vento.	<i>verso omitido</i>	oras á outro eido. ⁴⁰
665, 4	que daban pancadas sen ley, nen concerto.	<i>verso omitido</i>	os Pobres Labregos.
671, 2	Hums bolos tan grandes com ^o un pan de mesto	como hum de mesto	como Pas centeos
685, 4/ 686, 1	E mais muitas tartas que seic ^a as fixeron as Monxas, andaban abondo, por certo. Pantrigos è roscas,	abondo pantrigos e roscas	abondo pantrigos e roscas ⁴¹
774, 3	Olla que estos Homes estan con desejo, que Xepiño conte outro algum suceso.	<i>verso omitido</i>	que lles conten logo
813, 2	Tiña tantas fachas, candéas, facheiros,	<i>verso omitido</i>	velas e facheiros ⁴²
937, 1	Qu ^e è justo, qu ^e è craro, què è justo, que é		que é justo, que é ⁴³

Lapsus de B ó copiar A, e cotexo con F: F depende de B.

6. Do prelo a lume. Edicións do texto

Botaremos agora unha rápida ollada á tradición impresa, detallando as edicións completas e procurando sinalar as fontes manuscritas en que bebe cada unha delas. Para isto último, fixámonos nalgúns dos puntos clave que levamos comentado, nos cales a tradición manuscrita máis temperá presenta diverxencias. Por razóns obvias, prestaremos atención especial ás edicións publicadas no século XIX, que son as menos coñecidas, e non reiteraremos as observacións que se foron debullando no apartado anterior.

A primeira edición completa do *Coloquio*, sen a carta a Rávago nin o *Glossario*, débese a J. M. Pintos, que, como dixemos, a titulou *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega*⁴⁴. Aínda que estamos pendentes de realizar un cotexo entre esta edición e a copia *G* do Museo de Pontevedra, parece evidente que esta é a fonte do texto de Pintos. O manuscrito de que parte a edición de Pintos contiña ademais do *Coloquio*, tamén o *Comento*, pois nunha breve nota introductoria, o editor refírese ó “comento que sigue á los versos, en el cual [los lectores] podrán hallar grato recreo y muchas luces”. Pintos propúxose realizar unha modernización e regularización lingüísticas do texto, sobre todo no aspecto gráfico, con resultados desiguais, pois actuou de xeito pouco rigoroso e escasamente sistemático (pero téñase en conta que algunhas destas características poden ser herdadas de *G*). Así mesmo, son abundantes os erros de lectura e as grallas, e mesmo falta a copla 734 enteira. Fóra disto, sorprende da edición de Pintos a súa proximidade ó orixinal. A partir dos fenómenos que fomos sinalando nos apartados anteriores, descubrimos que o exemplar que manexou estaba claramente fóra do ramo *B/F* da tradición, pois non mostra rastro dos lapsus e consequentes recreacións que caracterizan a esta, ademais de ofrecer formas como *arrocheiros* e *memoriaes*.

Pero, e isto é máis rechamante, Pintos tampouco depende de *D*, pois le *Guadalagara* onde este pon *Guadalaxara* (470), *alfergas* nas dúas ocasións que *D* trae *alferxas* (576 e 589) e *qu'andasen señeiros* onde *D* escribe *que andan sen señeiros* (1053). É verdade que *alfergas* podería responder a unha conxectura do editor (nós mesmos chegamos a esa solución antes de coñecer o autógrafo, canto máis Pintos que puido oír a expresión de viva voz), pero dificilmente este podería chegar a *Guadalaxara* e *andasen señeiros* a partir dun exemplar coas leccións de *D*. Máis abraiante aínda é descubrir que Pintos non depende tampouco do antecedente de *D*, ou sexa *C*, pois le correctamente “A bondo por certo / Pantrigos è roscas” (685/686) onde este último pon “Abondo pantrigos e roscas”, e dá *punteiros* onde este ofrece *pandeiros* (815). Coa debida cautela, pois temos pendente unha revisión coidadosa do texto desta edición e o seu cotexo con *G*, o devandito pode significar que este é un trasunto abondo fiel do autógrafo, e representa unha póla da tradición independente tanto de *B* coma de *C*. Á luz disto, diríase que os recentes editores críticos do *Coloquio* non estiveron moi atinados á hora de ignorar a edición do precursor pontevedrés.

A segunda edición completa do *Coloquio* (sen a carta remisiva), da que ata agora non se deran noticias, apareceu en 1886 como folletín do periódico *El Reparador* de Mondoñedo⁴⁵, dada a lume por man anónima. Se nos fiamos do que di, este editor descoñecía a edición realizada na Boa Vila vinte e sete anos antes, pois ó final da copla 25 anota a rodapé. “Hasta aquí [...] lo leimos en el tercer tomo de la *Biblioteca Gallega*”⁴⁶. Nada mas hemos encontrado impreso, por mas que buscamos, de los manuscritos que conservamos de Fr. Martin Sarmiento.” Polo demais, segue *F* (ou máis probablemente, unha copia deste), pois coincide con este na práctica totalidade dos puntos que sinalamos antes (390, 624, 665, 671, 774, 813, 937, 1098⁴⁷) como característicos do ramo *B / F*, do que só difire en ler *pandeiros* onde estes ofrecen *punteiros* (815). Tamén, nalgún lugar en que *B* está lacunoso, o ‘calafeteo’ deste editor difire de *F*: “Comida é bebida / Pro largo vieiro / *Leaban uns burros / Medio borrallentos*” (297; en cursivas no texto). Así mesmo, ofrece numerosas variantes propias noutros lugares. O máis interesante desta edición é que inclúe o ‘suplemento’ acrescentado en *F*, o que a converte en príncipe deste. Por parte, o texto está inzado de erros, grallas e omisións: así, faltan as coplas 117, 235 e 1195-1201 e os versos 606, 2-4, e incluso sobran dous versos entre a copla 986 e 987. Non nos detemos na análise desta edición, que promete o seu descubridor, o mozo investigador Fernando Vázquez López, quen nos informou da súa existencia e amablemente nos cedeu unha copia do exemplar que posúe.

A terceira edición do *Coloquio* completo viu a lume nun libro arranxado polo biógrafo de Sarmiento, Antolín López Peláez⁴⁸, que nos dá a seguinte información básica sobre a súa fonte: “Está tomado de la copia que en el siglo pasado se hizo para el Sr. Franco Dávila: lo publicamos tal como nos lo envió el copiante, á quien encargamos la mayor fidelidad y exactitud”. A pesar do que aí se asegura, o texto que ofrece o futuro arcebispo de Tarragona está inzado de erros de lectura e de grallas. Con todo, sería a primeira edición de *D*, co que teríamos que xa no século XIX se editaron, mellor ou peor, a partir da lectura directa ou mediante copia, os testemuños máis importantes da tradición manuscrita do *Coloquio* (prescindindo da carta a Rávago e, por suposto, deixando fóra o *Comento*): A mediante *G* por Pintos, *F* por *El Reparador*, e *D* por López Peláez. Significativamente, a partir do primeiro, cada un dos editores ignorou o traballo do(s) anterior(es), feito este que apunta cara a unha difusión moi restrinxida das publicacións. Ese recomenzar unha e outra vez a partir de cero, no canto de construír sobre o xa realizado é un fenómeno característico dunha cultura que presenta un desenvolvemento anormal, e reproducirase en termos similares no século XX.

Como adiantamos ó inicio da presente contribución, a centuria pasada viu aparecer tres edicións do noso texto. A cuarta edición completa do *Coloquio* (incluíndo a carta a Rávago), a primeira que inclúe o *Glossario* e a máis importante ata hoxe é a publicada co título *Colección de voces y frases gallegas* por J. L. Pensado, responsable tamén do seu celmoso estudo introductorio e do útil aparello crítico e índices que a acompañan⁴⁹.

Edición rigorosa, como é propio do máis importante estudioso de Sarmiento, fundada no cotexo de *B* e *D*. Xa deixamos constancia dalgunhas observacións que se lle poden facer, tendo a man os antecedentes inmediato e mediato de *D*, isto é, *C* e *A*. A cuarta edición do *Coloquio* débese a X. L. Axeitos, que lle puxo o atinado título *As coplas galegas do P. Sarmiento*⁵⁰, baseada na de Pensado, pero concibida para o público amplo, para o cal se simplifica, regulariza e moderniza oportunamente a ortografía. A quinta edición do *Coloquio en 1.200 coplas galegas* débese a R. Mariño⁵¹, quen aproveita o manuscrito *F* e cotéxao coa edición de Pensado. Tendo en conta que *F* depende de *B* (salvo para o ‘suplemento’ apócrifo que, como no seu lugar deixamos indicado, xa fora editado previamente), e que *B* xa fora tido en conta por Pensado, o contributo real desta edición atópase fóra do texto propiamente dito, no estudio introductorio que a precede e as abundantes notas que a acompañan.

NOTAS

1. Sarmiento, M., *Colección de voces y frases galegas* (ed. J. L. Pensado), Salamanca, Universidad, 1970.
2. Sarmiento, M., *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos* (ed. R. Mariño Paz), Santiago, Consello da Cultura Galega, 1995.
3. Santos Puerto, J., “Paradero y descripción de la Colección Medina Sidonia”, en *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*, 2 tomos, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade, 1997; tomo I, 399-422.
4. Como é sabido tres volumes desa Colección paran no Museo de Pontevedra, onde tivemos a fortuna de contar coa boa disposición do seu Director, Don Carlos Valle, que nos autorizou a completar a reprodución.
5. Monteagudo, H., “O *Coloquio en 1.200 Coplas Galegas* e o seu Comento: notas para unha revisión”, aparecerá nas *Actas* do Congreso ‘Martín Sarmiento’ organizado pola Consellería de Cultura da Xunta de Galicia.
6. Sarmiento, M., *Coloquio en Mil Duascentas Coplas Galegas*, s.l., La Voz de Galicia / Editorial Galaxia, 2002.
7. Sarmiento, M., *Coloquio en Mil Duascentas Coplas Galegas (facsimile do orixinal autógrafo)*, Santiago, Consello da Cultura Galega, 2002.
8. Véxase J. L. Pensado en Sarmiento 1970, 10-14.
9. *O Índice de las obras manu-escritas del P^o F. Martín Sarmiento del Orden de San Benito recogidas en diez y siete tomos en folio por el Duque de Medina-Sidonia su Amigo* (abreviaremos *Índice*) constitúe, efectivamente, o índice da Colección Medina Sidonia, que, curiosamente, falta nesta, pero atópase copiado no inicio do tomo VI da Colección Dávila (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 20381, fos. 1-43r). A *Chronologia de los Escritos del Rmo. Pe. Mro. Fr. Martín Sarmiento, contenidos en esta Coleccion; Pliegos de cada uno, tomos, y Folios a que se hallan*, vai ó comezo da Colección Medina-Sidonia (vol. I, fols. 1r-9v). Edición do texto segundo a copia da Colección Davila, en Pensado, J. L., *Martín Sarmiento, testigo de su siglo*, Santiago, Xunta de Galicia, 1995 [1972]; 61-70.
10. Véxase nota 1.
11. Aguilar Piñal, F., *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII. Vol. VII (R-S)*, Madrid, Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1993; pp. 573-96.
12. Sarmiento, M., *Catálogo de Voces y Frases de la Lengua Gallega*, Salamanca, Universidad, 1973; p. 375. O frade anota en varios lugares da súa obra palabras oídas á súa cunhada María Magdalena de Ogando, orixinaria de Viveiro, quen

- además lle dirixiu unha curiosa carta en galego.
13. Causa unha certa perplexidade a sultura con que Pensado despacha o asunto no prólogo da súa edición: “ante la labor monstruosa que supondría la colación de todos los manuscritos de que tenemos noticia, hemos preferido basar la que presentamos en dos manuscritos de tradición distinta y que se complementan mutuamente” (Sarmiento, 1970, 67).
 14. Inclúe a carta, o prefacio coas coplas e o comentario, pero este remata na copla 185.
 15. Pensado, en Sarmiento 1970, 67.
 16. *Colección de muchas palabras, voces y frases Gallegas, que el año de 1745 oyó, leyó y observó en la villa de Pontevedra, el Rmo. P. Mro. Fr. Martín Sarmiento, en donde se ha criado, y en otras partes del Reyno de Galicia.- 1745.* O códice contén 52 fols., nos cales o prefacio vai do fol. 1r ó 4v, as coplas van do 5r ó 47r, e desde o fol. 47v ó 50v insírese unha “Explicación de algunos vocablos antiguos”. Custódíase no Museo de Pontevedra, coa signatura Sarmiento, 1-6, a pesar de que non aparece rexistrado no traballo de Filgueira Valverde, J., “El P. Sarmiento en el Museo de Pontevedra”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXVII [81-82-83] (1972), 77-113 (2ª ed., 1995). Máis adiante volveremos sobre esta copia, deixemos agora indicado que puidemos consultala, grazas á amabilidade do director do museo e as bibliotecarias, a pesar de atopárense os fondos da Biblioteca do Museo de Pontevedra en pleno proceso de traslado a unha nova ubicación; véxase Barbazán Iglesias, A. e Fortes Alén, M. J., “Tratados e monografías”, en Valle Pérez, X. C. (dir.), *Frei Martín Sarmiento (1695-1772)*, Pontevedra, Museo de Pontevedra, 2002; 281-90, na p. 288.
 17. Nalgún caso, como o da secuencia [ao] en *asta o ceo* (1, 4) trátase de contracción de vocais, non de elisión.
 18. Débese ter en conta que o til agudo é para Sarmiento perfectamente equivalente e intercambiable co til grave: <é> non é distinto de <è> nin <ó> de <ò>.
 19. A segunda forma, *coëlllos*, foi corrixida no *Comento*, como se pon de vulto nas nosas notas a rodapé do treito que reproducimos.
 20. Algún exemplo de corrección pode verse nas notas a rodapé do treito que reproducimos.
 21. En Sarmiento 1970, 69. Unha boa parte das observacións de Pensado sobre “Graffa y pronunciación del gallego” (*Ibidem*, 43-53) deben ser revisadas á luz do autógrafo.
 22. Tanto esta forma *chega* como a variante gráfica *chéga* de 5, 1, aparecen no *Glosario* como *chêga*.
 23. Na contracción *ao*, en realidade o circunflexo vai sistematicamente colocado sobre a liña e entre as dúas vocais, non directamente sobre o <o>.
 24. As palabras *sên* e *nêm* están corrixidas sobre unhas formas anteriores *sín* e *nín*. ¿Realizaría o autor unha revisión da obra posterior á copia *D*? No *Glosario*, comenta Sarmiento: “*Sên*, ò mejor, *sêm*, para la *e* cerrada”, “*Nên*, y mejor *Nêm*, por lo dicho en *sên*”.
 25. A ortografía de *axiña* merece esta glosa no *Comento*: “Puse *Axiña*, con *x*, por atender à la pronunciacion sibilante Gallega; y porque no he visto escrita esa voz. Pero siendo cierto que si se escribe *Agiña*, tambien la *gi* se ha de pronunciar como *xi*, digo que para la orthografia recta se debe escribir *Agiña*, y no, como puse à vulto, *Axiña*.” (*pro ms.*)
 26. A grafía de *coëlllos* aparece corrixida para *coëlllos* no *Comento*.
 27. Subliñado no orixinal. Continuaremos citando polo manuscrito, tal como se pode comprobar na edición facsímile que antes citamos.
 28. Incomprensiblemente, Pensado na súa edición dá preferencia á forma errónea sobre a correcta. Mariño opta pola solución axeitada, aínda que confesa que non capta o significado do proverbio (Sarmiento 1995, 208, n. 207).
 29. Sigo, con reservas, a lectura de Pensado, pois non consultei directamente o manuscrito.
 30. Na definición de Sarmiento, “es uno como tridente de cinco dientes con que se clavan las sollas, etc., y se arroja a los pescados como si fuese dardo” (Sarmiento 1973, 308).
 31. Pensado, J. L., *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega*, Salamanca, Universidad, 1977; 331-32. Un botón de mostra: “Suponemos que estos *señeiros* deben ser la contrapartida gallega de los ‘señeros’. Especie de *Jurados* de las Comunidades y Cofradías de Pescadores del Norte de España’ [...] Es decir, estaban sin defensores, sin jefes y se podían pescar impunemente”.
 32. Sobre isto, véxase Sarmiento, M., *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega* (ed. y estudio por J. L. Pensado), 2 vols., A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1998; II, 38-39 e 63-64.
 33. Tanto *viegos* como *Aranguexo* [sic] están reiteradas no *Comento*. Neste, o propio autor anota verbo da segunda: “*Aranguexo* por *Aranjuez*, que no puede pronunciar el Gallego” (*pro ms.*, p. 484).
 34. Endebén, *D* ofrece *viegos* no *Comento*.
 35. Resulta significativo que Pensado non reparara na forma *viegos* que si aparece no *Comento* de *D*, e así pasase practicamente por riba do testemuño da *Colección* nas súas notas sobre *gueda* e

- gheada* (véxase por exemplo en Sarmiento 1970, 22-23 e 52). O mesmo acontece con Mariño (en Sarmiento 1995, 30-37), quen opón sensatos reparos ós puntos de vista do profesor de Salamanca sobre estes dous fenómenos e recolle a bibliografía máis relevante sobre a cuestión.
36. Véxase Filgueira Valverde, X. F., “O remate inédito das *Coplas* galegas de Fray Martín Sarmiento”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXIX (1974-1975), 7-22; Ageitos, J. L., “Sobre las coplas gallegas del P. Sarmiento: un supuesto continuador”, en *Verba* 5 (1978), 427-31. Mariño, *op. cit.*, 15-16, deixou definitivamente demostrado o carácter apócrifo da continuación que aparece en *F*.
 37. Véxase Filgueira 1972, *cit.*, 96-102, e Barbazán e Fortes Alén, *art. cit.*, 284. Na ficha catalográfica do traballo de Filgueira fálase dunha segunda portada que reza: “Manuscrito del P. Sarmiento hta. Ahora inédito. Año de 1827”. No traballo de A. Barbazán e M. J. Fortes dáse a seguinte información: “Recopilacion de muchas Palabras voces y Frases De la Lengua Gallega / del Rmo. P. Sarmiento.- 1745 / 436 p.; 21 cm. Ms.-Castelán.- Copia do orixinal, ó parecer realizada por Antón de Domayo e datada en Pontevedra o 17 de nov. De 1831.- Enc. En coiro.- Ó final contén un índice en dúas follas sen numerar. Sarmiento, 1.1.” Anotemos o erro de atribución da copia: ó remate das *Coplas* aparece o nome de Antón Domayo, que é un dos contertulios que interveñen na peza, e que se supón que ía tomar a palabra cando a obra se deixou incompleta.
 38. Este é o único caso en que *F* segue a *A* apartándose de *B*. Só se nos ocorren dúas hipóteses para explicalo: a ‘contaminación’ por consulta dun exemplar de tradición distinta a *B*, hipótese que deixaría sen explicar o resto dos casos que sinalamos (a non ser que tal exemplar só contivese o comezo do *Coloquio*, ou que por algunha razón o copista non dispuxese deste cando realizou o traslado do resto do texto), ou unha reconstrución feliz, fundada no paralelismo entre os dous primeiros versos desta copla e os da anterior (o que non resulta moi verosímil): “[62] Tamen dous rapaces / e amos pequenos... [63] Dous raparigas /...”.
 39. Os tres versos subliñados en *F*, probablemente para indicar que se trata de versos refeitos.
 40. Parece claro que aquí a construción sintáctica “oras...oras...” axudou a reconstruír este verso.
 41. *B* fundiu os versos 685,4 e 686,1, omitindo “por certo”, *F* decatouse e separou os dous versos, pero deixando o primeiro incompleto.
 42. “Facheiros” era relativamente doado de conxecturar, gracias a “fachas” do verso anterior, e estando en posición de rima e-o.
 43. *B* omite “craro”, que como non rima, é difícil de conxecturar, polo que *F* limitábase a reflectir a omisión.
 44. Pintos, J. M. (ed.), *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega hecha por el Rmo. Padre Fr. Martín Sarmiento*, Pontevedra, Imp. y Encuadernación de D. José Vilas, 1859. Sobre esta edición, e o influxo de Sarmiento en Pintos, véxase Xove Ferreiro, X., “Uso e defensa do galego: Frei Martín Sarmiento e Juan Manuel Pintos”, en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago, 1997; vol. II, pp. 155-67.
 45. *Trabajos literarios del Rvdo. Fr. Martín Sarmiento, escritos en el año de 1746*, Mondoñedo, Imp. de Antonio G. Redondo y Comp^a, 1886. Consultando a copia parcial en microfilme da publicación que posúe a Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, atopamos que o folletín comezou a publicarse no número 29, de 5 de outubro de 1886. O folletín tamén inclúe un fragmento dun texto de Sarmiento sobre o mosteiro de Samos.
 46. Refírese á antoloxía de A. de la Iglesia, *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, 3 vols, La Coruña, Latorre y Martínez, 1886; vols. III, pp. 213-17.
 47. No exemplar que manexamos faltan as páxinas 57 a 60 (estas incluídas), onde tiña que aparecer a copla 535.
 48. A. López Peláez, *Las poesías de Feijóo sacadas a la luz con un prólogo*, Lugo, Talleres tipográficos de G. Castro, 1899; 165-261.
 49. Sarmiento, M., *Colección de voces y frases gallegas* (edición y estudio por J. L. Pensado), Salamanca, Universidad, 1970.
 50. Sada / A Coruña, Eds. do Castro, 1982.
 51. Sarmiento, M., *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos* (edición de R. Mariño Paz), Santiago, Consello da Cultura Galega, 1995.

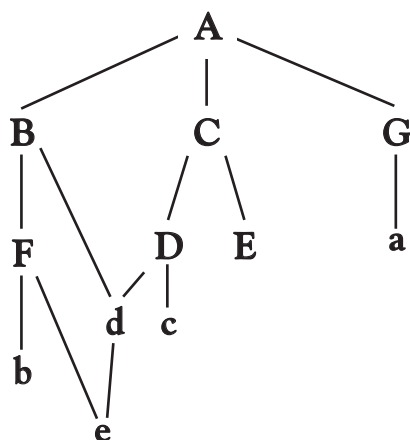

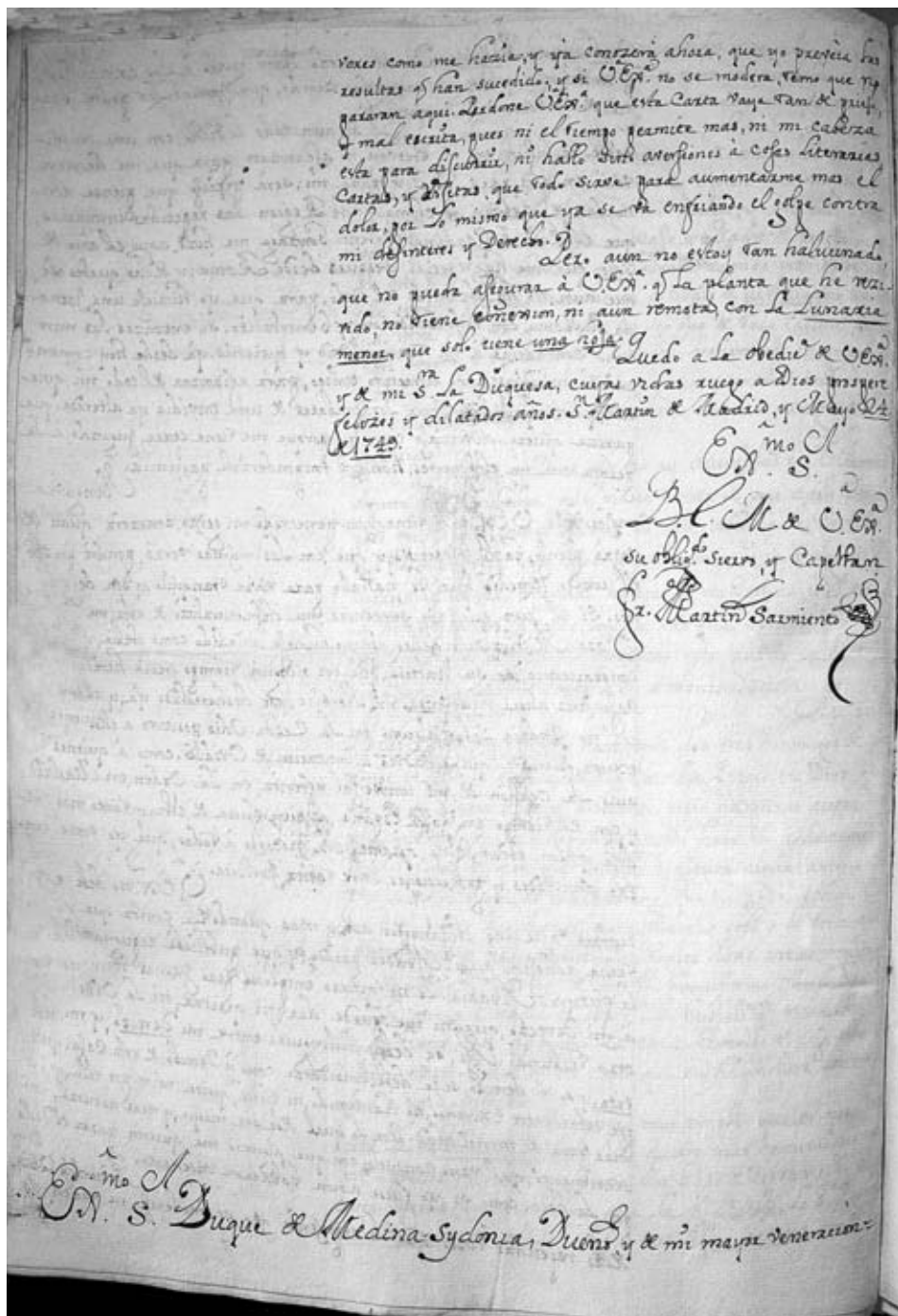
Gráfico 1. Tradición manuscrita e tradición impresa da Colección.

Tradición manuscrita

A: Orixinal autógrafo (1747-1770)	G: Copia Museo de Pontevedra (1827-1831)
B: Copia Álvarez Bañales (1771)	F: Copia Museo de Pontevedra (fins s. XVIII)
C: Copia Medina-Sidonia (c. 1775)	D: Copia Dávila / E: Copia Los Heros

Tradición impresa:

- a:* Edición de J. M Pintos (1859)
- b:* Edición de *El Reparador* (1886)
- c:* Edición de A. López Peláez (1889)
- d:* Edición de J. L. Pensado (1970)
- e:* Edición de R. Mariño (1995)

Fragmento dunha carta autógrafa de Sarmiento ó Duque de Medina-Sidonia,
datada a 24 de maio de 1749 (Colección M.-S., tomo X, fol. 533v).
Por cortesía da Duquesa de Medina-Sidonia e do Consello da Cultura Galega.

320)

Acaba con esta Copla 29. pasando á los Hue-
ros & Antealtars. y á las Huebras & Pez, á los
Huevos & Antealtars. Estos, ó verdaderos, ó á
 mazgil, ó de Cristal, se suelen colocar en los
 altares, y en los Sarmos Chiristós; en especial
 se pinta así el S. Thizito & Buxos. En el
 altar & nra señora, que está en S. Bar-
 tolome & Contervedra, arría colado uno &
 aquellos huevos sobre la cabeza & nra se-
 ñora. Mirete muchas veces, y como el mys-
 terio es la Expectacion, y allí, por eso, lla-
 man á la virgen, nuestra señora de la O,
 hize juizio entonzes como niño, que se lla-
 maba de la O, ó el Ove, que tenía, y or-
 representax el huevo una O. Sugono, que
 los advertidos sabían se llamaba, y lla-
 ma así, por la O á las Antifonas, pero en
 quanto á dar razón de tener el huevo col-
 gado, aun hoy no la daran. Esta costumbre &
 colgar huevos & Antealtars, vino & el Oriente.
 Paulo Lucas refiere que los Mahometanos
 adornan sus Lamparas con ellos. Cuenta
 que quando en Egipto, ha de dexar Mila
 un Chiristiano Egipto, se le pone en fren-
 te en el altar, una Luz en medio de dos
huevos & Antealtars colgados. Dizen aquellos
 pobres Cismáticos, que como los Antealtars
 no empollan sus huevos, sino mirándolos
 & hito en hito, y con una suma atencion,
 alternando el macho y la hembra; se le pre-
 sentan al Sacerdote aquellos huevos, para
 que siempre esté con suma atencion, en
 lo que celebra. Dificulto que esa sea la
 razón, y que sea cierta esa propiedad del
Antealtars. El exemplo á las Lamparas á los
 Mahometanos, medhaze creer, que los Hue-
ros, por ser tan blancos; y si son & Cristal,
 por su transparencia, se aplican á las Luzes,
 para

para que con el reflexo, y de los colores (321)
de la pintura y habra infinitos
de los colores, y de los mismos, y de los
las glorias, y de los colores, y de los
de los colores y diferentes colores.

NOTA General.

Antes de el Mayo de 1753, ya avia escrito Las
1200 Coplas; y otros 40. pteicos y Glof-
sario, sobre Las 30. Coplas de yrimera. Des-
de entonces asta hoy 7 de Mayo de 1761.
ha estado deteniendola esta obra.

El 5 de Mayo de 1754. sali a Madrid a dirigirme a Sa-
lida, en compaña de mi hermano Xavier,
que reside en la villa de Pontevedra.
Hize en Salda diferentes Jornadas; y fui
a Madrid a la Academia de las Ciencias.

El 1755. me fije en Pontevedra con la no-
mina de que el Rey me avia nombrado para
la Abadía de Santa Clara de Pontevedra.
El 1755. sali a Pontevedra para residir
me a mi Celera, a la qual lleve a 27.
de Noviembre de 55. Al 17. de Noviembre para el
para me avia preconizado en Congregacion
por el Rey de España. Lero por Marzo,
de 1756. hize renuncia a la Abadía.

Estuve fuera de mi Celera cerca de 18 meses.
En ese tiempo, recoi infinitas Vozes de Arbores,
y en especial Las de la Flora Natural, y de
Botanica, que no sabia antes. Escribi mas
de 30 pteicos de Botanica, con cada dos. nom-
bres de Arbores, y Vegetables, que vi. y mas de 30
pteicos y otras Vozes de Arbores, y muchas Letras,
de los Animales, y Peces, y de los Conchas,
y Crustaceos, y Insectos.

Con las Coplas y Coloquio. Si aiso prosiguere
dren las Darbados; ya tengo Vozes para formar
le. Ahora me prosiguiendo con el Glofario;
y no sera tan grande como sea Curioso e
instructivo.

CORLA

61.
 Papelanchos queda no embaixo. Por alo
 requenza tanto, que se unixe a alguns d'elles
 Papéis, que se, que se están d'ellos, uno
 u outro; toda la multitud Los escupira y chi-
 flará.
 El S. Samanés, está bueno, pero haze
 días que no le he visto. Como está libre,
 y desocupado, podrá pasar a ese R. Sitio
 quando gustare.
 Aquí estubo una noche, M.
 Clazek, Capitan del Embaxador d'Inglaterra
 Habala de Viena a Londres, y al Ocio de pa-
 so a Seona. Medi un pliego d'ingaca Atlan-
 tica, y d'una Laminas, y d'unos Alfabe-
 tos exóticos. No me espante d'una
 beta Tacotay, le hize ver en mis Papeles,
 que el año d'1718. tenia yo recordos mu-
 chos mas Alfabetos, que los de la Lami-
 na, y le puse sobre mi mesa. Los infinitos
 Autores de donde yo los ara copiado,
 antes que me obligase el Ayuno. Yo ve
 que este trabajo es aun mas arduo, que
 el de la Historia Natural, y así tambien es
 el de la O. E. S.
 Vi con D. Santiago Lofos.
 Saturo, pero para metido y encorrido con un
 caso de Chitoxio, que no me hize caso de el.
 Pero si, que no es Saturo, ni faum, ni
 Lam; sino una especie d' Cerebrillos, o
 Mico, de los mas grandes. Entre los que vie-
 nen a enganar d'los Matritenses, la causa
 de su constancia y agucia es la Historia Na-
 tural de una Doxiquela d'Santaren. Que
 traza d'venir a la O. E. S.
 El Drasilio d'la Africa, y no se escapa
 d'el, o Cynocetale, o Capio, pero no es
 ni Urano utano, ni Quojas mazon. Se yo
 me certifique, que era el Cynocetale; es
 cubria sobre el un papel curioso. La sena-
 lización d'el Cynocetale es, que natural-
 mente esta circunstancia. Tal vez aversiona-
 to. Queda a la O. E. S. cura de rido
 a Dios quade mi. at. Madrid y No. 3 de 1760.
 D. de O. E. S.
 Su humilde Siervo y Capitan
 Martin Sarmiento

Ex. mo. S. Duque de Medina Sidonia. me 8 = 8

Fragmento dunha carta autógrafa de Sarmiento ó Duque de Medina-Sidonia,
 datada a 3 de agosto de 1760 (Colección M.-S., tomo X, fol. 610r).
 Por cortesía da Duquesa de Medina-Sidonia e do Consello da Cultura Galega.

1741.. El Colloquio avia & prossegue con 604 p.
 20. Saltes, yendo a dext. es Las 120.
 Coplas & los 1.ºs. J. Arriola, yendo
 a la izquierda Saltes, avian que no
 entendián. muchos Vozes Saltes, y no
 no hacia algun Comento & Glossario
 & otros. De halle dificultad en darhe
 indio. Me comenza ese Saltes repa-
 dando, palabra por palabra, y frase a
 frase, & a las 1.ºs Coplas, y sob. la ma-
 de la Copla 70. y en el ocupi 57. p.
 gos & Maxima en 1.º Si yess 1.º
 ese Saltes, vera una obra & de
 mas selecta Critica y profunda tra-
 dicion, para desentrañar las Vozes,
 y para Saltes, y muchas Vozes Cas-
 tellanas 57.

1748. D. Joseph Carratal, Secretario & Estado, Voz
 y Voz 1.ºs, & p.ºs, que yo escribi a
 Thelipe 5.º y los enseno a los señores 6.º
 y le mando, que me escribiese, y me
 mandaba en su nombre, que yo me
 encargasé & Ideas, todos los libros
 nos & los que de Palacio. Me ad-
 vicia un Ex.º que los 1.ºs de los
 libros & Coplas & España. Yo me pla-
 ce en un Systema & los libros, que
 presenté en muchos libros, y en
 los señores 1.ºs 25. & los señores, para
 el Cielo & la Capilla 100 p.
 1748. Anos de el Marques & Branda por Es-
 cal a Mexico, me pido la hui-
 se un Catálogo & Libros selectos,
 que no fueren & Canones y & Leyes,
 1748 a 8. & Luis, & p.ºs, y me
 Encomendó, sobre el Ex.º, y me
 Collares, en el Ex.º, y me
 1749 Por el Otono de el Ex.º, y me
 las Sarras en. Doncevedra y se
 echó al Mar. Ex.º 16. p.ºs, y me
 1750.. Comenze a formar, y a escribir el Indice
 Individual de los 605.00 volumenes
 & Libros y algunos mas, que este ano
 & 1767 actualmente poses el Ex.º,
 Es Indize Cuatro, y muy selecto
 tancado, en 50. Libros & Maxima,
 y en 1.º Vozes & Cienetas, y Mate-
 rias. 50
 8. 3. 2.º p.ºs, y me
 1750.

Página correspondiente ós anos 1747 a 1750 do manuscrito autógrafo do Catálogo de los pliegos,
 datado a 28 de novembro de 1767
 (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 17.642). Por cortesía da B. N.

[illegible]

Fragmento dunha carta autógrafa de Sarmiento ó Duque de Medina-Sidonia,
datada a 5 de agosto de 1770 (Colección M.-S., tomo X, fol. 645v).
Por cortesía da Duquesa de Medina-Sidonia e do Consello da Cultura Galega.

A FORMACIÓN DA CONCIENCIA LINGÜÍSTICA DE SARMIENTO

Xosé Luís Pensado Tomé

Este artigo do profesor Pensado, remitido xenerosamente pola súa viúva, dona Enriqueta Ruíz, forma parte dunha serie de inéditos de gran interese que o Boletín acollerá nas súas páxinas en sucesivas entregas. As páxinas que seguen son a primeira parte dun extenso estudio, dividido en tres apartados, co título xenérico de "La formación de la conciencia lingüística de Sarmiento".

Entre o material inédito remitido figura un título *Vocabulario histórico gallego* de indiscutida importancia para a lexicoloxía galega.

Sen gran dificultade pódese rastrexar a través da obra de Sarmiento toda unha problemática, quizais inconsciente, pero sempre operante, arredor da súa historia lingüística.

Céntrase esta sobre un feito cultural de grande importancia: na Galicia do seu tempo quen queira acceder á cultura, dende a mínima aprendizaxe das primeiras letras ata o grao máis elevado da mesma, pasando polo estudio da latinidade, ha de abandonar, necesariamente, a súa lingua propia e aprender a castelá, porque o galego "háblanle todos, así señores como rústicos. Pero en cuanto a la comunicación por escrito, unos y otros, usan el castellano, o afectan lo posible para escribir en ese idioma dominante" (*Memorias*, nº 285).

Fr. Martín fala galego na súa casa, coma seus pais, na rúa cos seus amigos, e ó aprender as primeiras letras xorde o seu primeiro problema, a lingua que ten mamado non serve. Hai que aprender outra, a castelá, e ó ensinala "los más de esos maestros no nacieron en Galicia, ni hicieron estudio de la lengua gallega, y castigan a los niños que suelen alguna voz o frase gallega, coma si dijera una herejía. No he leído semejante barbaridad, obligar a los niños a que estudien una lengua muerta, cual es la lengua latina, por otra que para ellos es más muerta, cual es la lengua castellana, y que olviden la lengua que han mamado" (*Educación de la Juventud*, 187).

Non é necesario probar que Sarmiento foi na súa xuventude un galego falante, así o proban moitas anécdotas das súas lembranzas infantís, que se amosan dabondo nos escritos da segunda metade da súa vida.: o *Onomástico Etimológico* está cheo delas: alí figura aquela de "¿Cal é a tua man dereyta?" e sinalando co índice da man esquerda o dedo da cicatriz da dereita, dicía "Eta" (nº 480); ou estoutra que recorda na longa misa dunha hora que os seus tenros xeonllos tiñan que aguantar na igrexa de San Xoán de Deus de Pontevedra, e que para enganalos botaba os seus ollos polas paredes, rexistrándoo todo e preguntándolle a súa nai: "Mi madre, ¿que quère decire charitas?"; súa nai reprendíao por non atender á misa, pero pouco despois volvía preguntar: "mi madre, ¿qué quère decire humilitas?" (nº 134), ou aqueloutra na que lle preguntan na súa casa quen predicou un sermón y responde: "Predicou un frade de Lérez vestido de branco" (nº 195) ou en fin, aquela expresión de "vamos a armar os panterlos" (nº 205). O mesmo sucede coa *Colección de Voces y Frases Gallegas*, obra de longos anos, alí rebolen as lembranzas galaicas, xa cheas de preo-

cupacións lingüísticas, xa tamén centradas nunha vida devota: na igrexa de San Bartolomeu, encima da cabeza da Virxe colgaba un *huevo de avestruz*, chamábanlle a aquela Virxe, a Virxe da O e Sarmiento dáballe unha axeitada explicación, chamábase así porque tiña un *ovo* na cabeza; o recordo do cura que dicía a misa nos xesuítas, que os nenos chamaban “*o crego Jacinto*”, sêrvelle para dar nome ó de Taboadelo; os medos, compañeiros xa de toda a súa vida, con que de neno o asustaron lémbrense coas “*brujas de Cangas*”; o xogo infantil *rapadiño do cou cou/ pasou polo río e non se mollou*” sen dúbida era unha inocente burla dedicada ós que se acababan de rapar; tamén alí se lembran as primeiras coplas que cantou e as súas aventuras escolares como aquela, froito dunha batalla de pedras, que lle custou a dentadura ó seu compañeiro Xoan de Acuña, e que el bautizou chamándolle “*A Morte Sopitaña*”, alcume que lle quedou toda a vida e co que aparece nas *Coplas*.

A vida e as aventuras da escola tamén as evoca alí; con este motivo aparece o recordo da xerga estudantil de Pontevedra: por San Lucas comezan as clases e con motivo de comentar o nome do peixe *trancho* recorda: “Siendo yo niño era tanta la abundancia que por San Lucas concurría a la Ría de Pontevedra, y por el grande concurso de *estudiantes aldeanos*, a estos llamábamos “*tranchos*”.

Como por unha estraña casualidade os *tranchos* e os *estudiantes aldeanos* pululaban pola semana de San Lucas, estes recibiron o nome daqueles.

Moitas veces tería visto no colexio a chegada da *carabela*, que “significa aquella cesta en que los padres envían todos los sábados a sus hijos aldeanos, que estudian la Gramática en los padres jesuitas de Pontevedra, los alimentos precisos”, e que tanta alegría darían ós pobres estudantes. O nome non era privativo de Pontevedra xa que tamén se empregaba en Santiago de Compostela, entre os estudantes, coa mesma significación e así o usaba J. A. Torrado nun romance premiado no VII asunto das Festas Minervais de 1679: “Donde se gasta e consome/milleiros de *carabelas*/ como cada dia entran/ por esas portas Faxeirás”. Unha variante masculina *carabelo* rexistra J. F. Ayala Manrique no seu *Tesoro de la Lengua Castellana*, ms. “*caravelo*, cesto o canasto, voz que usan los gallegos” (Gili Gaya, *Tesoro Lexicográfico*, s.v.), pero xa con sentido máis xeral.

Recorda tamén que “es vulgar en los estudiantes gallegos, cuando se les pregunta la lección “*esquezeu o se me esquezeu*” por “olvidóseme o se me cayó de la memoria”.

Noutra ocasión advirte que “en Pontevedra se dice *Pedro hizo una godalla* significando que hizo novillos o se escapó de la escuela” (*Conjeturas*, f. 170 r.).

Tamén evoca o “verbo *rañar* en gallego, y es cuando uno toma la lección de *Arte* a un niño, y va haciendo tantas rayas con la uña en la margen cuantos son los puntos que yerra; y así se dice que fulano *raña* mucho cuando toma le lección” (*Onomástico* nº 169).

Episodios da súa propia historia lingüística afloran a cada momento e son moi expresivos para comprender como efectivamente o castelán era “*lengua muerta*” para aquel neno galego; lembremos esta evocación: “tiempo hubo en que, no habiendo yo visto *pavos*, oyendo contar en un cuento que a uno le habían mandado guardar los *pavos*,

entendí que le habían mandado guardar los *pabíos*, que son los cabos de las velas” (*Onomástico*, nº 194). El, falante galego, asocia ó *pavo* castelán co foneticamente máis parecido na súa lingua, o *pavío*. A palabra *cerrijas* é descoñecida en Galicia, e cando era rapaz, ó oír a expresión “*agua de cerrijas*”, supuña que a tal auga era aquela na que os *cerrijeros* caldeaban os ferros; *cerrijero* e *sarralleiro* eran fácilmente equiparables no seu idiolecto, e *cerrijas* analizada nesta perspectiva achegábase á familia do *cerrijero*.

Son estas anécdotas, probablemente, desenganos íntimos, froitos inevitables das esixencias da presión do castelán. Non hai dúbida de que non sería el o único falante sometido a estes erros. Caso parecido é outro que lle contaron: “Acabo de oír a un castellano que estando en Galicia, había oído allí a un chico que estaba voceando para meter en la memoria esto: “*tu mihi dabis poenas*”, “tú me las pagarás”. O chiste estaba en que o rapaz pronunciaba *pagarás* como esdrúxulo. Así repetía mil veces: “*tu mihi dabis poenas*, “tú me las págaras”, “*tu mihi dabis poenas* “tú me las págaras”. A isto engadíase o bordón “ahora, ahora”, di, “*tu mihi, tu mihi*”, “*dabis, dabis*”, “tú me las págaras, págaras, págaras”, etc. ¿É isto exercitar a memoria? ¿Qué é isto senón un arbitrio para trastornar as potencias intelectuais da xuventude, cando están máis aptas para a ensinanza?

“Advierto –segue a decir– que hay expresión gallega casi idéntica con la expresión castellana “tú me las pagarás”, y que no la ignoraría el estudiantillo, pues la oiría a sus padres más veces que quisiera cuando le amenazaban con esta tremenda expresión “*cala que ti más pagarás*”.

¿Pues cómo el chico estudiaba *págaras* y no *pagarás*? Creo que he descubierto la causa. Hay en Castilla la máxima de que en tales y en tales ocasiones nada han de hablar los estudiantes en su vulgar *castellano*, sino en *latín*. En Galicia hay más: y es que cuando hayan de hablar en vulgar los estudiantes, *es delito el hablar en gallego y no en castellano*.

Sábase que los gallegos no entran bien en la pronunciación castellana del *ja, ja, xa, xa*; y que si han de pronunciar la voz *pájaras* como en Castilla, dirán *págaras*. Creería el chico que *págaras* era castellano y así lo estudiaba de memoria” (*Onomástico*, nº 215-217).

É moi importante esta anécdota polo que dela se deduce; o estudante ó ler no seu libro de latín a palabra “*pagarás*”, non pensou no máis elemental, que sería telo asociado significativamente co galego “*pagarás*”; nada diso; veu nada menos que a identificala coa pronunciación que el daba á palabra “*pájaras*”, que a pronunciaría como “*págaras*” a consecuencia de que os galegos dos tempos de Sarmiento tiñan moita dificultade para reproducir o son fricativo velar xordo, iota do castelán. Que tivese caído neste erro era bastante fácil xa que non sabía latín, nin sabía castelán, e tirou polo lado máis difícil tomando como base o substituto máis habitual do iota castelán, o gue fricativo velar sonoro.

Tal feito, mencionado con enorme frecuencia por Fr. Martín serve para demostrar que no galego do seu tempo non había *geada*, xa que se a houbese, non tería a lingua que acudir á substitución do iota castelán polo máis parecido do seu sistema fonemático, o gue fricativo velar sonoro.

Nun traballo noso, que axiña verá a luz, tentamos probar, con máis detalles, que a *geada*, é un fenómeno causado pola presión do castelá sobre o galego; unha protesta contra este primeiro intento de adaptación, frustrado pola burla dos oíntes casteláns, e que, pola presión engadida da lingua dominante, remátase por aprender a articular o iota, pagando como prezo, a creación dunha seguridade articulatoria do gue nativo, resultado da burla coa que se censuraba o primeiro intento de adaptación. O recordo das primeiras substitucións de 'J' por 'G', aínda hoxe presente na xente menos cultivada, provoca que se termine desterrando da lingua tradicional o son 'G' e se substitúa por un iota.

Todos estes episodios da historia lingüística dun galego falante que se ve obrigado a aprender o castelán, non nos cabe a menor dúbida que contribuíron a aguzar a conciencia lingüística de Fr. Martín, deles nace a súa virulenta protesta contra a invasión castelá de Galicia. Protesta que se reafirma co paso dos anos, e sobre todo na segunda parte da súa vida cando volve tomar contacto coa lingua que ten mamado, é dicir arredor de 1745, época da súa segunda viaxe a Galicia, e máis tarde polo 1754, cando realiza a terceira e última. Será a raíz da primeira cando naza nel unha especie de *plan de defensa e ilustración de la lengua gallega*, ó que vai consagrar a maior parte dos seus escritos de inspiración propia, (que como é natural se vían interrompidos polos de encargo ou suxestión allea) e que fundamentalmente son os seguintes: *Colección de Voces y Frases Gallegas* (1746-1770 ou 1771), *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega* (1757-1769, *Elementos Etimológicos según el Método de Euclides* (1758-1766) e o *Catálogo de Voces Vulgares y en especial de Voces Gallegas de Diferentes Vegetables* (1745-1757).

O curioso é que a presión do castelán foi tan grande que como el mesmo nos di: “En treinta y cinco años que faltaba de Galicia apenas había estado tres meses (os tres da primeira viaxe, 1725, de Oviedo a Pontevedra) en aquel Reino, y casi me era ya desconocido el idioma gallego, y sólo me acordaba en confuso de las voces que había mamado” (*Elementos*, BRAE, XV, 672).

Tan verdade era isto que cando no ano 1726 e parte do 27 estivo en Toledo co Padre Mecolaeta catalogando o arquivo da catedral, a pesar de ter nas súas mans o códice toledano de *Las Cantigas* de Alfonso X O Sabio, non o examinou co detemento e afecto que sería de esperar, e el mesmo recorda, na carta ó Padre Rábago que inicia a *Colección de Voces y Frases Gallegas* ou *Glosario*: “dije arriba que no *leí cosa* escrita en *gallego*. Acorde-me después que el año de 727 vi en la Biblioteca de Toledo un códice manuscrito, en pergamino y en folio, que contiene los *Desires* o *Coplas* que hizo el rey don Alonso el Sabio en loor de Nuestra Señora y sobre los milagros que obró con su padre San Fernando. Vi dicho códice, pero como no estaba allí para leer y copiar para mí, sino para coordinar, no puedo decir que le leí.”

A súa primeira viaxe a Galicia do ano 25 non logra espertar a súa conciencia lingüística galaica; primeiramente amósase como curiosidade puramente filolóxica, científica, desapaixonada, despois vai cobrando vigor e o lingüístico acaba por facerse social.

Non ten o menor reparo en confesarllo ó Padre Rábago: “Tampoco había pensado en averiguar el origen de las *voces gallegas* hasta el año de 45, cuando, por una tal cual inclinación anterior a conjeturar sobre la etimología de algunas *voces castellanas*, la extendí sin particular estudio a penetrar el origen de las *voces gallegas* conforme las iba oyendo en Galicia”.

Vemos, xa que logo, a Sarmiento primeiro inmerso no ambiente galego e, despois de 1745, volve somerxerse nel, pero ¿qué sucede entre ambos períodos? ¿Como recibiu Sarmiento o impacto da Corte e o corte que desde o ano 1710 o separa radicalmente da súa primeira lingua? ¿Cómo recibiron a Sarmiento os irmáns da Orde do convento de San Martín? ¿Qué impresión causaría nun medio castelán aquel rapaz de 15 anos?

Algo podemos rastrexar do que foi a súa historia lingüística castelá desde o ano 1710. Alá aparece recordado corenta e dous anos despois, cando a finais de maio de 1758, está escribindo no seu *Onomástico*, un episodio lingüístico que é moi revelador: “es verdad –recorda– que los gallegos rústicos no entran bien en algunas pronunciaciones *moriscas* que hay en la lengua castellana, porque, siendo la lengua gallega labial, no se acomoda el gallego a abrir un palmo de boca y a sacar un palmo de lengua para pronunciar las letras *guturales* que han quedado de los *moros*. Tampoco las *tres* naciones dichas pueden entrar en esas pronunciaciones africanas. Y, con todo, ninguno se ríe de ellos: esa risa está reservada contra los gallegos.

Bien es verdad que los gallegos –segue a decir o beneditino– se podrán reír también de los castellanos porque no aciertan con la pronunciación gallega, la misma que es común a *italianos, franceses, catalanes, asturianos y portugueses*, en especial en las letras GE, GI, *jota* y X. A un castellano que chasqueaba a un gallego porque no pronunciaba “*Gerónimo*” a lo moruno, sino “*Guerónimo*” a la griega, y a la latina, le dije yo que pronunciase a la gallega estas voces, que yo pronuncié antes, “Jorge”, “axenxos”, “San Xenxo”, “Alxóuxeres”, “desejo”. “agergillar”, etc., y todos se rieron de su ineptitud para pronunciarlas.

Hace ya cuarenta y dos años que a otro que quiso reírse de mí, porque su hábito era reírse de todos los gallegos, a causa de la GE, GI, le dejé con un palmo de su boca abierta, probándole que no él sino los gallegos pronunciaban mejor la GE, GI, y le cité el *Arte* de Nebrija. También soltó su ignorante risa al oír cita semejante. Púsele el *Arte* en la mano y le di registrado aquel pasaje en que Nebrija dice que la pronunciación de los castellanos en las sílabas CE, CI y GE, GI es una corrupción, pues se deben pronunciar uniformemente como si fuese con K, v. g. KA, KE, KI, KO, KU; y la G como si tuviese U licuescente: GA, GUE, GUI, GO, GU”, (*Onomástico*, 118-119).

Este episodio parece ilustrar que por 1716, seis anos despois da súa saída de Galicia, aínda Fr. Martín non lograra impoñerse na articulación do iota, e incorría en substitucións coma as de *Guerónimo* ou de *págaras* que xa temos visto.

É moi probable que tampouco abandonase o seu propio acento, xa que adoita facer alusións ás burlas e risas que ocasiona: “El acento y tonillo de los gallegos ha cargado con

el desprecio de todos los que no lo son. Consiento en que no les guste pues también enfada a los gallegos el tonillo de los portugueses, andaluces, valencianos, catalanes, aragoneses, navarros, asturianos y manchegos; y no les enfada el castellano porque no saben cual es” (*Elementos*, BRAE, XV, 456).

Despois da lectura destes recordos de natureza lingüística non resulta arriscado imaxinar como se foi forxando a preocupación constante que pola linguaxe sente Sarmiento. Nela, á parte dunha viva curiosidade por saber o que cada palabra significa –llembrémos a *Charitas* e *Humilitas* que distraen a súa atención na longa misa de San Xoan de Deus- esta sen dúbida se vería presionada pola necesidade de aprender o castelá, lingua para os galegos “*poco menos extraña que la moscovita o morisca*” (*Educación*, 228). E a loita contra o seu substrato galaico obrigouno sen dúbida, para non provocar a risa dos circundantes casteláns, a unha intensificación do estudio de dita lingua, a fin de non soamente non ser censurado, senón tamén para poder censurar a aqueles que non tiñan outro mérito que falar a súa lingua coma papagaios.

A súa pluma, xa antes de saír de Galicia estaba ben exercitada, xa que el mesmo nos recorda que “hasta 1710 escribí muchos pliegos para cosas de mis padres y para la *Gramática* (*Vida y Viajes*, p. 4). O feito amósanos que a cultura do fogar non sería moi grande xa que a pouca que tería Fr. Martín, daquela Pedro Xosé, aínda podía ser aproveitada por seus pais; os pregos dedicados á *Gramática* versarían sobre a latina e a súa tradución ó castelán.

Deixa Sarmiento Pontevedra o 3 de maio de 1710 e entra no convento de San Martín onde profesa o 24 de maio do ano seguinte. En outubro dese mesmo ano sae para o colexio de Hirache onde permanece ata mediados de abril de 1714 en que regresa a Madrid. Dos tres anos de estancia en Hirache estudiando Artes, saen, na súa extensa obra, recordos de tipo lingüístico: desde este, empregando as súas propias palabras: “acuérdome que estando el año de 713 en Navarra, noté que un portugués llamó *nácaras* a las castañetas”, ata toda unha rica serie de palabras dilectais rioxanas que alí aponitou: *andoça* ou *andoza*, *arañones* ou *marañones*, *argamón*, *amostajo*, *ayuco*, *ballueca*, *borros*, *corilos*, *calderón*, *hacer los celebones*, *feldoce*, *handoce*, *gambre*, *lueso*, *livieso*, *murgallo*, *ocetes*, *palera*, *paparrasolla*, *quera*, *talamosque*, *tan*, *yasa*, *xulio*, *rica*, *zaborra*, etc.

Toda esta serie, e moitas outras, que aparecen nas *Conjeturas* ou no *Glosario*, inducen a pensar que xa por volta de 1713 tiña o autor a preocupación lingüística ben arraigada, e senón ós seus papeis, á súa feliz memoria, daba o coidado de anotar toda palabra descoñecida, para logo sometela a estudio.

“A mediados de abril, salí de Hirache para volverme a Madrid. Y a principios de octubre salí de Madrid para el colegio de San Vicente de Salamanca, a estudiar la Teología (*Vida y Viajes*, p. 5).

A súa vocación fai que se dedique á copia de alfabetos durante o verán madrileño, alternando con este traballo un proxecto de dicionario grego, latino e castelán.

O manuscrito de *Vida y Viajes Literarios* ofrece nesta pasaxe pertencente á redacción do P. Xosé de Goyanes un evidente erro como imos ver. Di: “Entonces aun no tenía yo barbas cuando tenté hacer un vocabulario etimológico de las lenguas latina, gallega y castellana. En este año compré la *Universa Grammatica Graeca* de Clenardo con Autesigmano, Alejandro Scoto, etc. impresa en León en 1593, que a la verdad es un tesoro. Yo poseía el Calepino de Paseracio, pero echaba de menos un diccionario griego, ¿Que hice?, dividí en diferentes clases las diferentes terminaciones de los verbos griegos con un latín. Sé que estos papeles no los arrojé a la calle, pero no sé en donde están. Pero aquel pueril trabajo mo tuve quien me lo sugiriese ni quien me lo enmendase. Y ahora reflexiono en lo que entonces ejecutaría gustoso, si hubiese director competente y que contemplase mi curiosidad”. (*Vida y Viajes*, Edic. Viñas Cortegoso, pp. 6-7).

Compulsada esta pasaxe coa redacción doutra similar dos *Elementos Etimológicos*, quedamos sorprendidos pola semellanza, e moitos nos tememos que as variantes do texto de Goyanes non sexan máis que extractos das noticias biográficas con que Sarmiento adoitaba adornar os seus traballos. É ben evidente que o texto anterior é o desta pasaxe: “Aun no tenía yo barbas cuando tenté hacer cosda semejante. El año de 1714 compré la *Universa Grammatica Graeca* de Clenardo con Antesignano, Alejandro Scoto, etc. impresa en León en 1593 que, a la verdad, es un tesoro. Ya poseía el calepino de Passeratio, pero echaba de menos un Diccionario Griego. ¿Pues qué hice? Dividí en diferentes clases las diferentes terminaciones de los verbos griegos. Tomé el Passeratio y, repasándole todo, iba entresacando los verbos griegos. Los iba colocando en papeles aparte, según las clases correspondientes, comenzando por los verbos griegos con su latín. Para aquel pueril trabajo ni tuve quien me lo sugiriese ni quien me lo mandase. Y ahora reflexiono en lo que entonces ejecutaría gustoso si hubiese director competente y que contemplase mi curiosidad.” (BRAE, XVII, 733).

Segundo o primeiro texto, no ano 1714 Sarmiento entretíñase preparando un Vocabulario Etimolóxico das Linguas Latina, Galega y Castelá. Isto é desmentido polo propio autor que nidiamente advirte na Carta a Rábago, antes citada, e noutras pasaxes da mesma *Vida y Viajes*, polo tanto hai que concluír que o responsable do erro é o propio P. Goyanes. El amañou á súa maneira a pasaxe dos *Elementos*, que está integrada dentro dunha exhortación ós seus paisanos para que fagan un vocabulario latino-galego-castelán, e dilles que non é cousa difícil xa que cando aínda non tiña barbas xa tiña el feito cousa semellante. Goyanes substitúe pola súa conta a frase “hacer cosa semejante” por “hacer un vocabulario etimológico de las lenguas latina gallega y castellana, que evidentemente está en contradicción co que segue a continuación. Nótanse tamén erros de lectura como “Autesigmano” por Antesignano” e supresións como “Tomé el Passeratio, y, repasándolo todo, iba entresacando los verbos griegos”. Isto obríganos a restar bastante fe á suposta autobiografía de Sarmiento, que Viñas Cortegoso suxire, con reservas, que poida deberse a unha segunda redacción do manuscrito de Ourense que debemos a

Goyanes. Custa traballo supor que Sarmiento, ó redactala tivera empregado as mesmas palabras que utiliza na pasaxe dos *Elementos Eimolóxicos*, e moito menos admitir que Goyanes completou a copia orixinal con pasaxes autobiográficas que tiña lidos na súa obra.

En consecuencia, para nós, no que Fr. Martín se ocupaba no verán de 1714 era en copiar alfabetos, ler na biblioteca de San Martín, e divertirse en formar un diccionario grego.

En outubro do mesmo ano vén a Salamanca para estudar teoloxía e permanece no colexio de San Vicente ata principios de xuño de 1716. Alí, entre os seus divertimentos filolóxicos, menciona a copia de corenta alfabetos orientais tomados de Ambrosio Theseo. Da súa época salmantina afloran, á parte da súa visión da Universidade, francamente negativa, recordos filolóxicos, tanto nas *Conjeturas* coma no seu *Glosario* e nalgúns outras obras; falando do río *Alberche* advirte “en Salamanca llaman así al arroyo que pasa por el lugar” (*Conjeturas*, 38 v.), o nome do “*Teso*”, “paseo de Salamanca en donde se hace la feria. Covarrubias dice se llamó así porque nunca se rompe el terreno y siempre está *tieso*. No creo tal cosa; llámase *teso* porque está en alto y es como un altozano”.

Cando volve a Madrid, pasa o verán na biblioteca do convento, e en novembro parte como pasante ó colexio de Eslonza; da súa estancia alí tamén nos deixou recordos filolóxicos, o máis curioso, e que completa unha pasaxe de Feixoo, é o do asno *Julio*: “Téngase presente la graciosa historia, que el Ilustrísimo Señor Feijoo pone en su *Teatro Crítico*, de aquel pollino del monasterio de S. Pedro de Eslonza, colegio de Pasantía de monges benitos, y al cual llamaban *Julio*. El llamar siempre *julio* al pollino manso que tenía el colegio para ir a León a buscar las cartas, etc., prueba que *julio* no significaba persona sino *cabestro*. Siendo colegial el dicho señor Feijoo, se llamaba *julio* el pollino actual, y ya venía por tradición ese nombre. Casi veinte años después, cuando yo fui pasante en dicho colegio, también se llamaba *julio* el pollino sucesor; y así se fue continuando hasta que no sé quien comenzó a ponerle otro nombre muy impropio para borrico, y muy ridículo para el empleo.

Se debe pues restituir el nombre de *julio* al pollino que al presente es, o en adelante fuere en dicho colegio. Se le debe rectificar su ortografía, escribiendo, no *Julio*, que no viene al caso, ni al borrico, sino *xulio*, que viene clavado al borrico y empleo, como a sus antecesores. Y que se le quite el *don*, pues ni sus antepasados le han tenido, ni él le debe tener. *Julio* a secas se llamaba en mi tiempo, *xulio* a secas se debe llamar, de aquí en adelante, y escribirse así, pues la S de su raíz *subula*, es de las sibilantes, que se transforman en X, y jamás en J” (*Glosario*, f. 348 r.-349 r.).

Este ilustre burro, do que Feixoo (*Racionalidad de los Brutos*) nos recorda os seus feitos e Sarmiento o seu nome, tiña o costume de escapulirse da corte, e abrir a súa porta se non a pechaban ben, os xoves, para non ter que ir a León, cousa que non facía os demais días de semana. (BB. AA. EE. LVI, 136 b.).

Alí mesmo oe dicir que nun documento do dito mosteiro figuraba unha estraña cláusula: “Pónese en él una gallina de renta, pero con la calidad que no diga *pi ni clo*; esto es:

ni tan pequena, que aun píte, como pollita, ni tan añeja, que ya *chuequee* o *cloquee*, como gallina caduca” (*Glosario*, f. 275 v.) A anécdota repítese no *Onomástico*, pero con máis claridade: “he oído que en un instrumento de tierra de León, se pone de renta una gallina que no diga *pímelo*. Todos extrañaron la voz, hasta que uno leyó *pi* ni *clo*, y la entendieron todos.” (nº 68). Outro recordo desa época aparece en *Conjeturas*: “estoy en que hacia Eslonza se llama *estojo* y no *destojo*, cuando en las fiestas se mata una o dos vacas y se reparte a los cofrades como en rifa a quien dé más para el santo” (F. 160 r.).

A súa estancia en Eslonza durou tres cursos, ata o ano 1720, regresando nos veráns a Madrid; alí familiarízase co dialecto vivo leonés, e unha longa serie de palabras leonesas que cita nas *Conjeturas* de seguro foron aprendidas nesta época; aínda que non hai que esquecer que os seus itinerarios de viaxe por terras de León, camiño de Galicia e volta cara a Madrid, ofrecen apuntamentos de voces que ía oíndo, sobre todo de plantas e topónimos.

En novembro de 1720 parte para Asturias para explicar Teoloxía no convento de Celorio. Reside en Asturias cinco anos: desde que chega ata maio de 1723 en Celorio, a partir desta data, en San Vicente de Oviedo. Deixa Asturias en xuño de 1725 e parte cara a Pontevedra para despedirse da súa nai, pasando por Ribadeo, Mondoñedo, Betanzos, A Coruña, Santiago; está de regreso en Madrid o 27 de outubro. Da etapa asturiana quédanos unha boa cantidade de noticias moi interesantes, xa que ás veces son as documentacións por el subministradas as primeiras mencións das palabras. Recordemos soamente as que comenta nas *Conjeturas*: *jana*, *capudrio* ou *capudre*, *bodones*, *bárgano*, *bas-tranca*, *copín*, *compango*, *codoxo*, *churumba*, *escovio*, *esquirol*, *farrapas*, *ganzo*, *catacho*, *galerna*, *sallo*, *lapa*, *Langredo*, *llobina*, *leocántaro*, *erbedo*, *macona*, *tarriello*, *mangre*, *Obona*, *Oviedo*, *osas*, *Ozero*, *alforxones*, *piorno*, *tocho*, *picatosta*, *torga*. Hai bastantes máis no *Glosario*, no *Onomástico* e noutras obras súas. A isto temos que engadir a lectura dos documentos medievais: en Oviedo le o *Becerro de Don Gutierre*, segundo cita na voz *anubda* das *Comjeturas*, e moitos outros instrumentos nos que fundamenta as súas etimoloxías.

Desde o 27 de outubro ata comezos de febreiro está no convento de San Martín de Madrid, alternando as súas lecturas de varia erudición con papeis satíricos, e entra en contacto cos falsos Cronicóns. A primeiros de febreiro marcha co P. Mecolaeta a Toledo para catalogar o arquivo da catedral, alí pasa 15 meses e entrambos redactan un *Índice del Archivo* e outro da *Biblioteca de Manuscritos*. Desta época proceden abundantes mencións léxicas de voces peculiares da rexión: *alnafe*, *alkana*, *alaxor*, *apelde*, *almelga*, *buzonera*, *cahiz*, *cigarrales*, *cuca*, *migeros*. Unha parte destas palabras foron oídas, outra parte recollidas na lectura dos instrumentos, entre os que figuran os *Fueros* da cidade e o manuscrito do *Libro de Buen Amor*, segundo advirte en *Conjeturas* con motivo da palabra “guliarra”: “en Toledo leí la voz *guliarra* por zorra, en un poema castellano antiguo sin principio. Coloquio entre Carnal y Cuaresma del Arcipreste de Hita.”. É dicir, por volta de 1726 ou 27 xa Sarmiento coñecía o poema do Arcipreste de Hita, na versión do ms. Gayoso, catro anos antes que L. J. Velázquez publicara as primeiras noticias modernas

sobre esta obra nos *Orígenes de la Poesía Castellana*, que lle foran comunicadas por una “persona muy docta” pero que non tiña consultado outro manuscrito que o de Gayoso.

Hai que recoñecer que por entón os intereses lingüísticos de Sarmiento eran puramente casteláns, xa que, como temos dito, deixou un pouco á marxe da súa curiosidade o códice das *Cantigas*, pero non, en cambio, este do Arcipreste. Ben é verdade que o seu estado de desorde puido inducilo a ler con máis coidado para adquirir exacta noticia do seu contido, e a partir de aquí que tivese reparado no seu rico léxico.

Á volta de Toledo establécese Sarmiento definitivamente en Madrid e entra na defensa do seu mestre Feixoo, atacando a don Juan de Lesaca, médico toledano, impugnador do tomo primeiro do *Teatro Crítico*. En Toledo respondeu a este ataque co seu *Martinus contra Martinum* escrito a finais de 1726 sen ter presente libro ningún. Deste traballo di unha nota da mesma letra do copista da Colección Dávila: “Este papel está lleno de insulsece, dichos helados, poco moderados y sin nada de instrucción. Su estilo es plebeyísimo, como por lo común es el del P. Maestro.”

Precisamente por esta mesma razón, constitúe para a lingüística un excelente material de estudio da fala vulgar e do libelo no século XVIII.

No ano 28 xa está convertido en corrector dos tomos de Feixoo e en apoderado na Corte para toda clase de problemas que presente a impresión.

Dous anos máis tarde é cando se produce esa inclinación definitiva cara ó estudio das etimoloxías como único e definitivo camiño para a exacta interpretación e comprensión do léxico castelán: “Por este tiempo -1730- pensé dedicarme a las etimologías, en general, y en especial a las voces castellanas difíciles. Tomé veintitrés pliegos de marquilla en cuarto. A cada uno puse una letra del A. B. C. Y en él iba colocando las voces castellanas y como iban saliendo; y allí apunté mi conjetura para su etimología. Me será fácil escribir muchos tomos, pues tengo entresacadas muchas voces de muchos libros que he leído *de verbo ad verbum* (*Vida y Viajes*, p. 13). Case con estas mesmas palabras recorda nos *Elementos Etimológicos* a súa xa afastada inclinación vocacional: “por los años de 1730 descubrí en mí un genio dedicado a etimologías. Y así fui juntando más de treinta pliegos con voces castellanas distribuidas en pliegos por el A.B.C., pero todas las voces eran castellanas. Después di en juntar muchas voces gallegas con sus etimologías. Desde entonces acá escribí muchos y diferentes papeles a varios asuntos y hice dos jornadas a Galicia, en donde recogí muchas voces gallegas puras, porque allí tomé por asunto hacerme cargo de los nombres gallegos de las cosas de la Historia Natural y con la etimología que se me ofrecía de pronto reduciéndolos a la lengua latina” (BRAE, XVII, p. 734).

Non hai que esquecer que o ano 1726 sae o primeiro tomo do *Diccionario de Autoridades*, e é moi probable que pola mesma época fose Sarmiento facendo anotacións ou *Reflexiones sobre el Diccionario de la Lengua Castellana que compuso la Real Academia Española en el año de 1726*, publicadas por J. P. na BRAE, XV, 23-38. Para Gesta y Leceta o

escrito non é de Sarmiento; a razón do rexeitamento é evidente se se sabe que cando o autor escribiu o seu *Índice* o omitiu indebidamente xa que figura no tomo II, 2ª parte fols. 43 r. a 60 v. e atribúe ó comentario sobre *La Gran Conquista de Ultramar* os fols. 31 a 60, cando en realidade soamente abarca ata o 42 v.

Ó ver Gesta y Leceta a copia da Real Academia Española, que falta no seu *Índice*, rexeita a paternidade da obra. Nestas reflexións fanse frecuentes alusións a usos toledanos: advirte que *albanega* non é anticuado, úsase en Toledo, que *alfirez* tamén se usa alí, que na citada cidade existe a fonte das *Ciciones* (sen dúbida porque a súa viaxe estaba recente. Hai alí ideas un tanto estrañas, se a pasaxe non está viciada, vistas dende as últimas perspectivas do autor que evolucionan moito con respecto ás primeiras, por exemplo o reparo á plana 45 que di así: “Hay argumento fuertísimo en las voces españolas indeclinables, en los artículos y en las terminaciones que el *fundamento de la lengua castellana no es latina, aunque de esta se hallen muchísimas voces y aun artículos de la gallega son los menos que los de la griega*” BRAE, XV, 23). Sen dúbida se debe a que Sarmiento se atopa baixo a influencia da lectura recente (de 1715, Beroso, e de 1725 Miguel de Luna) dos falsos cronicóns. Unha visión retrospectiva de moito máis tarde recorda que polo ano 1725 en Pontevedra, con palabras do autor, “vi allí el libro de Miguel de Luna; de él no tenía aún la más mínima noticia. A poco que leí de él, no pude contener la risa, escarmentado ya, y bien, del petardazo que diez años antes me había pegado el Beroso y demás canalla de libros, que me había fingido Annio Viterbense, y de vuelta a Madrid leí en D, Nicolás Antonio el juicio que hacía de este infame impostor y de su tomo” (*Vida y Viajes*, pp. 10-11). Anos despois recordará tamén as ideas de Miguel de Luna: “creían que en España, y por lo que toca a Andalucía, era vulgar el idioma castellano de hoy, y la lengua arábica de Meca, que es hasta donde pudo llegar su majadería.” (*Educación de la Juventud*, 236).

Por influencia desas lecturas, aínda non rexeitadas decididamente, explicaríase o reparo que comentamos, escrito pouco despois da saída do tomo primeiro do *Diccionario*. Os comentarios e reflexións foron medrando a medida que ía saíndo a obra e chegan ata a letra ‘G’, é dicir o tomo III (1732).

Tamén o argumento de que o artigo galego procede do grego, non desaparece da mente de Sarmiento ata polo menos despois da segunda viaxe a Galicia (1745) debido á lectura dos documentos medievais que lle fixeron evidente a súa orixe. Abonda comparar o dito aquí con esta pasaxe da carta a Terreros: “de los griegos no han quedado monumetos inconcusos, excepto tal cual voz, y algún nombre de monte, río o lugar” para darse conta de cómo evolucionou o pensamento do autor.

O repaso da plana 60 sobre que as regras das etimoloxías “debían fundarse en los órganos, semejantes o desemejantes, con que cada letra se pronuncia” (BRAE, XV, 23) é un principio que repetirá frecuentemente ó longo das súas obras etimolóxicas.

O feito de que Sarmiento esqueza este primeiro borrón de observacións lingüísticas, pode deberse a que o repudiara conscientemente ou, pola súa pouca importancia, que o

tivera omitido por consideralo de pouco interese. Coidamos, pola nosa parte que é o primeiro intento de penetrar nos estudos etimolóxicos, e encerra un importante testemuño da súa evolución mental neste dominio. A integración do mesmo dentro do ms. da Real Academia Española, que contén obras lingüísticas de Fr. Martín, temos que explicalo como procedente dunha fonte mellor e máis fiel que a copia da *Colección Dávila*. Abonda con advertir que no texto dos *Elementos Etimológicos* que alí figuran, aínda se conserva a numeración de parágrafos orixinal, que copias aparentemente máis fidedignas como as xa citadas, no se preocuparon de conservar.

Polo ano de 1730 comeza a escribir as súas *Conjeturas* que chegaron a nós pero que, podemos asegurar, cunha redacción ben distinta da que nos di o autor que tiña no seu principio, xa que nela soamente se incluían voces castelás, e a que hoxe temos, inclúe xa voces galegas, topónimos, curiosidades de varia erudición, alusións a escritos tardíos, etc.

Isto implica supoñer que o autor ía suprimindo, engadindo, retocando continuamente a súa obra, que está xa moi diferente do que sería nun primeiro momento. É moi probable que o núcleo e pensamento orixinal da mesma resida precisamente nestas *Reflexiones sobre el Diccionario* que logo foron postergadas.

A década de 1730 a 1740 está ocupada, case toda, polos problemas relacionados coa defensa e publicación das obras de Feixoo. A *Demostración Crítico-Apologetica del Teatro Crítico Universal* é do ano 1732. Nesta obra aínda non pode dicirse que a preocupación etimolóxica domine, anque xa se atopan algúns vestixios: *lareyra*, *hablar ad Ephesios*, nomes da *balea*, da illa de *Hierro*, etc.

Nesta última advirte: “No apruebo la ignorante satisfacción de aquellos, que oyendo etimologías, que no entienden, suelten la carcajada; pero se debe soltar la irrisión cuando se quieren introducir etimologías visiblemente quiméricas” (I, 107). Busca Sarmiento o nome que Plinio lle dá a unha das Illas Canarias, que é *Junonis Insula*, en Ptolomeo *Heras nesos*. Sobre este *Heras* ou *Hera* “se descubre la etimología fundada en las leyes, que se observan cuando una voz griega o latina se introduce entre las castellanas. Permite la *Analogía* que la E se transmute en IE: v. g. De *centum*, *tento*, *vento*, *terra*, *metu*, *hedera*, etc., decimos *ciento*, *tiento*, *viento*, *tierra*, *mielo*, *hiedra*. Ya tenemos de *Hera*, *Hiera*. También permite que la R se doble: v. g. De *Ario*, *Saraceno*, *parrocho*, *serare*, *morio*, *capparis*, etc., decimos *Arrio*, *sarraceno*, *parroco*, *cerrar*, *morrión* y *al-caparra*. Con que ya hemos sacado que la voz *Heras* o *Hera* pudo pasar sin violencia a pronunciarse *Hierra* o *Hierro*. (I, 711).

Vemos polo tanto que xa polo 1730, ten Sarmiento aprendidos dous dos fundamentais principios etimolóxicos: que as regras das etimoloxías están fundamentadas “en los órganos semejantes o desemejantes con que cada letra se pronuncia” e aqueloutro de que hai unhas leis que se observan nas transmutacións das palabras latinas ou gregas que pasan ó castelán.

Sen embargo non pode dicirse que por esa década a súa vocación lingüística domine sobre o principio da varia erudición que o domina.

Aínda a primeira metade da década seguinte, 1740-1745, responde a unha vocación indecisa pero xa inclinada cara ó lingüístico. É a época das *Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas Españoles* (1741-1745). A investigación histórico-literaria fai que se introduza na lectura e na interpretación dos textos antigos e ábrelle unha nova vía de penetración no coñecemento da lingua castelá. Esta abordarámosa en estudio á parte, por agora abonda con indicar que a preparación das *Memorias* foi de importancia capital para contribuír a ensanchar o coñecemento da lingua castelá medieval e por medio dela ilustrar a moderna. Esta non deixaba de ser un obxectivo de observación continua no autor. Xa o temos visto recollendo palabras da Ríoxa, Salamanca, Eslonza, Asturias, Toledo. A Corte non se escapaba, pola súa linguaxe, ó seu estudio. Desde os “tonillos” dos seus pregoeiros, lembremos aquel que por 1730 pregoaba *alcarropones y aceitunas* e que soamente con oído descubre que era moro converso (*Elementos Etimológicos*, BRAE, XVI, 374) ata a anécdota sobre a palabra *garrochón*, que nos fan ver ó home preocupado por observar o fenómeno da linguaxe cotiá: “Pondré un ejemplo en una nueva voz que ha poco se introdujo en Madrid y ya está extendida por toda España, por boca y por escrito. Esta es la voz *garrochón*, que en la más moderna significación usual no tiene más antigüedad que la de veinte años. Introdújose a los principios de la nueva fábrica del Real Palacio, para despreciar a los pobres *manchegos y manchegas*, que a causa de la langosta y de el hambre se refugiaron en Madrid. Antes de ese tiempo era inaudito llamar *garrochón* a un manchego. Después acá es demasiado lo que ha cundido ese áspero epíteto y creo será eterno. Es fútil, ridículo y nada sólido lo que ha motivado el llamar hoy a todos los manchegos *garrochones, garrochonas*, y con sus aumentativos y diminutivos, *garrochoncitos y garrochonazos*. También he oído llamar al país de la Mancha el *país de la garrucha* (*Onomástico*, 42). A acepción, que nós saibamos, non ten sido recollida nos dicionarios, quizais por aldraxante para os manchegos; non obstante non pode negarse a súa veracidade, e Sarmiento pretende sinalar a súa orixe: “Cuando por los años de 1738 se inundó Madrid de pobres manchegos, por malicia o por necesidad, uno de ellos hurtó una *garrucha* para subir piedras. Un castellano que se halló presente le improperó con *daca* la *garrucha*, y por ser más breve le llamó *garruchón*. Gustó a los circundantes el apodo, y desde entonces se introdujo llamar *garruchón* a todo *manchego*. Hoy se llama *garrochón*, pero mal. Ha de pronunciarse *garruchón* pues el hurto no ha sido de *garrocha* sino de *garrucha*. Véase aquí el ningún fundamento sólido que he precedido, para llamar a los manchegos, y aun a los del arzobispado de Toledo y del obispado de Cuenca, *garrochones* o *garrochones*.”

Si los primeros a quienes llamaron *garrochones* no se hubiesen dado por sentidos, y no se hubiesen considerado como *toros agarrochados* con aquel mal aplicado dicterio, no hubiera el dicterio, apodo o chanza pasado adelante. Comunicóse la voz a los niños, a los ciegos y a los entremeses de las tablas, y ya será indeleble de la memoria. Y los futuros usarán la voz *garrochón*, sin entenderla, como nosotros usamos hoy muchas voces

que, ni sabemos su origen ni su fijo significado” (*Onomástico*, 60-61). É moi posible que o aldraxante epíteto non tivese esta orixe pero non parece improbable que esa fose a explicación que se daba por aqueles tempos.

As voces infantís, as aldraxes, as voces deshonestas, todo atopa acollida nas observacións de frei Martín. Para el todas as voces son iguais, non se deixa levar por falsos pudores, o uso e o estudio etimolóxico dignifican as palabras. E explícanos, xa que logo, os eufemismos infantís de *polla*, *pollita*, *pajarillas* e tamén o *mazmarrillo* de Nebrija.

Pero alternando con esta preocupación constante en observar a fala viva, xorde pola década do 730 outra preocupación de orde lingüística nacida como consecuencia da polémica arredor do *Teatro Crítico*.

Daquela é cando se dá conta de que unha boa parte das críticas honestas, e non as malévolas, feitas á obra de Feixoo proceden de que os lectores non dominan nin coñecen a lingua castelá dos libros, e non se recata de dicilo na portada da súa *Demostración*: “por no haber entendido hasta ahora la conexión y obvia significación de las voces”.

Hai unha pasaxe moi expresiva do pensamento do beneditino sobre este problema de comunicación da cultura. Entra nela, coma sempre, unha circunstancia persoal: “A un amigo mío castellano, y que profesaba una de las tres facultades mayores, di mis dos tomos de la *Demostración Crítico-Apoloética* para que los leyese. Leyó algo. Pero quedé aturrido cuando, viniendo a mi celda, me dijo que no entendía muchas de las voces que yo usaba. Díjele que fuese apuntando en un cuaderno las voces que no había entendido, como las iba leyendo, que yo se las explicaría con extensión y claridad.

Doblóse mi aturdimiento cuando leí en el cuaderno las voces que no había entendido. No hablo de las que eran propias de alguna facultad, o de erudición poco trivial, sino de las que yo jurara entendían todos los castellanos, y que por eso las había usado. Entonces, haciéndome juez de mí mismo, sentencí que mis dos tomos tenían muy poco del idioma castellano verdadero, y que sólo hablaba en ellos el híbrido castellano de la moda, que se escribe y no se habla, y que si se lee en algún concurso de castellanos y puros romancistas todos se quedan en ayunas”. (*Onomástico*, 352-353).

Na lectura das diatribas contra do *Teatro Crítico* adquire esta convicción. Na súa propia obra, quizais pouco despois de publicarse, experimenta unha vez máis, e por parte dunha persoa culta, a incomunicabilidade científica pola ignorancia nos lectores da lingua castelá y por iso sentencia tan duramente a súa linguaxe e fai un implícito propósito de escribir en castelán vulgar.

Isto mesmo nos confesa noutra ocasión: “Estoy en que el atraso de la literatura en España procede de que los más estudian en lengua que no entienden bien, y que se contentan con saber trescientas o cuatrocientas voces no más. La ciencia es infinita, también debe ser infinita la extensión de la lengua que debe jugar con ella. El castellano que sigue las letras, pregúntese a sí mismo, cuanta es la cosecha de voces castellanas que posee” (*Educación de la Juventud*, p. 188).

Calquera que tivese que aprender a lingua castelá se decatara de que a maior parte dos casteláns ignoran o seu propio idioma e teñen tan pouco coñecemento da súa riqueza léxica que os incapacita para o recto comprender dunha obra escrita nese idioma.

Vexamos como o P. Sarmiento ten adquirido ese dominio da lingua castelá, a dos libros e a da conversación; unha vez máis fala pola súa experiencia: “Los hombres no se entienden ni se comunican por conceptos como los ángeles, sino con voces que a ese fin inventó “ad placitum” la sociedad humana. Así, el que no tuviere idea del significado que, como a su signo, corresponde a tal voz, queda incomunicable con los eruditos, y estos quedan incomunicables con él, sea por vía de libros o por vía de disputa o de conversación familiar. Yo tengo la costumbre de manifestar en las conversaciones mi ignorancia. Si en ellas oigo alguna voz que no entienda yo soy libre en suspender la conversación hasta que me explique el verdadero significado y yo quede enterado de él. No sé si es impulso natural de no querer oír voces que no entienda del todo, o si es resultado de la costumbre que he tenido y tengo de no leer libro alguno cuyas voces, para mí nuevas, no procure entenderlas antes por medio de algún diccionario o castellano o latino.

Siguiendo este utilísimo método he notado, así en los libros como en las conversaciones, que muchos, que escriben y hablan, no tienen idea del significado de las voces que usan. Pondré un ejemplo verdadero que aturdirá a todos. Estando yo en conversación con un sujeto castellano de mediana capacidad y de alguna lectura, y con el cual había vivido y comunicado en esta corte más de treinta años, le oí la voz *rana* en una expresión a la cual repugnaba el significado de *rana*. Creyendo que esta voz tuviese dos significados le pregunté “¿Qué entiende usted por la voz *rana* en esa expresión?”

Díjome que por *rana* entendía, y había entendido siempre, un animalejo como un dedo, sin piés y con cabeza grande y cola larga, el cual se ve en tropa con otros en las lagunas. Poco tardé en observar que hablaba del *renacuajo*. Preguntéle aturdido: “Pues, señor, ¿qué juicio hacía usted cuando leía y oía las ancas de *rana*, siendo así que esa voz *rana* en su idea no significa animal con pies? ¿Cómo componía el atributo de *cantar, saltar*, etc.?” No respondió sino que en su lugar la *rana cuadrúpeda* se llamaba *sollanco*, y el animalejo sin pies se llamaba rana”. (*Notas al Priv Ordoño II*, pp. 348-349).

Os libros primeiro, as conversacións despois, son as indeclinables etapas por onde ten que pasar esa preocupación do autor de aprehender o castelán e que o leva indefectiblemente polos camiños da lingüística. É a carreira que se inicia naquel *¿Qué quiere decir charitas?* E que se continúa por toda a súa vida. Pregúntalle primeiro a súa nai, pregúntalles despois ós libros, pregúntalles ós dicionarios (que sempre di que lle quedan diminutos en castelán), pregúntalle, en fin, a toda persoa que se comunica con el.

O suxeito castelán aquí aludido sería sen dúbida un montañés, de San Vicente de la Barquera, xa que en *Conjeturas* (fol. 311 v.-312 r.) recolle a palabra: “*Sollanco*. Llanan así (o *sollaco*) en la marina de San Vicente de la Barquera a la *rana*”.

A anécdota é moi significativa e axiña chega o momento en que “cansado de preguntar a quienes no me sabían responder, determiné responderme a mí mismo, consultando libros para lo material de la voz y para lo formal del significado (*Elementos*, BRAE, XV, p. 672).

O peor é que vai descubrir que nin sequera os libros poderán responder á súa insaciable curiosidade. Pronto vai atopar o mellor libro. Achégase unha nova crise e un novo paso cara a lingüística. A crise empeza en canto a súa curiosidade penetra nos dominios da Historia Natural, aí nin os libros valen porque son poucos e moi malos, non serven máis que para armar confusións. Recordará algún día aquel estado de ánimo: “Por los años de 44 tenía la cabeza llena y atestada de nombres, pero sin poseer las ideas de las cosas. Sólo sabía las voces, y hablaba de ellas como un papagayo, y suspiraba no poco por ver los significados” (*Onomástico*, 188). Xa antes –dinos–: “Era mucho el gozo que me causaba el tropezar con una voz castellana o latina cuyo significado penetraba, aunque no palpase la cosa, y con más especialidad si la cosa pertenecía a la Historia Natural”.

Este gozo e eses suspiros pronto se van dilatar e acougar, achégase o ano 1745, o 9 de maio marcha ó Capítulo Xeral da Orde en Valladolid, e de alí a Galicia. Vai ben preparado, dínolo el mesmo: “Tomé y llevé conmigo un libro en cuarto y en blanco, para ir escribiendo en él mi *Diario de todos mis Viajes*. Apunté todos los lugares por donde pasaba y todas las inscripciones con que tropezaba. También apunté todos los vegetables que veía, con sus nombres gallegos de frutos y frutas, todos los pescados, conchas y mariscos. Todas las aves y animales. También me fecundé de muchas voces gallegas vulgares y el *Diario* ocupó veinte pliegos. Y ocupé otros veinte pliegos en cuatro cuadernos de las voces gallegas que oí en Pontevedra y Galicia.

Con esa ocasión me aficioné infinito a la Historia Natural, a la Botánica y a la Lengua Gallega, y a averiguar el origen y etimología de cada voz gallega reduciéndola al latín. El año de 1730 escribí sobre las etimologías de las voces castellanas, sin pensar en las etimologías de las voces gallegas hasta 1745” (*Vida y Viajes*, pp. 16-17).

Con esta viaxe, entra definitivamente o galego nas preocupacións lingüísticas de Sarmiento, simultaneando co castelán na preocupación etimolóxica. Os materiais recollidos non son soamente de Galicia, desde que sae de Madrid ata que volve, a súa pluma non para de tomar notas apresuradas, elas van ser o delicioso manxar que no escuro silencio da súa cela, alimentará durante quince anos o recluído gusto do bo monxe.

Esa viaxe é unha verdadeira delicia. É unha viaxe europea, feita cos ollos ben abertos, non dedicada ás magnificencias monumentais, senón ás humildes cousiñas que observa: plantas, flores, nomes de perdidas aldeas. Non hai ningunha palabra dedicada ás grandes cidades: Valladolid e as grandes poboacións non parecen interesarlle, si, en cambio, unhas moedas que alí atopa. Parece que vai na procura da pequena historia, non a dos heroes senón a dos homes. A viaxe empeza con esta curiosa anécdota: “En Guadarrama hoy domingo 9 de mayo de 1745. Nos dieron 4 camas pero sin ninguna manta,

pues dijeron que en las camas de este país no se usan mantas”. Aínda así as viaxes gústanlle xa que neles atopará o complemento máis fino da súa curiosidade, o seu mellor libro tal como escribe nunha maravillosa carta ó Duque de Medina Sidonia, xa na súa terceira viaxe a Galicia, que non resistimos o pracer de transcribila: “En cuanto a libros acá he encontrado, y tengo a mano, un antiquísimo y corpulentísimo tomo en folio y de marca más que atlántica. El código es original, y está impreso con un género de caracteres, que a primera vista parecen claros y muy sencillos, pero son difíciles de comprenderse; y no obstante son constantísimos en su estructura, y concurriendo mucha aplicación y estudio continuado se podrán descifrar y leer. Es libro que no tiene índice separado, pues casi todo él es índice de otra mayor obra. Por ser original no tiene varias lecciones que hagan problemático su contexto, como la mayor parte de los libros antiguos, que he dejado en mi celda. Tampoco tiene fe de erratas, pero sí un testimonio auténtico, y de pluma muy superior, que advierte y testifica, que en todo el dicho código no se halla errata alguna, ni en el contexto, ni en su sentido, ni en la impresión.

Su título es *Historia Universal y a lo vivo de las Prpiedades de todas las cosas Criadas*. Tiene láminas y figuras tan perfectísimas, que ni podrían ser mejores. He notado que no tiene licencia, ni del Consejo ni del Vicario, ni de Comunidad alguna; y consiguiente a esto, que tampoco tiene alguna aprobación o censura de Maestro, Doctor o Bachiller. Discurro que acaso será porque es libro muy anterior a la invención de estas arracadas de los libros. Por lo mismo tampoco tiene tasa, y a mi ver, no hay precio en el mundo que le pueda corresponder. El prólogo es muy conciso, y la obra ella misma se dedica a su autor” (*Semanario Erudito* VI, pp. 214-215).

É este o libro preferido de Sarmiento, o que suspiraba por ler nos albores da súa vocación galaica, alá polo ano 1744, o que o anoa á súa infancia case morta, á lingua que mamou, á vida que ten vivido e o que lle fai suspirar despois na súa “oscurísima celda”, que soamente a súa resignación e bo humor saben sufrir.

A partir desta época comeza a creación das obras de lingüística galega a que antes fixemos referencia e que xa ocuparán, máis ou menos intensamente, o resto da súa vida. Isto non quere dicir que quede marxinado o castelán, nada diso. O libro da vida ensinoulle tamén a ler en castelán, tanto é así que chega un momento en que se dedica con verdadeiro afán a ler entremeses para coñecer a lingua falada. Parece coma se se cansara xa do seu orgullo, dos seus libros, os seus 6500 tomos, coma se non lle ensinasen xa nada, coma se as súas fontes estivesen esgotadas, e a súa sede máis acrecida que nunca, por iso en 1763 escribíalle desde o convento ó seu libreiro Mena: “Ya sabe vuestra merced que el título del Catálogo de mis libros manuscrito dice: *Índice de los que me enfadan*. Puse ese título por chiste y gracia. Ahora ya le miro con título de justicia, después que di a leer Entremeses y Donaires. Vayan por la ventana, y en día de lluvias, toda la canalla de 6500 tomos, que me ocupan los estantes, *pues con todos ellos jamás pude saber la verdadera lengua castellana hasta que leí los entremeses*.

Ahora con esa lectura ya puedo hablarla en corro de verduleras, caleseros, mozos de mulas, alcaldes de aldea y rufianes, brujas y macarenos, etc. Vayan por la ventana y al

infierno las *Soledades* de Góngora, vayan por las ventanas y a la cueva de los leones la Escuela de Daniel. Si hace ahora cuarenta años hubiese dado en el chiste de leer entre-meses, estaría más adelantado: viviría más lícitamente divertido y sin tantas destilaciones” (*Cartas*, CEG, X, p. 320).

Este momentáneo desafío, que o editor das citadas cartas considera irónico, sen razón ningunha, e proba con que vería o éxito das producións dramáticas curtas, responde a unha afección, desde sempre moi arraigada nel: ó estudio da lingua popular, das expresións conversacionais, vulgares que, a cotío advirte, son tanto ou máis interesantes cás da fala refinada.

En resumo a formación dunha mentalidade lingüística en Sarmiento, parécenos debida a unha necesidade de aprender unha lingua que descoñece, o castelán, que lle esixe unha maior atención, en parte para esquecer os seus dialectalismos galaicos, en parte para unha exacta comprensión dunha lingua que ignora. Esa continua vixilancia da súa expresión, condúceo inconscientemente a reparar en toda variedade dialectal que observa, e a buscar o exacto significado de cada voz que oe ou le. É tan antiga coma a súa toma de contacto coa ciencia, que sempre foi para el castelá, é a única clave dun problema de comunicación, como el mesmo nos di, que se non se comprende péchase toda posibilidade de entenderse e ser entendido. Sabe isto moi ben; xa desde os seus anos de estudante salmantino dáse conta de que “más de la mitad de lo que se disputa en las aulas se reduce a cuestiones de nombre, a porfías, voces y patadas, de lo que, aún siendo mozuelo, he sido testigo de vista”. (*Educación Juventud*, p. 194).

Por isto convén fixar moito a atención nas palabras, estudialas a fondo, saber os seus primeiros significados, saber cómo funcionan na boca da xente do pobo, e saber por fin que sen dominalas non se domina o saber.

A publicación do *Diccionario de Autoridades* lévao ás súas primeiras observacións etimolóxicas, a polémica arredor da obra de Feixoo ábrele os ollos sobre a súa importancia; coa súa segunda viaxe a Galicia entra o galego na esfera do seu interese lingüístico, ata agora a penas lembrado. Os libros de viaxe, lectura favorita, que compensaba a sedentariedade da súa vida, prepáranos para a observación da Historia Natural, enraizada xa no seu cerne cos problemas lingüísticos que introduce o nome vulgar de cada ser vivo. Os nomes das vilas, ó tratar de explicalos, lévano á toponimia; e tamén sería doado pensar ó contrario: os nomes das plantas, de animais, de vilas lévano ó estudio da Historia Natural, da Xeografía Histórica, da Toponimia. Porque en todos estes estudos é a faceta lingüística a que predomina, a que os conforma e xustifica; é aquel inmenso baleiro de cousas que no ano 1744 suspiraba por axustarse naquela cabeza chea de palabras, á realidade da vida.

A segunda viaxe complementase e intensifícase coa terceira que aumenta aínda máis a súa preocupación polo galaico; xa non será o lingüístico senón tamén todo o social e humano relativo á terra que o viu nacer, o que entrará nas súas preocupacións.

Desde 1745 quedan definitivamente apresados no interese científico de Frei Martín: o castelán, as súas variedades dialectais, a lingua diaria, a lingua culta, o galego, a historia da linguaxe, todo incluído nun conxunto que ten como obxectivo esencial a explicación ou etimoloxía de cada voz.

FREI MARTÍN SARMIENTO, ANTICUARIO

Fernando Pereira González

Entre as múltiples facianas da obra erudita de frei Martín Sarmiento hai unha que aínda non foi tratada en profundidade polos investigadores da extensa obra do bieito galego malia o lugar senlleiro que nela ocupou. Refírome ao labor de Sarmiento como anticuario, é dicir como estudioso das *antigüidades*. En efecto, abonda con percorrermos as moitas páxinas escritas por el para nos decatarmos de que a curiosidade que sentiu Sarmiento polas *antigüidades* xurdía constantemente nos seus traballos, mesmo naqueles escritos nos que se tocaban os temas máis diversos. E eran moi principalmente as *antigüidades* de Galicia -como todo o referente á súa terra de orixe, paixón verdadeira e perdurable ao longo de toda a súa vida- as que acordaban esa curiosidade e mobilizaban os esforzos do erudito. Temas como a xeografía antiga de Galicia, as pegadas da presenza romana, a historia medieval, as antigas inscricións, os monumentos megalíticos, o pasado celta ou a toponimia como guieiro para o estudio do pasado.

O presente artigo ten como obxecto presentar aqueles trazos principais (pois non é posible facer un tratamento polo miúdo do tema) que definían o pensamento e mailo labor de Sarmiento como anticuario, para o cal se analiza brevemente o seu tratamento das *antigüidades* galegas, así como a metodoloxía e as fontes empregadas por el en calidade de anticuario (1).

Mais antes de centrarme nesas cuestións que constitúen a cerna do artigo, cómpre pasar de seguido a definir con maior claridade quen eran os anticuarios e que significaba o estudio das *antigüidades* na Europa da Ilustración e dos séculos inmediatamente precedentes. Deste xeito será posible inserir o Sarmiento anticuario dentro dunha longa tradición de investigacións eruditas acerca do pasado que no século XVIII aínda seguía a ser unha importante rama do saber histórico, malia estar hoxe en boa parte esquecida.

1. ¿Quen é un anticuario?

Convén deterse un intre na definición de anticuario, pois a significación que actualmente damos a ese termo difire en moito daquela que posuíu entre os séculos XV e XVIII.

Verbo da súa acepción actual, o *Diccionario da Real Academia Galega* (na súa terceira edición, do ano 2000) presenta as seguintes definicións:

anticuario s.m. **1.** Persoa que se dedica ó comercio de obxectos antigos, particularmente obras de arte, libros, artigos de decoración, etc. (...). **2.** Establecemento comercial onde se venden obxectos antigos (...).

É así que cando hoxe falamos do anticuario vénnos á mente a figura do vendedor ou do coleccionista de “antigüidades”, é dicir, de obxectos (mobles, cadros, estatuas, adornos, etc.) que pertencen a un pasado máis ou menos recente (nomeadamente das catro ou cinco centurias anteriores), sen que pensemos que esa persoa pretenda investigar o pasado a partir deses obxectos, nos cales, polo demais, procúrase máis un valor artístico (ou monetario) ca histórico. Para estudar o pasado a través da cultura material -afirmamos- xa están os arqueólogos, quen ademais se dedican sobre todo aos vestixios de épocas moito máis antigas. E concluímos: os modernos anticuarios mercan, venden, coleccionan ou agariman as súas “antigüidades” por motivos estéticos, e non cunha finalidade científica.

E sen embargo, o anticuario dos séculos XV-XVIII é o máis directo “devanceiro” do arqueólogo actual e doutros investigadores que pescudan hoxe nos tempos pasados. Por iso, e para comprendermos o lugar que ocupaba Sarmiento dentro da longa tradición “anticuarista” europea, é polo que cómpre debuxar con liñas moi xerais nas páxinas que seguen a figura do erudito anticuario da Europa do Renacemento, do Barroco e da Ilustración.

No século XVIII un anticuario era aquela persoa que se dedicaba a estudar as *antigüidades*. Este ambiguo termo de *antigüidades* designaba un amplo conxunto de investigacións históricas que se ocupaban de moi diversos temas e aspectos dun pasado recuado (2). Así, existían as *antigüidades* dun reino ou dunha cidade, que consideraban a súa historia dende os primeiros poboadores ou fundadores ata, aproximadamente, os derradeiros tempos medievais; as *antigüidades* romanas, consagradas ao estudo da civilización da antiga Roma; as *antigüidades* de Grecia, de Exipto ou do pobo hebreo, que facían outro tanto para esas culturas; as *antigüidades* eclesiásticas, que se cinguían á orixe e desenvolvemento do cristianismo, ben a nivel xeral (a historia eclesiástica da cristianidade), ben a nivel particular (o espallamento do cristianismo nun lugar determinado, ou a historia dunha institución eclesiástica concreta: catedral, mosteiro ou orde relixiosa); as *antigüidades* políticas ou institucionais, que analizaban a historia de leis, institucións, costumes, privilexios, sistemas monetarios ou pesos e medidas (ben na Roma clásica, entre os antigos hebreos, ben nos diferentes reinos da Europa medieval); as *antigüidades* xenealóxicas, que disertaban sobre as liñaxes da nobreza dun determinado lugar; en fin, outros aspectos das sociedades do pasado que ficaban abranguidos polas *antigüidades* militares, as cronolóxicas, as funerarias, as relixiosas e mitolóxicas, etc.

En resumo, poderíamos cualificar ao anticuario como aquel erudito que investigaba unha ampla franxa da historia da humanidade -dende as súas orixes ata o principiar da idade moderna co Renacemento- e que consideraba as cuestións máis diversas dentro da mesma: cronoloxías, migracións, fundacións de reinos e cidades, relixións, linguas, costumes e xeitos de vida, economía e política, cultura material, leis e institucións, xenealoxías... Un autor actual -estudioso do mundo dos anticuarios na Gran Bretaña do

século XVII- ten designado as *antigüidades* como o eido de investigación dedicado ás orixes (cf. Parry, 1995). O cal non deixa de ser certo se temos en conta que os anticuarios se ocupaban das orixes das civilizacións e de todos os elementos que estas incluían (ciudades e familias, linguas e cultura material, rituais e crenzas, leis e institucións, etc.); mais non só das orixes, senón tamén das evolucións deses elementos a través do tempo (3).

A motivación do anticuario era a de coñecer mellor o pasado. É certo que en ocasións a súa estimanza polos obxectos materiais procedentes de vellas culturas non era allea ao pracer estético que obtiña ollándoos e posuíndoos. Pero tamén é verdade que o auténtico anticuario era aquel que usaba eses obxectos para comprender as sociedades desaparecidas ás que noutroza pertencían. En caso contrario, o simple coleccionista era un afeccionado, mal considerado polos verdadeiros anticuarios.

O anticuario, xa que logo, debía descubrir o que acontecera nos tempos pasados. Neste sentido era un historiador. E sen embargo, o anticuario e mailo historiador representaban dúas perspectivas distintas verbo do estudio do pasado.

Entre un e outro erguíanse dúas diferencias fundamentais. A primeira delas referíase ao xeito de se achegaren ao pasado. No entanto o historiador cinguíase case exclusivamente aos acontecementos “políticos” do pasado (dinastías, guerras, tratados, etc.); o anticuario pretendía abranguer coas súas pescudas a totalidade dos fenómenos das sociedades do pasado: por suposto a política, mais igualmente a economía, a relixión, a lingua, as prácticas militares ou os costumes funerarios. A segunda tiña que ver coas fontes de información e coa metodoloxía empregadas. O historiador usaba como fontes unicamente os textos literarios (historias, anais, crónicas ou descrições deixadas por autores do pasado); cando o anticuario tiraba partido dunha meirande cantidade e variedade de informacións. O anticuario tiña en conta, por suposto, os escritores da Antigüidade clásica e da época medieval, mais combinábaos con outros datos que tiraba do exame de antigas inscricións e moedas; de estatuas, monumentos e ruínas; de documentos obtidos en arquivos oficiais (cartas, diplomas, actas, privilexios, informes, leis, etc.); de idiomas xa desaparecidos, ou da toponimia; dos costumes populares ou de lendas e tradicións. A combinación de todas esas fontes, así como a maior ou menor utilización dunhas en relación a outras, dependía en grande medida da época histórica e da temática que o anticuario se dispuña a considerar.

A historia meramente “política” do historiador e a diversidade das *antigüidades* que preocupaban ao anticuario derivaban de dúas tradicións eruditas que xa aparecían diferenciadas na Grecia e na Roma clásicas. A primeira proviña da concepción e da práctica da Historia que foran establecidas por autores como Tucídides, Xenofonte, Tito Livio ou Tácito. As segundas, da *archaiologia* grega e das *antiquitates* romanas -das que derivaba o seu nome-, as cales tiveran o seu principal expoñente, e modelo para todos os futuros anticuarios, en Marco Terencio Varrón.

Porén, o precursor inmediato das *antigüidades* do século XVIII foi o humanismo renacentista que xurdiu en Italia a finais do século XIV, con autores como Petrarca e Boccaccio, e que supuxo un crecente interese pola recuperación das civilizacións clásicas, moi especialmente a da antiga Roma. Nas dúas centurias seguintes, os anticuarios italianos estudiosos das *antigüidades* romanas -Flavio Biondo, Pomponio Leto, Onofrio Panvinio, Enea Silvio e un longo ronsel de investigadores do pasado- puxeron os alicerces dunhas *antiquitates* concibidas consonte o modelo varroniano, aínda que provistas agora dos novos métodos de estudio instituídos pola erudición humanista: volta ás fontes orixinais; análise lingüística e crítica textual; emprego dos vestixios materiais do pasado (nomeadamente moedas e inscricións) como provedores de informacións históricas complementarias dos textos.

Se ben nun comezo as *antigüidades* se cingiron case exclusivamente ás *antigüidades* romanas -por algo eran un produto do método varroniano e do Renacemento italiano-, non obstante o espallamento deste tipo de investigacións por toda Europa a partir do século XV axiña trouxo consigo que a aplicación dos seus métodos se ampliase a novas culturas do pasado e a novas cuestións históricas. Foi así como xurdiron as *antigüidades* de cada reino europeo, as *antigüidades* hebraicas e orientais, as *antigüidades* eclesiásticas e medievais, etc.

Finalmente, cómpre salientar que o século XVIII foi un momento paradoxal para a fortuna das *antigüidades* dentro dos círculos eruditos europeos. Por unha banda, o prestixio dos métodos e das fontes de información que utilizaba o anticuario medrara e fortalecérase grandemente entre os eruditos, pois coidábase que permitían afrontar con maior posibilidade de éxito as moitas dificultades que xurdían á hora de tentar reconstruír o pasado; e asemade constituían unha defensa efectiva contra todo tipo de falsificacións e de lendas pseudohistóricas que “lixaban” e empecían o coñecemento histórico. Mais, por outra banda, a figura do anticuario axiña había de entrar en crise e en devalo por mor da evolución das mentalidades -a derrota dos Antigos fronte aos Modernos saldouse igualmente coa derrota do anticuario, senlleiro representante dos primeiros-, e polas duras críticas que contra ela arrebolaron os “filósofos”, quen vían no anticuario a personificación dunha erudición inútil e pasada de moda.

Con todo, os anticuarios non desaparecerán co século XVIII, por máis que as *antigüidades* experimentaron dende entón fondas e decisivas transformacións que provocaron a progresiva fragmentación e diversificación dos seus métodos e obxectos de estudio, dando lugar durante a centuria seguinte a distintas disciplinas que medraron a partir do mesmo “berce” común das *antigüidades*: filoloxía, arqueoloxía, epigrafía, numismática, paleografía, mitografía, etnoloxía e *folklore*, prehistoria ou historia antiga.

Chegando xa ao final desta breve introducción ao mundo dos anticuarios e das *antigüidades*, podemos regresar agora ao persoeiro protagonista deste artigo e preguntármolos: visto o que se dixo nas páxinas precedentes verbo de quen é un anticuario, ¿é posi-

ble ou axeitado concibir a Sarmiento como tal? Eu afirmo que si. Sarmiento, entre outras moitas das súas facianas de erudito, foi un anticuario, e ademais un dos máis sobranceiros anticuarios españois do seu tempo.

Sarmiento actuaba como anticuario cando examinaba as *antigüidades* de Galicia: o pasado pre-romano e romano, así como os tempos medievais. Para iso utilizaba as fontes e os métodos que viñan sendo propios dos anticuarios europeos dende o século XV (e que, á derradeira, derivaban da *archaiologia* grega e das *antiquitates* romanas).

Que Sarmiento coñecía boa parte da tradición “anticuarista” europea amósao a grande cantidade de obras que sobre os temas propios das *antigüidades* incluía a súa biblioteca. No *Catálogo de Autores* dos que posuía libros, Sarmiento insería o epígrafe “*Inscriptiones, Medallas y Antigüedades*”, dentro do cal se incluían 153 obras, entre as que se contaban os quince volumes da famosa *L’Antiquité expliquée et représentée en figures* do bieito Bernard de Montfaucon; os primeiros volumes do *Recueil d’antiquités* do Conde Caylus; os libros consagrados ás escavacións da cidade romana de Herculano; ademais dunha mancha de escritos de anticuarios italianos, franceses, españois ou portugueses. A estes había que engadir moitos máis libros de temática anticuaria que estaban incluídos baixo diferentes categorías: manuais de mitoloxía; investigacións sobre os xeroglifos exipcios; *antigüidades* eclesiásticas (entre as que salientaban as obras dos monxes bieitos de Saint-Maur, congregación parisina famosa polos seus traballos eruditos e á cal pertencían autores de tanta sona como *dom* Jean Mabillon ou *dom* Bernard de Montfaucon); estudos de cronoloxía e de concordancias bíblicas; *antigüidades* hebraicas e orientais; *antigüidades* de Gran Bretaña, Alemaña, Francia e dos países escandinavos, representadas por autores como William Camden, Philip Cluverius, Étienne Pasquier, Claude Fauchet, Paolo Emilio ou Olao Magno.

E noutro dos seus escritos recomendaba como “*libros muy curiosos y selectos*” para a biblioteca dun particular algúns dos fitos senlleiros da literatura das *antiquitates*: as *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* de Ianus Gruterius; os doce volumes do *Thesaurus antiquitatum Romanorum* de Johannes Graevius; o *Thesaurus Graecarum antiquitatum* de Johannes F. Gronovius; *De re diplomatica* de Jean Mabillon; o *Glossarium archaeologicum* de Henry Spelman; os traballos de Jacques Spon sobre epigrafía e os de Ezechiel Spanheim sobre numismática; o libro de Nicolas Bergier acerca das vías romanas; todas as obras de *dom* Montfaucon; o estudo das inscricións gregas dos Mármores de Paros, etc. Fica, pois, demostrada a estima que sentía frei Martín polo amplo eido das *antigüidades*, así como a familiaridade cunha parte considerable da produción erudita sobre o tema que fora redixida entre os séculos XV e XVIII. Polo tanto, non hai dúbida de que as súas actividades como anticuario se alicerzaban con firmeza na literatura dispoñible por entón.

Nos seguintes apartados ollaremos con meirande atención aqueles trazos máis salientables do seu labor como anticuario: primeiro as achegas ás *antigüidades* galegas; despois

a metodoloxía e as fontes de información que empregaba para o coñecemento do pasado galego. Con todo, é preciso sinalar que neste artigo soamente me ocupo daqueles aspectos do Sarmiento anticuario que se cinguen ás *antigüidades* romanas e pre-romanas de Galicia, deixando á parte outras mostras da súa actividade como tal, como era por exemplo a preocupación por esculcar na historia medieval galega a través de inscricións e de documentos (o cal, non esquezamos, formaba parte das angueiras habituais dos anticuarios).

2. ¿Que estudia o anticuario?

Como xa dixen antes, o anticuario estudiaba as *antigüidades*. No caso de frei Martín Sarmiento, as súas actividades e reflexións como anticuario centráronse principalmente (aínda que non en exclusiva) nas *antigüidades* galegas, un eido de investigación histórica que abrangúa varias cuestións: dende determinar quen foran os primeiros poboadores de Galicia, ata considerar os acontecementos e as institucións da Galicia medieval. Por suposto que tamén se interesaba polo traballo dos anticuarios europeos e españois do seu tempo e das épocas precedentes. E o seu amplo saber nestes temas reflectíase no tratamento das *antigüidades* galegas, que foi claramente superior ao de moitos dos contemporáneos e predecesores.

Antes de entrar de cheo a examinar o tratamento das *antigüidades* galegas por parte de Sarmiento, convén facer un rápido percorrido polo estado destas na época inmediatamente anterior aos escritos do bieito, para así podermos valorar con maior exactitude cales foron as achegas que el ofreceu en relación ao coñecemento do pasado máis recuado de Galicia.

A imaxe da antiga historia de Galicia -é dicir, o período que incluía dende os primeiros poboadores ata a fin da dominación romana e a chegada das invasións xermánicas- que estaba presente na historiografía galega do século XVII baseábase en grande medida nas obras dos historiadores e anticuarios hispánicos das dúas centurias precedentes (nomeadamente Joan de Margarit, Florián de Ocampo, Ambrosio de Morales e Juan de Mariana), por máis que contiña tamén elementos propios. A grandes trazos esa historia presentábase da maneira seguinte. A historia de Galicia comezaba despois do Diluvio Universal, cando chegaron ás terras galegas os que serían os primeiros habitantes do país, identificados sempre como descendentes directos de Noé. As discusións atinxían a cuestión de se o “fundador” da poboación galega fora Gomer ou Túbal -dous dos fillos de Iafet, fillo de Noé-, ou ben se era certo que o propio Noé aportara a Galicia e fundara poboacións no seu territorio (por exemplo, a vila de Noia). Os primeiros poboadores de Galicia imaxinábanse gozando dunha existencia sinxela e auténtica, pois conservaran a relixión e os costumes herdados de Noé e dos patriarcas bíblicos antediluvianos. Seguidamente, a historia do país concibíase como unha sucesión de diferentes vagas de poboamentos chegados dende o exterior e que introducían novos xeitos de vida,

novas crenzas e novos costumes, o cal se pensaba tiña por resultado a corrupción do estilo de vida “puro” que ata daquela levaran os primeiros habitantes, e moi especialmente implicaba a introducción da idolatría que estragaba o monoteísmo primitivo practicado polos descendentes de Noé. Gregos, celtas, exipcios, iberos, cartaxineses, e finalmente os romanos, sinalábanse como os responsables das transformacións efectuadas no decurso do tempo, case sempre non desexadas.

Esta historia incluía tamén unha serie de míticos monarcas, fundadores de cidades ou conquistadores de novas terras. Figuras que tiñan como funcionalidade principal a de amosar o poder e mailo esplendor de Galicia nos tempos máis recuados da súa existencia; algo que era lóxico nunha historiografía sempre pendente de salientar as “glorias” do reino (*cf.* Barreiro Fernández, 1988). Algúns deses monarcas fabulosos posuían unha longa tradición, pois proviñan da historiografía hispánica medieval e da mitoloxía clásica; era o caso de Hércules e de Xerión. Outros eran de orixe máis recente, adaptacións realizadas pola historiografía galega dalgúns dos reis hispánicos inventados a finais do século XV polo monxe italiano Annio de Viterbo; foi o caso de Brigo, a miúdo convertido no fundador de Brigantia (A Coruña ou Betanzos). Por último, outros procedían de vellas lendas irlandesas e escocesas, como o mítico rei Gatelo e súa liñaxe de monarcas galegos conquistadores da illa de Irlanda (*cf.* Pereira González, 2002).

Despois da guerra de Troia numerosos gregos entraban en Galicia e fundaban diversas poboacións. Esa noticia estaba xa contida nos textos clásicos, mais foron os anticuarios hispánicos dos séculos XVI e XVII os que se esforzaron por determinar cáles das poboacións galegas actuais eran de ascendencia grega. En xeral, coidábase que Diomedes fundara Tyde/Tui; Amphiloco, a cidade de Amphilokuía/Ourense; e Teucro, Helenes/Pontevedra. Máis tarde os romanos conquistaban definitivamente o territorio galego, despois de moitos esforzos, logo da derradeira batalla no Monte Medulio. Fundaban novas poboacións, construían vías de comunicación e tiraban partido da riqueza metalífera acubillada nos montes galegos. A poboación sometida participaba activamente nas lexións imperiais, gañando importantes victorias para Roma; e mesmo Galicia aparecía como o berce de importantes persoeiros romanos: o poeta Marcial ou os emperadores Traxano, Constantino e Teodosio.

Finalmente, o apóstolo Santiago introducía o cristianismo en Galicia, que se convertía así na primeira terra de Occidente en recibir e adoptar a fe cristiá. En diante os galegos pasaban a ser os máis firmes valedores da relixión, como amosaba o longo roncel de santos e mártires de orixe galaica ou a posterior intervención masiva na Reconquista contra os musulmáns.

Esta era a imaxe da antiga historia de Galicia que se albiscaba, con variantes entre uns e outros, nos escritores do século XVII: Prudencio de Sandoval, Mauro Castellá Ferrer, Joseph de Bugarín, Felipe Gándara e Ulloa, os irmáns Boán, Benito Vázquez, Juan Álvarez Soutelo, etc.

Sobre este pano de fondo da historiografía do século XVII desenvolvíanse as opinións de Sarmiento acerca do pasado galego que de seguido pasarei a examinar. Antes debe terse en conta que frei Martín non dedicou ás *antigüidades* galegas ningún traballo amplo e que abranguese todos eses temas. En troques, as súas achegas foron sempre puntuais ou ben atópanse salferidas no interior doutros traballos de temáticas diversas e están vencelladas con outras das súas constantes teimas (Historia Natural, lingüística, xeografía). Igualmente hai que sinalar que non todas as opinións que mantivo foron elaboradas en igual medida (por exemplo, el reservaba unha especial atención á xeografía antiga de Galicia), e que algunhas das ideas evolucionaron no decurso do tempo. Nas páxinas que seguen revélanse as principais opinións de Sarmiento acerca da antiga historia de Galicia, recollidas en moitos dos seus escritos.

Primeiros Poboadores

Sarmiento refugaba as opinións dos autores precedentes, que fixeran de Noé, Túbal ou Gomer os primeiros habitantes de Galicia. El negouse a especular sobre se Noia fora fundada polo patriarca Noé, ou sobre se o seu neto Gomer deixara as pegadas do seu nome en Gondomar e en Gomariz.

Verbo desta cuestión optou por adoptar unha postura prudente. Aseguraba que era inútil especular acerca de épocas tan antigas e escuras. Por suposto que Sarmiento non tiña unha concepción da grande antigüidade da terra e do ser humano como a que temos hoxe. El coidaba que tanto a terra coma a humanidade non tiñan unha antigüidade superior a cinco mil ou seis mil anos. Tamén cría que a orixe e os primeiros pasos da humanidade eran tal e como a Biblia contara: Adán e Eva, Noé e o Diluvio Universal, a Torre de Babel e a división de linguas e de pobos, etc. Porén, como a Biblia nada dicía sobre o poboamento da Península Ibérica e de Galicia, e como as Escrituras eran a fonte de información máis antiga e a única certa e fiable para dar conta deses primeiros tempos, a conclusión á que chegaba Sarmiento era que nada se podía coñecer dos primitivos poboadores do país (agás que mediase unha nova revelación divina, cousa moi improbable). Era tan imposible saber acerca deles como adiviñar o futuro.

O único que se podía afirmar con certeza era que os primeiros habitantes de Galicia descendían de Noé, ao igual có resto da humanidade. Aqueles outros interrogantes -¿cando entraron en Galicia?, ¿por onde entraron?, ¿tiñan reis?, ¿que lingua falaban?, ¿que tipo de relixión practicaban?...- que tantos autores antes ca el se esforzaran por resolver, ficaban sen resposta posible.

O máis lonxe que se permitiu especular frei Martín verbo desta cuestión foi ao recibir a existencia dunha primeira poboación chegada dende Oriente e asentada nas terras galegas nunha data indeterminada, mais sen dúbida anterior á vinda de gregos, fenicios e celtas. Admitindo como posible esta poboación inicial de ascendencia oriental, era probable que na lingua e na toponimia galegas se achasen aínda algunhas pegadas de nomes "*orientales o primitivos*" (como os cualificaba no seu *Onomástico* etimolóxi-

co da lingua galega), que quizais resultasen ser os restos da lingua “*antiquísima*” dos primeiros habitantes de Galicia. Xa contra finais da súa vida, no derradeiro traballo lingüístico -o *Discurso apologetico sobre Etimologías*-, identificou algúns deses nomes moi antigos que el coidaba de procedencia oriental, a partir dos cales supuxo que as primitivas xentes do país foran os exipcio-cananeos que entraran na Península Ibérica dirixidos por Hércules Libio e que co tempo se desprazaran ata territorio galego.

Ata aquí chegaba a prudencia de Sarmiento. Unha postura en verdade moderada se a comparamos coa *España Primitiva* (1738) de Francisco Xavier de la Huerta y Vega, co seu listado de reis fabulosos e as andrómenas acerca da Atlántida; ou con *Galicia Reyno de Christo Sacramentado* (1750) do xesuíta Paschasio de Seguíñ, quen seguía fiel aos relatos sobre os poboamentos en Galicia de Noé, Gomer e Túbal. Polo demais, Sarmiento esmagou co desprezo do silencio aos monarcas míticos de Galicia que foran habituais na historiografía do XVII -Hércules e Xerión, Brigo, Gatelo- asemade se mantivo sempre como un teimudo e enérxico inimigo das fábulas de Annio de Viterbo e dos “falsos cronicóns” que inzaran nas Historias de España a centuria precedente, e que nos días de Sarmiento aínda facían notar os seus efectos. De aí que criticase con dureza a Huerta por argallar a *España Primitiva* a partir da falsa crónica de “Pedro Cesaraugustano”, forxada por Joseph Pellicer de Ossau.

Gregos

Outro motivo de desacordo con Huerta era que este negara que os gregos -Teucro, Ampiloco, Diomedes, e as súas xentes- se tivesen establecido en Galicia e fundado varios lugares de poboación. Defendendo esta opinión negativa, Huerta camiñaba ás avesas do resto dos autores que viñan escribindo sobre as *antigüidades* de Galicia dende finais do século XV, e mesmo se puña na contra de autores antigos como Estrabón, Plinio ou Xustino, que falaran da chegada daqueles heroes helénicos ás costas galegas. Neste caso Sarmiento saíu en defensa da tradición historiográfica maioritaria, que situaba en Galicia varias colonias gregas, non porque se fiasse dos anticuarios que o precederan -que non o facía-, senón porque coidaba que para apoiála había noticias aceptables que foran transmitidas polas fontes clásicas. Na súa opinión, os gregos viñeran a Galicia despois da guerra de Troia (que rematara no ano 1180 antes do nacemento de Cristo). Os seus poboamentos, que estaban constituídos por xentes como os Cilenos, os Grovios ou os Helenos (pobos da Gallæcia citados polos escritores greco-romanos), localizáronse nas rexións meridionais, nomeadamente nas partes costeiras entre as rías de Padrón e de Vigo. Ademais, o propio Diomedes fundou Tyde, actual Tui, e Teucro a antiga Helenes, hoxe Pontevedra, a cidade onde Sarmiento pasara os anos da infancia.

Datos lingüísticos viñan confirmar o que dixeran os escritores da Antigüidade. Antes da conquista romana falábase no actual territorio galego a lingua grega, ou varios dos seus dialectos, por mor dos diversos asentamentos helénicos salferidos polo sur do país.

Vestixios da mesma ficaban aínda na toponimia antiga e moderna: as illas Cassitérides, do grego *kassiteros*, estaño; a cidade de Lambriaca, de *lampira*, nobreza ou dignidade... Mesmo o idioma galego actual, por máis que derivase directamente do latín, amosaba no léxico e na fonética testemuños nidos do influxo helénico: a verba “peirao”, en relación á cal Sarmiento especulaba acerca dunha procedencia a partir de Pireo, o porto de Atenas; a grande abundancia de ditongos na lingua galega (*ou, ao, oi, ei...*), semellantes aos ditongos gregos; ou a distinción entre vocais abertas e pechadas (*e, o*), que era común no galego e nas falas dos helenos. Sendo os galegos dende sempre tan teimudos á hora de conservaren costumes e crenzas -razoaba no *Discurso apologetico*- non era de abraiarse que no seu falar aínda perdurasen as “*reliquias*” dos “*antiquísimos griegos*”.

Aínda así, Sarmiento non se esforzaba moito por procurar etimoloxías helénicas -nin outras probas, como as arqueolóxicas- que demostrasen o ben fundado da súas opinións fronte ao escepticismo de Huerta. Co apoio das fontes clásicas e duns poucos testemuños lingüísticos el facía da presenza grega en Galicia un dos esteos centrais das *antigüidades* galegas. Sen dúbida, na defensa da mesma fronte a Huerta podemos albiscar o amor de Sarmiento pola súa terra de orixe, e moi especialmente pola Pontevedra familiar, á cal non dubidaba en dotar dunha orixe antiga e de prestixio (a Helenes fundada polo heroe Teucro).

Fenicios e cartaxineses

Tampouco non dubidaba en aceptar a presenza de fenicios e de cartaxineses nas costas galegas durante os tempos antigos, contemporáneos cos gregos e cos celtas. El coidaba que as xentes de Fenicia e de Cartago a miúdo navegaran ata as nosas costas na procura da riqueza dos metais galaicos (especialmente o estaño) que se agochaban no interior do país, e que os arteiros mercadores orientais obtiñan mediante o troco cos indíxenas a cambio de quincalla e doutros obxectos de escaso valor.

Mais unha vez, os autores da Antigüidade clásica que escribían sobre a Gallæcia fornecían a Sarmiento dun punto de apoio para defender a realidade histórica das actividades comerciais destes dous pobos navegantes nas augas de Galicia. E de novo el cría atopar probas lingüísticas que confirmaban os textos antigos. Así, inspirándose nas etimoloxías fenicio-hebreas do francés Samuel Bochart -quen no século XVII escribira os dous grosos volumes da *Geographia Sacra* para demostrar que o espallamento dos descendentes de Noé por toda Europa, e posteriormente o dos fenicios, podían probarse grazas ás pegadas que as linguas hebrea e fenicia deixaran en todas as terras do continente-, o bieito galego tamén esculcou en busca de verbas fenicio-púnicas na toponimia galega. E atopounas: a illa de Ons, antiga Aunios, nome que derivaba do púnico *aunac* (que Bochart interpretara como “estaño”, o que se axeitaba ben as conxecturas de Sarmiento acerca das actividades comerciais dos mercadores do Mediterráneo); Belón, nome antigo do río Limia e semellante ao do río Belo ou Belón da Fenicia; o nome das

illas Cíes, as Cicas das fontes clásicas, que proviña do fenicio *cicynoth* ou “enseada das fontes” (outra etimoloxía que estaba inspirada por Bochart)... Porén, o propio Sarmiento non se amosaba completamente satisfeito con estas explicacións etimolóxicas conxecturais e advertía que non facía senón “xogar” coas palabras, seguindo os métodos e as especulacións de Samuel Bochart. Como noutras ocasións, deixaba claro que o fío das súas “divagacións” etimolóxicas non implicaba necesariamente unhas hipóteses históricas serias.

Nembargantes, malia esas advertencias, non é menos certo que Sarmiento sempre tivo como certas as navegacións comerciais de fenicios e cartaxineses polas costas galegas. Nisto seguía en parte a tradición historiográfica anterior, que xa dende o século XVI, con Florián de Ocampo, localizara as viaxes do cartaxinés Hilmicon polas augas de Galicia. Aínda que tamén anunciaba o particular interese que a historiografía galega do XIX sentirá pola presenza fenicio-púnica no país. Por exemplo, semella que foi Sarmiento o primeiro en procurar nos topónimos galegos verbas de ascendencia fenicia ou cartaxinesa (algo que será moi habitual nos historiadores decimonónicos); ou en atribuír unha orixe oriental, e polo tanto anterior aos romanos, a certas construcións supostamente moi antigas, como o faro da Lanzada (atribución que máis tarde se converterá nunha especial teima para autores como Manuel Murguía).

Celtas

Do mesmo xeito, é posible concibirmos a Sarmiento como unha ponte entre a “prehistoria” do Celtismo galego -propia da historiografía anterior ao XVIII- e o medre espectacular que este experimentou durante o século XIX, convertido xa por entón na peza central da historia e da identidade galegas. Tendo en conta que foi el quen no século XVIII concedeu unha meirande atención aos antigos celtas habitantes de Galicia, e que asemade presentou en xermolo teorías e achegamentos ausentes nos anticuarios que o precederan mais que acharemos desenvolvidos nos celtistas do XIX, non creo trabucarme se cualifico a Sarmiento de verdadeiro “precursor” do Celtismo galego. E isto a pesar de que a súa influencia no desenvolvemento do mesmo é dubidosa, pois moito do que escribiu verbo dos celtas ficou sen publicar e foi escasamente coñecido por contemporáneos e sucesores. Sen embargo, é polo carácter de “precursor” que me deterei máis polo miúdo nas súas opinións.

En numerosas ocasións, nos escritos máis diversos, Sarmiento sinalou aos celtas como habitantes da Galicia pre-romana, a carón dos gregos e dos poboadores orixinais do país. Os celtas das Galias entraron na Península Ibérica cruzando os montes Pireneos e no centro da mesma xuntáronse cos iberos, dando lugar ao pobo dos celtiberos. Finalmente, algunhas desas xentes celtas chegaron ata o noroeste peninsular, onde se asentaron dando lugar a diferentes agrupacións -Célticos, celtas Nerios, celtas Præsa-marcos, Ártabros ou Arotrebas, etc.- que se localizaban nas rexións setentrionais do

territorio (principalmente entre Fisterra e Viveiro). Esta era a cerna do relato histórico co cal daba conta da presenza dos celtas en Galicia. Con todo, non era novidoso, pois Sarmiento seguía a historiografía peninsular anterior e, por suposto, baseábase naquelas fontes greco-romanas que falaran de certos pobos célticos asentados nas terras galaicas (en Estrabón, Plinio ou Pomponio Mela).

Moito máis novidosa era a procura de elementos célticos na toponimia galega, algo que non fixeran os seus predecesores e que sen dúbida obedecía a un continuo interese pola lingüística. Por medio das *supervivencias* lingüísticas dos antigos celtas el pretendía confirmar a presenza dos mesmos no territorio galego. E así, nomes de lugar como Dubra, Lambre, Cambre, Tiobre, Fiobre ou Barallobre, informaban ao atento anticuario do paso dos celtas por esas terras. Pero ademais, gracias a unha interpretación atenta da toponimia, o anticuario sería quen nalgúns casos de dexergar e de determinar os límites territoriais de agrupamentos concretos dos celtas. Por exemplo, nos límites do arciprestado compostelán de Postomarcos el cría atopar un testemuño serodio do territorio dos antigos celtas Præsamarcos, que precisamente deixaran o seu nome na toponimia posterior; e o mesmo acontecía co arciprestado de Céltigos, que fora na Antigüidade o territorio da agrupación dos Célticos. Outros pobos que Sarmiento identificou como celtas - malia que nin as fontes clásicas, nin a historiografía anterior fixeran tal- deixaran igualmente os seus nomes na xeografía da nosa terra e así daban conta dos asentamentos orixinais: os Nemetes en Nendos, os Tiburos en Tribes, os Carnotenses en Carnota, os Brigantes en Bergantiños, etc. Ademais, apelacións tribais como as de Carnotanos, Centrones ou Nemetanos aparecían tamén na Galia, o berce deses pobos celtas.

Na arela por descubrir vestixios lingüísticos dos celtas non se limitou á toponimia senón que se interesou igualmente polo que hoxe chamariamos o “substrato céltico” do idioma galego, adiantando así, máis unha vez, enfoques que logo serían habituais entre os celtistas decimonónicos. Se ben non se ocupou desta cuestión de maneira detallada e sistemática -admitindo un coñecemento insuficiente das linguas celtas-, hoxe podemos atopar, espaxadas polos seus escritos lingüísticos, curiosas observacións acerca da posible ascendencia céltica de certas palabras galegas: laverca, biqueira, britar, maragota, xistra, braña... Incluso foi el o precursor dunha idea moi querida polos escritores galegos do XIX: a orixe celta da gaita, o instrumento musical que se convertería nun símbolo da cultura galega.

Co tempo Sarmiento desenvolveu unha teoría máis complexa sobre a presenza celta en Galicia, a cal incluía non unha única irrupción dos celtas no territorio galego (como se recollía na historiografía anterior), senón catro vagas migratorias diferentes. Ese esquema migratorio aparecía na *Obra de 660 pliegos* e pode resumirse deste xeito. Unha primeira migración -que el non situaba cronoloxicamente- que levava aos celtas das illas británicas a se instalaren en Galicia e por toda a costa setentrional da península. Dela ficaban como probas certas semellanzas toponímicas entre Galicia e Gran Bretaña: por

exemplo, a illa Silura na Galicia (a actual Sálvora) e o antigo pobo dos Siluros de Britania; ou o río Dubra na primeira e o *Portus Dubris* (Dover) na segunda. Unha segunda migración, de celtas procedentes das Galias -aquela que consignaran as fontes clásicas e recolleran os autores dos séculos XVI e XVII-, que estaba testemuñada polos escritores da Antigüidade e mailas semellanzas entre os vestixios das linguas celtas da Galia e de Galicia. E por último dúas migracións de pobos celtas acontecidas xa en tempos plenamente “históricos”: primeiro a dos suevos e despois a dos godos. Como consecuencia destes movementos de poboación que resultaban sempre nun mesmo destino final, Sarmiento concluía que Galicia foi sempre o remate das distintas “transmigracións” dos celtas.

Aínda que hoxe nos pareza estraño, e erróneo, incluír a suevos e godos dentro dos pobos celtas, porén cómpre entender as opinións de Sarmiento dentro das teorías acerca dos celtas que eran frecuentes nos seus días. Numerosos investigadores das linguas e das culturas antigas -nomeadamente alemáns- coidaban entón que os celtas e os xermanos da Antigüidade formaran parte dun mesmo pobo, que posuíran idéntica orixe, modos de vida semellantes e unha mesma lingua dividida en varios dialectos. Xa que logo, non era raro que eses eruditos procurasen demostrar os vencellos que existían entre as falas célticas (antigo galo, bretón e galés actuais) e as linguas xermánicas do pasado e do presente (4). Exemplo desta postura eran as teses do filósofo e lingüista alemán Gottfried W. Leibniz. Precisamente Sarmiento citaba os traballos lingüísticos de Leibniz, recollidos nas *Collectanea Etymologica* (que Sarmiento posuía), a prol desa unidade celto-xermana. Por iso el tamén abranguía baixo a categoría de celtas a todos os antigos poboadores da Europa setentrional. “*Este nombre Celtas no solo significa los países de Francia [é dicir, as Galias], sino tambien á todo género de países Septentrionales, Scythas, Sármatas, Germanos, Britanos, Getas, y Cymbrios*”, dicía nas páxinas das *Memorias para la Historia de la Poesía, y Poetas españoles*.

É de salientar que o achegamento de Sarmiento á cuestión do poboamento celta en Galicia facíase dende unha perspectiva en grande parte lingüística, como tamén eran lingüísticos os testemuños que presentaba a prol das súas opinións, así como o obxectivo fundamental das súas investigacións: a saber, sinalar as achegas da lingua celta ao idioma galego. El calculaba que de cen palabras galegas, noventa derivaban do latín e as dez restantes tiñan unha procedencia céltica, calquera que for a época na que se introduciron en Galicia. Neste sentido, gracias á hipótese das sucesivas migracións celtas, abríase un amplo eido de investigación lingüística para o anticuario, quen debería individualizar dentro do “substrato céltico” as palabras que pertencían ás diferentes camadas lingüísticas correspondentes a cada un dos movementos migratorios dos celtas (labor que Sarmiento deixou unicamente apuntado). Para iso cumpría axudarse dos dicionarios, gramáticas e glosarios que existían para as linguas, antigas e modernas, da Europa setentrional.

Sen embargo, a pesar do visible interese polos antigos habitantes celtas do país e por traxer as pegadas lingüísticas que deles se conservaran, Sarmiento non considerou aos celtas como os únicos devanceiros do pobo galego, e nin sequera como os máis importantes. Neste punto reside a principal diferenza -esencial- entre el e os celtistas galegos do XIX, quen fixeron dos celtas a cerna da identidade galega. Pois frei Martín nunca dubidou que foi a civilización romana -de entre todas as da Antigüidade- a que deixou unha impresión máis fonda e duradeira na configuración de Galicia como país diferenciado (comezando, claro está, polo idioma).

Dominación romana e orixes do cristianismo

O achegamento do bieito galego ás *antigüidades* romanas de Galicia estaba igualmente relacionado con algunhas das súas preocupacións permanentes: a lingüística, a xeografía e a combinación de ambas as dúas na toponimia. En efecto, a diferenza dos anticuarios que o precederan, Sarmiento non se limitou a repetir o que xa dixeran os autores greco-latinos verbo do proceso de conquista do territorio galaico por parte das lexións de Roma, nin a inventar novos episodios relacionados co mesmo. En troques, el interesouse polo estudio da xeografía antiga da Gallæcia romana: é dicir, coñecer o trazado que seguían as vías romanas e as distancias que había entre as sucesivas etapas do seu percorrido; así como determinar a localización actual dos antigos lugares de poboación, ou das “mansións” situadas ao longo dos camiños, que aparecían citados nas fontes clásicas (5).

Para levar a cabo ese estudio tivo que combinar unha análise polo miúdo dos textos antigos; a observación da topografía e da toponimia (non só a actual, senón tamén a medieval, a cal el coñecía a través dos documentos medievais que tanto gustaba de ler); e o uso de inscricións romanas descubertas en Galicia, nomeadamente dos “miliarios” que indicaban as distancias existentes entre as localidades principais unidas polas estradas que construíran os romanos. Esta metodoloxía non era unha novidade no eido das *antigüidades* españolas e galegas. Xa no século XVI Ambrosio de Morales establecera os métodos básicos para a investigación da xeografía antiga peninsular, mediante esa mesma combinación de textos, topografía, toponimia e restos arqueolóxicos. Do mesmo xeito, na historiografía galega do XVII foron frecuentes as identificacións das poboacións antigas coas actuais, e incluso o emprego de inscricións romanas con ese e con outros obxectivos estaba presente en certos escritores.

E sen embargo, dentro das *antigüidades* galegas, as novidades que introduciu Sarmiento neste campo de investigacións anticuarias foron considerables por varios motivos. Primeiro, porque fixo da xeografía antiga un elemento central da antiga historia de Galicia (algo que despois continuaría Joseph Cornide). Segundo, porque achegou unha indiscutible calidade e superioridade intelectual, gracias a unha ampla familiaridade cos diversos aspectos das *antigüidades* romanas (textos, epigrafía, numismática, construción das vías) e ao detallado coñecemento da xeografía e da lingua galegas. E terceiro, por-

que foi el quen verdadeiramente puxo en práctica esa metodoloxía destinada ao estudio da xeografía antiga de Galicia, aproveitando para iso a información que fora recollendo nas dúas viaxes por terras galegas nos anos 1745 e 1754: datos topográficos, topónimos actuais e medievais, inscricións, restos de vías romanas, pontes e vestixios de poboacións antigas, etc.

Longo sería de tratar aquí os resultados desas pescudas, pois os seus escritos están ateados de reflexións acerca da xeografía antiga de Galicia. Abonda con dicir que el concibía este eido de estudio como unha peza importante dentro do proxecto de realizar unha completa e exacta descrición xeográfica de Galicia, a cal debía incluír non só a topografía e a toponimia, senón tamén a Historia Natural e as *antigüidades*, como se puña de manifesto no *Problema Chorográfico para describir a Galicia con un nuevo método*. Neste sentido, os coñecementos directos adquiridos sobre o terreo -da topografía, da lingua, das plantas ou dos restos materiais do pasado- eran o requisito primordial para acadar unha certa noción da xeografía antiga e da actual. De aí que se amosase tan crítico cos resultados dos predecesores, especialmente co que fora cronista do reino de Galicia, Huerta y Vega, a quen acusaba de descoñecer o idioma galego, a topografía e maila toponimia do país (é dicir, as bases esenciais para poder examinar con éxito a xeografía antiga).

Canto á postura de frei Martín Sarmiento verbo da orixe do cristianismo en Galicia -cuestión esencial das *antigüidades* galegas-, sinalar soamente que sobre ela pouco quixo dicir, sen dúbida como reacción en contra das fábulas que aínda nos seus días inzaban nas *antigüidades* eclesiásticas hispánicas como resultado de antigas tradicións e dos máis recentes “falsos cronicóns”. Sen dúbida el admitía como un feito histórico certo a predicación do apóstolo Santiago na Península, así como a presenza do corpo santo en Compostela, respectando así a tradición secular. Porén, non admitía moitas das lendas relixiosas acerca de santos e de mártires galegos que achaban un lugar senlleiro nas Historias de Galicia dos autores anteriores e mesmo nas dos contemporáneos. Na súa opinión, Galicia tivo moi poucos mártires, xa que a penas sufriu as persecucións contra os cristiáns dado a posición arredada que ocupaba dentro do Imperio romano.

Como despois fixo Henrique Flórez, Sarmiento estaba disposto a admitir as tradicións relixiosas que el coidaba máis seguras e venerables -como a do apóstolo Santiago- asemade refugaba aquelas baseadas en falsidades aparentes e nos “falsos cronicóns”. Polo demais, este achegamento crítico ás *antigüidades* eclesiásticas galegas inspirábase no labor “purificador” das lendas relixiosas que encetaran os bieitos de Saint-Maur con base nunha observación minuciosa das fontes auténticas (método que con toda seguridade contaba coa aprobación do bieito galego).

Concluindo brevemente este apartado, pódese dicir que Sarmiento seguía en xeral o esquema das *antigüidades* galegas trazado durante as dúas centurias anteriores: a saber, os primeiros poboadores chegados dende Oriente e logo a sucesión de gregos, fenicios e cartaxineses, celtas e romanos. Se ben nalgúns casos -tan significativos como o dos primei-

ros poboadores e o dos reis míticos- el rexeitou a herdanza dos seus predecesores, noutras ocasións contribuíu a consolidala e a ampliála (caso da presenza en Galicia de gregos, celtas e fenicios).

3. ¿Como traballa o anticuario?

Máis interesante cás súas opinións acerca da antiga historia de Galicia eran os métodos de traballo do Sarmiento anticuario, porque neles se manifestan de xeito nido as diferenzas que verbo do estudio das *antigüidades* galegas existían entre frei Martín e aqueles que o precederan. No caso do bieito, tanto os amplísimos coñecementos, como o seu agudo enxeño e capacidade crítica, e sobre todo, a vontade de esculcar no pasado galego a partir das fontes orixinais e máis seguras, tivo como resultado que foi el o primeiro en artellar e en aplicar verdadeiramente un proxecto de investigación da historia antiga de Galicia, de enorme valor cando se considera dende a perspectiva actual. Sen embargo, tamén cómpre recoñecer que por razóns diversas -en especial porque outros eran os seus intereses principais (a Historia Natural e a lingüística)- non foi quen de levar adiante ese proxecto, do que só realizou unha pequena (pero importante) parte.

¿Cales eran as fontes de información e os métodos nos que se apoiaba Sarmiento á hora de estudar as *antigüidades* galegas e para acadar as opinións que vimos no apartado anterior?

En primeiro lugar -peza clave no labor de todo anticuario-, precisábase un coñecemento polo miúdo dos textos da Antigüidade clásica. Á parte da Biblia, os autores gregos e latinos eran as fontes escritas máis antigas ás que podían acudir os eruditos do Renacemento e da Ilustración, e xa que logo convertíanse en provedores de informacións fundamentais para coñecer a historia antiga, non só de Grecia e de Roma, senón tamén das outras terras europeas: os pobos e as tribos que as habitaran noutrora, e os seus xeitos de vida; as colonizacións gregas e fenicias; as loitas contra Roma e a paseniña incorporación ao Imperio de boa parte da Europa occidental e central. Para Sarmiento, a Biblia, Homero e Heródoto eran as fontes históricas máis antigas; logo estaban o resto dos escritores greco-romanos. Gracias a todas esas fontes era posible ter noticias dos tempos máis recuados da humanidade (ata tres mil ou catro mil anos antes do presente).

Sarmiento amosaba posuír unha ampla familiaridade cos textos clásicos, tanto con aqueles que facían referencia a Galicia e ao resto da península, como con todo o relativo aos diversos aspectos da historia e da civilización de Grecia e de Roma. El dispuña das diversas edicións modernas de Plinio, Estrabón, Ptolomeo, César, Mela, Tito Livio ou o “Itinerario de Antonino”, todos eles esenciais para saber da historia e da xeografía antigas. A eles engadíanse as lecturas dunha boa parte da literatura erudita sobre as *antigüidades* gregas e romanas: os traballos de Gruterius, Graevius, Spanheim, Gronovius, Bergier, Spon, Montfaucon, Caylus, e un longo ronsel de nomes hoxe esquecidos e que Sarmiento recollía no *Catálogo* de obras que posuía.

Mediante as fontes clásicas, Sarmiento -ao igual ca todos os anticuarios dende o século XV- obtiña informacións esenciais acerca das *antigüidades* galegas: a presenza en Galicia dos gregos e dos celtas; as navegacións de fenicios e cartaxineses polas costas galegas; o proceso da conquista romana; os nomes dos pobos que habitaban o territorio ao chegaren os romanos; a organización administrativa imposta por Roma; o trazado das vías de comunicación e a xeografía antiga. Polo tanto, os escritores da Antigüidade constituían para os anticuarios de entón o material indispensable para as súas angueiras, os alicerces a partir dos cales encetar as pescudas nos tempos antigos de calquera cidade, rexión ou reino de Europa. Por este motivo Sarmiento laiábase ás veces de que en España faltase aínda unha recompilación de todas as noticias contidas nos textos clásicos referidas a Hispania, semellante a aquela de que xa dispuñan os franceses en relación ás Galias. Noutra ocasión aseguraba que o coñecemento dos escritores antigos máis fiables e seguros era indispensable para poder eliminar das Historias de España as pegadas dos “falsos cronicóns” que el tanto desprezaba.

O uso das fontes clásicas ía parello á lectura dos autores medievais e modernos que tratan sobre as *antigüidades* hispánicas e galaicas: Afonso X, Rodrigo de Toledo, Margarit, Ocampo, Morales, Mariana, o licenciado Molina, Sandoval, Castellá, Gándara, Huerta... No manexo de todos eles Sarmiento recomendaba ter moita prudencia, por mor da multitude de erros que contiñan, quer por ignorancia, quer por intereses varios, quer por tiraren partido dos “falsos cronicóns”. En calquera caso, frei Martín aconsellaba sempre acudir ás fontes máis antigas -os textos clásicos- e aos documentos orixinais -inscricións, moedas, manuscritos, toponimia, vestixios arqueolóxicos- no intre de investigar as épocas máis recuadas da historia peninsular. E así, en relación coa xeografía antiga, aseguraba: *“Y desengañense los que para estos asuntos se valen de libros modernos, que todo lo que en ellos se dice no baya apoyado con libros antiguos, y con una analogía de las voces, ó es patraña fingida ó es necedad mal imaginada; ó es un error de cal y canto”* (6).

Porque os anticuarios, e Sarmiento non era nisto unha excepción, tiraban partido doutras fontes de información que combinaban cos textos clásicos e que servían para aclaralos e para completalos. Neste aspecto do seu labor residía a principal contribución dos anticuarios ao moderno método histórico. Un amplo abano de testemuños (materiais ou inmateriais) que proviñan directamente dun lonxincuo pasado formaban parte do material básico do anticuario para o estudo das *antigüidades* e servían para deitar novas luces que explicasen aquelas cuestións que se presentaban escuras ou incompletas nas fontes clásicas, ou ben que estaban simplemente ausentes. Ao longo das páxinas que Sarmiento dedicou a reflexionar sobre as *antigüidades* pódese dexergar como seguía o ronsel dos métodos que artellaran os anticuarios dende o século XV. Inscricións e moedas antigas; ruínas de edificios, restos de vías romanas e outros vestixios arqueolóxicos (monumentos megalíticos incluídos); a toponimia e a supervivencia de palabras proce-

dentes de linguas xa desaparecidas... eran fontes de información, antigas e orixinais, que el combinaba cos escritores clásicos para poder penetrar na historia antiga de Galicia. Mención á parte merece o aprecio polos documentos medievais (cartas de fundación, doazóns, preitos, herdanzas, etc.), que el procuraba nos arquivos das institucións relixiosas cando se lle presentaba a ocasión.

No espacio reducido deste artigo non é posible analizar con detalles a metodoloxía proposta por Sarmiento para levar a cabo as investigacións históricas, nin a aplicación da mesma. Sería este tema para unha monografía moito máis extensa. En troques limítareime a salientar algúns aspectos do seu labor como anticuario que tiñan que ver co emprego de vestixios ou *supervivencias* do pasado, tanto inmateriais (palabras) como materiais (restos arqueolóxicos).

Canto ás *supervivencias* inmateriais, conservadas na lingua e na toponimia do país, Sarmiento fixo un uso intensivo delas, en razón dun perdurable interese en materia lingüística. Sabido é que unha boa parte dos seus escritos dedicounos a esa cuestión. Pero tamén é certo que en moitas ocasións utilizou as súas habelencias no eido da lingüística para achegarse ás *antigüidades* de Galicia, aproveitando os datos lingüísticos de maneiras diversas. En primeiro lugar, procurando as palabras de antigos idiomas que se conservaban na lingua e na toponimia galegas, e que lle fornecían de indicios acerca dos poboadores da Galicia pre-romana: palabras gregas (peirao, Pindo, Cassitérides...), fenicio-púnicas (Aunios, Belón, Lais...) e celtas (braña, xistral, Bergantiños, Cambre...). En segundo lugar, querendo identificar os lugares da xeografía antiga coa actual, por exemplo: *Insulae Cicae*/illas Cíes, *Burbida*/Borbén, *Laeron*/Lérez, etc. Ou ben tentando explicar os topónimos actuais a partir de etimoloxías latinas: *Ara Augusta*/Arousa, *Castrum Iovis*/Castrove, *Turris Ardens*/Orzán, *Iove*/Xubia, etc., o cal debía fornecer detalles acerca da natureza e funcionalidade dos antigos lugares (aras, torres, *lucus*, *castra*). Por último, aproveitando a toponimia como indicadora da localización de restos arqueolóxicos: *Oleiros*, topónimo que na súa opinión indicaba a existencia de olas ou urnas funerarias; *Cidade* ou *Castro*, sinal de ruínas de antigas poboacións; *Moimenta*, anuncio da presenza de mámoas; *Baños* ou *Caldas*, proba da localización de termas; *Verea*, indicador de vías romanas; *Arcos*, indicio de arcos triunfais erguidos a rentes dos camiños, etc. Se as etimoloxías tiñan en xeral unha especial importancia para el, pois saber a orixe dunha palabra permitiría coñecer o seu verdadeiro significado, no estudio das *antigüidades* eran de enorme axuda para descubrir as xentes que noutrora habitaran o país e para coñecer as condicións de vida no pasado.

Mesmo se cómpre admitir que el non foi nin o primeiro nin o único en tirar partido dos datos lingüísticos neste tipo de investigacións, pois na historiografía galega do XVII foron frecuentes as especulacións etimolóxicas de toda caste en relación coas *antigüidades*, e que algúns dos seus argumentos e solucións non son defendibles hoxe en día; con todo si é preciso salientar que foi Sarmiento quen mellor soubo tirar partido da combi-

nación lingüística/*antigüidades*, e quen o fixo con meirande seriedade, para tratar de resolver os moitos enigmas que lle presentaba o pasado da súa querida Galicia.

Aos amplos coñecementos en materia de *antigüidades* sumábanse os que adquirira no terreo das linguas. No *Catálogo* de obras que posuía constátase sobexamente a atención que dedicaba a ese tema, que se manifestaba nunha mancha de gramáticas e dicionarios dos idiomas máis diversos (latín, grego, árabe, sirio, portugués, éuscaro, francés, inglés, alemán, húngaro, guaraní, peruano, etc.). Merecen especial mención as fontes que Sarmiento utilizaba para descubrir as etimoloxías célticas existentes en Galicia: o *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinatis*, de Charles Du Cange; *Les origines de la langue françoise*, de Charles Ménage; o dicionario de Trévoux; a *Collectanea Etymologica* de Leibniz; o dicionario francés-céltico, ou francés-bretón, de Grégoire de Rostrenen; o famoso libro do bieito bretón Paul Pezron, *Antiquité de la Nation et de la langue des Celtes*, que contiña ao final un glosario de termos bretóns comparados con palabras do latín, grego e alemán; así como diversas obras consagradas ás linguas xermánicas, antigas e modernas (que Sarmiento coidaba célticas), como o *Thesaurus antiquitatum teutonicarum*, de Johann Schilter.

A carón das fontes clásicas e dos datos lingüísticos, os vestixios materiais do pasado constituían outro elemento importante dentro do estudio das *antigüidades* galegas. Dado que non é posible facer aquí unha análise -nin sequera breve- do uso que facía Sarmiento dos restos arqueolóxicos para obter informacións históricas, limitareime, para rematar este apartado, a facer algunhas observacións verbo da atención que prestou ás inscricións antigas e ás mámoas.

Con respecto ás primeiras, atopamos nos seus escritos multitude de referencias. En especial nos relatos das dúas viaxes por Galicia abundan as mencións a inscricións, romanas e medievais, que a miúdo copiou directamente do orixinal. Igualmente nos escritos dedicados aos camiños de Galicia, antigos e modernos, insistía na utilidade das inscricións, que podían axudar moito a determinar con claridade o trazado das vías romanas indicadas no “Itinerario de Antonino” e que incluso daban noticia doutros camiños non consignados polo texto. El mesmo anunciaba a descuberta de varios “miliarios” que xulgaba de enorme importancia como documentos históricos. Neste sentido resulta moi clarificadora a correspondencia que mantivo co seu irmán Francisco Javier acerca do “miliario” atopado no lugar da Almoíña, preto de Pontevedra. Dende Madrid Sarmiento pedíalle ao seu irmán residente en Pontevedra que lle enviase unha copia da inscrición contida no “miliario”, o cal coidaba ser “*un tesoro para las antiguallas de ese país*”, pois permitiría corrixir os datos erróneos do “Itinerario”. Finalmente, no seu *Onomástico* etimolóxico da lingua galega, daba detalladas instrucións para levar a cabo a busca de inscricións antigas: que tipo de inscricións era posible atopar; onde e como buscalas; o xeito de copialas, etc. “*Todo se ha de recoger, y todo se ha de copiar, pues todo ha de servir*”, concluía nese escrito. “*En suma. Toda piedra: todo metal y todo ajuar ó cachiva-*

che antiguo, que tenga letras ó caracteres, aunque no legibles, se deben recojer, y guardar, si es fácil de mover y portear; y si no se debe anotar y escribir tambien el sitio, en donde se halle el monumento que se moviere, y recojere”, insistía noutro lugar (cf. nota 6).

Canto ás mámoas ou medoñas, cómpre atribuír a Sarmiento o mérito de ter sido el o primeiro -cando menos así o indican os datos cos que hoxe contamos- en salientar a potencial utilidade deses vestixios arqueolóxicos como fornecedores de informacións importantes sobre o pasado. E isto é así mesmo a pesar de que o propio Sarmiento non se ocupou de estudialas, pois neste sentido a preferencia polas inscricións e polas moedas (é dicir, polos vestixios do pasado que incluían sempre unha escritura) era ben patente. E tamén malia que a súa atribución cronolóxica e cultural das medoñas non se axeitaba aos nosos coñecementos actuais, porque coidaba que eran monumentos funerarios romanos, enterramentos que as xentes máis modestas erguían a rentes dos camiños. Sexa como for, o esencial da súa actitude con respecto ás mámoas era a conciencia e a convicción de estar perante uns testemuños do pasado dignos de seren conservados e investigados (7).

Así, en troques de querer buscar no interior delas tesouros de ouro e de alfaías, como facían os ignorantes e supersticiosos, as mámoas eran para Sarmiento auténticos tesouros que se presentaban aos anticuarios cheos de útiles informacións que axudaban a coñecer o pasado: *“Los tesoros que los eruditos hallarán en esas Mamoas, si con critica las registran, y observan, serían Tesoros literarios. Con ellos se podrá adelantar la Geographia, la Antigüedad, y la Historia, y suplir mucho que no consta de los Autores antiguos, que se conservan.*” (8). Dicía isto pensando en atopar inscricións romanas dentro dos monumentos.

El insistía nos beneficios que o exame das medoñas podía reportar ás *antigüidades* de Galicia, porque unha das principais preocupacións do bieito a respecto dos restos arqueolóxicos era garantir a súa conservación e animar a outros eruditos a que os tivesen en conta e os estudiasen. Verbo da necesidade de conservación, coidaba que a ignorancia dos contemporáneos era un factor aínda máis destrutivo e ameazador para os testemuños do pasado cós estragos causados polo tempo. Ignorancia que facía que as antigas inscricións se borrarán pensando que eran cousas de paganismo e de bruxería, ou que as pedras que lles servían de soporte se empregasen como materiais de construción; que as moedas de valor se fundisen, cobizándose o ouro e maila prata; ou que as medoñas se saqueasen na procura dos tesouros das mouras encantadas. Soamente a preocupación dos anticuarios por recoller e copiar os achados podía evitar a desaparición total dun rico legado histórico que era esencial para poder coñecer o pasado. Polo demais, Sarmiento repetía con insistencia que o seu desexo era que algún “curioso” se decidise a investigar en profundidade as *antigüidades* de Galicia, aquelas que el só podía sinalar e esbozar de xeito moi xeral e que na súa ampla obra se mesturaban co resto dos temas que lle interesaban.

Por todo isto non deixou de apuntar aquelas oportunidades que se lle ofrecían ao anticuario á hora obter novos materiais para esculcar no pasado. Por exemplo, a cons-

trucción de camiños debía fornecer da ocasión de atopar restos arqueolóxicos diversos que axudarían a “reconstruír” a xeografía e a historia antigas, nomeadamente da época romana: inscricións, moedas, treitos de vías, “cacharros” ou esculturas. Por este motivo -afirmaba no escrito acerca dos camiños reais- facíase moi necesaria a presenza de dous ou tres “*eruditos anticuarios*” que supervisasen os labores de apertura de novos camiños, e que estivesen moi atentos para recoller obxectos ou para copiar as inscricións que entón se descubrían. O mesmo pedía Sarmiento aos seus coñecidos: por exemplo ao seu irmán, de quen demandaba noticias sobre a inscrición da Almoíña; ou ao labrego Cyprián Fernández, advertido por el de “*vuscar y reservar todo género de antiguallas*” (cf. a viaxe a Galicia de 1754). Igualmente, no proxecto de descrición corográfica *total* de Galicia estaba previsto que o equipo encargado de realizala se preocupase por anotar aqueles lugares onde se descubrían inscricións e moedas antigas, sartegos ou mámoas, como resultado das informacións achegadas polos paisanos, ou ben atendendo aos indicios que ao respecto ofrecía a toponimia (*Verea, Oleiros, Arcos...*).

Incluso chegará a solicitar que se leven a cabo “escavacións arqueolóxicas” en lugares concretos de especial significación histórica coa confianza de efectuar importantes descubertas. Un bo exemplo desta preocupación “arqueolóxica” de Sarmiento -repetida en varios dos seus escritos- era o interese que amosaba perante o achado de vestixios antigos na praia da Lanzada, no Grove. Alí atopáranse nove sepulturas, que el atribuíra aos “*gentiles*” por mor da disposición dos corpos, e o lugar prometía conter futuros “tesouros arqueolóxicos” que axudasen a resolver algúns dos enigmas das *antigüidades* galegas. En concreto, el quería saber se alí estivera a antiga cidade de Lambriaca, citada por Pomponio Mela. De aí que propuxese unha investigación máis demorada, financiada polo erario público, e que implicase unha escavación do terreo en busca das ruínas da devandita cidade (quizais animado polos resultados das famosas escavacións de Herculano): “*Sobre los dichos 9 sepulcros de la Lanzada se podrían hacer muchas reflexiones si pasase allí un curioso y, a costa del público, hiciese se cavase en aquel sitio y se registrase todo...*”, dicía no *Problema Chorográfico para describir Galicia*. E no relato da viaxe por Galicia no ano 1754 aínda era máis explícito: “*Sería del caso que el Rey mandase registrar a fundamentis todo aquel sitio y cabar á todos los lados, pues se hallarán allí monumentos raros, y acaso se podría fixar allí la antiquísima ciudad Lambriaca de Pomponio Mela*”. Propostas que, supoño, non foron escoitadas.

E por máis que esa preocupación “arqueolóxica” non chegase tan lonxe como para pretender que os eruditos anticuarios furasen a terra e mailos montes ao xeito das toupas, como xa facían os “*philosophos*” e estudiosos da Historia Natural que buscaban os “fósiles naturais” (a expresión era súa); si que desexaba que os anticuarios se interesasen por observar e por rexistrar todos aqueles “fósiles artificiais” (é dicir, os vestixios arqueolóxicos) que se descubrían nas proximidades de onde habitaban (9).

Aquí debe rematar este apartado. Constatouse ao longo do mesmo a énfase que puña Sarmiento no emprego de fontes diversas e auténticas á hora de se achegar ao pasado e

de estudialo. Énfase que respondía ademais aos métodos que eran propios dos anticuarios. No caso do bieito galego, ao igual que para moitos dos seus contemporáneos, o uso desas fontes -textos antigos e fidedignos, manuscritos medievais, etimoloxías, o coñecemento da lingua e da xeografía do país, inscricións e outros restos materiais- era unha garantía contra as historias fabulosas e contra as falsificacións introducidas a través dos “falsos cronicóns”, así como o requisito fundamental para erguer edificios históricos inabalables encol de alicerces sólidos e indisputables: a verdadeira historia da cidade de Pontevedra, de Galicia e de España.

4. Conclusión: os principios do anticuario

A metodoloxía propia dos anticuarios que Sarmiento aplicaba ao estudio da antiga historia de Galicia tamén derivaba claramente dos seus principios gnoseolóxicos. En efecto, como xa ten demostrado Pilar Allegue, Sarmiento esteaba as bases do saber no método empírico analítico-inductivo, no cal o coñecemento sensorial da realidade fornecía os datos brutos e orixinais que despois a mente se encargaría de reelaborar e de ordenar en ideas, de combinar esas ideas e finalmente de artellar hipóteses ou teorías que desen conta do *por qué* das cousas, das causas e das consecuencias que se entretécían para conformar a realidade visible e observable. Xa que logo, a súa era unha concepción do saber que combinaba sentidos e razón, inducción e deducción. Unicamente por medio da acción conxunta de ambos sería posible acadar a certeza en relación aos feitos do presente (e tamén acerca de certos feitos do pasado). Refugaba en troques as teorías *a priori* e os *sistemas* que non se apoiaban na experiencia, mais en especulacións vas e en prexuízos. Na súa concepción do saber cumpría ir do concreto cara ás xeneralizacións.

Este método empírico, que se debía aplicar aos feitos do presente (por exemplo, no eido da Historia Natural), tamén era susceptible de se axustar ao estudio do pasado, ou sexa, á Historia e á investigación das *antigüidades*. No caso destas, era igualmente a experiencia sensorial que se obtivera a partir dun exame dos materiais brutos e orixinais do pasado o único método que garantía poder acadar datos históricos fiables e auténticos que axudasen no lento e complexo labor de recuperación dalgúns retallos dos tempos idos: a familiaridade coas escrituras antigas que aseguraba a autenticidade dun documento; a observación atenta dos caracteres dunha inscrición ou dunha moeda; o exame detallado dos monumentos, fosen mámoas, pontes ou vías romanas; a consideración da toponimia e da topografía... En todos estes casos procedíase do concreto e do individual (a inscrición, a moeda, o documento) ao abstracto e á xeneralización. É dicir, a partir de anacos do pasado chegábase a reconstruír acontecementos históricos e a dixerar entre a brétema do tempo diversos aspectos da vida dos humanos en épocas e culturas xa desaparecidas.

Polo demais, ao igual que acontecía noutros ámbitos da súa actividade intelectual, no que atinxía ás *antigüidades* o empiricismo de Sarmiento xunguíase a unha crítica feroz daqueles *sistemas*, teorías ou fábulas, que empecían e deformaban o coñecemento huma-

no. De aí os encarnizados ataques a toda caste de falsificacións e de fábulas históricas, xa fosen as de Annio de Viterbo, os chumbos do Monte Sacro de Granada ou os “cronicons” que infestaban a historiografía hispánica. Por iso insistía en que a historia se debía ler e debía ser feita a partir das fontes orixinais: os autores antigos, os documentos auténticos recollidos nos arquivos, as verbas, os vestixios materiais de tempos pasados... e non baseándose nos escritores modernos, nin moito menos nos “falsos cronicons”. Son numerosos os lugares onde expuña esa nidia contraposición entre *historia verdadeira* (apoiada nas primeiras) e *historia falsa* (resultado de fiarse dos segundos). Naquelas cuestións históricas para a resolución das cales non existían noticias seguras, a única postura prudente era unha confesión de ignorancia e da incapacidade para resolvelas, agás que aparecesen novas posibilidades de información. Así actuaba el no caso das polémicas verbo dos primeiros poboadores de Galicia.

Hai que salientar que non foi Sarmiento o único en xunguir as *antigüidades* co método empírico analítico-inductivo. De feito foi esta unha relación moi habitual, que se viña establecendo dende que se puxeran as bases da Nova Ciencia experimental a finais do século XVI e comezos do XVII, por homes como Galileo ou Francis Bacon, e que continuou durante a centuria seguinte. Así, o famoso anticuario provenzal Nicolas-Claude Fabri de Peiresc, na primeira metade do XVII, proclamábase seguidor de Galileo e facía da experiencia e da observación as pezas clave do seu labor de anticuario. Igualmente, décadas máis tarde, anticuarios británicos como John Aubrey, Edward Lhuyd ou William Stukeley, aplicarán aos traballos sobre as *antigüidades* da illa os principios da metodoloxía científica da *Royal Society* (análises e descrições detalladas dos obxectos e fenómenos naturais, medicións, comparacións, etc.).

Dicir tamén que todos eles, ao igual ca Sarmiento, dentro dos amplos intereses de eruditos combinaron o estudo das *antigüidades* coa Historia Natural e coa lingüística e as etimoloxías. E que nestes tres eidos de investigación que lles eran comúns aplicaron os principios básicos do método científico baseado na observación e na comparación. Se na Historia Natural se facía necesario ler no “libro da Natureza” antes ca nos libros de autores antigos ou modernos; do mesmo xeito no ámbito das *antigüidades* se precisaba centrar a atención nos vestixios auténticos do pasado, evitando as fábulas e os *sistemas* aceptados con anterioridade. Eses eran tamén os puntos de partida de frei Martín.

Finalmente cómpre sinalar que outro dos trazos salientables da “filosofía ilustrada” de Sarmiento -como a definiu Pilar Allege-, a saber, a súa condición humanista e utilitaria, estaba presente no seu labor como anticuario. Pois ao igual que a Historia Natural contribuíu a mellorar a existencia humana gracias a un crecente control sobre a Natureza, sendo aquela disciplina base de progresos na agricultura, na pesca ou nas explotacións mineiras; tamén as *antigüidades* debían ter unha finalidade utilitaria. En primeiro lugar, ofrecían unha utilidade obvia: a aplicación dos métodos do anticuario ao estudo do pasado permitiría coñecer a historia verdadeira de España e de Galicia. Isto ademais tiña

unha importancia práctica considerable, pois daquela a historia era un elemento básico na vida política, relixiosa e intelectual en xeral, porque fornecía de exemplos, de argumentos e de xustificacións ás accións, á ideoloxía e ás institucións do presente. Por exemplo, gracias á súa familiaridade como anticuario cos documentos que se conservaban nos arquivos das casas da orde relixiosa á que pertencía, Sarmiento era quen de presentar argumentos históricos a prol dos bieitos nos debates e preitos contemporáneos que afectaban ás propiedades e aos privilexios dos monxes.

Outra utilidade práctica das *antigüidades* púñase de manifesto cando o coñecemento das técnicas e dos materiais que os romanos utilizaran na construción das estradas podía permitir ao arquitecto-anticuario mellorar o estado dos camiños españois. Por este motivo recomendaba a todos os enxeñeiros actuais que examinasen con detalle a *Histoire des grands chemins de l'Empire romain*, de Nicolas Bergier (que el citaba repetidas veces nos escritos sobre os camiños). Neste sentido, así como a apertura de novos camiños permitía a descuberta de restos do pasado (inscricións, moedas, tumbas ou treitos de vías romanas); do mesmo xeito, o estudio das *antigüidades* aseguraba o perfeccionamento das modernas técnicas de enxeñería.

Mesmo as observacións etimolóxicas e unha lectura atenta dos textos da Antigüidade clásica se combinaban a miúdo co estudio da Historia Natural, da lingua e da xeografía galegas, coa finalidade confesada de acadar un coñecemento máis acaído e completo das producións naturais de Galicia que axudase a explotar as riquezas potenciais do país: plantas, animais, terras ou minerais. Mostras disto hainas sobexas nos seus escritos, aínda que non é posible entrar en máis detalles nestas liñas finais. Apuntar soamente que ese obxectivo utilitario tamén era propio de moitos outros anticuarios, os cales eran moi conscientes de estaren a realizar contribucións de valor para os seus contemporáneos nos ámbitos da historia, da política, da relixión ou das ciencias (10).

* * *

Non quero rematar este artigo sen recapitular brevemente as conclusións máis sobranceiras do mesmo. 1º. Frei Martín Sarmiento, entre outras das súas facianas como erudito, pode ser cualificado de anticuario, en razón da atención que demostraba polo coñecemento do pasado e dos métodos que empregaba á hora de se achegar a el. 2º. Con frecuencia conxugaba o labor de anticuario con outros intereses intelectuais, nomeadamente coa Historia Natural e coa lingüística. 3º. As actividades como anticuario alicerzábanse no método empírico inductivo-analítico, que era a cerna de toda a súa vida intelectual. 4º. Sarmiento inseríase na longa tradición das *antiquitates* (encetada no século XV), en canto aos obxectos de estudio, fontes, métodos de investigación, principios epistemolóxicos e finalidades.

NOTAS

1. Para levar a cabo esta miña análise baseeime nun amplo abano de escritos de Martín Sarmiento: obras publicadas de antigo, escritos editados modernamente (boa parte deles por José Luis Pensado), así como traballos non publicados nin editados, conservados en manuscrito (entre eles a importantísima *Obra de Seiscientos Sesenta Pliegos*, aínda inédita), e mesmo parte da súa correspondencia (editada non hai moito polo Consello da Cultura Galega). De grande utilidade son as edicións do profesor Pensado, quen foi o principal especialista na vida e na obra do bieito galego, polos moitos datos que fornecen acerca das mesmas; datos que foron magnificamente recollidos e condensados nun curto ensaio: *Fray Martín Sarmiento, testigo de su siglo*. Igualmente é de salientar, pola axuda ofrecida á hora da realización deste artigo, o libro de Pilar Allegue *A filosofía ilustrada de fr. Martín Sarmiento*, gracias ao cal é posible inserir os diversos aspectos da obra de Sarmiento dentro das súas premisas filosóficas e gnoseolóxicas (e esa faciana de anticuario non será nisto unha excepción, como se verá ao final deste traballo).
Sobre a cronoloxía dos escritos de Sarmiento, cf. Pensado (1995).
2. Termo ambiguo porque podía designar ao mesmo tempo un eido concreto de investigación histórica, con métodos e fontes particulares; o obxecto de estudo desas investigacións; ou ben as fontes das que facían uso esa caste de estudos para coñecer os tempos pasados que se examinaban (e así, era moi frecuente denominar *antigüidades* -ou *antigallas*- os vestixios materiais do pasado que consideraba o anticuario no decurso das pescudas: inscricións, estatuas, moedas, monumentos...).
3. Veláí unha bibliografía básica (e incompleta) acerca dos anticuarios e das *antigüidades*: Cochrane (1981); Crawford e Ligota (1995); Grell (1995); Kendrick (1950); Miller (2000); Momigliano (1979 e 1990); Parry (1995); Piggott (1976, 1985 e 1989); Pomian (1990); Schnapp (1993). Sobre os anticuarios españois tense escrito pouco, e sobre os galegos aínda menos. A miña Tese de Doutoramento (en curso de redacción) está dedicada a un aspecto particular do labor dos anticuarios peninsulares: a construción da antiga historia de Galicia, nun período que abrangue dende a Idade Media ata o principio do século XX.
4. Acerca do estudo das linguas celtas nos séculos XVII e XVIII véxase Droixhe (1978) e Tourneur (1905).
5. Tamén en relación coas *antigüidades* romanas, Sarmiento afirmaba rotundamente a orixe romana da cidade de Lugo (a antiga *Lucus Augusti*) e do faro da Coruña, contra aqueles que no século XVII fixeran delas fundacións do mítico Hércules. Con todo, admitía que a lenda da Torre de Hércules contaba cunha cerna histórica: a existencia, durante a Antigüidade, dun culto a Hércules na bisbarra coruñesa, amosado por unha antiga inscrición dedicatoria a Hércules Xónico descuberta na igrexa de San Pedro de Soandres.
6. Citado en *Geographia de las cuatro vías militares romanas que salían de Braga, á Astorga*.
7. Sen dúbida a familiaridade de Sarmiento coas *antigüidades* romanas, así como certas características das mámoas, facían inclinar a balanza a prol da opinión de que estas eran monumentos funerarios romanos: un nome que derivaba claramente do latín; a relación que el vía entre a distribución das medoñas e o percorrido das vías romanas; a coincidencia entre o ritual de incineración constatado nas mámoas e os costumes funerarios de Roma; ou os indicios que el posuía verbo da descuberta de inscricións latinas no interior dos monumentos megalíticos. Todos estes eran argumentos que contribuían a convencerlo da súa opinión. Os cales debían pesar con máis forza ca outras noticias que daban unha orixe pre-romana a eses monumentos, e que el debía coñecer: p. ex. a través de *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* de B. de Montfaucon, onde se atribuían as tumbas megalíticas aos pobos setentrionais anteriores ou contemporáneos dos romanos (galos, britóns, xermanos, escitas, daneses).
Tamén outro senlleiro anticuario galego do XVIII, Joseph Cornide, fará das mámoas monumentos romanos.
8. Citado en *Apuntamientos para un Discurso sobre la necesidad, que hay en España de unos buenos Caminos Reales, y de su publica utilidad...* Subliñado no orixinal.
9. Algúns crédulos labregos pensaban que aqueles que se interesaban por atopar e recoller vestixios do pasado eran meigos ou feiticeiros que coñecían os segredos necesarios para encontrar os tesouros dos *mouros* e das *mouras* encantadas. Sarmiento, a quen podemos imaxinar no decur-

so das súas viaxes tentando satisfacer a curiosidade pola descuberta de *antiguallas* e preguntando insistentemente acerca da existencia e do paradoxo de inscricións ou de medoñas, burlábase do que para el eran mostras da credulidade e da cobiza humanas: “*Supongo, que esos Papanatas estaran aun en la fatuidad de que la inscripción habla de algun sitio, en donde esta enterrado un tesouro encantado (...) V. mrd. no haga caso de las fatuas Censuras, que vomitan los idiotas. Prosiga en recoger inscripciones, monedas, y otras antiguallas; que eso es el verdadero tesoro: y los que blasfeman lo que no entienden, que se ali-*

menten de tesouros encantados”, escribíalle a Pedro González de Ulloa, quen lle enviara copia dunha inscrición romana (citado en *Inscrición Romana en la Limia*; subliñado no orixinal).

10. O argumento clásico a prol das achegas dos anticuarios ás investigacións históricas áchase en Momigliano (1979 e 1990); véxase tamén Crawford e Ligota (1995). Sobre a utilidade dos anticuarios para a política e a relixión, cf. Miller (2000) e Parry (1995). Verbo das relacións entre erudición e ciencias na Europa Moderna cf. Findlen (1994) e Grafton (1991).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALLEGUE AGUETE, P. (1993): *A filosofía ilustrada de fr. Martín Sarmiento*. Vigo. Edicións Xerais de Galicia.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1988): “A historia da Historia. Aproximación a unha historiografía galega (séculos XVI-XIX)” en CASTRO, X. e J. de JUANA (eds.): *IV Xornadas de Historia de Galicia. Historiografía galega*. Ourense. Deputación Provincial: 17-78.
- COCHRANE, E. (1981): *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago and London. The University of Chicago Press.
- CRAWFORD, M. H. e C. R. LIGOTA (eds.) (1995): *Ancient History and the Antiquarian. Essays in Memory of Arnaldo Momigliano*. London. The Warburg Institute-University of London.
- DROIXHE, D. (1978): *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600-1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Gèneve. Librairie Droz.
- FINDLEN, P. (1994): *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley. University of California Press.
- GRAFTON, A. (1991): *Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800*. Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press.
- GRELL, Ch. (1995): *Le dix-huitième siècle et l'Antiquité en France, 1680-1789*. Oxford. Voltaire Foundation.
- KENDRICK, T. D. (1950): *British Antiquity*. London. Methuen & Co.
- MILLER, P. N. (2000): *Peiresc's Europe. Learning and Virtue in the Seventeenth Century*. New Haven and London. Yale University Press.
- MOMIGLIANO, A. (1979): “Ancient History and the Antiquarian” en *Contributo alla Storia degli Studi Classici. Roma*. Edizioni di Storia e Letteratura: 67-106.
- (1990): “The Rise of Antiquarian Research” en *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Harvard. University of California Press: 54-79.
- PARRY, G. (1995): *The Trophies of Time. English Antiquarians of the Seventeenth Century*. Oxford. Oxford University Press.
- PENSADO, J. L. (1995): *Fray Martín Sarmiento, testigo de su siglo*. Salamanca. Artes Gráficas Europa [1ª edición, 1972].
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (2002): “O príncipe *Gatelo*, fundador de Brigancia: un ‘precursor’ de *Breogán* na historiografía galega”, *Gallæcia*, nº 21: 317-343.
- PIGGOTT, S. (1976): *Ruins in a Landscape. Essays in Antiquarianism*. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- (1985): *William Stukeley. An Eighteenth-Century Antiquary*. London. Thames and Hudson [1ª edición, 1950].
- (1989): *Ancient Britons and the Antiquarian Imagination*. London. Thames and Hudson.
- POMIAN, K. (1990): *Collectors and Curiosities. Paris and Venice, 1500-1800*. Cambridge. Polity Press.
- SCHNAPP, A. (1993): *La Conquête du Passé. Aux origines de l'archéologie*. Paris. Éditions Carré.
- TOURNEUR, V. (1905): *Esquisse d'une histoire des études celtiques*. Liège. Imprimerie H. Vaillant-Carmanne.

ADIANTÁNDOSE Ó SEU TEMPO: COÑECEMENTO E ENSINO DA XEOGRAFÍA NA OBRA DE FREI MARTÍN SARMIENTO

Francisco Rodríguez Lestegás

Universidade de Santiago de Compostela

No ano 1972 conmemorouse o II Centenario do pasamento de Frei Martín Sarmiento, cualificado por méritos propios como o máis xenial e prolífico, enciclopédico aínda que non enciclopedista, dos nosos ilustrados. Co gallo desa efeméride, o Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento publicou un volume monográfico dos *Cuadernos de Estudios Gallegos*. En 1995, unha nova celebración, esta vez o tricentenario do seu nacemento, xustificou a reedición desa obra, enriquecida con novas contribucións. Co mesmo motivo, celebrouse tamén un Congreso Internacional, auspiciado polo Consello da Cultura Galega e a Universidade de Santiago de Compostela, do que se publicaron dous tomos coas achegas presentadas. No 2002, cando se cumpren 230 anos do seu pasamento, dedícaselle a este sobranceiro galego o Día das Letras Galegas, o que supón unha ocasión irrepetible para glosar de novo a figura dun home que, desde a soidade da súa cela, soubo adiantarse ó seu tempo e deixar para a posteridade un agudo e lúcido pensamento.

O personaxe, o seu tempo, a súa obra

No ano 1695, cando aínda reinaba en España Carlos II, nace en Vilafranca do Bierzo Pedro José García de Balboa, fillo de Alonso García Gosende e de Clara de Balboa Sarmiento. Ós catro meses de nacer, trasládase toda a familia a Pontevedra, onde transcorre a infancia e a escolarización de Pedro José, primeiro no colexio rexido polos xesuítas e despois no mosteiro beneditino de San Salvador de Lérez. O derradeiro monarca español da dinastía habsburguesa morre supostamente “enfeitizado” en 1700, despois de dúas estériles vodas e deixando o país nunha ridícula e lamentable situación no contexto internacional. Ó ano seguinte, Felipe V, neto de Luís XIV, entra na vila e corte de Madrid, capital do seu novo reino, e dispónse a afrontar unha longa guerra contra os partidarios do outro pretendente, o arquiduque Carlos de Austria. O chamado “Século das Luces” botaba a andar nun país maioritariamente analfabeto.

En 1702, Pedro José é testemuña da chamada “batalla de Rande”, desfeita que lle infundiou verdadeiro pánico e que pode estar na orixe desa sensación de soidade que o acompañou durante toda a súa vida: na enseada de San Simón, fronte a Redondela, a escuadra angloholandesa queimou e afundiou galeóns que, procedentes da Habana cun

cargamento de prata destinado a engrosar as arcas da Coroa, se dirixían a Vigo custodiados por navíos pertencentes á armada francesa. O amedrentado neno, que debía estar só nese intre, escapa da casa e é recollido polas monxas de Santa Clara de Pontevedra que fuxían cara ó priorado beneditino de Tenorio (Filgueira, 1994; Pensado, 1978).

Xa en 1710, cando o rapaz acababa de facer os 15 anos, sae para o convento de San Martín de Madrid, onde ingresa como novicio da orde bieita. Despois de profesar ó ano seguinte, entre 1711 e 1714 estudia Artes e Filosofía no Colexio de Irache (Navarra). Mentres tanto, asinábase a Paz de Utrecht (1713), un conxunto de tratados entre as potencias belixerantes na guerra de Sucesión española que, ademais de poñer fin a un conflito dinástico e civil, serviron tamén para saldar outros contenciosos europeos. O monarca borbón asentábase no trono de España a cambio da perda do poder español en Europa. No fondo, Felipe V nunca se resignou ás duras estipulacións de Utrecht, o que explica a política exterior altamente conflictiva e o revisionismo imperialista que caracterizou o seu prolongado reinado (Domínguez Ortiz, 1976).

O monxe de San Bieito continúa estudos de Teoloxía no Colexio de San Vicente, pertencente á Universidade de Salamanca. Precisamente na época salmantina é cando cambia de nome, aparecendo matriculado durante o curso 1716-17 como *Fr. Martín Sarmiento*. Este cambio de identidade debeuse á coincidencia de apelidos García e Balboa con outros compañeiros de estudos, polo que elixiu ou lle elixiron o segundo de súa nai, Sarmiento; pola súa banda, adoptou o nome de Martín en honor ó patrón do convento no que profesou.

Frei Martín Sarmiento pasa os anos posteriores nos conventos beneditinos de San Pedro de Eslonza (León), San Salvador de Celorio (Asturias) e San Vicente de Oviedo; é aquí onde coincide con Feijoo, que se convertería desde entón no seu máis apreciado mestre e amigo. En 1724 prodúcese a abdicación de Felipe V e o comezo do efémero reinado de Luís I, xa que as varíolas acabaron con el o mesmo ano da súa entronización, obrigando a Felipe V a volver empuñar o cetro.

A etapa leonesa e asturiana do Padre Sarmiento remata en 1725, cando retorna a Madrid, non sen antes viaxar ata Pontevedra para se despedir da súa nai, que contaba xa con 75 anos. Desta viaxe por terras galegas proceden as numerosas referencias (Ribadeo, Mondoñedo, Betanzos, A Coruña, Santiago, Pontevedra, Tui, Ourense) que podemos atopar espalladas polos seus escritos.

Os seguintes vinte anos de residencia madrileña só foron interrompidos por quince meses de estadia en Toledo, entre 1726 e 1727. Non deixa de aproveitar a oportunidade que lle concede a celebración do Capítulo Xeral da Orde en Valladolid (1745) para realizar unha nova e anhelada viaxe a Galicia, que se prolonga durante sete meses, entre 1745 e 1746. Este momento, cando xa tiña 50 anos e notaba a súa cabeza chea de “voces” pero baleira de “ cousas”, coincide cunha especie de crise da súa vocación etimolóxica e co inicio dun novo interese por outros ámbitos científicos ata ese momento

desatendidos. A súa curiosidade dirixírase a partir de agora cara á botánica, a toponimia, a xeografía e, desde logo, todo o que tiña que ver coa lingua e cultura galegas.

Un súpeto ataque de apoplexía leva á tumba a Felipe V en 1746, poñendo fin ó máis longo reinado da historia moderna de España. O mandato do seu fillo e sucesor, Fernando VI (1746-1759), abre unha paréntese de paz e reconstrucción interna, que tanto necesitaban os reinos de España. Sen ambición política nin dotes de goberno, confiou o poder a dous ministros: Zenón de Somodevilla (marqués da Ensenada) e José de Carvajal. Mentres tanto, Sarmiento, de novo no seu encerro madrileño, reinicia os traballos de encarga. Entre eles, o *Plano de un nuevo y fácil método para formar una general descripción geográfica completa de toda la península y de toda la América* (1751), probablemente a pedimento do marqués da Ensenada. En 1754, a fame provocada pola seca obrígoa a saír de Madrid e a retornar a Galicia, onde nesta ocasión permanece durante ano e medio dedicado fundamentalmente a proseguir os seus traballos relacionados coa botánica e a filoloxía galega.

En 1755 Sarmiento vese na obriga de aceptar o cargo de abade do mosteiro de Ripoll, aínda que esta non desexada responsabilidade libérao das funcións de Cronista Xeral de Indias que viñera desempeñando nos últimos cinco anos. De todos os xeitos, a estadía en terras catalanas non se prolonga máis de dous anos e, cando en 1757 o frade bieito volve á súa cela madrileña, os seus 62 anos non lle impiden comezar a época de maior fecundidade. Así o testemuñan os numerosos traballos de historia natural, botánica, etimoloxía e filoloxía que saen da súa pluma durante este período. E tamén de xeografía, xa que a abundante información recollida no transcurso da súa última viaxe por terras galegas permítelle redactar o *Problema Chorográfico para describir todo el Reino de Galicia con un Nuevo Método* (1762). A finais dese mesmo ano comeza a escribir a súa colosal *Obra de seiscientos sesenta pliegos*, co obxecto de responder ós ataques dos avogados coruñeses contra os foros e terras que posuían en Galicia os beneditinos, redacción que se prolongaría ata 1766.

Sete anos antes morrera Fernando VI de tolería melancólica, a mesma doenza que padecera o seu pai. Diante da falta de descendentes directos, pasou a ser rei de España Carlos III (1759-1788), fillo de Felipe V e da súa segunda esposa, Isabel de Farnesio. O novo monarca, que viña de ser rei de Nápoles, situou o goberno efectivo do país primeiro nas mans do marqués de Esquilache e despois nas do conde de Aranda, conde de Floridablanca e Campomanes. No contexto político do “despotismo ilustrado” e baixo o reinado máis reformista e innovador da España do Dezaioito, transcorre a derradeira etapa da vida do monxe beneditino. As preocupacións pedagóxicas están presentes en case todas as obras que saen agora da súa pluma, especialmente en *Educación de la juventud* (1768). Un ano antes, a Carlos III non lle resultara difícil contar coa aprobación dos superiores das outras ordes relixiosas e da maior parte dos prelados para decretar a expulsión dos xesuítas, tan poderosos como impopulares, baixo a acusación de que foran os

instigadores da axitación popular coñecida como “motín de Esquilache”, en realidade un movemento reaccionario en contra dos ideais reformistas do goberno.

Sarmiento falece en 1772 no convento de San Martín de Madrid. O seu corpo recibiu sepultura na igrexa do mosteiro madrileño, que foi derrubada en 1809, cando reinaba José Bonaparte. Anos máis tarde, correu a mesma sorte o edificio conventual. Todo iso fixo que os seus restos acabaran por perdérense e que todos os intentos por recuperalos resultasen, polo de agora, infructuosos (Filgueira, 1994).

Paradoxalmente, Frei Martín Sarmiento, coñecido pola súa selecta e ampla biblioteca persoal e etiquetado como un dos intelectuais máis orixinais e prestixiosos do seu século (Allegue, 2001), só publicou en vida os dous tomos dunha das súas obras: a *Demonstracion critico-apologetica del Theatro Critico Universal, que dio a luz el R. P. M. Fr. Benito Geronymo Feijoo, Benedictino* (1732), para defender a obra que o seu irmán de relixión comezara a publicar en 1726. Malia o éxito editorial (o libro foi reimpresso en catro ocasións), a experiencia resultoulle moi ingrata, polo que nunca xamais volveu publicar nada da súa produción a pesar de que foron moitos os que o animaron a facelo. Todos os seus escritos posteriores non tiñan máis lectores que o reducido número de amigos que admitía na súa cela con ocasión dos faladoiros dominicais, de maneira que os seus traballos permaneceron inéditos ata que foron aparecendo ó longo dos séculos XIX e XX, editados a partir de copias non sempre demasiado fieis ós manuscritos orixinais.

Sen embargo, o seu illamento claustral non foi óbice para a súa continua intervención nos asuntos de interese xeral do seu tempo. Goza da confianza dos monarcas (Felipe V nomeouno “Consultor Privado de Su Majestad”), que teñen en gran valor o seu parecer, e os políticos máis influentes da Corte madrileña frecuentemente lle dirixían consultas e lle encargaban proxectos, aínda que despois non seguían as súas indicacións. A súa vida recluída está dedicada a unha inesgotable tarefa de emitir informes, opinións, dictames e aclaracións sobre os temas máis diversos. Non é de estrañar, xa que logo, que a maior parte dos seus escritos respondan a consultas feitas por altos personaxes relacionados coa administración borbónica. A diferenza de Feijoo, a notoria celebridade da que Sarmiento gozou no seu século debeuse á súa fama e non ós seus libros (Pensado, 1978, 1994, 1995).

O coñecemento xeográfico

Cando Sarmiento emprende as dúas derradeiras “peregrinacións” a Galicia (1745 e 1754) leva consigo un *Diario*, no que reflicte coidadosamente toda a información que podía recoller sobre cada un dos lugares polos que pasaba, así como o que era capaz de observar a dereita e esquerda, as inscricións coas que tropezaba, as distancias e os nomes dos montes, ríos, vales, etc. Coas anotacións así reunidas compuxo dous libríños, de vinte pregos o primeiro e dezanove o segundo (Colección Medina Sidonia), nos que amosa a súa preocupación polo coñecemento xeográfico do noso país, aínda que este interese non

se traducise nunha produción bibliográfica tan abundante coma no caso da historia natural, a botánica ou a filoloxía. Non obstante, as súas ideas xeográficas acabaron plas mándose en dúas obras de capital significación: o *Plano de un nuevo y fácil método para formar una general descripción geográfica de España y América* (1751) e o *Problema Chorográfico para describir a Galicia con un nuevo método* (1762). Ademais, na *Obra de seiscientos sesenta pliegos*, escrita no ano 1762 e seguintes, podemos atopar interesantes reflexións sobre diferentes temas que hoxe caen dentro do ámbito da xeografía humana.

Un ambicioso proxecto de descrición xeográfica de España

No arquivo do mosteiro burgalés de Santo Domingo de Silos consérvase o manuscrito autógrafo do ano 1751, titulado *Plano de un nuevo y fácil método para recoger infinitos materiales y ciertas memorias que puedan servir de sólido fundamento; si en España se piensa en formar una general descripción geográfica completa de toda la península, y de toda la América; y qual no la tiene hasta ahora nación alguna*. Consta de once pregos, que foron editados por J. L. Pensado (1996) e que teñen un encabezamento epistolar, xa que constitúen en a resposta a unha consulta sobre cómo levar a cabo unha completa descrición de todos os lugares de España que tivesen algunha singularidade. Non se sabe quen lle fixera este encargo, aínda que é probable que fose o marqués da Ensenada ou algún outro persoeiro da Corte de Fernando VI; o traballo probablemente sexa continuación do *Plano para formar una descripción general de América*, cinco pregos que foran entregados en 1741 ó Marqués de Valdelirios, e do *Plano para la Descripción Geográfica del Perú*, escrito o mesmo ano a petición dun cabaleiro de Lima, documentos ambos os dous que non se atopan entre os manuscritos do frade bieito (Filgueira, 1981, 1994).

O proxecto de Sarmiento, inspirado nos tres tomos das *Topographias de Portugal* do Padre Carvallo e no *Atlas de la China* do Padre Martini, consta de once pregos ó longo dos cales se desenvolve un detallado “interrogatorio” de 150 preguntas coordinadas, das que só desenvolveu as 120 primeiras, o que nos permite supoñer que debeu quedar inconcluso. As preguntas incluídas na relación refírense a todo canto se pode saber sobre unha provincia, territorio, cidade, vila ou aldea; é posible que non sempre se poidan responder todos os interrogantes formulados, pero aínda no caso das entidades máis insignificantes se poderá dar resposta a un número considerable de preguntas. Sexa cal sexa o número de respostas recollidas, o encadeamento do cuestionario posibilitará unha descrición natural e metódica do lugar, e non debe haber nada que se desexe saber do mesmo que non se poida coñecer a través dalgunha das preguntas.

A enquisa comprende seis ámbitos ou “estados” (cosmográfico, físico, ético, económico, político e histórico), subdividido cada un deles en seis clases:

1. Cosmográfico: gramática, xeografía, meteoroloxía, topografía, idioma e carácter.
2. Físico: comarca, fertilidade, montería, agricultura, botánica e minerais.

- 3.Ético: costumes, relixión, obras pías, exercicios devotos, estudos e divertimentos.
- 4.Económico: poboación, nobreza, industria, goberno, medidas e comercio.
- 5.Político: edificios públicos, edificios literarios, milicia, marina, rendas e xustiza.
- 6.Histórico: antigüidades, glorias, épocas, desgracias, méritos e tradicións.

Cada unha das seis clases contén 4 interrogantes, de onde resulta un total de 144 preguntas consecutivas, ás que se engaden seis máis para as “probos xustificativas”. Por exemplo: no apartado de “Xeografía” pregúntase sobre “clima e paralelo”, “latitude e lonxitude”, “agulla e barómetro”, “distancias e rumbos”; no capítulo de “Meteoroloxía” solicítase información a propósito de “ceo e temperamento”, “aire e ventos”, “augas e mareas”, “terreo e volcáns”; con respecto á “Comarca” interesan os datos relativos a “illas e ríos”, “lagos e fontes”, “montes e bosques”, “vales e covas”; e así sucesivamente. As denominadas “probos xustificativas” refírense a “autores impresos e citas”, “autores manuscritos e memorias”, “instrumentos orixinais e copias”, “sepulcros e epitafios”, “esculturas e pinturas”, “inscripcións e moedas”. Como pode apreciarse, moitos dos puntos que figuran no cuestionario non pertencen ó ámbito propiamente xeográfico; así ocorre coas preguntas sobre gramática (toponimia), idioma (xeolingüística e dialectoloxía), carácter, agricultura, botánica, mineraloxía, costumes e diversións (etnoloxía e folclore), relixión, desgracias, méritos, nobreza, antigüidades, tradicións, monstros e prodixios... Cómpre salientar que mentres Feijoo se esforzaba en eliminar a superstición das mentes dos seus coetáneos e en desterrar todas as crenzas, lendas, mitos e tradicións populares, o seu incondicional compañeiro de hábito consideraba que ese era un valioso campo de coñecemento e unha auténtica fonte de saberes que había que preservar pola súa condición de testemuños do pasado (Filgueira, 1981, 1994; Pensado, 1978).

Os medios necesarios para aplicar o inquérito parecían sinxelos: segundo as previsións de Sarmiento, aínda que fosen moitas as persoas ás que se pedise información, abundaría con doce individuos “hábeles, eruditos e aplicados” para sacar o máximo proveito dos copiosos datos reunidos. Co obxecto de lograr unha maior eficacia á hora de recoller a información, o interrogatorio debería entregarse á máxima autoridade eclesiástica do lugar, ou á principal persoa relacionada coa administración de xustiza, ou a ambas as dúas, para que, xunto co escribán, puidesen formular as preguntas e tomar nota das respostas; tamén se podía contar coa colaboración dalgunhas persoas “prácticas e eruditas”, no caso de que as houbera, porque o obxectivo era preguntar ó maior número posible de persoas, de toda idade, clase e condición.

No seu “Plano”, Frei Martín propón as diferentes preguntas que deben facerse en cada un dos apartados de que consta o cuestionario, se ben deixa liberdade ós interrogadores para reformulalas do xeito que consideren máis apropiado e que permita obter respostas máis amplas e precisas. Velaí, a título de exemplo, as preguntas suxeridas no apartado de “Xeografía”:

Clima e paralelo: ¿en qué zona, clima celeste e paralelo se atopa? Se é un territorio amplo, ¿entre que paralelos está comprendido? ¿Canto duran o seu día e noite máis longos?

Latitude e lonxitude: ¿en cantos graos e minutos se atopa de altura do Polo ou de latitude da equinoccial? ¿En cantos graos e minutos se atopa de lonxitude do primeiro meridiano, e por onde pasa este para o cálculo? Se é un territorio amplo, ¿canta é a súa latitude ou ancho en graos, de norte a sur, e a súa lonxitude ou largo, de oriente a poñente?

Agulla e barómetro: se a agulla magnética ou de marear declina e cánto, e a qué praga. Se se observa a variación desa mesma declinación e se é sensible a inclinación. Se hai algunha observación do que sobe o mercurio no barómetro. Se se sabe cánto se eleva o sitio sobre o plano do mar. Se hai observación da variedade de vibracións do péndulo con respecto ó mesmo péndulo noutro país.

Distancias e rumbos: ¿que distancias itinerarias ten doutros lugares coñecidos? Refíranse polas catro partes do ceo e polas outras catro intermedias; por exemplo, ó norte ten tal lugar ou cidade, a tantas leguas; ó nordeste, tal, a tantas; ó oriente, tal, a tantas; ó sueste, tal, a tantas; ó sur, tal, a tantas; ó sudoeste, tal, a tantas; ó poñente, tal, a tantas; e ó noroeste tal vila e tal cidade, a tantas leguas. Sempre contando así as distancias, polos oito ventos. Se é porto de mar, ¿que distancias mariñas ten ós oito ou dez portos máis inmediatos ou máis famosos, e en que rumbo están? Póñanse as distancias por leguas ou horas de camiño (Pensado, 1996).

Lamentablemente, parece que este ambicioso proxecto de descrición xeográfica de España foi pouco utilizado polos responsables do *Catastro do marqués da Ensenada*, a xulgar polas críticas que o beneditino lle dedicou de forma obsesiva e recorrente nos seus escritos, salientando a súa inutilidade, dispendio e calamitosas consecuencias tributarias (González Mariñas, 1997). En realidade, nesta cuestión atopámonos con dous criterios radicalmente enfrontados: as corenta preguntas do cuestionario de Ensenada, aplicado entre 1750 e 1756, pretendían avaliar a riqueza das provincias pertencentes á Coroa de Castela, co obxecto de unificar o sistema fiscal mediante unha contribución única e equitativa, en lugar das múltiples cargas tributarias que desde comezos do Dezaioito se agrupaban baixo a nomenclatura de “rendas provinciais”; pola contra, Sarmiento perseguía un obxectivo puramente científico en relación coa elaboración dunha completa e exacta descrición xeográfica, histórica e económica de España (Filgueira, 1994; Pensado, 1995). Non obstante, Jovellanos soubo da súa existencia e en 1789 recomendou á Real Academia da Historia que se fixese unha copia; Pensado (1994, 1995) está convencido de que esta entidade o tivo en conta para o seu magno proxecto do *Diccionario Geográfico-Histórico de España*, finalmente interrompido pola conflictividade que marcou os últimos anos do reinado de Carlos IV e polos avatares da Guerra da Independencia. En todo caso, marcou o rumbo doutras iniciativas encarreiradas na mesma direc-

ción, coma o *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal* de Sebastián de Miñano (1826-1829 e 1835), a *España Geográfica, Histórica, Estadística y Pintoresca* de Francisco de Paula Mellado (1845) e, sobre todo, o *Diccionario geográfico, histórico y estadístico de España y sus posesiones de Ultramar* que Pascual Madoz publicou entre 1845 e 1850 (Capel, 1981).

Un procedemento para cartografar o Reino de Galicia

Xa no século XVI apareceran diversos traballos en relación co proxecto de realizar unha cartografía científica dos territorios españois, sendo o noso país o primeiro estado europeo en amosar interese por esta cuestión. Sen embargo, mentres que nacións coma Francia impulsaron decididamente este tipo de iniciativas desde o Dezasete, en España non se pasou das boas intencións, de maneira que o coñecemento cartográfico do noso territorio era moito máis deficiente có doutros países. A carencia dunha axeitada base cartográfica propia provocaba unha total dependencia da produción estranxeira, coas correspondentes consecuencias negativas de carácter científico, cultural, político, económico, administrativo e militar (Capel, 1982, 1988). Consciente destas limitacións, o Padre Sarmiento redacta, en 1762, un documento de doce pregos e medio, que quedou sen rematar, titulado *Problema Chorográfico para describir a Galicia con un nuevo método*. Descoñécese o destino do manuscrito autógrafo, pero existe unha copia na Colección Medina Sidonia (Arquivo Ducal de Sanlúcar de Barrameda) e outra na Colección Dávila (Biblioteca Nacional de Madrid), texto este último utilizado para a edición e estudio a cargo de J. L. Pensado (1996).

A finalidade deste proxecto era a elaboración dun mapa do Reino de Galicia completo e preciso, de maneira que todos os datos cartografados estivesen localizados con exactitude. Para iso, Sarmiento afástase do traballo de gabinete que seguía o seu coetáneo Tomás López, xeógrafo oficial da Coroa (Capel, 1982), e idea un método dirixido a obter directamente sobre o terreo toda a información necesaria para o levantamento cartográfico. O “arbitrio” consiste en situarse na cidade leonesa de Astorga e atravesar Asturias ata chegar á ría de Navia; nesta paraxe iníciase un longo percorrido polo recordado perímetro costeiro do país ata Viana do Castelo, xa en terras portuguesas, onde verte as súas augas o río Limia. Desde a desembocadura de cada unha das correntes fluviais, cómpre penetrar cara ó interior, explorando primeiro a beira dereita do río ata chegar ás súas fontes e logo regresando pola outra marxe ata o punto de orixe. O mesmo procedemento debe seguirse cos distintos afluentes e subafluentes do río principal que se vaian atopando ó longo da viaxe. A este respecto, Sarmiento denomina río “orixinal” (principal) ó que desauga directamente no mar, e río “segundo” (afluente) ó tributario doutra corrente, concluíndo que o río que desemboca na Guarda é o Sil, do cal o Miño é fluente. Unha vez situados en Viana do Castelo, último punto costeiro da camiñada, só resta percorrer a beira meridional do río Limia (a “raia seca”, entre Galicia e Portu-

gal) ata chegar a Sanabria, e desde alí dirixirse finalmente a Astorga, onde comezara o camiño.

Seguindo este itinerario, o viaxeiro terá sempre a auga á súa destra, e poderá tamén usar preferentemente o ollo dereito para esculcar a paisaxe. Polo demais, Frei Martín, incansable camiñante sempre que a súa vida retirada llo permitía e insufrible preguntón segundo confesión propia, era plenamente consciente da singular amplitude e densidade da rede fluvial galega, constituída por numerosos ríos, regos e regatos que, dous séculos máis tarde, permitiron a Cunqueiro cualificar a Galicia como “o país dos dez mil ríos”. Sabedor disto, Sarmiento está seguro de que, camiñando polo bordo da costa e polas beiras de todos os ríos como indica o seu “arbitrio”, practicamente todos os lugares do noso país poderán ser visitados ou, alomenos, ollados de preto, o que permitirá a obtención dos datos necesarios para a completa descrición de Galicia que se pretende.

A empresa requiría a participación de seis homes, dos que deberían ser galegos alomenos catro, para asegurar así un axeitado coñecemento da lingua e realidade galegas por parte dos expedicionarios. Entre os tres principais membros da comitiva, que tiñan que se desprazar a cabalo e convenientemente armados, deberían reunir acreditados coñecementos de física, historia natural, botánica, mineraloxía, augas minerais e medicinais, antigüidades, historia, debuxo, matemáticas, enxeñería, castelán e, sobre todo, galego. A seguridade dos viaxeiros debería quedar garantida polo acompañamento de dous vigorosos soldados, así mesmo galegos, debidamente uniformados e poderosamente armados.

Para efectuar as medicións pertinentes, cómpre dispor dun completo instrumental: unha agulla de marear ou compás, un barómetro termómetro, un hidrómetro para pesar as augas, un anteollo de longa vista, un microscopio, un astrolabio, un cuadrante para medir ángulos, unha esferilla armilar de bronce, un libriño para rexistrar as anotacións de campo, unhas táboas trigonométricas e logarítmicas, e un aparello metálico e con rodas para contar os pasos. Tanto as observacións e medidas realizadas como as informacións de todo tipo facilitadas polos paisanos deberán quedar coidadosamente apuntadas e mesmo debuxadas: ángulos, distancias, alturas, rumbos, orientacións, mareas, portos, embarcacións, praias, pontes, lugares, casas grandes, montes, ermidas, mosteiros, santuarios, fortificacións, castelos, monumentos, mámoas, sepulcros, miliarios, inscricións e moedas antigas, muíños, batáns, ferrerías, minas, exemplares dos tres reinos da natureza...

Como vemos, e ó igual que ocorrera co *Plano de un nuevo y fácil método para formar una General Descripción Geográfica de España y la América*, os datos que agora Sarmiento pretendía cartografiar superaban con moito o dominio estrito da xeografía, toda vez que o frade beneditino distinguía cinco ramas da Corografía: Corografía Física, Corografía Eclesiástica, Corografía Xentílica, Corografía de Media Idade e Corografía Moder-

na ou do estado presente. Ademais, resulta fácil detectar un interese filolóxico subxacente, presente, como se sabe, en toda a súa obra. Neste sentido, xa foi salientado (Capel, 1989) que a dimensión corográfica da xeografía (antecedente dos actuais estudos rexionais) pretendía describir os continentes, os países, as rexións, as comarcas e os lugares na complexidade dos seus trazos físicos e humanos, o que facía dela un saber enciclopédico de excesiva ambición.

De todos os xeitos, o Padre Sarmiento admite que a descrición física constitúe a corografía fundamental, na que se basean todas as demais corografías. A este respecto, acepta que a superficie de Galicia, da mesma maneira que todo o globo terráqueo, estivo sometida ó longo do tempo a modificacións numerosas e de grande envergadura a causa de terremotos, furacáns, tempestades, inundacións de mares e de ríos e outro tipo de catástrofes. Xa que logo, os actuais caracteres territoriais do noso país teñen moi pouca semellanza cos que se rexistraron hai miles de anos. Evidentemente, Sarmiento non era alleo ás principais controversias científicas do momento, polo que non está de máis que fagamos unha sucinta revisión das ideas sobre a configuración da superficie terrestre que se discutían nos círculos intelectuais do Dezaquito.

Estamos a falar dunha centuria na que a relixión seguía gozando de moita entidade (aínda que se observase unha “nova relixiosidade”) e a maioría dos científicos continuaban sendo crentes, de tal xeito que os dogmas relixiosos conducían ó “fixismo”, visión estática que, por oposición ó evolucionismo, sostíña a inmutabilidade xeral do planeta. En relación co fixismo, pero con perfís propios, o “creacionismo” defendía que os trazos básicos da superficie terrestre xa quedaran establecidos no acto da creación. A historia da Terra estaba narrada no libro do *Xénesis* e non era doado discutir científicamente sobre este tema sen referirse a pasaxes esenciais do relato bíblico, coma os seis días da creación ou os corenta do diluvio universal. A este respecto, moitos dos xeólogos dos séculos XVIII e XIX (especialmente Georges Cuvier, 1769-1832) pensaban que a formación de voluminosas cordilleiras e a escavación de profundos vales só se podían explicar apelando á intervención de súbitos procesos extraordinarios que provocaban vertixinosas convulsións no Globo. Frei Martín recoñecía a Carl von Linneo (1707-1778) coma o máis famoso naturalista e botánico do mundo, ó tempo que se declaraba coñecedor da súa sistemática binomial; pois ben, o científico sueco explicaba que toda a terra estivera noutra época cuberta polas augas, agás unha pequena illa habitada por unha parella de cada especie de animais, a partir da cal se foron dispersando conforme aumentaban as superficies secas.

Todas estas alteracións teñen unha explicación “catastrofista”, segundo a cal as estruturas xeolóxicas son unha consecuencia de grandes catástrofes ocorridas no pasado da Terra. Os partidarios desta hipótese consideran que, en tempos remotos, o noso planeta se viu afectado por traumatismos moito máis extensos e violentos que os coñecidos en época histórica. O máis importante deles, a inundación diluviana, permitía

explicar tanto a formación das montañas como a súa erosión e, en xeral, boa parte dos cambios xeolóxicos. A Igrexa podía sentirse satisfeita de contar co apoio de científicos eminentes, coma o mencionado Cuvier, que poñían a súa sobranceira reputación ó servizo do dogma (Stokes, 1969).

Sen embargo, as arremetidas dos teólogos non impediron que se fosen abrindo paso outras interpretacións no eido das ciencias da terra. Así, Benoît de Maillet (1656-1738) desenvolveu a súa teoría do “transformismo” xeolóxico: prescindindo da actuación divina, facía recaer na acción da auga do mar todos os procesos de modificación da superficie terrestre; o mar inundaba periodicamente os continentes e logo a evaporación facía que as augas se fosen retirando lentamente ata configurar a fisiografía da codia terrestre. Pola súa banda, Georges Leclerc, conde de Buffon (1707-1788), a obra do cal foi amplamente difundida na España do Dezaioito a través das “Sociedades Económicas de Amigos del País”, consideraba que os seis días da creación bíblica había que entendelos no senso de extensas “épocas”; durante o terceiro deses períodos, as augas cubriron os continentes, retirándose na época seguinte. Como se sabe, tanto os episodios de inundacións planetarias coma os de retroceso dos mares son concepcións que podemos atopar en antigas cosmogonías e tradicións mítico-relixiosas, tales como a civilización mesopotámica, determinadas culturas amerindias ou a propia Biblia xudeo-cristiana.

Todas estas ideas xermolarían, décadas máis tarde, en autores coma James Hutton (1726-1797) e, sobre todo, Charles Lyell (1797-1875), máximos defensores do “actualismo-uniformitarismo”: os procesos xeolóxicos e as leis naturais que operan na actualidade para modificar a codia terrestre actuaron da mesma maneira e coa mesma intensidade ó longo do tempo xeolóxico. Así, podemos atopar unha explicación verosímil ó pasado xeolóxico se examinamos os procesos que actúan no momento presente, sen necesidade de acudir a episodios sobrenaturais e milagreiros (Stokes, 1969).

En realidade, o debate entre “catastrofismo” e “uniformitarismo” (Hallam, 1985) foi un enfrontamento entre relixión e ciencia, entre fe e razón. Na actualidade, téndese á unificación desas dúas correntes de pensamento. O que se trata é de conxugar a “forza” suposta ó catastrofismo co “tempo” atribuído ó uniformitarismo. Esta integración das catástrofes esporádicas e intensas cos procesos graduais e continuos, que recibiu a denominación de “neocatastrofismo” (ou “neouniformitarismo”), vén xustificada por un feito contundente: ó longo da historia do noso planeta ocorreron diversos eventos catastróficos que tiveron unha influencia transcendental na evolución do modelado terrestre. Terremotos de alta intensidade, persistentes secas, desastrosas inundacións, impactos de asteroides ou cometas, erupcións volcánicas de gran poder destrutor, entre outros exemplos, forman parte destes episodios que modificaron profundamente a superficie terrestre. Sarmiento, polo que se ve, tampouco andaba totalmente desencamiñado nesta ocasión.

Outras reflexións xeográficas do Padre Sarmiento: as relacións entre demografía e economía

Entre os anos 1762 e 1766, Sarmiento afánase en compoñer, a petición dos seus superiores, unha monumental *Obra de seiscientos sesenta pliegos, que trata de Historia Natural y de todo género de erudición con motivo de un papel, que parece que se había publicado por los abogados de La Coruña, contra los foros y tierras que poseen en Galicia los Benedictinos*, que se atopa na madrileña Real Academia da Historia (os catro primeiros volumes) e no Museo Provincial de Pontevedra (o quinto e último tomo), todos eles pertencentes á Colección Medina Sidonia. Neste traballo podemos atopar dúas vertentes ben diferenciadas: unha de carácter negativo, na que Frei Martín trata de defender a súa orde e demostrar as falsidades contidas nun escrito dos avogados coruñeses no que se responsabilizaba do atraso de Galicia á orde bieita, dona e señora da metade do reino, ó tempo que denuncia implacablemente os abusos da administración pública; e outra de sentido positivo, onde se estende sobre os remedios e maneiras de restablecer a prosperidade económica no país. Aínda aceptando a súa non neutralidade nas argumentacións que utiliza, é de xustiza recoñecer que a crítica sarmentiana chega tamén á propia orde benedictina, por ter abdicado dos seus dereitos e permitir a ocupación de postos claves por abades estraños a Galicia, totalmente despreocupados da miseria dos campesiños (Pensado, 1995).

A *Obra de seiscientos sesenta pliegos* contén suficientes referencias para pescudar o interese do monxe erudito polas relacións entre demografía e economía, en particular as súas ideas sobre o despoboamento de España e os medios para promover a agricultura. Despois de denunciar a voracidade dos señores que intentan converter en perpetuos os arrendamentos ou “foros” feitos por tres xeracións, declara que os labradores pobres están menos oprimidos polos mosteiros que polos ociosos foreiros; por conseguinte, son os abusos sufridos polos labradores os que os desaniman e os empuxan a fuxir da labranza, bloqueando o progreso da agricultura en España. Relacionando éxodo rural e decadencia da actividade agrícola, Frei Martín aproveita a ocasión para denunciar os elementos sociais que se benefician do atraso do país e se opoñen ás reformas que poderían ser contrarias ós seus intereses.

Jerónimo de Uztáriz, en *Theórica y práctica de comercio y de marina* (1724), utilizou como fonte demográfica o *Vecindario de Campoflorido*, correspondente ós anos 1712-1717. De acordo cos datos elaborados por Uztáriz, anticuados e pouco fiables, Feijoo aceptaba unha cuantificación de 7,5 millóns de habitantes para a poboación española. En cambio, o Padre Sarmiento, usando a reedición de 1757 da obra de Uztáriz, distanciase da apreciación do seu compañeiro de hábito e eleva esa cifra ata os 9,5 ou 10 millóns de persoas, razoablemente inferior ós 10,4 millóns de habitantes que proporciona o *Censo de Floridablanca* (1787), quizais o máis fidedigno dos realizados durante o século XVIII. Pola súa banda, Saavedra e Villares (1985) estiman que, no momento en

que se realizou ese reconto, en Galicia debían vivir entre 1,3 e 1,4 millóns de persoas. Todo parece indicar, xa que logo, que a poboación española aumentou considerablemente durante o Setecentos, e que Galicia viu incrementar os seus efectivos demográficos durante ese período nunha proporción superior á media do conxunto español (Anes, 1975).

Por iso, cando Frei Martín reflexiona sobre o problema demográfico e fala indistintamente de decadencia da poboación, despoboamento ou atraso da poboación, temos que entender estas expresións, non no senso de diminución demográfica, senón na perspectiva dun crecemento insuficiente para as necesidades e posibilidades do país, debildade que atribúe a unha combinación de causas: o excesivo número de solteiros, a falta de medios económicos para alimentar unha prole abundante, a infecundidade matrimonial e a existencia de morgados, fórmula hereditaria de orixe medieval que no Setecentos acadou a súa máxima extensión (Domínguez Ortiz, 1976) e contra a que Sarmiento, ó igual que o cóengo lugués Juan Francisco de Castro (Dopico, 1978), carga as tintas con singular vehemencia pola súa negativa incidencia na nupcialidade. Ademais, dado que o fillo maior (vinculeiro) é o herdeiro de todos os bens, os restantes descendentes son persuadidos para que opten polo celibato, de maneira que a Igrexa acaba sendo cómplice do morgado para provocar o estancamento da poboación.

As ideas mercantilistas, dominantes no eido da teorización política e económica sobre todo desde que Jean-Baptiste Colbert as desenvolvea no século XVII, consideraban que o fundamento da prosperidade pública e do poder do Estado radicaba na existencia dunha poboación numerosa e industriosa. Comunmente aceptado este principio, non debe estrañarnos que se intentase explicar a “decadencia” de España acudindo a un suposto estancamento ou mesmo diminución demográfica e que o incremento poboacional constituíse un dos obxectivos prioritarios dos reformadores ó longo do século. Neste sentido, cando Sarmiento critica ós titulares dos morgados e se posiciona, con matices, a prol duns efectivos demográficos abundantes, parece decantarse claramente polas tendencias mercantilistas propias dese período histórico: unha poboación densa favorece o relanzamento da actividade comercial e da produción industrial, consideradas como servizo á monarquía dada a súa contribución ó incremento dos recursos da Facenda Real a través dos impostos indirectos.

De todos os xeitos, aínda que Frei Martín non esquece a importancia do comercio e da industria na actividade económica do país, enfatiza repetidamente a asociación entre poboación e agricultura, á vez que insiste nos prexuízos ocasionados polo despoboamento das áreas rurais, queixa habitual nos economistas do Século das Luces. Neste sentido, o discurso antiurbano do ilustre bieito critica a acumulación de xente desocupada e inútil nas cidades máis populosas, co conseguinte atraso da actividade agrícola, base do sistema económico. Sarmiento non pode ser considerado, desde logo, un malthusianista, pero tampouco un populacionista en toda a amplitude do termo, dado que, na súa opi-

nión, o incremento demográfico é, se acaso, un síntoma ou unha consecuencia, pero non unha causa do crecemento económico e do benestar social: o desenvolvemento da agricultura produce un aumento da poboación, pero non ó contrario (Dopico, 1978).

Por outra banda, cómpre salientar que as investigacións históricas actuais non confirman ese suposto abandono dos campos; pola contra, e malia non existiren cifras que o demostren, certas apreciacións de carácter cualitativo permiten afirmar que durante o Setecentos tendeu a aumentar a superficie cultivada e, xa que logo, as cantidades recoleitas dos distintos produtos agrícolas. Así, é de supoñer que o aumento da poboación urbana fose paralelo a unha maior demanda de produtos agrícolas, o que provocaría un incremento dos seus prezos que debeu servir de estímulo á actividade agrícola, en particular na segunda metade da centuria. Con todo, non era infrecuente que circunstancias climáticas adversas provocasen malas colleitas, coas conseguíntes crises de subsistencia e carestías que desataban protestas e alteracións da orde en vilas e cidades. O primeiro episodio de fame e peste no Dezaioito tivo lugar en 1709-10 e foi seguido doutros cataclismos semellantes en 1746-47, 1763-64, 1768-69, 1784 e 1797; sen dúbida, o de maior gravidade foi a escaseza de 1768-69, de tan funestas consecuencias que forzou o espallamento do cultivo da pataca en Galicia (Anes, 1969, 1975, 1997; Domínguez Ortiz, 1976; Dopico, 1978).

Sexa como fose, a diminución da poboación rural era un problema que certamente se percibía con inquietude desde a Corte de Carlos III, en particular no tocante ó éxodo de galegos a terras portuguesas. Así o testemuña un informe do marqués de Croix, Capitán Xeral do Reino de Galicia, e o dictame de Campomanes sobre este mesmo informe, documentos datados en 1763 e 1764, respectivamente. Do mesmo xeito, Sarmiento deixou constancia escrita da súa pesadume pola atonía demográfica de Galicia, como resultado das observacións feitas durante as viaxes por esta rexión realizadas en 1725, 1745-46 e 1754-55, decatándose de que a conxunción de celibato e emigración constitúe o principal regulador demográfico nese momento e constatando unha maior incidencia do despoboamento nas terras do interior pola súa proximidade a Portugal e a Castela. Así mesmo, nas cartas que lle envía ó seu irmán Francisco Xavier en 1747 e 1748 faise eco da inusitada proporción de solteiría feminina como consecuencia da intensa emigración masculina, cifrando en corenta e cinco mil os galegos residentes en Lisboa. E noutra misiva que remitiu en 1750 ó xesuíta Francisco de Rávago, confesor do rei, amosa tamén o seu desacougo pola constante diminución da poboación rural e o conseguínte abandono dos cultivos, co desexo de que esa preocupación fose compartida polos que daquela dirixían ou alentaban a política da monarquía.

A existencia da emigración constitúe un indicador bastante preciso dunha estrutura socioeconómica desaxustada, polo que este fenómeno demográfico reclamou a atención dos ilustrados que apostaban por un ideario reformista. Concorrente con esta preocupación, o frade bieito tamén dá conta do inicio dun fluxo migratorio de galegos cara

a América, con rumbo ós territorios do Río da Prata, destino preferente, xunto coa illa de Cuba, da emigración ultramarina no século XVIII. Cando Frei Martín, non sen resistirse, tivo que resignarse finalmente a aceptar, por obediencia, o cargo de Cronista Xeral de Indias que o rei Felipe V lle outorgou en 1750 (Filgueira, 1972, 1981, 1994), preocupouse especialmente da saída de habitantes de Galicia e dos problemas suscitados arredor do fenómeno migratorio. Os “indianos” enriquecidos non se libran da aceirada crítica sarmentiana, porque o seu retorno actúa como un factor incitador dunha crescente emigración en cadea a partir de vínculos familiares ou veciñais (Rodríguez Galdo, 1995, 1997).

Así mesmo, o noso beneditino é tamén un dos primeiros autores en relacionar o desenvolvemento da gandería co despoboamento orixinado pola peste de 1348. En efecto, parece que a substitución de terras de cultivo por pastos foi unha realidade en Castela ó longo da segunda metade do século XIV, circunstancia que Sarmiento relaciona coa orixe da Mesta. E nunha carta que en 1765 dirixe ó duque de Medina Sidonia refírese ó apoxeo da transhumancia e ás conexións entre gandería extensiva baseada no desprazamento dos rabaños, agricultura e poboación, xulgando negativamente a baixa densidade demográfica de Estremadura, Castela e León, que el atribúe precisamente á práctica da gandería mesteña. Desde unha óptica aínda mercantilista, pensa que, á parte de produtos de luxo e mercadorías superfluas, só se pode exportar o que sobre despois de satisfacer as necesidades internas; neste sentido, considera que a la é unha materia prima que non convén exportar, xa que os beneficios que proporcionan as vendas ó exterior non compensan o prexuízo derivado das importacións de tecidos elaborados con esa mesma la que se exporta (Anes, 1997).

Coherente coas súas ideas, Frei Martín rexeitou desdeñosamente o nomeamento de membro honorario da Academia de Agricultura do Reino de Galicia, fundada por José Cornide en 1765 e con sede na cidade da Coruña; non parece a súa unha renuncia moi desacertada porque ese organismo só estivo vixente durante nove anos e a súa influencia foi escasa (Dopico, 1978). Sen embargo, a insistencia teimuda do beneditino na necesidade de roturar máis terras para promover a actividade agrícola e unha gandería plenamente integrada con ela, permítenos atopar no noso personaxe un defensor anticipado das ideas ruralistas que, en franca reacción contra o mercantilismo, abriron o camiño da fisiocracia. Esta doutrina económica, sistematizada por François Quesnay (*Tableau économique*, 1758), acabaría por converterse en preponderante na segunda metade do Setecentos: a terra é a fonte primaria de riqueza, a única que, a través da agricultura, proporciona un “produto neto”, polo que só os agricultores incrementan a prosperidade da sociedade; todos os demais traballadores limitáanse a transformar o que a agricultura xa producira con anterioridade, de maneira que o comercio só produce unha ganancia individual e a industria contribúe ó aumento da riqueza na medida en que non arrinque ós homes do traballo da terra.

Cómpre ter en conta que a Galicia do século XVIII era unha sociedade basicamente rural, polo que calquera pensador que reflexionase sobre o estado da economía galega tiña que dirixir a súa atención en primeiro lugar cara á agricultura, actividade baseada nun policultivo de subsistencia que xogaba un papel central no sistema económico e que necesariamente tiña que conservar esa mesma relevancia no programa de reformas que propugnaban os ilustrados (Dopico, 1997). Neste contexto, e persuadido da excelencia das ideas agraristas, o frade bieito pensa que só a agricultura é quen de estimular o crecemento da poboación, polo que é preciso romper cos atrancos que se opoñen ó desenvolvemento agrario: a propiedade vinculada ós morgados e amortizacións, o minifundismo, o abandono das terras cultivadas, a pobreza dos rendementos agrícolas e, por riba de todo, a decrépita e viciada institución foral caracterizada pola presenza de subforos subordinados en distintos graos.

En efecto, Frei Martín está plenamente convencido de que o absentismo da nobreza e a subseguinte irrupción dun colectivo social de rendistas subforeiros (“señores medianeiros” ou “fidalguía intermediaria”), interposto entre os propietarios e os cultivadores directos das terras (Anes, 1975), foron os móbiles que fixeron recaer unhas cargas insoportables sobre as explotacións campesiñas, dando lugar a un crecente éxodo rural e á conseguinte crise demográfica cada vez máis acentuada (Rodríguez Galdo, 1997). É evidente que Sarmiento participa directamente na radicalización do debate sobre a cuestión foral, que Saavedra e Villares (1985) ven como unha loita polo control do excedente agrario e, quizais, como unha reorientación das alianzas sociais que estiveran vixentes no campo ata o século XVIII. Pero, ademais, cómpre non perder de vista a interesante observación de Dopico (1978), cando advirte que o perspicaz beneditino, co seu discurso defensivo e agresivo ó mesmo tempo, no que prolifera as referencias ó labor apostólico e cultural dos relixiosos, á función social que exercen os mosteiros e ós seus apuros económicos, e ó que el considera unha conxura contra a orde bieita, ben puidera matinar que o preito sobre a perpetuación dos foros non facía máis que anunciar decisións políticas de moita máis gravidade: a desamortización dos bens eclesiásticos.

Está claro que o Padre Sarmiento busca as causas do suposto despoboamento de España no propio funcionamento interno da sociedade e nas deficiencias da organización económica e administrativa, desprezando a incidencia doutros factores que os seus contemporáneos adoitaban invocar, tales como a expulsión dos xudeus e mouriscos, a emigración ás colonias de Ultramar, o peso excesivo dos impostos reais, o elevado número de relixiosos e a sucesión de pestes, guerras e fames. En vez de acudir a ese tipo de xustificacións, o egrexio beneditino arremete contra unha categoría social urbana que considera ociosa e improductiva e que está constituída por titulares dos morgados, propietarios de gando transhumante ou de terras que non cultivan directamente, arrendadores de rendas reais ou empregados da Facenda; en definitiva, unha especie de clase

media, integrada por xente de diversas procedencias pero cunha aspiración común: obter rendas sen emporcar as mans (Dopico, 1978; Dubuis, 1972).

Sorprendentemente, Frei Martín deixa fóra das súas críticas os morgados da alta nobreza, o que, xunto coa súa innegable disposición a prol dos grupos sociais máis desfavorecidos, parece indicar un estado de ánimo tamén favorable á alta aristocracia, fronte á animadversión que lle merecen as nacentes clases medias. Velaí a carga ideolóxica do noso beneditino, que nunca cuestiona a xerarquía social, senón unicamente a súa degradación (Dopico, 1978). É sabido que os ilustrados critican os abusos, os excesos, pero non os sistemas; o seu reformismo pretende romper as barreiras que se opoñen ó axeitado funcionamento das leis económicas, pero non discuten a estrutura social e política, nin moito menos a concepción dun poder real absoluto (Barreiro, 1997), aínda sendo sabedores da contradicción que supón tratar de compatibilizar un discurso de modernización coa defensa da soberanía ilimitada do monarca. Por iso, os devezos de Sarmiento ían polo viero da restauración da vella sociedade tradicional, consonte ó ideal da regra de San Bieito, agora ameazada pola perturbadora presenza de grupos sociais que teñen o atrevemento de disputarlles ós vellos señores o seu papel dirixente na sociedade (Rodríguez Galdo, 1997).

O ensino da xeografía

No maxín dos pensadores ilustrados bulía unha firme convicción: se a ignorancia é a causa de todas as calamidades sociais, a prosperidade e a felicidade das xentes só serán posibles a través da educación. De aí a necesidade dunha política de ilustración popular, xa que, tendo en conta a lamentable situación escolar do momento, o Estado é a única institución con capacidade para acometer esta inxente tarefa de instrucción pública. O Padre Sarmiento, que participa plenamente desta reflexión, sabe que a mellora do ensino constitúe un paso previo a calquera política reformista coa que se pretenda dar o salto á modernidade, polo que aposta por unha educación que sexa útil tanto para o desenvolvemento da propia persoa coma para o progreso da sociedade (Costa, 1997).

En 1758, Frei Martín envioulle unha carta ó seu irmán Francisco Xavier en relación coa educación do seu sobriño Alonsiño, toda vez que Matildiña, pola súa condición de muller, non necesitaba ningún destes consellos. Aí ten a oportunidade de esbozar as súas ideas pedagóxicas, pero será unha década máis tarde, xa con 73 anos, cando o monxe de San Bieito se afane en escribir dez pregos que conforman un completo *Discurso sobre el método que debía guardarse en la primera educación de la juventud*, do que existe copia manuscrita no mosteiro de Santo Domingo de Silos. Editado por Pensado baixo o título *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento* (1984), constitúe unha novidosa e orixinal obra pedagóxica na que critica con dureza as institucións (desde a escola ata a universidade) sobre as que se asentaba o sistema educativo, xunto co ensino puramente libresco, irracional, rutineiro e memorístico predominantes na época.

Para rachar con ese tradicional intelectualismo aristotélico e escolástico que lle resultaba tan aborrecible, o beneditino inclínase polo estudio das matemáticas e das ciencias físicas e naturais, que falan dun mundo observable e experimentable, fronte ós estudos de carácter filosófico e especulativo (“ciencias contenciosas”), que manexan conceptos invisibles, opinables, inútiles e dificilmente intelixibles. Todo o que se ensina e se obriga a aprender ten que ser razoable e demostrable; tan só a doutrina cristiá e as oracións da Igrexa serán aprendidas de memoria. As verdades da fe representan o único ámbito no que Sarmiento non deixa ningunha marxe á opinión, xa que toda a educación debe desenvolverse dentro dunha incuestionable ortodoxia relixiosa, tal como é presentada no *Cathecismo de la Doctrina Christiana* do Padre Astete. Ademais, estando tan pura en España a fe católica, sería todo un desatino ir estudar ó estranxeiro.

No plano didáctico, Sarmiento reclama mestres eruditos e cincuentóns, grupos de alumnos moi reducidos e, sobre todo, as “leccións de cousas”, xa que o neno ten que aprender os nomes das cousas visibles, primeiro as creadas por Deus e despois as que son produto da fabricación humana; só cando os nenos coñezan as cousas naturais e artificiais, tratarán entón de aprender os nomes das cousas invisibles, inmateriais e espirituais. Seguindo un empirismo filosófico-pedagóxico que emparenta co de John Locke, a observación, directa ou indirecta, constitúe o recurso didáctico fundamental. Así, as cousas corpóreas, tanto naturais como artificiais, deben ensinárselas con voz alta e clara e sinalándoas co dedo, mentres que o ensino das cousas espirituais e invisibles debe realizarse co apoio de ilustracións.

Nesta concepción pedagóxica, o coñecemento da realidade circundante inmediata ó escolar cobra unha especial relevancia, porque nela é onde o neno poderá ver as “cousas” e aprender os seus correspondentes “nomes”, primeiro os vulgares e despois os latinos. No contorno xeográfico é onde poden observarse todas as cousas visibles xurdidas da creación divina (os animais, os vexetais, os minerais, os fenómenos da natureza, o propio home), e tamén o conxunto das cousas artificiais resultado da fábrica humana; en definitiva, aí atoparemos tanto o mundo, ou macrocosmos, coma o home, ou microcosmos.

Frei Martín rexeita a utilización de vocabularios ou dicionarios ordenados alfabeticamente. No seu lugar, propón o emprego de “onomásticos” con voces en galego, castelán e latín, onde as “cousas” se atopen metodicamente clasificadas e interrelacionadas. Deben engadirse voces xeográficas e cronolóxicas, dado que considera a xeografía e a cronoloxía coma os dous “ollos” da historia (Filgueira, 1981, 1994), utilizando unha expresión moi repetida no Dezaioito. Cómpre ter en conta que ó longo desta centuria a xeografía matemática deu xigantescos pasos e que por vez primeira apareceron mapas cos contornos aproximados ós actuais, abandonándose as medidas irregulares da escola clásica. Non obstante, a xeografía acabou por ser excluída do campo das ciencias matemáticas, ó tempo que ía perdendo capítulos esenciais dos seus contidos tradicionais pola aparición de novas disciplinas que asumían o estudio de antigos saberes xeográficos.

Mentres tanto, iniciábase un proceso de identificación crecente da xeografía coa descrición de países, co inconveniente de que este é un coñecemento ó que se lle discute o seu carácter científico. En realidade, a xeografía, en particular a do propio país, convértese nun saber preliminar e auxiliar da historia, que necesita determinar rigorosamente, non só as datas, senón tamén os lugares en que se produciron os acontecementos que narra (Capel, 1981, 1982).

Para Sarmiento, o coñecemento do mundo xeográfico-natural debe realizarse a través de itinerarios polo espacio habitual do neno e subidas ós montes, co fin de desenvolver a capacidade de orientación de acordo cos catro puntos cardinais; durante os percorridos, o escolar preguntará os nomes de lugares, montes, vales, ríos, fontes, árbores e todo tipo de vexetais e outros seres vivos; por fin, comprobará a localización e orientación dos lugares visitados, calculará medidas e distancias, e intentará debuxar un mapa do lugar (Costa, 1997; Flecha e Celada, 1997). Por iso se amosa partidario de franquear as catro paredes da escola para visitar aqueles sitios onde se lles poidan amosar ós nenos todos os obxectos, cos seus propios nomes e usos: un convento, unha igrexa, un pazo, un barco se houbese porto de mar, unha fábrica, un muíño, un batán, as casas dos artesáns, a rúa onde xogan..., calquera lugar é bo con tal de que sirva para aprender sen acudir á memorización. Desconforme coa educación incipientemente institucionalizada e afastada do contorno, o Padre Sarmiento intúe as vantaxes pedagóxicas da interacción escola-medio e avoga polo coñecemento da realidade próxima como método lóxico e natural de traballo intelectual.

A substitución do verbalismo polo realismo constitúe un dos piares básicos do ideario pedagóxico sarmentiano, no que se defendía unha aprendizaxe a través de todos os sentidos posibles e se propugnaba a utilización da intuición como método educativo por excelencia. Adoita apuntarse que o beneditino enlaza así coas ideas de Comenio, que no século XVII (*Didactica Magna, Orbis sensualium pictus*) enfatizaba o valor pedagóxico dos procedementos inductivos e da observación directa e defendía a iniciación ó estudio da xeografía a través do contorno próximo ó neno. Sen embargo, é posible explicar o pensamento educativo do noso bieito sen necesidade de acudir a esas influencias: abonda con considerar o seu grande interese pola cultura tradicional e a súa aposta por unha instrución escolar intimamente conectada cos saberes arraigados no espírito do pobo (Delgado, 1993; Filgueira, 1981).

O que si está claro é que, pola mesma época do pontevedrés de adopción, Rousseau (*Emilio*, 1762) amosábase contrario á educación intelectualista e engadía a conveniencia de representar cartograficamente, aínda que de forma sinxela, as observacións realizadas sobre o contorno. E o proxecto educativo do pedagogo suízo Pestalozzi (1746-1827) nucleábase arredor do estudio da xeografía local e da aplicación do método activo ó ensino. Bo coñecedor dos ambientes intelectuais europeos malia o seu retiro conventual, Sarmiento conecta coas ideas pedagóxicas máis avanzadas do momento, que,

moitos anos despois, seguirán sendo sinal inequívoco de progresismo e innovación no eido educativo.

Conclusión

Frei Martín Sarmiento concilia na súa senlleira personalidade unha rara mestura de arcaísmo e novidade, de tradición e modernidade, de dogmatismo católico e racionalismo ilustrado. Non debe perderse de vista que o noso personaxe era, ante todo, un home relixioso, de maneira que toda a súa vida xiraba arredor dun obxectivo central: o crecemento espiritual e a obediencia á súa orde. Non é posible penetrar na complexidade, e mesmo nas contradicións, do seu pensamento sen considerar a súa sólida vocación relixiosa, forxada desde os seus anos máis tenros, que impulsou unha fecunda traxectoria vital e intelectual. Aínda que estaba dotado dunha intelixencia privilexiada, a tenacidade da súa fe impulsábao a acatar modestamente as verdades reveladas. Deste xeito, e ó igual que no caso doutros pensadores do Setecentos hispano (“cristianismo ilustrado”), no monxe bieito tampouco hai oposición entre ciencia e crenza; simplemente, a realidade material e a espiritual móvense en esferas diferentes pero entrelazadas, de maneira que a primeira pódese converter nun vieiro para chegar á segunda (Dopico, 1997).

Sarmiento amosa un perfil conservador cando bota de menos a función social que a Igrexa cumpría antes de que unha serie de grupos sociais oportunistas se aproveitasen da crise do feudalismo para alterar a estabilidade da sociedade estamental (Dopico, 1997). Esta actitude con respecto ó Antigo Réxime ou feudalismo desenvolvido, amosándose partidario dun proceso de reseñorialización, permítenos considerar a Frei Martín como un “refeudalizante utópico” (González Beramendi, 1997). Nun ambiente intelectual no que se proclama a superioridade da ciencia, a súa fe acrisolada non se deixa crebar polo máis mínimo asomo de ambigüidade relixiosa, ó tempo que a herdanza do pasado agroma tamén na intolerancia e xenofobia propias da rancia España imperial, manifestada na súa intransixencia cara ós xudeus, árabes e protestantes.

Sen embargo, boa parte das preguntas incluídas no *Plano de un nuevo y fácil método para formar una general descripción geográfica de España y la América* teñen absoluta vixencia aínda hoxe e constitúen a base dos dicionarios xeográficos ou do traballo de campo propio doutras ciencias sociais (antropoloxía, etnografía, etc.). Da mesma maneira, a descrición de Galicia que propón no *Problema Chorográfico para describir a Galicia con un Nuevo Método* é un agudo precedente das descrições xeográficas seguindo as cuncas dos ríos. Desde idéntica perspectiva de modernidade, Sarmiento propón un ensino baseado exclusivamente nas ciencias físicas e naturais e vehiculado na lingua materna en vez do latín. E, por suposto, descartando os castigos, en particular os de tipo físico, como procedemento para corrixir deficiencias na aprendizaxe ou condutas inapropiadas nos escolares.

Apréciase, así mesmo, un ideal sarmentiano utópico, que desborda o marco utilitarista do pensamento ilustrado. Podemos albiscalo no seu proxecto de colonias ou “casa-

rías” agrarias, clarexador das súas ideas sobre o poboamento rural e do seu concepto dunha economía baseada en explotacións familiares agrícola-gandeiras, onde os oficios industriais só desempeñan un papel complementario e o comercio redúcese ós intercambios, ou mesmo trocos, imprescindibles para cubrir aquelas necesidades que a actividade productiva non sexa quen de satisfacer. Tamén expresa o seu deseño dun proceso de reordenación social, no que desaparecerían todas as clases intermediarias e os labregos pagarían a renda directamente ós seus señores. Un modelo, como vemos, limitadamente igualitarista, dado o seu recoñecemento do señorío feudal e a discriminación da muller no sistema hereditario (Barreiro, 1997; Dopico, 1978, 1997; González Bera-mendi, 1997).

En numerosos aspectos o Padre Sarmiento permanece ancorado no pasado e en moitos outros mira anticipadamente cara ó futuro. Pero tamén é un observador atento, crítico e rigoroso da sociedade do seu tempo, sagacidade que utiliza para denunciar abertamente as miserias do país e os abusos de que son obxecto os grupos sociais menos favorecidos. O frade tan admirado por Azorín e Marañón viviu adiantándose ó seu presente e escribiu para si mesmo e para o futuro, deixándonos abondosas manifestacións da súa grande erudición, insaciable curiosidade intelectual e desbordante capacidade de traballo, calidades que puxo sempre ó servizo do coñecemento e progreso de Galicia. Unha patria da que el era perfecto coñecedor, tanto do seu territorio coma dos seus recursos, das súas xentes e dos seus problemas. Un país, en fin, que non merecía demasiada atención para o centralismo dos monarcas borbóns, pero si para o humano, intuitivo e realista monxe beneditino que, rozando ás veces a acusación panfletaria, preferiu escribir para nós e non para eles (Pensado, 1978, 1994, 1995).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Allegue, P. (2001): *Martín Sarmiento, un intelectual ilustrado*. Vigo, Xerais.
- Anes, G. (1969): *Economía e «Ilustración» en la España del siglo XVIII*. Barcelona, Ariel.
- Anes, G. (1975): *El Antiguo Régimen: los Borbones*. Madrid, Alianza.
- Anes, G. (1997): Agricultura y ganadería en la España del Padre Sarmiento. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 53-60.
- Barreiro Barreiro, X. L. (1997): Martín Sarmiento, na insuficiencia da Ilustración. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 115-144.
- Capel, H. (1981): Los diccionarios geográficos de la Ilustración española. *Geo-Crítica*, 31, pp. 3-49.
- Capel, H. (1982): *Geografía y matemáticas en la España del siglo XVIII*. Barcelona, Oikos-tau.
- Capel, H. (1988): Geografía y cartografía. En: M. Sellés, J. L. Peset e A. Lafuente (comps.), *Carlos III y la ciencia de la Ilustración*. Madrid, Alianza, pp. 99-126.
- Capel, H. (1989): Historia de la ciencia e historia de las disciplinas científicas. Objetivos y bifurcaciones de un programa de investigación sobre historia de la geografía. *Geo-Crítica*, 84, pp. 7-65.

Costa Rico, A. (1997): A dimensión pedagóxica do Padre Sarmiento. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo II: Lingua, folclore e educación. Ciencias naturais e medicina*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 245-300.

Delgado, B. (1993): Martín Sarmiento. En: B. Delgado (coord.), *Historia de la educación en España y América. Vol. 2: La educación en la España moderna (Siglos XVI-XVIII)*. Madrid, SM / Morata, pp. 742-744.

Domínguez Ortiz, A. (1976): *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*. Barcelona, Ariel.

Dopico, F. (1978): *A Ilustración e a sociedade galega. A visión de Galicia dos economistas ilustrados*. Vigo, Galaxia.

Dopico, F. (1997): Sarmiento, pensador ilustrado. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 103-114.

Dubuis, M. (1972): En torno a unas reflexiones de Fr. Martín Sarmiento acerca de la despoblación de España. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXVII (81-82-83), pp. 122-148.

Filgueira Valverde, J. (1972): *Fr. Martín Sarmiento, el último cronista de las Indias*. Pontevedra, Diputación Provincial.

Filgueira Valverde, J. (1981): *Ideas y sistema de la Historia en Fray Martín Sarmiento*. Madrid, Real Academia de la Historia.

Filgueira Valverde, J. (1994): *Fray Martín Sarmiento (1695-1772)*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Flecha Andrés, F. e Celada Perandones, P. (1997): Sentido, alcance y límites de la crítica en el proyecto educativo del Padre Sarmiento. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo II: Lingua, folclore e educación. Ciencias naturais e medicina*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 303-318.

González Beramendi, J. (1997): Sociedade, nación e política en Sarmiento e nos ilustrados galegos. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 265-282.

González Mariñas, P. (1997): A Administración no Padre Sarmiento. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 247-263.

Hallam, A. (1985): *Grandes controversias geológicas*. Barcelona, Labor [tít. orix.: *Great Geological Controversies* (1983)].

Pensado, X. L. (1978): Feijoo e Sarmiento: dúas vidas sin paralelo. *Grial*, 60, pp. 129-154.

Pensado, J. L. (1984): *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento. Edición y estudio crítico*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Pensado, J. L. (1994): *Para achegámonos a Frei Martín Sarmiento*. Lugo, Citania.

Pensado, J. L. (1995): *Fray Martín Sarmiento, testigo de su siglo*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia [1ª ed. en 1972].

Pensado, J. L. (1996): *Escritos geográficos. Fray Martín Sarmiento*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Rodríguez Galdo, Mª X. (1995): *O fluxo migratorio dos séculos XVIII ó XX*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Rodríguez Galdo, Mª X. (1997): Poboación e agricultura en Galicia na obra de Fr. Martín Sarmiento. En: AA.VV., *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995). Tomo I: Historia e ciencias sociais*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, pp. 61-71.

Saavedra, P. e Villares, R. (1985): Galicia en el Antiguo Régimen: la fortaleza de una sociedad tradicional. En: R. Fernández (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*. Barcelona, Crítica, pp. 434-504.

Stokes, W. L. (1969): *Historia de la Tierra. Introducción a la Geología histórica*. Madrid, Aguilar [tít. orix.: *Essentials of Earth History. An Introduction to Historical Geology* (1960)].

SARMIENTO E A LEXICOGRAFÍA GALEGA

Antón Santamarina. ILG

O contacto e compromiso de Sarmiento con Galicia e co galego foi contado múltiples veces polos seus biógrafos; este é, por outra parte, un incidente da súa biografía que o bieito confesa repetidamente nos seus escritos; por exemplo, nunha carta do 14.1.1751 dirixida ó padre Rábago [=CR]¹ di que “apenas cumplí en 9 de marzo los 15 años de mi edad [nacera o 9.3.1695], cuando a 3 de mayo de 1710 salí de la villa de Pontevedra para Madrid a tomar el hábito en este monasterio de San Martín. Desde entonces hasta hoy jamás he ido a Galicia sino el verano de 1725, que saliendo del colegio de Oviedo para Madrid, rodeé por Pontevedra, y el año de 745 con el fin del Santo jubileo de Santiago pasé desde el capítulo de Valladolid a aquella ciudad y después de haber rodeado las costas marítimas, me detuve en Pontevedra aquel otoño”. Nos anos 1754-55 volve estar en Galicia: desde Pontevedra o 16.1.1755 escríbelle a Terreros a importante carta sobre a orixe da lingua galega [=CT]²; e ese día bota contas: despois de 1710, as tres veces que estivo de paso en Galicia foron só 18 meses. Así é que “desde el año dicho [de 1710] nunca hablé ni leí, ni escribí tres períodos en lengua gallega, y en cuanto a leer, apenas sabía que hubiese monumentos escritos en ese idioma hasta que el dicho año de 45 que vi infinitos pergaminos y papeles y leí tal cual por curiosidad” [CR]. Non conta como foron aproveitados para a observación e cultivo da lingua galega os seus primeiros quince anos; posiblemente foi un rapaz coma todos; só insiste con frecuencia, xa na súa maturidade, cando fala das linguas que coñece, que a galega é a única que mamou e na que ninguén o instruíu.

Durante todo o período 1710-1745 non sabemos moi ben cal foi a súa actitude cara ó galego. Segundo el “los gallegos que salen fuera del reino están en la posesión de hacer especial estudio de olvidar su lengua” [CT]; e mesmo os que se quedan e “tienen hebilla en los zapatos hacen estudio de huir de la lengua que han mamado por no manchar el armiño del idioma castellano pegadizo al uso del país” [*Obra de 660 pliegos*, 5.685]³. Ata o ano 45, xa entrado na cincuentena, abundan pouco as súas opinións sobre o galego e por iso non podemos te-la certeza se el tamén foi un galego típico, dos que saen do reino ou quedan nel, e por algunha razón depuxo o odio (se o tivo) contra a lingua mamada. Fose o que fose, autoodio ou indiferencia, no ano 51, case sesaxenario, no “*Plano... para formar una General descripción Geográfica de España*” ó falar da súa viaxe do 45 a Galicia, que percorre caderno en man, como “preguntón insufrible”, fai un acto de contricción cando ten que recoñecer que “bien castigado salí de mi curiosidad” porque se ve obrigado a recoñecer que “siendo así que soy de Galicia por todos los costados, sabía más de la

China que de mi país originario”⁴; nesa curiosidade estaba non só a xeografía; estaba a historia natural cos seus nomes (que recolle desde os máis xenéricos ós máis específicos: “peras de Pontevedra”, “castañas de Riazón”); estaban as voces comúns, que comenta as máis das veces etimoloxicamente; estaba a toponimia, que trata de retrotraer segundo cada caso á lingua que corresponda; e mil cousas máis.

Hai daquela, seguramente, por parte de Sarmiento, un regreso sentimental á terra e á lingua da infancia, á súa Aracadia feliz (que en realidade era un país bonito aínda que de homes infelices e miserables como se desprende dos seus escritos de carácter económico); pero a primeira lingua aprendida, de non terse convertido nun estigma discriminador, segundo o lingüista suízo Camartin, expresa tamén un patético moi particular, unha aptitude para a emoción intensa, que non se dá atopado en linguas aprendidas máis tarde. Na lingua materna as palabras teñen unha estabilidade que non se atopa en ningunha outra, porque están saturadas de experiencia vivida e teñen, daquela, coma un valor intrínseco. Sarmiento, libre de prexuízos lingüísticos, puido, xa maduro, ter este reencontro sentimental coa lingua da súa infancia, da que seguramente non deixou nunca de servirse para pensar na soidade da súa cela; en calquera caso Sarmiento, que non esquecía nada, é seguro que non esqueceu a súa lingua habitual dos primeiros quince anos. Á vista dos resultados non lles podemos dar creto ás palabras con que lle envía a Rábago o exemplar das *Coplas* e dos comentarios: “En virtud de lo dicho y de lo contenido en los 15 pliegos inclusos no necesito explicar a V.S. ni a ninguno en que consiste la *paradoja*. Cualquiera palpará que lo es el que, *sin saber yo la lengua gallega*, haya hecho en ella coplas y piense explicar todas sus voces, dándoles a casi todas el nobilísimo origen de la lengua *latina*”; aínda que lle poidamos conceder algunha inseguridade pois o exemplar que lle envía ó seu irmán Francisco Javier é para que “en su vista [pueda] enmendar algunas locuciones que no sean puras gallegas” [CR].

Pero hai máis, sen dúbida, porque Sarmiento era máis racional ca sentimental. E entre os múltiples asuntos que o preocuparon estaba a lingua mesma, en particular o problema da súa orixe e a súa diversidade. Non é aquí o lugar para tomar en consideración as súas ideas de como se foi creando a linguaxe primeiro a través de sinais, despois berros, máis tarde voces naturais, despois voces compostas, logo voces significativas “ad plácitum” con “significaciones, 2ª, 3ª y 4ª metafóricas” e finalmente, por comparación coas cousas visibles, as voces que se refiren ás cousas intelectuais; explícallo nunha carta do 29 de agosto de 1760 ó Duque de Medina Sidonia⁵ (que se quedaría pampo preguntando como se casaba iso coa fábula oficial da lingua divina e das linguas babélicas). Fose como fose a orixe da linguaxe e das linguas, o castelán e o galego, que eran as linguas polas que estaba principalmente interesado, non pretendía vincularlos con ningún idioma que se falase no paraíso ou na arca de Noé como facían moitos filólogos coetáneos del e anteriores con respecto ás linguas propias (ou estudias). “He notado que los que quieren apurar el origen de alguna lengua, hacen lo que algunos genealogistas alquila-

dos, que quieren apurar, hasta el huevo de Leda el origen de alguna familia conocida-mente noble.” [CT] Non estaba interesado en fabular sobre unha etapa da historia lingüística do mundo da que non hai documentos; abondáballe con que no curso da historia houbera unha fase documentada común a varias; e para as linguas galega, portuguesa, castelá, catalana, provenzal, italiana, siciliana e francesa, a fase común (máis arriba da cal era ocioso buscar etimoloxías) era o latín. (É verdade que no galego pode haber celtismos pero son voces xa incorporadas no latín mesmo).

Da lingua estaba principalmente interesado polas etimoloxías; é de supoñer que o interese por esta ciencia lle viñese da lectura de tantos autores frecuentados que se dedicaran a indagar sobre os “oríxines” de varias linguas (Cobarrubias, Aldrete, Ménage, Kircher, etc.). E para isto o galego era un contrapunto esencial en comparación co castelán e coas outras linguas románicas mencionadas: “Tampoco había pensado en averiguar el origen de las voces gallegas hasta el año de 45, cuando por una tal cual inclinación anterior a conjeturar sobre la etimología de algunas voces castellanas, la extendí sin particular estudio a penetrar el origen de las voces gallegas conforme las iba oyendo en Galicia” [CR]. A lingua galega estaba nunha situación de privilexio con respecto á castelá e á portuguesa pois por non ser escrita está “exempta de aquellos embarazos” que desvirtúan estas por estaren “cargadas de voces forasteras” (préstamos e cultismos) “y por consiguiente se conservará más pura y más conforme a su madre la lengua latina” [CT].

Dentro das voces etimoloxizadas estaban especialmente as referidas á historia natural, pois “este género de voces por ser visible su significado, y el de las voces o nombres de lugares son las más propias palabras para inquirir el origen de una lengua” [CT]. Da historia natural ocupouse relativamente tarde na súa vida; nos catálogos das súas obras comeza a haber textos sobre botánica tamén a partir do 45; antes desa data (aproximada) “aún Dios no me había aguijado la afición que me había dado a la Historia Natural, por lo que doy infinitas gracias. Si los demás españoles o desprecian o censuran la Historia Natural para ser únicos en Europa, yo no quiero ser de esos españoles ni tan ignorante como ellos. ¡Que lástima que fray Sarmiento haya dado a la vejez [tiña 50 anos] en la manía de leer libros de la Historia Natural y Botánica! No ignora usted que algunas veces en cabeza de otros me habló en este tono. ¡Que lástima, respondo yo, que haya llegado a tanto la barbarie en España!” [Carta do 6.8.1760 ó Duque de Medina Sidonia]⁶. Así é que as dúas últimas veces que estivo en Galicia pasounas dedicado a “recoger voces gallegas, y en especial las que significan objetos de la historia natural, sobre todo las que significan vegetables” [CR]. Historia natural e palabras; non podía ser doutro xeito pois os informantes de Sarmiento cando lle enviaban ou mostraban unha especie asignábanlle un nome; “Busca una Mari-Diz y otra rústica de las vecindades del Seixo. La antigua Mari-Diz me hizo venir ahí, del Seixo, la planta llamada *arando* y con ese nombre” [Carta ó irmán]⁷. “Es indispensable ir preguntando a los del país si saben en donde hay letreros pequeños o grandes” e mesmo incentivalos cuns cartos que lles valla

“a los niños para castañas, a los viejos para tabaco, a las viejas para una rueca, y a cualquiera para echar un cuartillo de vino”; “lo mismo digo de las costas marítimas, para recoger *conchas* y *testáceos*. Venían a mi los chicos con monteras de varias conchas, y a las cuales daban el nombre vulgar, porque sabían que les había de dar para castañas. Lo mismo hice en orden a vegetales, que no podía ver, y hiciera con los *minerales*, si hubiese quien me los trajese”. [*Onomástico* par. 695]⁸. Os nomes vulgares eran a maneira que tiñan os informantes de Sarmiento de organiza-lo mundo (e Sarmiento tamén); mesmo tratándose desá parte do mundo constituído por unidades discretas como son as especies vexetais ou animais.

Daquela, pola etimoloxía, pola historia natural ou por simpatía cos galegos que non gastaban zapato de “hebilla”, que eran os que falaban galego, chegou tamén Sarmiento, a través dun proceso reflexivo (que engadiremos ó sentimental apuntado antes), ó descubrimento de Galicia e da súa lingua; durante os 25 derradeiros anos da súa vida foi un tema case obsesivo para el.

Vindo xa ó asunto do diccionario galego: a penuria de estudos neste sentido a mediados do séc. XVIII é tan grande que non hai lingua coñecida en situación máis miserable; en efecto “apenas hay lengua viva en el mundo de la cual no pueda citar desde aquí algún diccionario grande o pequeño, aún entrando en las lenguas más bárbaras; sólo la lengua gallega carece de ese vocabulario. No me opongo a que acaso haya alguno manuscrito en poder de algún curioso. Digo que jamás le he visto, ni manuscrito ni impreso” [CT]. Nin a idade nin a distancia lle permiten a el xa a esa altura (1755) acometer unha empresa semellante, cousa que lamenta pois “si yo tuviese veinte años menos hubiese de vivir en Galicia diez o doce años, tomaría gustoso el trabajo de leer algunos manuscritos antiguos y de recoger muchas voces y frases del idioma de hoy. (...) Pero siendo mi residencia en Madrid, y no habiendo estado en Galicia sino de paso tres veces solas, que juntas no han llegado a dieciocho meses, claro está que ya no puedo concurrir sino con los buenos deseos” [CT]. E os seus bos desexos tradúcense no único que podía facer: nun proxecto que, como moitas outras ideas del, quedaron sen realizar. Xa prevía que era dificultoso levalo a cabo porque o que non era de nación galega non tería interese nunha empresa “que juzgaría inútil y árida” [CT] (na obra dun diccionario hai sempre un impulso patriótico); os galegos establecidos fóra xa vimos que o único que lles interesaba era esquecer canto antes o galego “y los que siempre viven y han vivido [dentro del reino] jamás han pensado en eso” [CT]. Aínda así non considera irrealizable o proxecto pois el mesmo, en pouco tempo, demostrou que se podía facer: “Ya me hago cargo de las dificultades que me opondrán a todo lo dicho. Pero yo no me espanto de ratones. La mayor dificultad que hay será un *no querer* y la pápara cantinela de Galicia, *Non señore, acá non fazemos iso*. Nada propongo aquí que no haya ejecutado yo, y aun-que no con tanta extensión con la bastante respecto del poco tiempo que anduve por Galicia, y muy de paso. Con *seis* años que yo estuviese en Galicia, y con medios y liber-

tad para viajar de aquí para allí, recogería todo lo dicho, y mucho más. ¿Y qué no podrá recoger *Alethophilo* empleando *veinte* años? [*Onomástico* par. 693].

Así é que, non para el, senón para outros que veñan tras del, deseña Sarmiento un plano que vai moito máis alá dun diccionario (pois abarca tamén saberes enciclopédicos de moitos outros campos). É curioso que Sarmiento non confiase moito no traballo de equipo, que tanto se leva hoxe porque “obra que sale de muchas manos y de muchos entendimientos es un queso de *sesenta leches*. No puede haber en ella la deseada consecuencia”. [*Onom.* par. 702]. Con todo, o traballo é tan grande que non desbota a idea de “que en Galicia haya una docena de *Alethophilos* esparcidos, o que unidos en alguna parte como en *Academia*, trabajen sobre unos mismos principios, y al mismo fin”. [*Onom.* 701]; as Academias da Crusca, a Francesa ou a Española, unhas con máis dilixencias ca outras, levaran a cabo empresas lexicográficas colectivas ben ambiciosas e admirables; pero un individuo só tamén é capaz de realizalas como demostra Bluteau, autor dun diccionario portugués en dez volumes en folio publicado a principios do 700, a máis doutros catro volumes sobre outros asuntos.

Na Carta a Terreros e no *Onomástico* fai un esbozo metodolóxico para a confección do diccionario galego; propón os diferentes tipos de diccionario que serían necesarios (dada a heteroxeneidade dos materiais lingüísticos de que se dispón); xustifica a utilidade destes dicionarios; e mesmo se detén nos requisitos persoais, familiares e intelectuais que se lle deben de esixir ó lexicógrafo galego (pois esta é a especialización principal de Alethóphilo).

Empecemos por isto último. O Alethóphilo ten que ser un fidalgo con recursos (independente economicamente: “con 2.000 ducados fijos anuales por toda su vida”); que renuncie ás obrigas familiares (preferiblemente “sacerdote, sin cura de almas ajenas”); ser coñecedor das linguas galega, castelá e latina e ademais “será del caso tener un *Arte y Lexicon* de la lengua griega, para leer a lo menos y saber buscar una voz. Lo mismo digo del idioma francés e italiano” [*Onom.* 697]; non lle sobrá unha boa formación en Artes e Letras Sagradas así como unha pequena información de Xurisprudencia; deberá formar unha biblioteca escolleita (da que é mellor que estean excluídos os libros de xenealoxía; estes só deberá empezar a lelos ós 40 anos, cando xa teña discernimento abondo para xebra-las verdades das fantasías). E principalmente, este Alethóphilo, “el estudio, que jamás ha de dejar de la mano, es la *lengua gallega* en toda su extensión y de todos países”. [*Onom.* 664]. Estes entre outros (porque ademais de lexicógrafo tamén se prepara para outras cousas) son os requisitos que necesita o noso Alethóphilo para que, como se di agora, o seu currículo se adecuase ó perfil da praza. En Portugal apareceu século e medio despois un merlo branco desas características, Leite de Vasconcelos; entre nós paréceuselle, pero de lonxe, don Marcial Valladares.

O galego na época de Sarmiento non era unha lingua que se puidese estudar nos textos; un diccionario galego non se podía facer como fixeran os académicos da española

entre 1726 e 1739 baleirando autores clásicos dos que saíu un *Diccionario de Autoridades* (sobre o que Sarmiento escribiu unhas observacións atinadas). As autoridades do galego son as fontes orais. Así é que nunha vez que o noso Alethóphilo se encontre suficientemente instruído, en especial nos asuntos da historia natural, o que téñen que facer e botarse a “[peregrinar] preguntando, escribiendo y recogiendo. Ha de recoger todos los nombres de *animales, aves, peces, mariscos, conchas, insectos, amphibios, tierras fósiles, minerales*, etc. También debe recoger todos los nombres de todo vegetable, *árbol, arbusto, hierba, flor, fruto, semilla*, etc. No sólo un nombre, que le dan en tal parte, sino todos cuantos nombres oyere aquí o allí, que convienen a un *solo mixto*” [Onom. 677]. Certamente cada xurisdicción fala dun modo diferente; disto era testemuña pois pasou por tódolos bispados de Galicia e por experiencia sabía que a mesma cousa pode levar ata vinte nomes segundo o sitio (e mesmo ás veces quedaba curto); iso é riqueza: “es otro tanto oro para la inteligencia fundamental de la lengua y para demostrar su abundancia” [CT]. Podendo ser, estas enquisas ha de levalas a cabo Alethóphilo persoalmente de modo que “no ha de pasar año en el cual no haga alguna jornada por Galicia, mayor o menor, de calidad que a los 40 años, pueda afirmar que no hay rincón en Galicia en que no haya estado, y en donde no hubiese hecho alguna observación” [Onom. 664]. Aínda así, como Galicia é tan grande e tan variada, non desbota a idea da colaboración dunha “docena de gallegos curiosos y eruditos, esparcidos y de asiento en doce distintas y distantes partes de Galicia, [que] recogiesen todas las voces gallegas que hoy se hablan, en especial en las aldeas. Hablo de una docena y aún me parece corto numero” [CT]. Tanto Alethóphilo como os posibles eruditos teñen que ser coidadosos coa escolla dos informantes; non valen os señoritos instruídos “que, sin saber el gallego, se precian de *castellanzantes*” [Onom. 664] (sábeno ben hoxe os que fan inquéritos para os atlas lingüísticos ou para teses); é mellor escoller suxeitos enxebres como son os vellos, as vellas, os nenos e os rústicos. Para todo este material “tendrá cuadernos aparte, en que vaya colocando, verbos, nombres, frases y adagios, como los fuere oyendo” [Onom. 664]. Alethóphilo ten que ser unha persoa moi meticulosa por iso despois que “haya hecho unas grandes colecciones de todo lo dicho, ha de volver a hacer jornadas repasando todos los perfiles del reino de Galicia, y penetrando por el centro a los 32 rumbos a su disposición. Estos viajes, que ya le cogerán tan instruido, han de servir para rectificar los viajes pasados y las cosas que había notado en ellos, procurando aumentar el número de *voces gallegas*, de *sitios geográficos*, de las cosas y voces de la *Historia Natural* y de la *Botánica*, de las *inscripciones, epitafios, monedas*, etc.” [Onom. 706]. E finalmente viría o traballo de gabinete do cal “a poca costa (...) podrá salir un *Arte* [ou sexa, unha gramática] y *Diccionario de la Lengua Gallega* con un *Etymologico*, que reduzca casi todas sus voces al *latín*” [Onom. 700]. Non é nada explícito en como ten que se-la macroestrutura e a microestrutura dese diccionario nin podemos deducilo dos seus textos porque non chegou nunca a redactar o que podería ser unha papeleta modelo. Admiraba (aínda que ás veces critica-

ba o inchado que estaba de voces forasteiras) o diccionario de Bluteau así que imaxinamos que o diccionario galego de Alethóphilo sería unha réplica daquel. Pero como Sarmiento non se conformaba case nunca con da-la información semántica de cada palabra senón que lle praciá encerellarse no problema das orixes e parentelas de cada verba e noutras referencias, imaxinámo-las información dese diccionario enriquecidas con todo tipo de erudición de colleita propia ou inspirada en filólogos e diccionarios estimados como Nebrixa, Aldrete, Covarrubias ou o Diccionario Académico da lingua castelá e varios doutras linguas entre os que destacaba o de Ducange para o latín da mediana idade.

As aspiracións lexicográficas de Sarmiento non se esgotaban na preparación dese único diccionario da lingua moderna. Como historiador da súa orde batera nos arquivos con documentación antiga, en latín e en galego (co achado desta última puido comprobar ademais que entre a antiga lingua que se escribía durante o reinado de D. Afonso e a que en tempos del se falaba a diferenza era mínima; isto tamén lle valeu para chegar á conclusión de que se agora estaba privada das funcións elevadas non era por culpa da lingua mesma senón por un proceso de minoración do que fora vítima o pobo galego). Do baleirado desta documentación poderían facerse outros dous diccionarios: un das voces latinas específicas de Galicia nos textos medievais (do que resultaría un complemento galaico do Ducange) pois “a vuelta de las voces latino-bárbaras, que se hallan en los instrumentos latinos de Galicia, se hallarán muchas voces de antigua y pura latinidad, y aún con la ortografía antiquísima” [CT]; e outro coas voces galegas sacadas dos documentos galegos anteriores a 1500. El mesmo fixo varias listas destas voces; por ex. as “voces gallegas antiguas que hallé en los instrumentos anteriores al año de 1500, así en Santa Clara de Pontevedra como en el Poyo. Año de 1745” (que insire no *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*). Entre estas voces están: “*Moesteiro*, monasterio; *Fraylas*, *frayras*, monjas; *Entesta*, hace cara, en apeos; *Hu quer que*, en cualquiera parte que; *Apres miña morte*, después; *Meu seymento*, mi muerte”⁹; etc. Na Carta a Terreros e noutras partes insiste nesta triple empresa lexicográfica. Para os dous diccionarios da lingua antiga a peregrinación de Alethóphilo tería que ser principalmente, claro está, ós arquivos dos mosteiros.

Quedaba un problema grave por resolver nesta historia de diccionarios: convencer a propios e estraños da súa utilidade. “¿Glosario de la lengua gallega? Jesús, ¡qué desatino! O ese fraile se volvió licántropo o piensa hacer burla de los gallegos. ¿Lengua gallega? ¿En dónde estamos? dirían otros que no son de Galicia. Si en Galicia azotan a los niños en la gramática, a los cuales se les suelta la voz gallega a vuelta de un pentalez y a veces un pentaler, a vuelta de la vuelta susodicha y de suso dada, ¿con qué conciencia se viene el fraile a escribir seriamente de una lengua que no hay y que es delito hablar de ella? Bien se conoce que el chorrillo de escribir es invención de frailes. Que escriban en castellano, vaya. Que escriban en latín, venga. Que traduzcan del francés, aunque sea algu-

na taranganita literaria, pase, aunque no pase sino por obra de un calesero que ha estado en Francia. Pero querer hacer análisis de las voces gallegas y de las cosas que significan, teniendo atrevimiento para citar los autores más clásicos del griego, latín y castellano y con su empedradillo de voces orientales, eso no ya es invención de frailes, sino de algún fraile de invenciones”. [Carta a Campomanes 19.9.1761]¹⁰. Tropezaba, xa que logo coa incomprensión máis xeneralizada; e así como século e medio máis tarde (e aínda hoxe) as elites cultas deste país (e de fóra) eslumeaban por un bo diccionario galego daquela era incomprensible que unha “lengua zaparrastrosa” [CC] necesitase un diccionario. A Terreros, interlocutor que sen dúbida o entendía ben, explícalle a utilidade destes tres diccionarios e nomeadamente do terceiro, o vocabulario das “Voces Gallegas que hoy se usan”, que tería as mesmas utilidades de calquera outro vocabulario dunha lingua viva, entre elas a de “conservar por escrito la lengua que sólo se habla, y por lo mismo que ya no se escribe. Si desde que hay monarquía española se hubiese hecho semejante trabajo *respectively* y se repitiese de doscientos en doscientos años, no viviríamos hoy en tantas tinieblas, ni nos veríamos inundados de algunas opiniones fantásticas”. [CT] Ademais sería útil “para los infinitos que sin ser gallegos vienen a Galicia a administrar rentas públicas, justicia, sacramentos, etc. Algunos de éstos suelen aficionarse a la lengua, o porque les gusta o porque la juzgan necesaria para tratar con los rústicos del país, sin necesitar de intérpretes” [CT]. Sería útil tamén para os galegos mesmos porque poderían esclarecer con el o significado de voces específicas dunha comarca. E finalmente “sería útil para castellanos y gallegos eruditos, que necesitan manejar instrumentos gallegos y castellanos manuscritos, para la genuina inteligencia de ellos. Los castellanos, porque en el vocabulario vulgar hallarían muchas voces que ya se han perdido en su idioma, y los gallegos, porque siendo casi una la lengua gallega que se habla con la que se escribía, todo se les haría fácil” [CT]. Cento vinteún anos despois (1876) Cuveiro aínda necesitaba xustifica-la utilidade do seu diccionario con ideas semellantes pois estaba pensado “para la escuela de diplomática, anticuarios, jueces, abogados, escribanos, párrocos y otras personas á quienes es indispensable su frecuente uso”. Pero a verdade é que nin no caso de Cuveiro, e menos do de Sarmiento, podemos xustifica-la iniciativa dun diccionario galego pensando na “utilidade” porque á altura de 1750 un diccionario galego era ben pouco útil nin para os infinitos forasteiros que viñan a esta terra (pois campaban nela co seu castelán sen ningún estorbo) nin para que un labrego analfabeto de Ortegá puidese entenderse mellor con outro labrego analfabeto, poñamos por caso, de Fisterra. Nesa demanda dun diccionario galego o que hai calada é unha reivindicación dunha lingua e dunha cultura e un desexo de entendela e conservala máis alá de todo argumento de utilidade. Un diccionario é a consagración dunha lingua, sen diccionario non hai lingua. Isto é o que lle doía a Sarmiento.

Sarmiento cando esbozou estas ideas era xa un home maduro, entrado case na ancianidade; vivía lonxe da súa terra e sen perspectiva de volver a ela. Así é que do seu pro-

xecto de dicionario (porque Alethóphilo era el mesmo) só quedaron materiais fragmentarios do que podemos chamar fase preliminar: a recolla de materiais. **1)** Os apuntamentos brutos (diario xornada a xornada) do caderno do *Viaje que el Padre Sarmiento hizo a Galicia el año de 1745*. **2)** O *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, un manuscrito que foi redactado en dúas etapas; a primeira parte despois do 10 de febreiro de 1746 (despois da segunda viaxe a Galicia); a segunda parte empezou a redactarse en Pontevedra durante a terceira viaxe, nos anos 1754-1755, e rematouse en Madrid despois do regreso. Contén materiais máis elaborados: borradores de entradas de dicionario aínda provisionais, sen ningún tipo de ordenación e pendentes de ulterior elaboración, con intuicións etimolóxicas necesitadas de máis control; listas de palabras organizadas onomasioloxicamente (“animales”, “aves”, “gusarapos”, “frutas”, “frutos”, “granos”, “manzanas”, “yerbas”, “malacotones”...). **3)** Un *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*. O manuscrito é de diferentes datas: os 500 primeiros parágrafos deberon ser redactados antes do 5 de maio de 1754 (cando inicia a terceira viaxe) e contén voces recollidas na viaxe de 1745; a segunda parte (ata o parágrafo 2.554) recolle voces da viaxe de 1754-5 e foi redactada de maneira discontinua en Galicia e en Madrid entre 1755-1758. Son voces vulgares referentes á botánica para as que trata de encontrar un equivalente científico nalgunhas das nomenclaturas de que dispuña (Tournefort, Bahuino, Dodoneo etc., pouco Linneo, cuxos textos coñeceu demasiado tarde). **4)** Un *Onomástico latín-gallego de los vegetables que vio el Padre Sarmiento, según el sistema de Monsieur Tournefort*, redactado antes de 1767, que é unha de clave botánica que se exemplifica con nomes vulgares galegos (casteláns e franceses) de especies. **5)** Un *Borrón de varios nombres gallegos de vegetables*, posterior a 1751, que é unha simple lista na que o único que hai é un intento de agrupa-las voces por campos léxicos nos que ás veces hai como acios sinonímicos.

Eses cinco son os manuscritos nos que podemos identificar a Sarmiento como autor dun formento de dicionario do galego moderno (bastante escorado, como se ve, cara ás voces da historia natural). Pero hai outros textos nos que o interese do bieito estaba máis centrado na etimoloxía, tanto de voces comúns como de nomes propios. Entre estes manuscritos está a *Colección de voces y frases de la lengua gallega*, manuscrito que foi iniciado e abandonado varias veces entre 1746 e 1770, que é un comentario filolóxico de voces incluídas nas coplas, moi semellante ó que 200 anos despois fixo Carolina Michaëlis nas súas *Licções de filologia*. O lexicógrafo actual encontra aquí documentadas en galego moderno (e definidas na maioría dos casos) por riba de 1.300 voces. Tamén no *Onomástico etimológico de la lengua gallega* (que foi redactado en dúas etapas, en 1757, 30 “pliegos” dunha tirada, e 1762, os seis restantes) hai un considerable número de voces comúns definidas e etimoloxizadas ó lado dos nomes propios.

Pero Sarmiento é un pozo de saberes e de sorpresas; desde que fixo aquel acto de contricción por estar máis instruído nas cousas da China ca nas da súa terra ata que morreu

non parou de estudar e escribir papeis sobre ela. De maneira que nos escritos de temática máis variada, se se refiren a Galicia, pode aparecer unha voz galega, ou ducias delas. No *Epistolario do P. Sarmiento*, que recolle cartas ó irmán Xavier e a moitos outros, editado por Filgueira e Fortes Alén (Consello da Cultura Galega, Santiago, 1995), aparecen voces galegas e é precisamente esa voz e o seu designatum o tópico da discusión.

No que atinxe a Sarmiento como lexicógrafo, a maior parte do que sabemos débese-lle a J. L. Pensado Tomé; tódolos textos que citei neste escrito foron exhumados e transcritos por el (ou a el débese-lle, de momento, a mellor transcripción); tamén se lle deben estudos xerais e ás veces comentarios palabra por palabra. Pero falta aínda un *Vocabulario galego de Sarmiento* que recolla de modo organizado tódalas voces alfabeticamente, no que se eliminen as duplicacións; porque Sarmiento repite moito (incluso dentro do mesmo manuscrito). No que se complementen as definicións que dá no manuscrito (ou sitio) A coas que dá no manuscrito (ou sitio) B. No que se trate (criticamente) de casala nomenclatura das especies animais e vexetais co *systema naturae* de Linneo. E así por diante. Deixo anotado o tema por se xorde algún Alethóphilo, lector destas notas, que queira acometer este traballo como tese de doutoramento.

Un esbozo deste traballo adiantámolo nós mesmos no *Diccionario de diccionarios* (3ª ed., de próxima publicación). Nel incluimos tódalas obras lexicográficas de Sarmiento citadas nos parágrafos anteriores e delas extraemos tódalas voces galegas que cita e para as que propón, na case totalidade, algún tipo de información metalingüística (definición, equivalencias noutros idiomas, etimoloxía, pertenza a un campo nocional etc.). O número de lemas diferentes que rexistráramos é de 10.612, moitos deles tratados reiteradamente na mesma, en varias ou en tódalas obras. Para darse unha idea do que iso supón lembremos que o diccionario de Rodríguez chegou ós 4.001 lemas; o de Pintos a 7.090; o de Cuveiro a 11.839 e o de Valladares a 17.469.

Lembremos tamén que algún deses diccionaristas, como Valladares, pasou bastantes anos, e case coa dedicación dun profesional, entregado á lexicografía galega.

NOTAS

1. Cito pola transcripción que fan Xosé Filgueira Valverde e Mª Xesús Fortes Alén en *Fr. Martín Sarmiento. Epistolario*, Consello da Cultura Galega, Santiago, 1995 (carta 190). Pode lerse agora un facsímile do autógrafo en M. S., Coloquio en mil duasetas coplas, CCG, 2002.
2. Cito pola *Carta en respuesta al Rvdmo. P. M. Esteban Terreros* consonte a transcripción de J. L. Pensado en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Galaxia, Vigo, 1974, pp. 19-41.
3. Cito por J. L. Pensado, *Fr. Martín Sarmiento, testigo de su siglo*, Salamanca, 1972, p. 75.
4. Segundo Pensado, *ib.* p. 36.

5. Carta 164 da edición de Filgueira/Fortes.
6. Carta 161 da edición de Filgueira/Fortes.
7. Carta 69 da edición de Filgueira/Fortes.
8. Cito pola edición de J. L. Pensado, *F. Martín Sarmiento. Onomástico de la lengua gallega*, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña, 1998.
9. Cito pola edición de Pensado, Salamanca, 1973, p. 272.
10. Carta 203 da edición de Filgueira/Fortes

II

Alocucións académicas sobre o P. Sarmiento no Día das Letras Galegas

UN LABREGO NA VIDA E NA OBRA DO FILÓLOGO

MARTÍN SARMIENTO

Xesús Alonso Montero

TRADICIÓN E MODERNIDADE NA OBRA CIENTÍFICA

DE SARMIENTO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

SARMIENTO E A LINGUA GALEGA

Francisco Fernández Rei

SARMIENTO, O ECLESIAÍSTICO CREADOR DO GALEGUISMO

Xesús Ferro Ruibal

O COLOQUIO DO PADRE SARMIENTO

Xosé Luís Méndez Ferrín

UN LABREGO NA VIDA E NA OBRA DO FILÓLOGO MARTÍN SARMIENTO*

*Para Francisco Fernández Rei,
dialectólogo maior do Reino*

Xesús Alonso Montero

O noso sabio, que xa naceu curioso e preguntón, foise facendo sabio, cada vez máis sabio, ó longo dos setenta e sete anos da súa vida, unha existencia entregada de cheo ós máis diversos estudos, moitas veces *ad maiorem linguae Gallaetiae gloriam*. Pero o noso extraordinario polígrafo, que tantas e tantas páxinas escribiu sobre o galego vivo, sobre o galego falado no seu tempo, viviu case sempre fóra e lonxe da Terra. De feito, dos seus setenta e sete anos, só residiu nos lares da lingua os primeiros quince anos do seu existir. Aínda non mozote, en 1710, a vocación relixiosa e os estudos afástanos de Galicia, de Pontevedra —patria da súa infancia e da súa lingua—, e noutras terras da ancha España vai vivir para sempre, especialmente en Madrid, no convento de San Martín, e foi aquí, na austeridade dunha cela benedictina, onde construíu o edificio do seu inmenso saber. Foi aquí, tamén, onde redactou centos e centos de páxinas sobre a orixe, a formación, a historia e as características da lingua galega, páxinas, en parte, centradas no galego vivo, no galego real do seu tempo. Pero Sarmiento, tan erudito en Lingüística galega, durante décadas, illado no seu estudio madrileño, non tivo relación dialogal con falantes do idioma do que era o seu principal científico. Así pois, durante décadas e décadas, os merlos da fala natal non cantaron dentro dos muros do convento madrileño de San Martín. Hai que supoñer que esta carencia, esta especie de orfandade, foi especialmente grave para quen, como o Padre Sarmiento, ademais de ser cidadán dunha determinada cidade lingüística, era lingüista, é dicir, estudioso desa cidadanía.

Ben sei, señoras e señores, que todos vostedes lembran neste momento algo que, desde hai tempo, consignan os libros sobre o noso erudito: que o Padre Sarmiento visitou Galicia en tres ocasións: en 1725, en 1745 e en 1755. Pero foron iso, visitas, visitas moi breves, tan breves que non foron dabondo para esquecer tantas e tantas saudades remoídas baixo ceos onde non cantaban, nin de lonxe, os merlos da fala natal.

Xa aquí, cómpre saber que nesas tres viaxes —en realidade, tres escapadas—, hai un espacio, o de Pontevedra, que vai ser centro esencial das súas emocións e tamén das súas ocupacións. Entre esas ocupacións e emocións, unha ten como escenario unha pequena aldea, Monteporreiro, na parroquia de Mourente, a unha legua, máis ou menos, da Capital. Nesa aldea, Sarmiento vai á procura, nas tres viaxes, dalguén a quen, sendo el neno, tratou moito e admirou, razón pola cal, décadas despois, en 1725, en 1745 e en 1755, sempre procurou velo (son as súas palabras). Martín Sarmiento, que xa algúns eruditos moi escolleitos consideraban un sabio, ¿a quen visitou nunha aldea tan humilde, a de Monteporreiro?

Vive alí, no lugariño do Outeiro (a precisión é do propio Sarmiento), alguén que, ademais de ter un coñecemento e dominio prodixiosos da lingua galega, era persoa de

talante festivo, de espírito vivo e de intelixencia aguda e esperta. Os adxectivos, que reproduzo milimetricamente, son do mesmo Padre Sarmiento¹. Persoa tan esperta, sagaz e viva, lonxe de posuír un título universitario, era un home iletrado, quizais analfabeto. Non sei se Martín Sarmiento lera ou non a Rousseau, pero era, ó seu xeito, un rusioniano, tanto que encontraba natural que un rústico non letrado tivese virtudes de carácter e intelixencia como as que atesouraba no século XVIII este labrego que ás veces —infórmanos tamén Sarmiento— traballaba de xornaleiro na casa de seus pais.

Cando Sarmiento era neno, procuraba, sempre que podía, o trato con aquel rústico de Monteporreiro, e a Monteporreiro peregrinou Sarmiento en 1725, 1745 e 1755 para deleitarse coa conversa daquel cidadán humilde e aproveitarse do seu falar, tan rico e sorprendente en voces e locucións enxebres. Alá no fondo, o Padre Sarmiento, erudito en tantos saberes e non alleo a ningún dos idiomas sabios (hebreo, grego e latín), cando peregrina á aldea de Monteporreiro, faino, alá no fondo, para recibir, unha vez máis, leccións de lingua galega daquel rústico tan douto en camiños, congostras, fábulas populares, nomes de plantas e de bechos, refráns de lareira, contos da noite e cántigas do traballo. Profesor foi, sen dúbida, este iletrado pontevedrés do século XVIII, e, se ós profesores os xulgamos pola intelixencia e a erudición dos alumnos, ninguén máis versado e eficaz ca el, pois discípulo seu foi o Padre Sarmiento, polígrafo que no século XVIII, un tempo pouco favorable, crea esa disciplina á que aínda hoxe chamamos Lingüística galega.

Creo que, se algún día alguén fai a historia dos catedráticos de galego —sempre que a faga con criterios pouco administrativos—, o primeiro no tempo e, quizais, na gloria, sexa este rústico de Monteporreiro chamado Marcos da Portela. Non era doutor nin licenciado o señor Marcos da Portela, ou, para sermos fieis ó tratamento rural máis enxebre da época, o tío Marcos da Portela. Non foi o tío Marcos un invento ou ficción do Padre Sarmiento, escritor, certamente, non alleo, ás veces, ás musas retranqueiras; foi, sabémolo ben, un labrego que faleceu, na súa aldea natal, o ano 1756, tal como probou documentalmente un ilustre pontevedrólogo, o profesor Filgueira Valverde².

Temos que reparar na data do pasamento, 1756, meses despois da última visita de Sarmiento, visita que resultou a derradeira. O alumno quedaba sen profesor, pero o profesor —as súas “leccións”— estiveron moi presentes, a partir de 1756, sempre que o Padre Sarmiento se pronunciou sobre o léxico e a fraseoloxía do idioma galego. Creo máis; creo que o señor Marcos da Portela —perdón, o tío Marcos da Portela— chegou a engaiolar, polo talento e polo carácter festivo ou rexoubeiro, a un home tan douto e tan severo como Frei Martín Sarmiento. Sabido é que, cando o noso sabio decidiu escribir unhas coplas en lingua galega, para inserir nelas canta palabra enxebre ou interesante cumpría aprender e explicar —un exemplo ben claro de poesía docente—, o noso polígrafo opta por poñer na pluma do tío Marcos os centos e centos de versos que o noso erudito compuxo. Así pois, Sarmiento non escribe desde o seu ortónimo e si desde un

heterónimo lixeiro e popular, que el identifica coa musa divertida e aguda daquel filólogo das silveiras chamado Marcos da Portela.

En efecto, no *Coloquio dos 24 galegos rústicos*, quen “fala” é o tío Marcos, e, cando el non fala directamente, limítase a transcribi-lo que contan as xentes humildes do *Coloquio*, e faino de tal xeito que o transcriptor, camarada sempre en humildades dos coloquiante, non edulcora as queixas nin adultera a cosmovisión que as xentes de abaixo teñen de certas cousas. O poeta, o tío Marcos da Portela, nunca traizoa ós falantes daquel *Coloquio*, nin sequera ós catro nenos que, pese ós seus poucos anos, emigraron a Madrid para gañaren o pan en traballos duros

Os catro estiveran
dez meses arreo
servindo en Madril
por pouco diñeiro.

Velaí por onde a poesía galega moderna estréase cun inxente corpus (case cinco mil versos) de clara intención social. Sendo o seu autor o ilustre frade beneditino, o discurso, sen embargo, responde, máis ou menos, ás premisas do tío Marcos, labrador e xornaleiro non exento de certa conciencia crítica. O Padre Sarmiento, en realidade, quería escribir desde abaixo, desde o punto de vista dos humildes do seu país, e os humildes, se non están moi alienados, ás veces —como acontece neste poemario— quíxanse ou protestan, aínda que o fagan coa retórica das bromas.

Con ou sen esta retórica, coplas hai nas que se denuncian feitos que foron moi inxustos, como o de apresar ós galegos que ían á sega para metelos na tropa e facelos loitar nalgunha das guerras que España sostiña fóra das súas fronteiras. A sega a Castela tamén está presente, neste “romanzón”, por primeira vez na poesía galega. Xa nas primeiras coplas amósaseno-lo nome de dezaseis segadores, catro deles de mulleres que foron “cinco anos á sega / por facer diñeiro”. Sobre o tema interesa, e moito, a copla 1046, posta en boca dunha nena, Maruxa das Rulas, que refire:

Os nosos paisáns
que tiveran medo
de ir a segare
os trigos alleos.

Nos dous versos finais hai un achado denominativo (“segar os trigos alleos”), que, sen dúbida dun xeito un tanto confuso, preludia a admonición social e económica que, cen anos despois, explicitaría cientificamente o egrexio filósofo de Trier, o xenial Carlos Marx.

Neste corpus de 1201 coplas hai algunhas outras que están reclamando unha lectura non moi allea á que vimos de esbozar.

Pero, nesta ocasión, o que verdadeiramente nos importa é saber en qué materias, en qué “asignaturas”, o Padre Sarmiento, o eruditísimo Padre Sarmiento, foi alumno daquel sabio iletrado que se chamou Marcos da Portela (o tío Marcos da Portela, para os veciños

respectuosos). Foino, evidentemente, na disciplina de Lingua galega e de cousas do país, esa materia que os alemáns dos primeiros anos do XX chamaron *Wörter und Sachen* (Palabras e Cousas), disciplina e método filolóxicos nos que o noso lingüista foi un ilustre precursor³. Non sabemos, sen embargo, se o tío Marcos lle abriu os ollos ó seu sabio discípulo noutros saberes, especialmente nos relacionados, en Galicia, coa cuestión social.

Aquí as cousas, urxe sinalar que Sarmiento aínda non foi estudiado, en tódolos seus aspectos, como sociólogo e politólogo. Páxinas hai que están reclamando un estudio, e, nel, a nosa gratitude douscentos cincuenta anos despois de escritas. Nunha carta do 18 de decembro de 1748 lemos observacións tan críticas e modernas coma esta, que tradúzoo: “Galicia non necesita aumenta-lo número de caciques senón de diminuí-la infinidade de pobres coitados que son escravos de todos e da terra. Todos claman ‘ben público, ben público’, e a maioría menten...”⁴.

Os lectores atentos de Sarmiento saben moi ben que hai, especialmente no epistolario, outras páxinas así de desacougantes. Cómpre e urxe, despois de contextualizalas, examinalas con coidado. En calquera caso, quizais nunca cheguemos a saber se estas páxinas críticas sobre a condición social das xentes do campo foron inspiradas, aínda que fose en moi pequena medida, polas conversas, non só metalingüísticas, do tío Marcos da Portela.

De tódolos xeitos, ó tío Marcos da Portela abóndalle, para figurar na Santa Compañía de sombras ilustres e beneméritas, co feito de ser, en moi distintas ocasións, profesor de idioma galego do P. Sarmiento, aquel sabio que a mediados do século XVIII sentou os alicerces da Lingüística galega.

Se eu fose pedáneo da parroquia de Mourente ou, quizais mellor, alcalde de Pontevedra, mandaríaa erguer un monumento sinxelo á memoria daquel extraordinario falante de galego, autor de discursos e de eficaces explicacións que adoutrinaron para sempre ó Padre Sarmiento, pai da Lingüística galega. De ser así, cando no espacio de Monteporreiro os nenos xoguen ós seus xogos, lerán nese sinxelo monumento: “*Vir rusticus dicendi peritus*: home do campo mestre na arte de falar: de fala-lo galego”.

NOTAS

* Relatorio proferido no Teatro Principal de Pontevedra, o 17 de maio de 2002, no acto literario co que a Real Academia Galega honrou a figura do gran polígrafo.

1. Nas dúas páxinas en que caracteriza a Marcos da Portela, Sarmiento escribe: “Este era... el rústico más advertido, pizarón y gracioso que allí traté aún siendo yo niño” (p. 82). “Era labrador y jornalero y trabajaba en casa de mis padres muchas veces. Por eso le conocí y traté mucho, y me gustaba por su viveza y genio festivo [...] cuando comencé estas ‘coplitas’ pensé ponerlas en cabeza de algún rústico conocido, y

al punto se me ofreció Marcos da Portela por ser agudo y despierto” (p. 360) (*Colección de voces y frases gallegas* (ed. de J. L. Pensado), Universidad de Salamanca, 1970).

2. “Marcos da Portela existió en realidade. Murió en 1756”, *Faro de Vigo*, 13-8-1972.

3. A revista *Wörter und Sachen* foi fundada, no ano 1909, polo profesor Rudolf Meringer coa colaboración de importantes romanistas, entre eles W. Meyer-Lübke.

4. *Epistolario* (ed. de X. Filgueira Valverde e M.ª Xesús Fortes Alén), Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995, p. 43.

TRADICIÓN E MODERNIDADE NA OBRA CIENTÍFICA DE SARMIENTO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

No século no que lle tocou vivir a Sarmiento, España estaba a espertar dun sono de máis de cen anos, no que a ciencia e a técnica modernas eran practicamente descoñecidas. Malia os esforzos por rescatar do esquecemento determinadas figuras, como puido se-la do mariño galego, o mindoniense Seixas Lobera, a realidade foi que non pasaron de ser personaxes illados que pouco ou nada influíron no ambiente da sociedade española. Nela, unha visión da natureza aínda ancorada no mundo gótico, era o sentir dominante, e Aristóteles e os tomistas fornecían de tódolos argumentos necesarios para a interpretación do mundo.

Co cambio de século, as augas remansadas principian a removerse cos ecos que certas preocupacións da ciencia e filosofía europeas comezan a xerar en grupos de intelectuais de Valencia, Sevilla e Madrid. Créanse as primeiras institucións científicas como a Real Sociedad Médica de Sevilla e o Real Seminario de Nobles de Madrid e determinadas figuras singulares, como as do mariño Jorge Juan, o botánico José Ortega e, sobre todo, a do beneditino Feijoo empezan a facerse escoitar nos ambientes da corte e nos faladoiros de nobres e burgueses que agroman por todo o país. Foi a chamada xeración crítica, que botou sobre as súas costas o difícil traballo de derruba-lo establecido para poder construír un novo sistema de pensamento máis en sintonía cos ventos da renovación intelectual que estaban a chegar alén dos Perineos. Contaban co apoio da nova monarquía, pero tiñan de fronte poderosas institucións como a Universidade e a Igrexa ou gremios moi enraizados na sociedade como o dos médicos. Foi un labor difícil, propio de personalidades fortes e teimudas, como a de Feijoo, que xerou rexeitamento e duras críticas en amplas capas da sociedade.

Neste ambiente de loita intelectual e ó abeiro da figura máis representativa do movemento renovador transcorren os anos de formación de Sarmiento. Anos escuros e dos que non se sabe moito, mais para os que non é difícil imaxinar, coñecendo o que deu de si a súa personalidade, que serían tempos de estudio e reflexión, como cumpría á súa formación de mestre beneditino, pero tamén tempos inquedos e de tomas de posición ante os enfrontamentos que as novas correntes de pensamento estaban a provocar. Enfrontamentos nos que os novos xeitos de entende-lo mundo que a ciencia e a técnica modernas estaban a ofrecer terían unha presenza singular.

Instalado no convento de San Martín en Madrid, formou unha inmensa biblioteca na que se atopaban a maioría das novidades científicas da época, mesmo aquelas sospeitosas para a ortodoxia católica, como foron as do naturalista francés Buffon. Foi achegándolle libros, puntual e xenerosamente, e por ela mantíñase moi ben informado de todo o que de interese podía vir de Europa. Pero tamén saíu da cela do mosteiro madrileño, e tomou contacto coa realidade social e a natureza do país, sobre todo, nas dúas via-

xes que fixo a Galicia en 1745 e 1754 que, aínda que cronoloxicamente puidesen supoñer moi pouco, case unha anécdota no conxunto dunha vida de 77 anos, na realidade foi o espertar, feitos xa por Sarmiento os cincuenta anos, dun forte e definitivo interese polas ciencias naturais, tal como el recoñecía en relación coa viaxe a Galicia en 1754: “*con esta ocasión me aficioné infinito a la historia natural, a la Botánica y a la Lengua Gallega*”. Afeción que medraría, moi probablemente, coa seguinte viaxe, xa que foi despois de 1754 cando escribiu os traballos máis importantes, maiormente a obra dos 660 *pliegos* onde aparece un número considerable e significativo de traballos dedicados á historia natural. Poderíase, por todo iso, afirmar, que a obra de Sarmiento dedicada á historia natural ten un forte acento galego que se pode rastrexar nos traballos dedicados á flora, fauna e xeoloxía de Galicia, e que constitúe, sen dúbida, o máis importante da súa obra naturalista.

Dentro deste conxunto de traballos, os que foron dedicados á botánica constitúen, con seguridade, polo seu volume e significado, o grupo máis importante. Pero como á maioría dos botánicos españois da época, críticásele a Sarmiento a utilización dunha sistemática vexetal xa superada como era a de Tournefort e o esquecemento na que mantiñan a de Linneo, polo que, ós ollos de hoxe, moitos destes traballos desmerecerían e mesmo chegarían a ser inútiles. No caso de Sarmiento, este coñecía perfectamente a obra de Linneo, ó que cualificaba como “*el más famoso naturalista y botanista del mundo*” e mesmo chegou a empregar-la súa sistemática, sobre todo nos traballos de zooloxía. Pero coma a xeneralidade dos botánicos españois (e tamén franceses, habería que engadir) non a utilizou normalmente. As razóns deste anacronismo son variadas e complexas, pero dentro delas unha das máis importantes sería, posiblemente, o manifesto e decidido énfase que se lles daba nos tempos ilustrados ás aplicacións da botánica, que superaba con moito o interese pola sistemática vexetal pura e simple. Por iso, unha clasificación, como era a de Tournefort, máis sinxela e directa para a identificación das plantas era preferida á de Linneo que, aínda que fose máis sólida cientificamente, presentaba máis problemas para a súa aprendizaxe e aplicación.

Sarmiento tiña un método de recollida de datos no campo perfectamente coherente con esta decidida orientación cara á botánica aplicada. E así, segundo as súas recomendacións debíanselles dar ós nomes tradicionais a mesma importancia cá nomenclatura científica, polo que o coñecemento do galego era unha cuestión fundamental na formación dos naturalistas que traballasen en Galicia, e dun xeito semellante, o coñecemento dos usos que se podían tirar das plantas podía te-lo mesmo interese cá súa descrición científica. Estas achegas, no campo que hoxe se chamaría a etnobotánica, seguen a ser na actualidade do máximo valor, xa que non hai mellor fonte antiga sobre nomenclatura vernácula que a que conteñen os seus escritos, e no que atinxe a Galicia, aínda hoxe non foron superados.

No eido das aplicacións médicas pódese falar de dúas épocas nas que a viaxe a Galicia de 1745, pode servir de separación. Antes desas datas Sarmiento amósase como un bo discípulo de Feijoo e defende, desde un renovado hipocratismo, a forza da natureza como principal recurso que se debe preservar. Por iso, moitas das prácticas galénicas,

como as purgas e sangrías, daquela moi utilizadas, había que criticalas e desbotalas, xa que non facían máis que poñer atrancos a esta acción das forzas naturais. Desta época son as fortes e duras descualificacións do persoal sanitario, ós que chegou a chamar de todo: “*sopistón corrido e famélico, cursante de la muerte, catedráticos de silogismos*” etc. A segunda etapa, que se caracterizou polo interese na aplicación de remedios procedentes da natureza, sobre todo de plantas medicinais, conecta perfectamente co descubrimento do mundo natural que experimentou despois da viaxe a Galicia, ó tempo que non supoñía contradicción ningunha coa simplicidade dos remedios terapéuticos que propoñían os neohipocráticos do período anterior. En paralelo a esta revalorización das menciñas naturais, nace tamén en Sarmiento a preocupación pola medicina popular, na que se atesouraban moitas prácticas tradicionais que había que rescatar para uso e coñecemento xeral delas, pero tamén e, sobre todo, para que os máis necesitados tiveran remedios baratos e alcanzables, e como el dicía: “*probaré que en sola esta planta – a Seixebra – tendrán los pobres una Botica entera, sin costarles un maravedí*”.

Probablemente foi no relativo ás aplicacións agrarias onde Sarmiento se significou máis na defensa das tradicións seculares, considerando que calquera cambio nelas podía resultar perigoso sobre un sistema de cultivos, do que dicía, que “*a repetidas experiencias está ya acomodado a estas o a los otros terrenos*”. En coherencia con estas formulacións rexeitou as prácticas de “la nueva agricultura” que propoñían os agraristas ilustrados e que tiñan como aspectos máis salientables a mecanización intensiva, a eliminación do abono orgánico e o emprego das margas como correctores dos solos. Así mesmo, criticou a desvinculación da gandería coa agricultura, como era o caso da Mesta, e propuxo que non puidese ter gando quen non posuía un anaco de terra. Como bo beneditino, defendeu a fondo a roturación dos montes, considerando a persistencia do bosque como un sinal do atraso das explotacións: “*siempre será del dictamen – dicía - que, exceptuando algunos bosques para la diversión de las personas reales todo lo demás de España se debe cultivar*”.

Analizada cos ollos de hoxe, a visión que Sarmiento tiña da agricultura atópase nela unha mestura de medidas arcaizantes (como a das roturacións) con outras que deberían supoñer unha mellora evidente do nivel de rendementos. Por outra banda e, nalgún escrito da madurez, en aberta contradicción coas súas formulacións habituais sobre os temas agrarios, defendeu a renovación dos cultivos, as aplicacións da marga e, mesmo fixo a recomendación de que nas escolas se lera o libro do inglés *Tull*, iniciador e promotor de “la nueva agricultura”. Este xogo de interpretacións contrapostas podería ser tamén o resultado das propias contradiccións internas de Sarmiento, nas que o seu talante natural, aberto á modernidade, tiña que convivir tamén coa necesidade de defende-lo sistema tradicional de propiedade dos mosteiros benedictinos, segundo o cal as prácticas agrarias constituían unha peza esencial do ben callado entramado socioeconómico destas explotacións.

Finalmente, en relación co tema pesqueiro, Sarmiento adiántase ó seu tempo, demostrando, primeiro, coa decadencia das pesqueiras de atúns con almadrabas e, despois, co preito dos cataláns nas rías galegas polo emprego do sistema arrastreiro da “xáve-

ga”, que a natureza non era o maná permanente e inesgotable que pensaban a maioría dos ilustrados. Esta visión optimista da natureza foi unha constante do século e defendérona desde o seu admirado Feijoo, na primeira metade, ata o propio Jovellanos, nos finais e, mesmo en Europa, ata os traballos de Malthus non se principiou a crer nela. Neste caso foi o método de traballo de Sarmiento, defensor da erudición e da medida, o que fixo posible a construción dunha estatística das capturas de atúns desde os séculos XVI ata o XVIII, con máis de douscentos anos de datos, e na que se amosaba claramente a baixada dos rendementos. A partir dela e cunha lóxica irreprochable amosa que é a sobrepesca a única xustificación posible da decadencia das pesqueiras: “*el modo de pescar mucho, es el peor modo de pescar*”, sentenciaba o beneditino. No relativo ó preito da xávega, á parte dalgunhas conclusións que semella que non foron acertadas sobre o papel negativo destes sistemas na caída das capturas, xorde de novo a necesidade de mante-la integridade do ciclo biolóxico das sardiñas, defendendo as épocas de desova e cría. E destas consideracións nace a necesidade de adoptar medidas de conservación dos recursos pesqueiros polo sistema, universalmente admitido despois, das vedas. Ideas que serían máis tarde recollidas polo seu irmán Francisco Xabier, Ministro da Provincia Marítima de Pontevedra, nas *Ordenanzas de Pesca de 1767*, as primeiras promulgadas en España.

Sarmiento foi un precursor, con esta acertada e realista visión sobre o esgotamento dos recursos pesqueiros, polo que se considera o primeiro ambientalista español. E mesmo hoxe diríamos que foi un adiantado do desenvolvemento sostible. Nesta problemática conservacionista é, posiblemente, onde semella máis evidente a falla de prexuízos e a liberdade de pensamento da súa rexa personalidade. Innovador nestes temas e mesmo con opinións totalmente opostas ás dos seus irmáns de hábito, afervoados cren-tes dun mundo perfecto, soubo encarar con acerto o problema e atinar no diagnóstico da degradación dos recursos naturais en España.

Rematamos cunha pregunta que intenta ser un resumo, difícil resumo, de todo o dito: ¿Que papel xogou Sarmiento na ciencia e na técnica da época? Sen dubida que non foi un Jorge Juan, matemático, astrónomo e difusor das teorías de Copérnico en España, nin sequera un creador de institucións de prestixio como José Quer, director do Jardín Botánico. Sen embargo, si que foi unha peza indiscutible e fundamental na transmisión deses saberes a unha sociedade na que a nobreza e, sobre todo, unha alta burguesía emerxente, amosaba un renovado interese polas formas en que a técnica e a ciencia lle estaban a presenta-la realidade. Certo é que os seus traballos de observacións botánicas (sobre todo etnobotánicas) nas viaxes a Galicia son salientables cientificamente e representan o primeiro estudio sistemático que se realizou sobre a vexetación do país, pero, de moita maior transcendencia, foi o seu papel de referente social en España, dunha ciencia empeñada en facer útiles e aproveitables as cousas da natureza. E, nunha época e nun país onde a ciencia e a técnica estaban a elabora-las súas cartas de presentación en sociedade, non foi pequena cousa.

SARMIENTO E A LINGUA GALEGA*

Francisco Fernández Rei

Excmo. Sr. Presidente da Xunta, Excmo. Sr. Presidente da Academia, Excmo. Sr. Presidente do Consello da Cultura, Excmos. membros da Academia, Ilmas. Autoridades, señoras e señores.

Hai agora 26 anos, nos meses de maio e xuño de 1976, percorrín por primeira vez as comarcas que estreman coa Galicia administrativa para facer inquéritos para o *Atlas Lingüístico Galego*. Naqueles momentos tanto en Galicia como nas serras e vales da estreita franxa galegófona que vai do Rañadoiro ó Penedo dos Tres Reinos era moi grande o desprestixio social da lingua que empregaban os nosos posibles informantes, porque para eles o galego era fundamentalmente unha lingua oral, como o era na época de Sarmiento.

A finais dos anos 80 e comezos dos 90 volvín en diversas ocasións a estas terras de lingua galega, terras que D. Javier de Burgos afastou de Galicia na división provincial de 1833. A situación da lingua na Galicia administrativa comezara a cambiar radicalmente, pois por primeira vez na súa milenaria historia o galego se convertera en lingua cooficial e pouco a pouco ía entrando en moi diversos ámbitos de prestixio, con obrigatoriedade da súa ensinanza para tódolos nenos e con incorporación como lingua vehicular do ensino. No eido científico déranse en poucos anos fortes avances no seu estudio.

No meu segundo percorrido á Terra Eo-Navia e ó Bierzo non vin recoller léxico nin gravar etnotextos, senón participar como oínte ou como relator en moi diversos encontros nos que dun xeito ou outro se analizou a complexa problemática lingüística e social do galego do occidente de Asturias, León e Zamora, reducido a ámbitos informais, nun proceso de aceleradísima substitución, particularmente no Bierzo.

Acudir de novo a Vilafranca, a esta histórica sesión na que a Real Academia Galega, por primeira vez na súa historia, se despraza a unha vila das comarcas galegófonas que estreman coa Galicia administrativa para a celebración do Día das Letras Galegas, é para min unha inmensa satisfacción, creo que compartida por calquera persoa preocupada pola dignificación social do galego en todo o seu territorio.

Ben sei que o feito de que a Academia non viñese antes a esta franxa estremeira non quere dicir que non tivese moi presente a existencia do galego eonaviego, berciano e portelao. Tívoo en conta cando na recente reforma dos seus Estatutos estableceu que o obxectivo fundamental da institución é o “estudio da cultura galega e especialmente a ilustración, defensa e promoción do idioma galego”, á vez que explicitou que por idioma galego se entende “o propio de Galicia, así como as súas variantes faladas nos territorios exteriores (Asturias, León e Zamora)”.

Tamén tivo en conta, en maior ou menor medida, a galeguidade lingüística destas comarcas nos seus traballos de codificación morfolóxica e léxica feitos nos últimos vinte anos en colaboración co Instituto da Lingua Galega. Plurais tipo *animais* do actual están dando nos anos 70 eran característicos do galego oral do Bierzo e das Portelas, fundamentalmente; formas como *mércores* e *venres*, *xabaryl* e *xebrar*, hoxe practicamente popularizadas, hai anos só se oían en falas eonaviegas e bercianas e no leste de Lugo; e o mesmo ocorre con voces como *guilsa*, *escarabana*, *zoldra* ou *engalar*, populares nestas falas orientais pero que van entrando no galego literario. Hai uns días, co gallo do pasamento do Mestre Oliveira, Méndez Ferrín dicía da espiral de bestas ascendentes que ese escultor ten nunha praza de Vigo, que a derradeira das bestas “parece disporse a engalar polos ceos”. Non usaba Ferrín o *voar* común en Galicia senón o *engalar* eonaviego e da comarca da Fonsagrada.

Igual que onte en Pontevedra, na figura de Frei Martín Sarmiento estamos celebrando o rexurdir da literatura en lingua galega, pois el é autor da primeira obra moderna escrita integramente no noso idioma e, sobre todo, estamos celebrando o nacemento da lingüística galega. Pero ademais, nesta Vilafranca berce de Sarmiento, simbolicamente a Academia Galega está a homenaxear dalgún xeito a xente que naceu fóra da actual Galicia administrativa, pero que se integrou nela para contribuír á dignificación da nosa lingua e cultura, como ocorreu con Martínez Salazar, Cotarelo Valledor ou Fermín Penzol; e asemade a Academia homenaxea outros estremeros e arraianos, practicamente descoñecidos na cultura galega actual, como Fernández Morales, que no dialecto galego do Bierzo escribiu un fermoso poemario editado dous anos antes dos *Cantares* de Rosalía, ou o eonaviego Mediante Ferraría, nado en Taramundi, que Carballo Calero consideraba epígono do Rexurdimento.

Que a RAG estea hoxe en Vilafranca sen dúbida vai ser un estímulo para as persoas, colectivos e asociacións que de xeito humilde, practicamente sen medios, moitas veces coa incompreensión dos da banda de Laño e dos da banda de Lestrove, pero movidos pola ilusión que xa empeza a esmorecer en Galicia, conseguiron que o facho da lingua galega aínda estea aceso en Asturias, León e Zamora. E que tamén o estea no val do Ellas, zona de Cáceres na estrema con Salamanca e Portugal, onde viven uns milleiros de persoas que decote usan un falar “essencialmente galego” con leonesismos, froito da colonización que nesas terras realizaran Fernando II e o seu fillo Afonso VIII, reis de Galicia e de León enterrados na catedral compostelá.

Como todos saben, Sarmiento, neno e mozo galegofalante deixou Pontevedra ós 15 anos para desprazarse ó mosteiro de San Martín de Madrid onde tomou o hábito benedictino. Estivo en Galicia no verán de 1725, logo en 1745 con motivo do Santo xubileo de Santiago e fixo unha terceira viaxe en 1754. Foi un total de 18 meses en terras galegas des que de mociño deixara Pontevedra. Ata a viaxe do ano 45 son moi raras as opinións sobre o galego na súa obra, pero esta viaxe fixo que descubrixe Galicia e, sobre

todo, que redescubriuse o galego, a lingua que mamara e que fora a habitual da súa infancia. A partir desta viaxe, na que estivera nove meses como “preguntón insufrible”, á lingua galega vaille dedicar de xeito obsesivo os derradeiros 25 anos da súa vida. Frei Martín recoñecería que sendo de Galicia “por todos los costados, sabía más de la China que de mi país originario”¹.

Unha das grandes preocupacións de Sarmiento é a etimoloxía sobre a que se pronunciou en moi diversas ocasións. A evidente parentela do galego e o castelán co latín, e a observación de que as mesmas letras se mudan sempre nos mesmos resultados romances, fixo que adquirise unha fe total na existencia de principios metodolóxicos que asegurasen a demostración dunhas determinadas hipóteses ou “teoremas”, equivalentes ás leis fonéticas ou procesos da lingüística moderna. Baseándose en dez ou máis exemplos, Sarmiento estableceu 116 teoremas que constitúen a primeira fonética histórica do galego e do castelán, que a el lle servirían para comprobar hipóteses etimolóxicas destas linguas e tamén para redactar onomásticos etimolóxicos da lingua galega. A gran maioría dos teoremas que estableceu son válidos.

Tal como opera calquera romanista moderno, Sarmiento ten o latín como tope das súas etimoloxías, á vez que considera que unicamente hai que ter en conta as palabras populares e non as “exóticas”, porque o verdadeiro caudal léxico dun pobo está nas voces de uso popular, que constitúen o fondo máis antigo dunha lingua. E nisto o galego tiña unha posición privilexiada respecto do castelán ou do portugués².

Sarmiento preocupouse tamén pola fragmentación das linguas romances, a época en que esta ocorreu e as súas causas. Ten moi claro que o galego, o portugués –que considera “dialecto” do galego–, o castelán –que considera codialecto do galego–, veñen do latín, ó igual có catalán, provenzal, italiano, siciliano e francés. E demostra isto poñendo cunha forma latina os resultados en galego e nas demais linguas neolatinas, con cadros comparativos como farán os romanistas do séc. XIX. A visión teórica da formación das linguas románicas preséntase desde o prisma da lingua galega e, secundariamente, desde a castelá. Pode reprochárselle que non tivese en conta o rético e particularmente o romanés, lingua con non moita tradición escrita na época de Sarmiento e que tivo o seu rexurdimento literario canda o noso, pois a obra de Eminescu, o poeta nacional de Romanía, e a dos outros grandes clásicos édítase entre 1866 e 1886.

A gran paixón de Sarmiento polo galego converteuno nun precursor de escolas e métodos que se desenvolverían no séc. XX. Así, tal como podería facer un dialectólogo moderno propuxo un programa de recolleita sistemática de léxico galego, para o que cumpría que se dividise o reino de Galicia en oito partidos, nos que tiña que haber, polo menos, oito suxeitos espaxados que fosen galegos nativos e que soubesen latín e castelán. Non elaborou un cuestionario, pero indicou que os catro partidos primeiros, “por ser *marítimos*, han de cuidar de todo género de *peces*, *conchas*, *mariscos*, y aves de *mar* y de *río*, y de *animales marinos* y de *plantas* que nacen en el *mar*, en *ríos*, *lagos* y *lagunas* o *arenales*”³.

Os catro partidos restantes “se han de emplear, por habitar en *tierra, montes, bosques y despoblados*, en observar todo género de *animales cuadrúpedos*, todo género de aves de *rapiña, nocturnas, domésticas* y de *canto*; todo género de *sapos, culebras, insectos y sabandijas*”, á vez que pide que se observen metais, minerais, terras, pedras e todo xénero de vexetais. E todo o que é común á parte marítima e á do interior (agricultura, oficios...) explorárase en tódolos partidos.

O propio Sarmiento fixo este tipo de enquisas nas súas viaxes de 1745 e 1754 e os seus resultados aparecen no *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables* e no *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Á vista do material, vese que o procedemento era en parte diferente ó que propugnaba, con intercalación ás veces de moitos datos marxinais na materia obxecto de inquérito. Despois do traballo de campo, viría o labor de gabinete para reorganizar ese material e redactar un diccionario onomástico coas palabras ordenadas por campos semánticos e non alfabeticamente.

Ademais de prácticos dicionarios onomasiolóxicos, Sarmiento proxectou tres dicionarios tradicionais para a lingua galega, pensados para utilidade dos eruditos⁴. O primeiro dicionario sería da lingua moderna, baseado en fontes orais, que eran as únicas autoridades do galego na época de Sarmiento, xa que non había textos escritos. O material oral recolleríao unha ducia de galegos curiosos e eruditos “esparcidos y de asiento en doce distintas y distantes partes de Galicia”, e aínda lle parecía curto o número de doce, porque como o galego non se escribe considera Sarmiento que dá a impresión de que cada xurisdicción e territorio fala idioma distinto. O segundo dicionario sería o das voces latinas específicas de Galicia, existentes nos textos medievais, que constituiría un apéndice do dicionario de Du Cange; e o terceiro sería un dicionario con material tirado de documentos galegos anteriores a 1500.

A utilidade destes dicionarios, e especialmente o baseado no galego oral, sería a mesma de calquera outro vocabulario dunha lingua viva. Este serviría para “conservar por escrito la lengua que sólo se habla, y por lo mismo que ya no se escribe”, á vez que sería útil “para los infinitos que sin ser gallegos vienen a Galicia a administrar rentas públicas, justicia, sacramentos, etc. Algunos de éstos suelen aficionarse a la lengua, o porque les gusta o porque la juzgan necesaria para tratar con los rústicos del país, sin necesitar de intérpretes”. Por outra parte, tamén resultaría útil para os galegos porque “muchas voces y frases gallegas que se usan, v. g., hacia el cabo Ortegal no se entienden hacia el cabo de Finisterre, ni al contrario, sólo por medio de ese vocabulario se podrán entender. Lo mismo respectivamente en tierra de la Limia, de Valdeorras, montañas de Lugo, Tuy, Orense, Santiago, Betanzos, etc.”

Igualmente sería de utilidade para casteláns e galegos eruditos, “que necesitan manejar instrumentos gallegos y castellanos manuscritos, para la genuina inteligencia de ellos. Los castellanos, porque en el vocabulario vulgar hallarían muchas voces que ya se han perdido en su idioma, y los gallegos, porque siendo casi una la lengua gallega que se

habla con la que se escribía, todo se les haría fácil”. E ademais, serían de grandísima utilidade para os portugueses eses tres dicionarios, “si los portugueses no afectasen ser aborígenes en todo”.

Na demanda que Sarmiento fai dun dicionario galego, en palabras de Santamarina, “o que hai calada é unha reivindicación dunha lingua e dunha cultura e un desexo de entendela e conservalo máis alá de todo argumento de utilidade. Un dicionario é a consagración dunha lingua, sen dicionario non hai lingua. Isto é o que lle doía a Sarmiento”⁵.

Á parte das consideracións sobre a lingua en si, hai en Sarmiento unha fonda preocupación social polo uso do galego nos seus diversos ámbitos, o que en certo modo converte a Frei Martín nun precursor da sociolingüística galega. Reflexionou sobre as causas da situación diglósica e de minorización en que se encontra o galego, queixouse da aberración de excluí-lo galego da escola e considerou unha vergoña que existisen leis para que os misioneiros que ían a América tivesen coñecemento das linguas amerindias para poder empregalas na predicación cos indios, pero sen embargo non había leis que obrigasen a saber galego ós cregos que viñan exercer a Galicia. E algo semellante pide para quen veña administrar xustiza ou ocupar cargos públicos.

Hoxe a Galicia administrativa non corresponde á Galicia de Sarmiento, polo menos coa Galicia da cartografía do séc. XVIII, cando o Bierzo occidental (Vilafranca incluída) aparece integrado no reino de Galicia ou ben este reino ten a raia en Vilafranca. As Portelas, actualmente de Zamora, tamén aparecen integradas nese reino, mentres que a Terra Eo-Navia na cartografía do XVIII non forma parte do reino de Galicia⁶.

Na obra de Sarmiento o escaso léxico recollido en Asturias é inequivocamente da lingua asturiana, como ocorre con voces como *lleocántaro* ‘lumbricante’, *llobina* ‘robalo’, *caramiello* ‘tocado’ e *bustiello* ‘bostelo’. Outras veces trátase de formas que localiza de xeito vago nesa rexión, como cando di que *jorelo* cara a Asturias se di *chicharro*, forma hoxe común en todo o Cantábrico, ou cando di que en Asturias *patatas* son as ‘castañas mariñas’. Na súa primeira viaxe a Galicia, no verán de 1725, Sarmiento cruzou a Terra Eo-Navia, pois desde Oviedo entrou por Ribadeo, pero daquela non tiña interese polo galego.

Frei Martín dá bastante información léxica do Bierzo (‘provincia del Bierzo’ di nalgunha ocasión), con ou sen indicación do lugar onde localiza formas que unhas veces son lingüisticamente galegas (*mel de raposo*, *herba tolledeyra*, *herba do monte*, *sangoviño* ou *umeiro*) e outras veces son claros leonesismos ou castelanismos (*brijes* ‘virillas’, *miedro* ‘medida de viño’, *miruéndanos* ‘amorodos’ ou *arándanos* ‘arandos’).

Neste ano Sarmiento fagamos votos para que a *Carta Europea das Linguas Rexionais e Minoritarias*, que en España entrou en vigor o 1 de agosto do 2001, se aplique ós territorios que van da Serra do Rañadoiro ó Penedo dos Tres Reinos, consonte cos obxectivos e principios do artigo 7, que na alínea 1.b) explicita “o respecto da área xeográfica

de cada lingua rexional ou minoritaria, procedendo de xeito que as divisións administrativas existentes ou novas non constitúan un obstáculo á promoción desta lingua rexional ou minoritaria”. A situación social do galego debería ser hoxe a mesma en todo o seu territorio, á marxe da comunidade en que se fale.

Traballarmos arreo para que neste século XXI a lingua galega na terra onde tivo a súa orixe sexa a regra, e nunca máis a excepción, é unha moi nobre causa. É seguírmo-lo ronsel de Sarmiento, Pintos, Fernández Morales, Murguía, Rosalía e tantos galeguistas e nacionalistas que loitaron pola dignificación da lingua que nos une a tódolos galego-falantes. É contribuírmos a ser nós mesmos e a seguirmos construíndo a Patria soñada polos Precusores.

NOTAS

- * Relatorio lido no Teatro Vilafranquino de Vilafranca do Bierzo, o 18 de maio do 2002, no acto literario co que a Real Academia Galega honrou a Frei Martín Sarmiento.
- 1 A cita está tirada de José L. Pensado: *Fray Martín Sarmiento testigo de su siglo. Discurso pronunciado en la solemne apertura del Curso Académico 1972-1973, de la Universidad de Salamanca*. Xunta de Galicia, 1995², p. 34.
- 2 Sobre a súa contribución á romanística vid. Antón Santamarina: “O padre Sarmiento, precursor dos estudos románicos”, en *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. (1995. Santiago de Compostela). Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, II, 1997, 31-65.
- 3 Esta cita e a seguinte corresponden ás pp. 402-404 do “Discurso apologetico por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares”, de Sarmiento: *Elementos etimológicos según el método de Euclides*. Edición e estudio de J. L. Pensado. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1998, 375-418.
- 4 As citas relativas ós dicionarios proxectados por Frei Martín corresponden ás pp. 28-30 da “Carta en respuesta al Rvdmo. P. M. Esteban de Terreros y Pando *Sobre el Origen de la Lengua Gallega y sobre Paleografía Española*” da autoría de Sarmiento, editada por J. L. Pensado en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, 1974, 19- 41.
- 5 Antón Santamarina: “Sarmiento e a lexicografía galega. Discurso segundo”. *Revista das letras. Cinco ensaios sobre Sarmiento* n° 418. *O Correo Galego* (16.5.02), 21-24. A cita corresponde á p. 24.
- 6 Vid. *Cartografía de Galicia, séculos XVI ó XIX*. Colección Puertas-Mosquera: Exposición, *Colexio de Fonseca, abril de 2000*. Santiago de Compostela: Universidade, 2000, especialmente as pp. 119-182.

SARMIENTO, O ECLESIAÍSTICO CREADOR DO GALEGUISMO

Texto lido no acto institucional da Real Academia Galega
en Pontevedra o 17 de maio do 2002 por

Xesús Ferro Ruibal

1. O tempo de Sarmiento

Ese estraño e faraónico século que é o século XVIII deixounos as máis espectaculares arquitecturas de Galicia e as máis expresivas esculturas. É o século dos nosos grandes arquitectos, dos escultores ¹ e de músicos que nas catedrais emulaban a Viena de Mozart².

Pero o esplendor artístico do XVIII (no que estrañamente falta o esplendor lingüístico e literario) esconde realidades dramáticas e pode non ser outra cousa que a necesidade de lle dar traballo a milleiros de familias arruinadas. Galicia entrara ben neste século, gracias á introducción do millo, e ve medrar Ferrol con 15.000 traballadores no inicio do estaleiro militar e da cidade. Sen embargo, padece tremendas sacudidas. En 1702 o ataque inglés en Rande fai que o noso Sarmiento, con sete anos, fuxa da casa só e sen rumbo e viva varios días asando castañas en Tenorio. Peores foron as chuvias fóra de tempo que arruinaron colleitas e trouxeron fames negras en 1709-1710, en 1738 e 1739, en 1763 e, sobre todo, en 1768-1769, período no que botou trece meses sen parar de chover. En todos eses anos a xente, sen ter que comer, cae en masa sobre as cidades en busca de socorro. Hai relatos arrepiantes que falan de 3.200 pobres á porta de San Martiño Pinario, que chegou a mercar trigo en Francia para acudirlle á xente; ou de cómo no Hospital Real tiñan que meter varios enfermos na mesma cama ³.

Nun deses anos terribles, 1710, Pedro Xosé García Balboa ten 15 anos e marcha de Pontevedra para estudar en Madrid ⁴. ¿Era un desertor do arado? O tempo diranos que marchaba con ansia de redimir esta terra.

2. Sarmiento descobre que é galego

Os seus estudos universitarios son brillantes, aínda que o fan sufrir pola súa fala galega. Os Benedictinos fano axiña profesor de Teoloxía Moral en Celorio, na Asturias oriental, e despois en Oviedo. Feixoo constata que é un sabio humilde.

De feito, aínda que é difícil cuantifica-la súa obra, ⁵ podemos dicir que escribiu uns 150 títulos ⁶ e escribiu unhas 8.800 páxinas ⁷ de 13 disciplinas diferentes, aínda que as tres afirmacións requiren matices que terei que abreviar. Pero lembrémo-las materias ⁸

Xeografía	Nomenclátore. Planos para unha nova xeografía de Galicia, de España e de América
Historia	Clima de Pontevedra, Aranjuez e Madrid (25 anos) Monografías sobre historia de Pontevedra, Galicia, Orde benedictina, Madrid, España. Crítica dos Cronicóns e das historias de Portugal Monografías de numismática, epigrafía e arqueoloxía
Belas Artes	Sistema de adornos do Palacio Real de Madrid
Lingüística e Literatura	Estudios etimolóxicos e de gramática histórica galega Coloquio dos 24 rústicos Poesía medieval hispana Documentos orientais e estudio do árabe
Biblioloxía	Estudios verbo do papel e o prelo
Ciencias físico-matemáticas	Electricidade, raio, terremotos, elevación do nivel do mar. Cuadratura do círculo e problema da lonxitude
Enxeñería	Ponte dun arco sobre o Sil Planificación dos Camiños Reais de España e Galicia
Historia natural	37 títulos de botánica 7 de mineraloxía (pizarra, malaquita, fosforita, platina, amianto etc.) 23 títulos de zooloxía (cebra, lubicán, rinoceronte, unicornio, papión, paxaros varios, atún, cetáceos, cerco da sardiña etc.)
Medicina	Utilidade de diversas plantas: carqueixa. Enfermidades (bubas, cólico renal, mal serpentino, morte aparente) Recensións e cartas sobre asuntos médicos.
Ensino	Educación da xuventude. Recensións críticas.
Organización social e política	Escritos en defensa e de crítica da organización benedictina Contribución única Mesta Propostas sobre cultivo e poboación dos campos Modo de aliviar-la miseria dos pobos
Enciclopédicos	Defensa do Teatro Crítico do P. Feixoo Obra de 660 pliegos Viaxes Asuntos autobiográficos
Relixiosos ⁹	2 sermóns Recensión crítica da obra <i>De caelo, et de inferno ex auditis et visis</i>

De todo isto está aínda inédito un 65%, segundo os meus cálculos ¹⁰.

Hai unha data crucial. 1727. Ten 32 anos. Como lle ven condicións para a investigación histórica ¹¹, chámano para ordena-lo arquivo da Catedral de Toledo. E alí prodúcese algo decisivo. Entre os manuscritos da biblioteca atopa o Cancioneiro no que o Rei Sabio canta a Santa María en galego e algún outro texto literario medieval. Queda coa boca aberta, porque non sabía que o galego se escribía e non lle cadra cos castigos que na escola de Pontevedra lles poñían ós que dicían algunha palabriña nesta lingua. Durante varios anos escribe en defensa de Feixoo, de asuntos internos dos benedictinos e ós 37 publica a súa primeira obra. Pero por este tempo descobre o famoso texto do Marqués de Santillana que o avisa de que houbera un tempo en que o galego era a lingua dos

poetas líricos de toda a península. Coma se lle tiraran dos ollos unha belida, empeza a ver todo doutro xeito: el é galego, Galicia existe e resiste. Cando un descobre fóra de Galicia que é galego, a sacudida é tan forte que pode cambia-la vida, poñéndoa enteira ó servizo da dignificación e da redención da patria.

Cando no 45 lle dan permiso para vir a Galicia, fártase de ler e copiar documentos en galego nos arquivos eclesiásticos. E percorre o país con ollos de analista rigoroso e compasivo. Volve a Madrid cargado de datos lingüísticos, botánicos, económicos, humanos. Na soidade da súa cela analiza non só a estúpida marxinação da lingua, en tempos tan digna, senón as causas económicas e políticas que a provocan e outras marxinações que van apareladas: a dos labregos, mariñeiros, das mulleres, dos galegos en xeral. A súa análise de home ilustrado pescuda en tódalas direccións as causas, do mal e os remedios específicos. Salvando Deus, todo lle parece reformable. A súa crítica toca tódolos sectores e clases sociais. Ser un eclesiástico non lle impide critica-los defectos das organizacións eclesiásticas. Ser un ilustrado non o obriga a someterse á moda de *Todo para o pobo pero sen o pobo*; el imponse o lema de *Todo para o pobo e sempre co pobo*.

O pontevedrés descobre un inmenso programa de vida. Sarmiento ten diante de si unha inmensa tarefa: crea-la conciencia de que o hai que reformar case todo: a pesca, a agricultura, a gandería (reducindo o poderío da Mesta e suprimindo as corridas de touros), trazar novos camiños reais, reforma-lo sistema fiscal, o ensino, o exército, poñer en marcha os estudos históricos (relendo os documentos orixinais mal copiados), os estudos xeográficos, os de botánica e mineraloxía (descriptivas e aplicadas, para dependermos menos dos produtos importados); reducir ó imprescindible o número de funcionarios e de intermediarios; asenta-la práctica médica e boticaria sobre a experimentación. Unha emenda á totalidade que lle debe producir vertixe e sensación de inadaptado. Hai que reorganizalo todo dando preferencia ós humildes, porque son os únicos inocentes, e dando preferencia á súa cultura que encerra tesouros que o ollo urbano non percibe. Aínda non nacera o romanticismo, aínda non se crearan os métodos de análise social que aparecerán a fins do XIX, pero Sarmiento dá proba de que nin é un sabio nunha burulla de cristal nin un desertor do arado. En 1759 escribe

Nada vexo, nada oio, nada apalpo, nada leo, nada escribo, nada observo, nada experimento e nada discurro que non teña en vista Galicia e maila Boa Vila para que se tante se se poderá aproveitar algo do que se fai noutras partes. (SARMIENTO:1995,60)¹².

Hai unha carta que me parece dunha enorme tenrura nacional. O 15 de febreiro de 1758 mándalle a seu irmán Xavier, dous caixóns cheos de sementes de 90 plantas que non hai en Galicia e que, se prenderen, terían valor industrial e aforrar importacións. Todo vén etiquetado. E dille

Se se pon coidado en cultivar estes 90 vexetais xuro que son máis útil a ese país [Galicia] que tódalas fundacións de capelanías e de vínculos para pillabáns de capa ás costas. (SARMIENTO:1995,36).

E ós quince días mándalle un torno de fiar que lle viu en Madrid a unha marquesa, que permite fiar mellor e a máis velocidade, para que o copien.

3. Sarmiento un ilustrado crítico

Sarmiento é un beneditino do sector crítico; pero o seu prestixio intelectual fai que o consulten nobres, altos políticos e mesmo o rei. E chóvenlle peticións de favores. Sarmiento non quere ser encomendeiro e con isto gaña algúns inimigos pero el non se priva de denuncia-lo parasitismo dos ociosos lagarteiros. Coherentemente négase a facer carreira eclesiástica, renunciando á abadía que lle concedera o rei en Ripoll, o panteón nacional de Cataluña ¹³.

A súa posición a favor do pobo lévaa a usar sempre, mesmo nas cousas máis eruditas, unha linguaxe directa, transparente, lapidaria ás veces, chea de expresións populares.

Alivia-los casteláns para carga-los galegos é invención do demo, non do rei. Se se atende á masa común, ningún contribuíu á Coroa en todo máis do que contribuíu Galicia (SARMIENTO:1995,34,91).

Pagou Galicia 20. Entraron na Caixa do Rei 4. Logo estafáronse 16 (PENSADO:1977-1995,36)

O modo de pescar moito é o peor modo de pescar (SARMIENTO:1992 *Atunes* 163)

Que non se toleren oficios con que se gañen millóns, à costa de que millóns no teñan nin qué gañar, nin qué comer (SARMIENTO:1992, *Miseria* 6)¹⁴

Había de queimar todo libro de Gramática, que pase a Galicia, e que no estivese explicado en lingua galega (SARMIENTO:1995,45,114).

Non se debía permitir que en Madrid vivise máis xente cá que come do salario do Rei ou dalgún oficio mecánico útil. Os... [que teñen título nobiliario] había que obrigalos a vivir no seu territorio. Así non poderán menos de facer moito ben ós pobos, moita limosna ós pobres, moitos favores ós seus vasalos, e non deixará de facer algunhas obras públicas a súa costa, ou por benevolencia ou por ostentación. (PENSADO: 1972-1995,46).

Chega mesmo a iniciar un escrito titulado: *Algunas consideraciones sobre el modo de aliviar la miseria de los pueblos* (SARMIENTO 1992,129-147).

Pensado Tomé, a quen hoxe é de xustiza honrar aquí porque foi el quen gastou 50 anos da súa vida en darnos impecables edicións das obras de Sarmiento, dicía que a obra de Sarmiento é a voz directa do pobo, aínda que os seus escritos van dirixidos a cortesáns cos que discute na súa cela. Dóelle a explotación. Non hai en todo o século XVIII máis dolorosas e desgarrantes páxinas verbo do estado de Galicia cás que deitan da súa pluma. Sarmiento comparte sinceramente a dor dos pobres galegos.

Así denuncia que en 1751 se decretou un imposto especial para arranxa-los camiños de Pontevedra e cada lareira tivo que achegar unha peseta e, daquela, para xuntar unha peseta, un galego tiña que sachar catro días seguidos. Os camiños non se compuxeron. As 50.000 ptas. a Madrid parece que non chegaron. Os veciños tiveron que compoñer-los camiños pola súa conta. Sarmiento esixe que se devolva a peseta a cada casa. Se o

Erario Real quere gañar moito, ten que sementar algo. E cítalle un refrán vello castelán: *El que dá el consejo ha de dar también el vancejo* (PENSADO 1972-1995,32,n. 52) ¹⁵. A intención social dos seus escritos é explícita no contido; e, por veces, xa no título ¹⁶.

Sarmiento, antes que beneditino, é galego. E ser galego é sufrir coma el a desproporción entre recursos naturais e capacidade ou posibilidade de explotalos en beneficio dos galegos. Por iso Sarmiento é un ilustrado para quen o pobo non é só tema de conversa, senón algo vivo e doloroso do que hai que facer algo máis ca falar. Por iso, como dixo Pensado (1972-1995,60; 32) na súa xerarquía de valores coloca antes os seus paisanos cá súa Orde beneditina ¹⁷.

Con Sarmiento nace un galeguismo que por definición está á par dos humildes, a diferenza de movementos similares noutros pobos. Por iso este galeguismo tivo problemas para ser integrado polo poder e mesmo pola xerarquía eclesiástica (caso de Rosalía, Aurelio Aguirre, Curros, Bóveda, Castelao); tivo e ten aínda tantas dificultades para que o asuma a xente que aspira a triunfar. Por iso foi liberal, en tempos de absolutismo e por iso aínda hoxe require un esforzo mental de preferencia polos humildes. Esa é a súa cruz, pero é tamén a súa gloria. Esa é a súa marca de fábrica cristiá.

4. Sarmiento teólogo ¹⁸

Pode sorprendere que tan brillante cabeza, nunha Orde coma a Benedictina, non se sentise atraída pola especulación verbo da esencia de Deus ou os grandes misterios da nosa existencia (a morte, o mal, o pecado, a finitude, a transcendencia) senón sobre a ordenación racional e cristiá da nosa vida. Interésalle menos a esencia de Deus cá existencia dos homes. Máis que os problemas de pensamento preocúpano os problemas de conducta. De feito, non se sabe que fose profesor de teoloxía dogmática ¹⁹ senón de teoloxía moral ²⁰. No eido da teoloxía dogmática chégalle coa fe nun Deus creador e providente que nos ha xulgar ²¹ e só se sabe que escribise algúns sermóns ²² e unha reseña crítica dunha obra teolóxica sobre o ceo e o inferno (por testemuños de vista e oído, nada menos) ²³ e empézaa con esta frase lapidaria: *O xuício que formei do autor é que probablemente o perdeu* ²⁴. Ese era o estilo de Sarmiento. O frade pontevedrés era un frade leal á súa Orde pero mantiña unha independencia de criterio moi grande ²⁵: de feito chegou a escribir un documento secreto que sempre gardou para cando encontrase un P. Xeneral *dedicado á cortar de raíz moitos dos abusos aquí referidos*. Refírome á críptica copia dun Privilexio Real concedido por Ordoño II ó mosteiro de Samos.

5. Sarmiento e a lingua galega

A preocupación lingüística é filla destes mesmos vimbios. Sarmiento recolle palabras ²⁶, constrúe a súa xenealoxía etimolóxica, dignificaas ó relacionalas coas doutras linguas, crea os primeiros estudos filolóxicos serios, escribe o primeiro texto longo con inten-

ción científica pero, sobre todo, reclama o seu uso no ensino e na liturxia. E todo isto nese estraño século XVIII. En solitario.

En tódalas ramas do saber que Sarmiento tocou foi un innovador que se adiantou en varios decenios á ciencia europea. Así en lingüística concibe ideas moi innovadoras sobre a orixe da linguaxe, formula conceptos como a lei fonética, manexa sen dicilo a arbitrariedade do signo lingüístico, postula a filoloxía comparada e concibe un dicionario etimolóxico románico, crea un sistema de nomenclatura científica internacional, anticipa o método palabras e cousas, utiliza criterios que a sociolingüística tardaría en formular, dá a pista fundamental para atopalos Cancioneiros medievais (MARIÑO: 1995, 9), venta a cántiga de amigo ó salientar que as cántigas populares galegas son obra de mulleres e adiviña a influencia do elemento galego na primitiva poesía castelá, como con asombro recoñeceu Menéndez y Pelayo. E máis, moito máis ²⁷.

Téñome preguntado moitas veces qué pasaría se Sarmiento publicase os seus escritos ²⁸. Moi probablemente tería problemas pero ese sufrimento agrandaríaa aínda máis a súa figura e faría que a súa doutrina penetrase no pobo. ¿Con que clima se viviría a Guerra da Independencia en 1809, cando o pobo, desasistido do exército regular español, tivo que organizarse autonomamente para botar fóra os franceses? ¿Con que espírito se producirían os episodios bélicos de 1846? ¿Con que tempero escribirían Rosalía, Curros ou Lamas? ¿Qué acontecería se a conciencia galeguista nacesse cen anos antes e cen anos antes aparecese o Goberno autónomo de Galicia?

6. Sarmiento denuncia a falta de uso do galego na liturxia e en 1766 pide un concilio contra a presenza en Galicia de curas que non saben o galego

Sarmiento sabía que o exemplo de Xesús rezando nunha lingua informal e doméstica como era o arameo (e non no hebreo litúrxico da Sinagoga, nin no grego da actividade comercial, e menos, aínda no latín do poder militar) cadra coa doutrina de *Ide e predica a tódalas nacións* ²⁹ e cadra co milagre simbólico dos apóstolos falando tódalas linguas en Xerusalén na Pentecoste. Sabía que isto fai que o cristianismo políglota se diferencie de relixións monolingües coma o xudaísmo ou o islamismo. Sarmiento sabía que a doutrina patrística podémola simbolizar, por abreviar, na conducta de san Agostiño que, mesmo sendo un gran latinista, mandaba predicar nun latín dialectal para que non houbese ruídos na comunicación da fe. Sarmiento sabía, probablemente, que dende o Concilio de Tours no 813 se mandaba predicar na lingua que falaba a xente. Sarmiento sabía que o Concilio de Trento, por marcar diferencias con Lutero, provisionalmente non as admitiu na misa pero fixéraas obrigatorias na catequese e na homilía. E sabía que aquilo se estaba incumprindo en Galicia, porque os bispos de Galicia non eran galegos e pervertían a doutrina do concilio de Trento ³⁰.

Pero Sarmiento non acode a argumentos bíblicos, patrísticos nin canónicos para critica-lo feito de facer fala-la xente con Deus nunha lingua distinta, coma se Deus fora un

ignorante incapaz de comprendernos. Sarmiento sabe que ese absurdo se mantén baixo dúas condicións tácitas: unha, que a xente rezaba pola súa conta en galego oracións espontáneas mentres o sacerdote rezaba no altar en latín; outra, que o sacramento da penitencia se facía en galego. É dicir, que o galego está excluído daqueles actos nos que a participación do laico é pasiva (liturxia e documentación) pero a realidade impón a súa presenza nos actos nos que é protagonista (rezos privados, rezos non litúrxicos e confesión).

Por iso Sarmiento ataca no máis absurdo: a confesión noutra lingua. Critica que en Compostela haxa confesores expertos en linguas estranxeiras (que el chama *lenguaraces*) para atende-la confesión dos peregrinos nas súas respectivas linguas e que, en cambio, non os haxa para confesar en galego os galegos.

[437] *Non sei como toleran os bispos que, curas que non son galegos, nin saben a lingua, teñan emprego ad curam animarum, e sobre todo a administración do santísimo sacramento da penitencia. ¿Qué é o coloquio dun penitente rústico e galego e un confesor non galego, senón un entremés dos xordos? Son innumerables os chistes vergoñentos que se contan desa inícu tolerancia. Haberá 15 días, que un cura galego natural, díxome, que confesando unha galega, esta díxolle que xa se confesara cun cura castelán, pero que non lle parecía que aquilo fose confesión, porque nin o castelán entendeu a galega, nin ésta o castelán.*

É moi coñecida a anécdota que conta dun confesor non galego que, por non distinguir *trebellar* de *traballar*, aconsellaba no confesonario *trebellar* do abreinte ó solpor.

[438] *O verbo trebellar, en galego, de tripudiare, sempre ten mal sentido e dista 100 leguas do honesto verbo traballar ou trabajar. Houbo un confesor castelán, que ata despois de moitos anos estivo no erro de que o verbo galego trebellar era o mesmo có castelán trabajar. Se o tal confesor oíse a coñecida copla galega común:*

*O crego mais a criada
Jugaban aos trebelliños.*

g³ 31

entendería o significado. E ós penitentes, que confesaran que *trebellaran* tantas veces, dicíalles que en días festivos, só podían *trebellar* unha hora; pero que nos días soltos, podían *trebellar* dende que abría o día ata media tarde (*ad laudes et per horas*).

[439] para evitar estes e outros absurdos en odio, burla, nulidade e chacota do sacramento da penitencia, é xustísima a lei ou o costume dos cataláns, que xamais darán curato o rectoría ó que non é catalán ou non está examinado de que sabe ben a lingua catalana. Non hai moitos anos, que a un gran doutor, e que predicara a coresma en Barcelona con aplauso, déronlle cabazas para una rectoría pola sola razón de que non sabía o vulgar dialecto catalán. ¿E porqué os bispos de Galicia, non se deben cinguir a esta xustísima lei?

*É moi loable, sobre ser precisa, a lei da América, segundo a cal ningún sacerdote pode ter curato ou doutrina, se non sabe ben a lingua bárbara dos pobos que ha de instruír. Así chaman *linguaraces* os que estudian moitas linguas bárbaras, para estaren capacitados para este ou outro curato. Eu aseguro que, se para os curas de Galicia houbese exame do que saben do galego común, e suspendesen os que non o saben, tería eu menos que persuadir sobre o estudio da lingua galega (SARMIENTO:1998,437-440).*

E máis en diante **pedía un concilio galego.**

[449] *O máis sensible é cando os que non son galegos, nin saben ben o idioma galego, métese a instruí-los paisanos na Doutrina Cristiá, a administrárllle-los sacramentos e, en especial, o da penitencia, a exhortalos, e todo en lingua castelá, que non entenden os oíntes. Este punto é asunto dun concilio provincial, no que os aldeáns presenten as súas xustas queixas, para que non se produzan tantos absurdos enormes do abuso contrario. Para maldita a cousa se necesita en Galicia a lingua castelá, chegoulle durante algúns séculos a súa lingua galega, que tanto apreciou o rei Don Alfonso o Sabio e, se cadra tamén, o seu pai San Fernando, porque consta que de neno se criou en Galicia (Ibidem:449) ³².*

En certa ocasión conta unha anécdota sacramental, na que o sacerdote fala unha lingua distinta do enfermo que vai recibi-la extremaunción. Cóntaa para xustifica-la súa inquina ós medicamentos non naturais, di que para el o modelo é aquel *pobre galego, enfermo no hospital. Só tiña un doblón de oro, que precisamente por iso, e para que non llo roubasen, tiñao sempre guardado na man, e o puño pechado. Chegou ó extremo de que xacompría porlle a extremaunción, e díxolle o presbítero que abrisela man e que a estendese. Preguntoulle ol pobre galego: E iso para que é? Díxolle o sacerdote: para ungirte y untarle la palma de la mano, que esta es la extremaunción. Respondeulle o galego: Unta por defora, ome, unta por defora.*³³

Aínda que Sarmiento conta este sucedido para opoñerse a que a xente acepte tomar remedios químicos que non sabe de qué están feitos (habendo nas plantas que Deus criou remedios para tódalas enfermidades que non sexan de morte), podémonos quedar coa materialidade do caso, de que o sacerdote en posición litúrxica utiliza o castelán e o laico acepta o sacramento con condicións pero en lingua galega. Pouco importa que eso acontecese nun hospital de Madrid, porque Sarmiento defendía que, mesmo en Madrid, tiña que haber médicos que entendesen o galego para poderen curar os enfermos galegos ³⁴. *A fortiori*, para evita-la nulidade e chacota do rito sacramental, esixía sacerdotes que soubesen o galego para poderen exercer ese ministerio con persoas galego falantes.

O Concilio que pedía Sarmiento en 1766 nos *Elementos Etimológicos* tardou 190 anos. En xuño de 1976 o *Concilio Pastoral de Galicia* aprobou entre outras propostas esta:

que nas igrexas da cidade se chegue a celebrar polo menos unha misa en galego nos días festivos; o mesmo se diga dos demais sacramentos, sempre co debido respecto á liberdade dos interesados. Naquelas bisbarras nas que o galego é a única lingua, ten de se chegar a facer en galego todas as celebracións.

E o 24 de agosto seguinte o episcopado galego referendounas por unanimidade, converténdooas así en norma canónica. Pódense ve-los textos oficiais en FERRO (1987,63-68).

Está medido estatisticamente que onde hai liturxia en galego a xente está contenta ³⁵ e tamén está medido que non a pide que non a probou, porque non se aprecia o que non se coñece. Sen embargo, a oferta é baixa e hai veces en que se pide e non se concede. Isto fixo que unhas mil persoas en Santiago, A Coruña, Ferrol, Vigo, Redondela, O Couto Mixto, O Carballiño e Ourense fixeron xa ante notario un documento de derradeiras vontades polo que establecen que o seu enterro e funeral deberá ser en galego.

Non é este o lugar de xulgar comportamentos internos doutra institución pero si de convidar afectuosamente o clero de Galicia a segui-lo exemplo do P. Sarmiento, honra dos eclesiásticos galegos. Sería unha deshonra para a xerarquía eclesiástica que a celebración das Letras Galegas en honor de Sarmiento non producise unha espontánea reflexión sobre este asunto.

Sarmiento é o primeiro. É un demiúrgo. Á voz do frade bieito é pola súa calidade e insistencia a que dá inicio a esa reivindicación de Galicia que tivo sucesivos nomes: provincialismo, rexionalismo, galeguismo, nacionalismo.

6. Hoxe é un día de gracias en Galicia

Hoxe é un día de gracias en Pontevedra, á que sempre chamou a súa patria, pola que tanto se desviviou, o único sitio no que desexaba vivir, sempre á vista do mar e do Castrove ³⁶, e á que desexou deixarlle a súa biblioteca para que fose o embrión dunha gran biblioteca pública ³⁷. Aquí é xusto lembra-los esforzos que tódalas xeracións do Museo de Pontevedra fixeron e fan por conservaren e divulgaren a obra de Sarmiento, e que todos simbolizamos con gusto nas persoas de Casto Sampedro e Filgueira Valverde.

Hoxe é un día de gracias nunha casa na que durante máis de 200 anos se falou con orgullo de Sarmiento, cando ninguén falaba del. Refírome á Casa Grande de Perros, parroquia de Calvor, de onde era a nai de Sarmiento e por onde tal día coma hoxe, 17 de maio de 1754, pasaba Sarmiento entrando en Galicia. Casa brasonada que aínda conserva documentación dende 1502 e propiedades en Melezná e Cadafresno, preto de Villafranca do Bierzo.

Hoxe é un día de gracias en tantos lugares dos que Sarmiento descubriu a etimoloxía: *Caritel*, *Alais*, *Sacar de Bois*, *Valdeorras*; en tantos sitios polos que el pasou, anotando datos que hoxe xa son parte da nosa historia.

Hoxe é un día de gracias en todos aqueles lugares nos que hoxe nenos, adolescentes e mozos, adultos e vellos conéganse arredor da lingua para a defenderen falándoa, escribíndoa, recitando, lendo, debuxando, correndo, camiñando, asociándose, facendo teatro, exposicións, revistas, carteis, organizando conferencias, concertos. Un pobo arredor da lingua (en Galicia e, quizais aínda con maior emoción, fóra de Galicia) é unha espiral que crea futuro.

Hoxe é un día de gracias para cantos ensinan a lingua propia de Galicia, a historia, a xeografía; para cantos traballan en melloraren a agricultura, a pesca, as comunicacións, a sanidade. Todos estamos subidos nos ombreiros deste demiúrgo pontevedrés.

Hoxe é un día de gracias no corazón soñador que todos temos. Son as dificultades as que nos fan mellores. Sarmiento estaba só e cultivaba o seu soño dunha Galicia grande e culta e rica traballando nos estudos etimolóxicos ás agachadas, cando os outros frades durmían despois de xantaren ou de cearen, porque facían a risa del. Ser Sarmiento non foi un camiño de rosas ³⁸.

Hoxe é un día de gracias porque, aínda que moitos de nós non teñámo-la cabeza de Sarmiento, sentímo-la mesma paixón e a mesma fe no futuro de Galicia. E, como esta fe xa ten varios séculos, exercémo-lo dereito ó futuro, transmitíndolleva á mocidade, ós nosos fillos. Unha nación non cae do ceo; nin é un fósil que estea inerte dende a noite dos tempos; os pobos, coma as galaxias, son turbillóns que conseguen aglutinar moitos individuos a redor dun proxecto colectivo. E isto é o que en Galicia estamos vivindo, dende Sarmiento. Pouco e pouco pero sempre máis. ¡Quen sabe!

Temos na boca palabras milenarias
elas fannos pobo e prometen un futuro
pero, como isto non está seguro,
nós cos nosos fillos xurámo-lo convenio
de que a nosa lingua viva outro milenio.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- FERRO RUIBAL, Xesús (1987): *A Igrexa e a lingua galega. Ensaio*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.
- FILGUEIRA VALVERDE, José (1981): *Ideas y sistema de la historia en Fray Martín Sarmiento*. Discurso leído en el acto de su recepción pública por el Excmo. Sr. D. José Filgueira Valverde y contestación por el Excmo. Sr. D. Antonio Blanco Freijeiro. Real Academia de la Historia, Madrid.
- GESTA Y LECETA, Marcelino Gesta y Leceta (1882-1886): “Índice de una colección manuscrita de obras del Padre Benedictino Fray Martín Sarmiento” en *Boletín Histórico* 1882 – 1886 passim.
- GESTA Y LECETA, Marcelino Gesta y Leceta (1888): *Índice de una colección manuscrita de obras del Rmo. Padre Fray Martín Sarmiento, beneditino, seguido de varias noticias biblio-biográficas del mismo*. Madrid.
- LÓPEZ MUÑOZ, Daniel (1989): *O idioma da Igrexa en Galicia*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela 1989.
- LÓPEZ MUÑOZ, Daniel (2000a): *Receptividade do galego na liturxia*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela 2000.
- LÓPEZ MUÑOZ, Daniel (2000b): “A Comunidade desapalabrada. Aproximación ás claves dunha Igrexa galega en castelán” en LÓPEZ MUÑOZ-FERRO RUIBAL: *A palabra fai camiño*. Asociación Irimia, s.l.
- LÓPEZ PELÁEZ, Antolín (1895): *El gran gallego*. Andrés Martínez Salazar, editor, La Coruña.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1995): *Fr. Martín sarmiento. Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. Consello da Cultura Galega, Santiago 1995.
- MONTEAGUDO, Henrique (2002) “Martín Sarmiento en ‘El Correo Literario de la Europa’ (1782). Unha nova achega á súa bibliografía dezaoitescas” en SANTAMARINA, A (coord.): *Día das Letras Galegas 2002. Frei Martín Sarmiento*. Departamento de Filoloxía Galega, Universidade de Santiago de Compostela.
- PENSADO, José L. (1972-1995): *Fray Martín Sarmiento testigo de su siglo*. Discurso pronunciado en la solemne apertura del Curso Académico 1972-1973, de la Universidad de Salamanca, 1972. Segunda Edición Xunta de Galicia, Salamanca 1995.
- PENSADO, X.L.(1978): “Feijoo e Sarmiento: dúas vidas en paralelo” en *Grial*, 60,1978,129-154.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1975): *Viaje a Galicia (1745)*. Edición e estudio de J.L. Pensado, Universidad de Salamanca.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1990): *A viaxe de Fr. M. Sarmiento a Galicia en 1754*. Edición e índices de Xosé Luís Pensado Tomé. Textos autógrafos de Fr. M. Sarmiento, Lectorado Galego de Salamanca. Dirección Xeral de Política Lingüística (Xunta de Galicia) e Área de Galego-Portugués (Universidade de Salamanca).
- SARMIENTO, Fr. Martín (1992): *De los atunes y de sus transmigraciones y sobre el modo de aliviar la miseria de los pueblos*. Edición y estudio crítico por J.L. Pensado. Universidad de Salamanca, 1992.
- SARMIENTO (1995): *Fr. Martín Sarmiento. Epistolario*. Disposto por Xosé Filgueira Valverde e Mª Xesús Fortes Alén. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela
- SARMIENTO, Fr. Martín (1998): *Elementos Etimológicos según el método de Euclides*. Edición de J. L. Pensado, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.

SARMIENTO (2002): *Sobre a lingua galega. Antoloxía. Fr. Martín Sarmiento*. Selección, introducción, edición, notas e índices de Henrique Monteagudo. Galaxia, Vigo.

SARMIENTO (2002b): *Reflexiones literarias para una biblioteca Real*. Edición de A. Valladares de Sotomayor en *Semanario erudito* XXI, Madrid 1789. Agora existe edición e estudo de José Santos Puerto. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.

ÚBEDA DE LOS COBOS, A. (1997): "Artistas, ilustrados y el Padre sarmiento. El 'Sistema de Adornos' del Palacio real de Madrid" en *O Padre Sarmiento e o seu tempo*. Actas do Congreso. Consello da Cultura Galega – Universidad de Santiago de Compostela, 1997 1,359-398.

NOTAS

1. Quen mire con ollos de artista o século XVIII dirá que foi un século faraónico porque aparecen en Compostela a fachada do Obradoiro e da Acibechería, o Palacio de Raxoi, San Francisco, Santa Clara, Conxo, San Froitoso, San Lourenzo, o Pazo de Bendaña, a Casa do Deán, a Casa do Cabido nas Praterías e no que San Martiño Pinario adquire todo o seu esplendor; na Coruña aparecen San Xorxe, San Domingos e A Pastoriza; en Pontevedra, a Peregrina. Fanse grandiosos os mosteiros de Monfero e Sobrado; Lourenzá, Samos e San Vicente do Pino de Monforte; Celanova, Oseira e San Estevo de Ribas de Sil; Lérez e Oia. Hai obras magníficas en parroquias coma As Ermidas (no Bolo), os Milagres do Monte Medo, Santa María a Real no Entrimo, Santa María en Caldas, San Bieito en Cambados, A Escravitude, a Virxe do Portal en Ribadavia; San Telmo e San Domingos en Tui, e Santa Liberata na Guarda.
2. É o século dos arquitectos Casas Nóvoa, Simón Rodríguez e Ferro Caaveiro; e dos escultores, Castro Canseco, Miguel de Romai ou Xosé Gambino. Nas catedrais galegas o nivel musical era moi alto: na de Compostela con Vaquedano ou Melchor López o nivel estaba á altura das mellores cidades de Europa e só agora coa difusión das gravacións empezamos a percibilo.
3. A mediados do século XVIII Galicia ten 1.300.000 habitantes, que non está mal, porque Madrid tiña case a décima parte: 180.000. A cidade máis grande é Ferrol, onde a monarquía borbónica crea un estaleiro e unha cidade para restaura-la Armada española. Galicia que medrara no XVII gracias ó millo, viuse sacudida por tres fames que provocaron enfermidades, morte e emigración: o terrible inverno de 1709-1710 fixo que moitos campesiños corresen a refuxiarse ó abeiro das autoridades eclesiásticas e mosteiros. Houbo revoltas populares e o día de san Roque de 1709 os campesiños famentos

queimaron a casa do marqués de Monterroso. En Santiago concentráronse masas de pobres famentos e nin o Hospital Real nin o de san Roque daban abasto. O clero habilitou casas na Quintana e no Hórreo. Quizais isto axude a entender por qué uns meses despois Sarmiento marcha a Madrid e ingresa no mosteiro beneditino de S. Martín. En 1738 e 1739 escasísimas colleitas en toda Galicia debilitaron a xente e provocaron unha alta mortalidade. En 1748 repítese a crise e as autoridades relixiosas teñen que importar cereal de Castela. En 1763 choveu todo o verán e morreu moita xente no ano seguinte. O peor aínda estaba por vir: choveu case sen parar dende maio de 1768 ata abril de 1769, a fame foi tal que Santiago volveuse encher de famentos.

4. Está por estudar por que Pedro Xosé ingresa en S. Martín de Madrid e non en San Martiño Pinario de Compostela. ¿Foi a crise económica? ¿Foi que Madrid ofrecía unha formación intelectual de máis altura? ¿Encamiñouno aló o P. Feixoo? ¿Foi que alí ofrecía unha bolsa de estudio o Duque de Medina Sidonia, a quen posiblemente o pai coñecera en Vilafranca?
5. Por dúas razóns. Porque reescribía un asunto engadindo novas informacións: así o tema da *Carqueixa* reescribiuno tres veces e, se a segunda redacción tiña 42 parágrafos, a terceira xa ten 212.

Quien conozca a Sarmiento sabe que era incapaz de releer sus escritos. Lo que sí hacía era escribir otro nuevo, nunca remendar lo ya hecho. Las pruebas de este proceder son más que conocidas. (PENSADO 1972-1995:15).

A segunda razón é que Sarmiento escribía como falaba, indo dunhas cousas noutras, co que dentro dunha obra hai longas digresións sobre tema definido (coma tal a súa crítica ás corridas de touros na *Obra de 660 pliegos*) que hoxe nós publicaríamos como artigos independentes.

- Pero, por máis que na obra de Sarmiento formen parte inseparable da argumentación, nalgún caso, estas digresións publicáronse como traballos independentes.
6. Polo dito na nota anterior, tamén o número de traballos é indefinido. A *Cronología* contabiliza 121 localizados, máis outros 14 traballos dos que daquela só se coñecía o título. En total 135 títulos. O *Índice* publicado en 1782 en *Correo literario de la Europa* (MONTEAGUDO:2002) contabiliza 144, máis os materiais dispersos que habían constituído os tomos XVIII e XIX. Debemos advertir que entre estes está algún traballo que xa Pensado publicou (*Sobre la Cruz de Ferro*, 1992) e este mesmo editor xa nos permitiu ler algún texto de Sarmiento que non figuraba en ningún índice dos seus escritos (*Sobre el modo de aliviar la miseria de los pueblos*, 1992).
 7. Sarmiento é un home traballador, segundo a regra de S. Bieito. Daquilo que se coñece publicado, inédito ou simplemente citado polo propio Sarmiento, o frade bieito escribiu uns 2.200 pregos. Aínda que a *Cronología* (PENSADO:1972-1995,61) di que escribiu o *Pangrammaticon* en 1718, os escritos son regulares dende 1725 ata 1770. Neses 45 anos podemos dicir que Sarmiento escribiu 45 tomos, un por ano. ¿De cantas páxinas? Se aceptamos como media, que o prego constaba de catro páxinas, como parece ser nalgún caso, resultan 8.800 páxinas. Se consideramos pregos de oito páxinas (como parece se-lo caso do *Coloquio*), o número de páxinas duplicaríase (17.600): nun caso teríamos 45 tomos de 195 páxinas de promedio e, no outro, de 391. Pero, se saír certo o que nalgún lugar Sarmiento deixou dito, de que na súa vida escribira uns 3.000 pregos, a cifra podería elevarse ata as 24.000 páxinas: é dicir, 45 tomos de 533 páxinas cada un. E aínda así queda sen contar a correspondencia que el mesmo considera inmensa e outros escritos non controlados, coma os internos da Orde e maila Crónica de Indias.
 8. Pode verse un cadro máis detallado en GESTA (1888,153-168.)
 9. Con posterioridade a maio do 2002, Henrique Monteagudo recoñeceu como autógrafos de Sarmiento dous manuscritos de Silos: un de teoloxía apoloxética e baixo pseudónimo (*La Yglesia Romana es la Apostólica Columna Y Firmamento de la Verdad, y Arca de Noé, fuera de la qual no ay Vida, Salud, Ciencia Legítima, Juicio ni Zelo Divino – Cuius Analisis demonstrativa se hara en Diálogo entre Maestro y Discípulo... Por el P^e fr. Beda de Hybircu, Monge Benedictino. Año de 1722*). Este texto combate especialmente os protestantes, pero tamén os xudeus e maila teoloxía místico-sexual de Miguel de Molinos. O outro texto ten carácter institucional (e, polo tanto, anónimo) e nel defende certos dereitos adquiridos da Congregación Benedictina (*Motivos legales que reverentemente expone a la Alta Censura la Congregación Benedictina de estos Reynos unida a su monasterio de San Benito el Real de Valladolid en respuesta a la Real Cédula de ocho de Noviembre de 1735 y demostración de los títulos con que se eligen superiores regulares de sus monasterios*). Estes achados, unidos ó que o propio profesor Monteagudo vén de facer na Hispanic Society de New York dun terceiro manuscrito autógrafo (este asinado co seu nome) onde Sarmiento explica o significado das máscaras que van na procesión do Corpus de Pontevedra, modifican de maneira importante a idea que viñamos tendo da vida estritamente monástica e teolóxica de Fr. Martín Sarmiento, aínda que os dous primeiros non estean asinados por el nin os cite como obra propia. E, naturalmente, matizan canto digo no apartado 4 e nas correspondentes notas. Estes escritos redactados entre os 27 e os 40 anos probablemente lle conquistaron a enorme autonomía que tivo despois para dedicarse a estudar asuntos non estritamente eclesiásticos. Agradezo a Henrique Monteagudo a lectura en primeira de parte destes manuscritos.
 10. Hai un indicio para calculalo: o frade pontevedrés adoitaba indica-la extensión das súas obras no número de pregos de papel que ocupaban, aínda que non sempre dispoñemos deste dato. Incluso unha das súas obras coñécese directamente como *Obra de los 660 pliegos*. Se os meus cálculos non marran, de Sarmiento están publicados 702 pregos. E están inéditos, polo menos, 1.295, tendo en conta que hai traballos perdidos e traballos dos que, como dixeran, non coñecemos a extensión. Mesmo así pódese dicir que de Sarmiento non chega a un 35% a obra publicada. Non tivo moita sorte en vida, e as edicións posteriores foron poucas e, por veces, mutiladas. Só con Pensado Tomé empezamos a dispoñer de edicións impecables.
 11. As tres maiores preocupacións FILGUEIRA (1981) analiza con detalle a importancia da obra histórica de Sarmiento.
 12. En cumprimento dun acordo do Plenario da R.A.G. no acto institucional de Pontevedra lin en versión galega os textos que citei de Sarmiento. Así se manteñen agora na publicación este e mailos que seguen pero téñase en conta que no orixinal só están en galego as palabras que aparecen suliñadas.
 13. Hoxe por hoxe a documentación máis fiable sobre este asunto, á parte dos datos que ofrece Sarmiento nas súas cartas de 1755 a 1757, é a que reuniu López Peláez (1895, 74-83).
 14. *Algunas consideraciones sobre el modo de aliviar la miseria de los pueblos* (SARMIENTO:1992,133).

15. Dúas cartas ó seu irmán Francisco Xavier (de 13 e do 20 de xullo de 1757) fan sospeitar que foi este quen lle insistiu en que introducíse a información deste escándalo no seu traballo sobre os *Camiños*.
16. O *Papel curioso sobre la planta que en Galicia es muy comun, se llama Seyxebra, y en Linneo Teuchrium*, escrito en 1762, ten este significativo subtítulo: *Demuestrase que, con la Seyxebra, y con mas de 40 Vegetables, sus Simbolos, en Naturaleza, y en Virtudes, se podrá tener una Botica Española Casera, sin necesitar de Droguistas.- Discurría así, a favor de los Pobres, Fr. Martín Sarmiento Benedictino*. E no nº 278 di que o obxectivo deste escrito era formar unha botica para os pobres galegos coas plantas medicinais de Galicia, deixando que os ricos sigan a súa teima de se curaren ou de se mataren con píldoras exóticas. E intención semellante manifesta cando fala da herba escrofularia

También atiendo yo, en este corto trabajo, a la utilidad pública de los Pobres, que no pueden costearse medicamentos; y que tienen, o pueden tener con facilidad a la vista, a la mano y aun debajo de los pies, aquella dicha planta

Sarmiento distinguía entre as enfermidades perentoriamente mortales (incurables) e as curables e para estas sostíña que Deus poñía os remedios tan á man que *es injuriar a la Providencia Divina el creer que para curar la enfermedad de un Español crió el remedio a mil o dos mil leguas distante de España (Sobre los vegetables Kali, Sosa y Barrilla 25)*.

17. Sarmiento está tan lonxe das críticas superficiais e inxustas ás Ordes relixiosas, coma do espírito de gremio. As súas críticas estruturais son directas:

No ha sido buena reforma el hurtar á Galicia los Prioratos para pasar sus ventas á Castilla. ¿Cuántas ventas de Castilla pasaron á Galicia? En toda reforma superficial siempre Galicia ha cargado con el mochuelo. Con la reforma de Valladolid se inundaron los monasterios de Galicia de castellanos... Casi todos los Abades eran extraños. No pocos de estos Abades desaforaron la Religión y aforaron los bienes á Codoga pero de micos sobrinos... que llevaron consigo á Galicia como al país de la cucaña (Obra de 660 pliegos. Citado por LÓPEZ 1895;215).

E na importante e longa carta de 20.6.1747 (SARMIENTO 1995,446-458) ó P. Rábago, confesor do rey e membro do Consejo de Estado, aínda fora máis explícito:

Cuando se erigió Valladolid en obispado, se le anexó para la gruesa de sus rentas, la abadía de Junquera, en lo más retirado de Galicia, la que dicen vale 6.000 ducados. Esto ha sido cortar largo y tendido en tierra y en tela extraña. No ha sido así la erección de la nueva y real abadía de

San Ildefonso, pues para sus rentas se hicieron las anexiones dentro de sus diócesis inmediatas. Y siendo notorio que Valladolid está como en el centro de los 4 obispados contérminos Ávila, Segovia, Palencia, León, y acaso Zamora en los cuales hay infinitas rentas eclesiásticas anexables, de éstas y no de las de Galicia se debía haber adintegrado la congrua para la nueva diócesis. Jamás podrán reducirse a mirar los fieles con buenos ojos que sus trabajos, sudores, diezmos, limosnas, etc. se trasplanten más de 60 léguase in perpetuum, no refutándoles ni aún la más mínima utilidad, antes si la falta de pasto espiritual, el menoscabo del culto divino y el derecho de que por vía de reversión recíproca recibiesen en limosnas grande parte de sus mismas contribuciones. Harto mejor sería que la misma abadía de Junquera se hubiese erigido en nuevo obispado, pues no sobraría en aquel país, y es cierto que hay hoy muchos obispados que no reditúan 6.000 ducados. Por estas y por otras extracciones fuera de Galicia, se palpa tanta pobreza, sin ejemplar en aquel reino y tanta falta de culto divino, no sin escándalo de los extraños en sus iglesias. Porque sé que V.S.^a es el mejor testigo de vista de todo lo dicho, no me dilato más en estas lastimosas consideraciones. De todas formas, non debía ser tan malo o monaquismo benedictino que lle permitiu a un rapaz de Pontevedra adquirir tamaña ciencia e tamaña liberdade de pensamento.

18. Canto se di neste parágrafo debe matizarse co contén a nota 9.
19. Que non foi un entusiasta da teoloxía dogmática queda patente no epíteto de *Theologus non opinator* que figura no epitafio que redactou Casimiro Ortega, primeiro Profesor do Real Jardín Botánico. Alude á súa condición de teólogo non controversista, matematico non adusto, filósofo sen orgullo etc. *Hic jacet R.P. Magister Fr. Martinus Garcia Sarmientus, Origine Gallai-cus, natus Villafrancae Viercersium V Idus Mart. MDCXCV. Obiit Matriti VII Idus Decembr. MDCCLXXI. Indiarum et suae Congregationis Historiographus, Theologus non opinator Mathematicus non cuperalivus (sic), Philosophus sine fastu, Criticus, Philologus, Naturae Investigator, etc. et ut paucis absolvam innocentissimis moribus, amoris candores, linguarum peritia, singularique plurimarum disciplinarum cognitiones, et recto usu verus sapiens: libris aeditis clarus; clarior tamen scriptis ob modestiam ineditis, insigne demum suae congregationis, Gentis, Aetatis denique ornamen-tum.*
20. Sen embargo non escribe como moralista. Dío explicitamente cando critica as *corridas de touros*:

(6892) De estudio no me he metido con lo lícito, ó ilícito delas Corridas de toros, y de las Comedias; y de las pesimas resultas Morales, de esos dos Juegos. Eso toca á los Moralistas, y a los Predicadores; y doy aquí por dicho, todo lo que estos han declamado; y todo lo que aquellos, han escri-

to. Yo solo he mirado las corridas de toros, por el lado de la Ociosidad de los Hombres; y de la Ociosidad, é inutilidad de esa noble especie de Animales, que Dios ha criado para compañeros del Hombre, en el trabajo de la Agricultura, y acarreo, y para servirle asta la muerte, no para matar Hombres en publicas Plazas; y lo que, ab horrent aures, á título de Devocion. Si esos 22 toros, que se matarán mañana, se huviesen castrado, á su tiempo, y si se hiciesen también Bueyes, todos los demas toros que en España, salieron, ó saldrán á la Plaza; no abría las quejas, de que no ay quien acarree el trigo á Madrid: de que se incomoda á los Labradores; de que no ay Pan, porque no ay Agricultura de Bueyes. Y abrá mas adundancia de Carne, y de Leche, hordeñando las Bacas y serían los Ociosos menos. (Obra de 660 pliegos).

Pero mesmo no campo da teoloxía moral é crítico coa teoloxía moral convencional:

Me inquieto quando leo en los libros de Moral la nimiedad con que se señala quanto debe un hombre ganar en su oficio, y empleo. [...] [35] Quien podrá leer en el Quaderno de tasas impreso, que una agujeta valga tanto y no mas; que por una correa que un librero pusiere en un libro se le de tanto y no mas: que una hebilla de un freno valga tanto, etc. Y que no haya tassa contra la avaricia de aquellas sanguijuelas [banqueros]. Quien podrá leer en un Libro de Moral, que la ganancia se debe proporcionar al genero, precios, y estado y que los Moralistas pasen por encima lo que todos padecen con las exorbitantes ganancias de las sanguijuelas dcíhas? Creo que he averiguado el origen de esta halucinación de los Moralistas. Estos por lo comun se copian unos á otros. Quando escribieron los mas antiguos, solo los judios eran Asentistas, Arrendatarios, Cambistas, etc. Y como a estos se les miraba como a publicanos, infames, y miembros podridos, solo escribían regulando las ganancias para los Christianos, sin hazer caso de las usuras y ganancias que suponían hijas del Diablo, y que no tenían conexión con el Moral Christiano; aunque las suponían perniciosas para el estado, sociedad humana, y bien publico. [36] Pero al presente, que todos aquellos empleos de los judios han recaido en Españoles, y Christianos, cómo se tolera la enorme diferencia de que estos ganen por millaradas, y los demas no puedan ganar sino por maravedises. En toda Republica bien ordenada, siempre que se notaba que un hombre que hoy no tenía que comer ni que vestir, y que dentro de poco tiempo, vestía, tráfaba, y tenía grandes caudales, el juicio mas piadoso que se hazía de el era que nos avia hurtado... SARMIENTO:1992,34-36, PP.145-147).

21. Con moita frecuencia alude a Deus como creador e providente. Na idea de Sarmiento Deus puxo na natureza elementos suficientes para a nosa subsistencia e só o noso mal uso da intelixencia ou a ambición acaparadora duns poucos fai que existan pobres e necesidades sen satisfacer:

Dios no ha criado al hombre para que invente sistemas; y tolera que los sastres de Paris inventen sistemas de modas, que al fin paran en ser unas muñecas sistemáticas. Tengo por muñecas filosóficas, todo género de sistemas que cada día vienen de Paris, Holanda y Londres á hacer los titeres á España.

No hay mas que un sistema verdadero, que es elque Dios ha criado y conserva. Solo quiere que le contemplemos, le admiremos, y que nos utilicemos en todos sus fenómenos que cada día sepapan, y en otros menos obvios, que cada uno podrá observar, si el tiempo que quisiere perder en averiguar causas incomprensibles se aplicare á observar los efectos y deducir las utilidades (SARMIENTO:1995,150).

Deus é o único apetecible dentro dun estoico vivir contento coa propia sorte

Aquella innata repugnancia que siempre he tenido y tiene mi genio a todo lo que es comercio humano fuera de mí mismo y de mi celda, y a desear y apetecer, fuera de Dios, cosa que no tenga en mi celda, o en mí mismo, es lo que ha ocasionado un hábito naturalmente constante a vivir siempre contento con mi suerte y con mi humilde fortuna, y al cual se ha conseguido una imponderable aversión a todo lo que es pedir cosa alguna de este mundo, ni para mí, ni para otros (Carta de 21.4.1745 al Cardenal Valenti Gonzaga enviándole la obra *Origen de la poesía española*. SARMIENTO: 1995,184).

Sarmiento, que é un ecoloxista ante litteram, é tamén belixerante cos militaristas e reá con metáforas bélicas, coma esta do Salmo 63: *Disipa gentes quae bella volunt* ('Destrúe a xente que quere a guerra').

22. A primeira era *Plática del autor en junio de 1748 á los cofrades dela sacramental de S. Martín en su sala de eleccion de hermanos, exortándolos a ejercer una eleccion la mas acertada y desapasionada*. A segunda era *Plática en febrero de 1749 el día primero de Cuaresma á los monges siendo abad, exortándolos ála moderacion y templanza en este Santo tiempo, según lo previene la Regla de S. Benito*. As dúas aparecen citadas nese índice descriptivo que se publicou en 1782 en *El Correo literario de la Europa* co nome de *Colección de Manuscritos del R.P. Fr. Martin Sarmiento, que recopiló, y copió por orden del difunto Duque de Medina-Sidonia D. Santiago Saenz su Secretario, quien nos ha comunicado eset catálogo digno de dar noticia de él al Público: en 19 crecidos Volumenes en fol. El ultimo es de Suplementos*. Só a segunda aparece no Índice da Colección Medina Sidonia elaborado por Santos Puerto e mais no Índice elaborado por Álvarez Giménez. No índice da Colección Dávila non figura ningunha das dúas pláticas (MONTEAGUDO: 2002, 170).
23. *De caelo et ejus mirabilibus et de inferno ex auditis et visis* do luterano sueco Suademberg. O texto

íntegro desta recensión publicouse en *El Correo Literario de la Europa* (45,1782,231-234) e pódese ler agora en edición facsímile de MONTEAGUDO (2002,164-167). Na Real Academia Galega hai unha copia manuscrita desta *Colección* que se interrompe pouco antes do remate da Carta I Sobre la Historia Natural. (MONTEAGUDO:2002,170).

24. Na súa biografía, que en realidade escribiu ou interpolou outra persoa, lese

Año de 1715. Puesto en Salamanca escribí los Cartapacios de Teología.

Sen embargo, desa afirmación non se deduce que debamos espera-la aparición de escritos teolóxicos de Sarmiento, porque en 1715 estaba na Universidade como alumno e daquela os universitarios non manexaban libros, senón que só collían ó dictado o que lles ensinaba o profesor: niso consistía *escribir los cartapacios de Teología* (GESTA:1884,142). El lamenta a perda de tempo que isto dos dictados significa:

Puesto en Salamanca escribí los cartapacios de Teología.... Sería pues del caso que en las Universidades se aprovecharan del feliz invento de la Imprenta. Se debía prohibir del todo que en ellas ni en donde se enseñen Artes, Teología, Cánones, Leyes y Medicina, ningún oyente escriba cosa alguna, sino que los maestros escojan los libros más del caso, y se los expliquen a los oyentes, teniendo éstos los mismos libros para la unidad y conformidad; y que el tiempo que habían de perder en escribir, que le aprovechen replicando al maestro y disputando o conferenciando entre sí. De ese modo, escusados los maestros de hacer cartapacios, y de copiarlos sus oyentes, unos y otros tendrían más tiempo para estudiar y más atractivo para la aplicación. (SARMIENTO:2002b,271).

25. É crítico coa práctica dos sermóns. E no tomo 8º, abomina a práctica establecida de predicar sermóns de honras na morte de persoas, por ningún título dignas deste honor. No tomo V, entre as *Cartas, oraciones, y aprobaciones de libros escritas en varios tiempos por el autor*, vemos unha dirixida ó P. D. Juan Crisóstomo de Oloriz en 24 de junio de 1735 en que se escusa de *darle su aprobación á los sermones que le había remitido, compuesta por el mismo Oloriz, señalando las causas*. Tamén é crítico co culto indiscriminado ás reliquias. Parécenlle sinais equívocos e falta de atención ó que ensina a física a opinión vulgar de que os cadáveres que despois de moito tempo se conservan enteiros, incorruptos e arrecendentes son corpos santos, e engade que *Antes que hubiese Santos había Mumias, ó Cuerpos embalsamados*. Para el a mellor auténtica dunha reliquia é que o cadáver estea enterrado cabo do altar ou que as reliquias estean nas pedras de ara do altar.

É crítico co mal uso das esmolos dos fieis. Cando o 14 de xuño de 1755 peregrina, como bo galego, a San Andrés de Teixido anota:

La Yglesia es pequeña, vieja, indigna, y excepto el retablitto nuevo, sin adorno alguno. Ha sido anexa a la Feligresia de Santa Maria de Régoa, en donde el Comendador de Porto Marin tiene un Prior. Pero ni siquiera un Capellán tienen en San Andrés. Es infinito el concurso de Romeros que viene aquí por Agosto. Y es vergüenza lo poco que se utilizan las Limosnas a favor de la Yglesia. (SARMIENTO:1999,48).

É crítico co sistema de clausura rigorosa de fra-des e monxas que obriga a deixa-la administración dos bens eclesiásticos nas mans de persoas alleas ó mosteiro, que acaban pensando que son bens mostrencos.

Mucha clausura y mucha observancia sin tener que comer pide un continuado milagro de la Divina Providencia (Carta ó P. Rábago sobre uniones de de monasterios y ordenes militares.(SARMIENTO 1995,186).

26. En 30 meses levantou el máis información lingüística e botánica ca moitos de nós en toda a vida. Sarmiento concibiou moi axiña o proxecto dun *Diccionario galego*.

Si yo tuviera veinte años menos y hubiese de vivir en Galicia diez ó catorce años, tomaría gusto el trabajo de leer manuscritos antiguos y de recoger muchas voces y frases del idioma de hoy. No digo en esto que yo sea capaz de hacer el diccionario gallego, sino que ayudaría algo á los que tomasen este asunto á su cargo; por lo que juzo indispensable el concurso y trabajo de muchos.

27. Hai uns días, segundo me contou Gonzalo Navaza, ó relatar el nunha Universidade vasca as observacións que Sarmiento anota no seu diario dun soño que tivo aquí en Pontevedra o 25.9.1745 (SARMIENTO 1999,158r-159r), un psicólogo vasco exclamou: *Con esos vimbios construíu Freud a súa sonada teoría*. Tense dito que, se Sarmiento fose francés, estaría universalmente considerado como un dos pais da ciencia moderna.
28. A incógnita do por que non publicou non queda despegada con *El porque si y el porque no del P. Sarmiento* e aínda ha dar qué falar. Coido que entre as hipóteses hai que descartar que el non estivera seguro do que pensaba. O feito esencial é que nunca deixou de escribir e só considerou reservado algún escrito moi concreto (a *Copia del Privilegio Real de Ordoño II al Monasterio de Samos*). Tamén me parece descartable o medo dunha persoa inadaptada, ante a reacción do sistema, porque a forma violenta en que Sarmiento tronza a relación con Mengs, artista protexido do rei, e indirectamente co rei Carlos III, e que pode verse en ÚBEDA (1997,1,392), reve-

- la que se compromete tamén coas consecuencias do seu pensamento. Sarmiento nos seus escritos en diferentes momentos diríxese ó lector. E, por moito que diga que *escribo por mi gusto y para mi instrucción*, tamén di que non precisa rele-los seus escritos para sabe-lo que pensa e volver escribi-lo mesmo se perde un orixinal. El, que criticaba o dictado de apuntes nas Universidades en vez de utiliza-la imprenta para que os alumnos lean directamente os libros e debatan co profesor, está noutra onda. Sarmiento non buscaba editores; o que el buscaba era lectores pero eses lectores quería escollelos el entre xente aberta e de boafé e iso o sistema editorial non llo garantía. O que lle garante o editor convencional é moitos lectores de mala fe e para esa xente de cabeza obtusa e espírito mesquiño si que non escribe. Sarmiento viviu xa na era do correo electrónico masivo pero selectivo. Foi tamén nisto un precursor.
29. Mc 16:15 *et dixit eis euntes in mundum universum praedicare evangelium omni creaturae*
30. Pode verse FERRO (1987, 6-34).
31. O significado de treballar vese claro nesta cántiga: *Mingo, Mingacho, /cara de cacho, /bico de ovella, /¿quen che mandou treballar coa nena?* Sarmiento non dá esa cántiga completa pero podémola reconstruír por estes paralelos documentados:
- O cura e máila criada /xogan ós tiribiquños, /la criada cai de espaldas /fi o cura cai de fuciños.*
O cura maila criada /foron ós garabullños, /la criada caeu de espaldas /e o cura de fuciños.
O crego e maila criada /foron ós gharabullños /la criada cae de cu /e o crego de fuciños.
O crego e maila criada /foron a ver os cabritos; /o crego caíu debaixo, /la criada, de fuciños.
O cura e maila criada /van ate-los cabritños /la criada cai de cu /fi o cura cai de fuciños.
O cura e mais a criada /foron rega-los pepinos /la criada caeu de costas /o cura caeu de fuciños.
32. Obsérvase que pide un Concilio Provincial de Galicia no que os leigos teñan voz, é dicir, non un simple xuntoiro de eclesiásticos.
33. O texto é do *Papel curioso sobre la Planta... Sey-xebra*. Col. Dávila XI, fol 143 v,144r; cita PENSADO (1978:144-145).
34. *Así eu son da idea de que no hospital [general de Madrid] había de haber un especial médico galego para cura-los galegos* (SARMIENTO:1995,156).
35. Un recente estudio de Daniel López Muñoz revelou que onde hai misa en galego de maneira habitual o nivel de aceptación é moi alto (78,5%) e só lle disgusta a un 6%. Mentres que, onde nunca a hai, a maioría son indiferentes (45,5%). Non se pode ama-lo que non se coñece. Hai anos, antes de que existise a TVG, tamén había xente a quen lle parecía estraño a transmisión en galego do fútbol, cousa que hoxe ninguén discute (LÓPEZ MUÑOZ 1989, 2000a e 2000b) O número de misas nas cidades galegas non chega no 2001 ó 10% do total (coma tal, 13 en Santiago, 5 en Ferrol, 7 na Coruña).
36. Sarmiento gozou no mosteiro bieito de San Martín de Madrid unha relativa autonomía. Sen embargo, ós 60 anos devecíala por saír daquel Madrid que el chamaba Babilonia e vir para Pontevedra. Ós 62 anos escribía ó seu irmán Xavier: *Predicas bien que deje los libros y la pluma, y que deje esta Babilonia. La dificultad está en el modo, pues ganas me sobran y a mí ya no me duelen prendas* (SARMIENTO:1995,26). *El día de ayer estuve largo con el Ilustrísimo Rábago, que me visitó dos veces en mi problemática enfermedad. Estuvo ayer muy divertido y hemos hablado de diversos y de Boa Vila. Y creo que si hoy mandase las tropas, me colocaría en alguna cosa de mi gusto, sin cura de almas ni gobierno de cabrones, que tanto aborrezco* (SARMIENTO:1995, 25).
37. *Vmrd. sabe muy bien que la porcioncilla de libros que tengo, ad usum, en mi celda, son de aquella clase; y que sólo los compré con el fin de hacer más numerosa y universal la biblioteca de este Monasterio de San Martín, casa de mi profesión, a la cual pertenecen de derecho, después de mis días [136](...) Lo que de mí puedo asegurar, con toda certeza, es que, si eso dependiese de mí, ya estaría entablado casi todo; y si yo tuviese algún dominio sobre mis tales cuales libros, sin duda alguna los dejaría para la biblioteca pública que se formase en el lugar en que me crié. Esto, lastimado de que, siendo un pueblo de mil quinientos vecinos y en el cual toda la juventud puede aprender las primeras letras, se ahoguen tan buenos principios y se den a la ociosidad muchos entendimientos despejados, sólo porque no hay libros a que se dediquen [142]* (SARMIENTO 2002b,136 e 142).
38. E selo hoxe sería tamén moi incómodo. A novas conquistas, novos problemas. Agora que a autonomía política non é unha utopía, senón unha realidade, Galicia é unha sociedade bilingüe con moita desigualdade de medios a favor da lingua castelá e discútese se a lingua é o trazo esencial da identidade galega. Obviamente estamos obrigados a convivir pero iso exige de nós unha moi alta conciencia de que a desaparición do idioma implicaría a perda da identidade. *Non sabémo-lo que temos ata que o perdemos*. Sen lingua galega non hai Galicia.

O COLOQUIO DO PADRE SARMIENTO*

X. L. Méndez Ferrín

Coa venia do Excmo. Sr. Presidente, Excmas. Señoras Académicas, Excmos. Sres. Académicos, é para min un honor o poder dirixirme a Vós para disertar, sequer fugazmente, sobre o *Coloquio*, chamado de varias maneiras, que, escrito en verso polo Padre Sarmiento constitúe a primeira pedra do edificio da nosa cultura literaria contemporánea. E motivo de ledicia é, sen dúbida, facelo en Vilafranca do Bierzo, ou do Verzo, como me observa Ramón Lorenzo que rezan os escritos medievais, por Sarmiento vir ao mundo na veciña Rúa da Auga e en casa que vai ser recuperada e que cai por fronte da taberna de Leo, precisa saborosamente J. Santos Puerto, onde este que lles fala hai ben anos bebeu do bon viño da terra na compañía dun Celso Emilio e dun Castroviejo que paraban por aquí en estancias previas aos seus intentos de daren caza ao galo do monte nos Ancares. ¡Doces e saudosos recordos!

Gostaría de adicar estas cativas palabras a unha muller, Marisa Cela, en quen abrazo todas as mulleres e varóns que ao longo dos séculos foron conservando con fidelidade o noso idioma no amado País do Bierzo.

Dous tópicos persiguen sempre a sombra de Sarmiento e o texto do *Coloquio*: o de que o frade conmemorado naceu en Vilafranca por azar e mailo consistente en que as súas coplas, ou romanzón que el di, non son unha obra literaria relevante. Como Sarmiento abriu unha época e marcou unha liña intelectual na que os tópicos deben ser destituídos pola verdade unha e outra vez asediada, eu quixera agora presentar a Xosé Perucho, aquel meniño, coma berciano de estirpe por parte da súa nai e por Balboa dereito se cadra dos García Rodríguez de Varcarce Balboa que J. M. Balboa (tamén), historiador de Cacabelos, recorda orgullosos e poderosos señores pertigueiros, entre outras cousas, do mosteiro de Carracedo. En canto ao *Coloquio*, case sempre se ten dito, seguindo as palabras literais e homildosas do autor, que non é senón unha práctica docente destinada á utilidade de aprender ou ver en función as voces galegas que el arrepañara nas súas viaxes ou conservaba na súa memoria pontevedresa. Polo contrario, eu considero esta obra de lectura fascinante e dotada de calidades literarias moi orixinais.

É ben verdade, ilustres colegas, que, moi no espírito dezaoitesco, Sarmiento ensarela (el di así) nas *Coplas* palabras a fío e por veces en afluencia de enxurrada e intención mostrativa da riqueza millonaria do noso léxico, aínda que tamén o é o feito de que os pronomes persoais átonos ás veces lle beillan ao modo *castelán* (el introduce esta pala-

bra nas letras galegas) ou, se queren, ao brasileiro, como tamén o é a presenza constante de algún castelanismos non desexábel como é *lexos*. Neste sentido, sería bon que nos nosos dicionarios se deborcasen dunha vez todas estas palabras, por el explicadas en parte, incluídas aquelas que algúns lexicógrafos excesivamente enxebristas teñen considerado lusismos: como os días por feiras, *pancada*, *ouvir*, *ollar*, *doudice*, *mixiriqueiro*, *preto*, e unha chea delas máis, entre as cales se encontra (catro ou cinco veces, por se algún non quer caldo) a verba *Saudade*. Aínda que desta palabra e da súa historia cultural xa escribiu páxinas definitivas Alonso Montero hai uns cincuenta anos, cómpre hoxe facernos acordandes.

O caso é que se trata dun poema longo de 4.800 versos hexasílabos concretados en copliñas en torno ao prototipo «Meniñas de Noia/ cando van ao Mato» que el cita e eu recollín en versión século XX, transformada en «as de Samieira/ cando van co gando/ espichan a vara e bailan o tango». Alternanse diferentes voces, polo que Camilo Valdeorras ten defendido a súa condición dramática (non todas as voces previstas no plan inicial), e o estilo confeso é rústico, pueril, mulleril e, en suma, menor; en todo caso apropiado á condición humilde (criados, segadores, labregos) das *personae*. E o relato progredede, presuntamente reproducido por un Marcos da Portela que ao final se esvaece no ar, arredor de diversos temas que se van suscitando nunha tertulia ou *simposición* no que se come e se bebe. Nin neoclásico, nin anacreóntico, nin filosófico, nin fabulístico, este texto resúltanos máis viciño, próximo e sentimentalmente afín que a maioría dos seus contemporáneos do XVIII nas nosas literaturas próximas. Ao mellor é impresión que nos dá o estar escrito nunha lingua que ningún literato, ou case ningún, utilizaba ao tempo. A lingua condiciona a enunciación.

Cronicamente contemporáneo, verista, realista, o relatorio dos personaxes non é campesino principalmente, senón que describe acontecementos na Capital de España sempre relacionados coa vida galega, principalmente usos e costumes populares, non rurais, da vila de Pontevedra. Non hai esfolas, cavas, seiturais, vendimas, romerías, vodas, fiandóns, seráns, fiadeiros. Pouco antes (1721), Montesquieu puña dous persas para presentar a sociedade europea desde puntos de vista culturais diversos. Usbe e Rica son o Perucho, a Maruxa, o Xepiño, a Minguña que ollan a Corte, o enterro de Felipe V, a exaltación de Fernando VI. Nas *Coplas* hai descripcións, o máis brillante, e estas cousas presentadas sonno desde fóra, desde o Outro, desde o individuo humilde, emigrado e galego (sen papeis, porque, por non os ter, cóntase eiquí que levaban os segadores ás guerras e á tropa: Dime Xorxe, cómo fostes parar á tropa).

E o Outro, galego en Corte, ve o rei morto con ollos satíricos, digo brutais, digo esperpénticos. Ao Felipe V o Outro, véo ridículo no pasamento; nada da nobreza con que fina o pai de Jorge Manrique: «Oh mon Dieu, mon Dieu/ falou por extremo./ Que-douse en Mon Dieu/ morto sen remedio», aquel primeiro Borbón de todos. Logo, embalsámanno no romanzón con palabras que anuncian Valle-Inclán, lañándoo coma marrao

ou xorelo: «Sacáronlle as magas/ botáronlle dentro/ sal e máis vinagre,/ allos e mais cheiros». Automática represión de Maruxa: «Fe, pu, como fedes,/ Perucho fedello,/ con conto tan podre,/ tan porco e fedento! // Coidei que poñías/ por caso e exemplo/ cando no Nadal/ no noso terreo/ matan, lañan, salgan/ os porcos ben cheos,/ e fan os touciños/ e mais os codelos».

Estas cousas revelan un Sarmiento pouco fascinado pola Monarchia (digamos) Española, pero o seu animus licúase na desculpa: falou o persa, ou o indio, ou o marroco, ou o rústico galego. Marcos da Portela cifra a mensaxe, en notario. Sarmiento, bravo Sarmiento, elídese. Non se responsabiliza.

Estamos perante un texto burlesco, que mesmo na burla anticlerical anuncia Curros, a apresentarnos cregos (*crego* e *frade* son as palabras que utiliza; non hai eiquí *eclesiásticos* nin *presbiteros*, moito menos *sacerdotes* segundo a terminoloxía de Pío IX) comellóns e ridículos: «Todos cantos frades/ ían no enterro/ levaban alforxas/ de la ou de lenzo/ Disque alí botaran/ viño, pan e queixo,/ e mais empanadas/ e mais un torresmos./ Eu ben vin as botas,/ afellas, eu creo,/ nin ían buxanas/ nin cheas de vento».

Pro en descargo do «anticlericalismo» de Sarmiento hai que decer que, alén de criticar, en plan Frai Gerundio de Campazas, certa oración fúnebre dun Centro Gallego de Madrid (avant la lettre) por Don Filipe, imponse contextualizar: Sarmiento vía con lucidez e horror a política do Marqués de Pombal (*Carballo* e o *Carballismo* dicía el nunha carta a seu irmao Xavier) contra os Xesuitas de Portugal, política que el vía vir a España e ao Mundo: había que pór as barbas bieitas a remollo (así escribía el) e a Revolución Francesa era presentida polo sabio. A desposesión do poder das institucións católicas, o mundo contemporáneo: Mendizábal, Madoz.

As coplas rin, a cachón. Nelas os sexos humanos desputan e as raparigas pobres son tan ceibes de lingua coma os rapaces; o corpo, digamos por Bakhtin, maniféstase en forma de comida. Todos comen, e asistimos na Chan de Parafita á constitución de Kjøkemoldingen de restos de mariscos contemporáneos. Está presente a gastronomía tradicional e a de elite, cos seus pratos fríos, e tamén unha serie de recursos de docería. De porparte, e para máis Bakhtin, o carnaval, o entroido, a moxiganga, o xogo, a festa, o disfrace, inundan o poema e choutan de Madrid, do bon pobo de Madrid, a Pontevedra e ao que el chama o Reino (o de Don García). Bébesse «a barba regada».

Ollai vós, señoras e señores: Sarmiento, logo de utilizar o Marcos da Portela de intermediario (díxoo Alonso Montero) interrompe o poema sen rematalo. Súpeto, acábase. E acábase abrupto cando se anuncia que os populares da Chan de Parafita van falar do Goberno, van falar da Política. ¿Autocensura? Sei eu ben. Sarmiento, no poema e nas súas cartas privadas e obras semipúblicas e informes oficiais, é claro: unha peza orgánica do Despotismo Ilustrado. Aínda alí ten preferencias: el quer un rei absoluto como Federico de Prusia, que protexía Voltaire, quen por certo naceu un ano antes e morreu seis despois de Sarmiento. Non quer o goberno de Pombal en Lisboa, a quen o dito Voltaire

lle dedicara páxinas digamos que solidarias. Como home da súa Relixión (digo orde), do seu rexime, estamentalista sen dúbida, desexa cambios en favor do pobo, dos humildes, de Galicia, e en desfavor da sin razón política. Pro venta e teme, lúcido, a Revolución.

Ollai vós: Sarmiento, neste poema, excelente e único, que saíu ao mundo sen antecedentes e cuxo autor non coñeceu competidores ou en vida sucesores, pon os alicerces do Rexurdimento literario e da construción nacional da Galicia contemporánea. Difundido despois de 1745, o *Coloquio* coñeceu copias e mais copias manuscritas. Xa nunca máis deixou de influir e de ser farol que indicaba un rumbo. Axeitos indícanos como, en Pontevedra, os de *El País* o reivindicán. Xoán Manuel Pintos editao. Logo, o esquema dos fitos principais do noso Rexurdimento son, nunha década que fundamenta o presente da literatura galega: O *Coloquio* de Sarmiento no XVIII e na base do movemento; en 1853 a *Gaita Gallega* de Pintos; en 1859 a edición do *Coloquio* de Sarmiento polo mesmo Pintos; en 1861 os *Ensaíos* de Fernández Morales; en 1862 o *Album de la Caridad*; *Cantares* de Rosalía de Castro en 1863.

Penso eu, polo tanto, que o *Coloquio* foi lido ben polos Precursores e, entre eles, acadou o eco de que era merecente. Suscitou un sistema, que se foi articulando ao seu redor e o seu influxo central aínda proseguíu durante un tempo mais dilatado. Entre 1876 e 1890, Valentín Lamas Carvajal non acha mellor título para un periódico en galego ca o de *O Tío Marcos da Portela*. En 1888-1889, o mesmo Lamas non volve atopar mellor nome de autor ficticio do seu *Catecismo do Labrego* (un dos libros galegos máis lidos de todos os tempos) ca o do heterónimo do Padre Sarmiento, agora vestido de cirolas e ao tempo que fardado de frade transgresor. Aínda no 1898 o maragato-galego Antolín López Peláez, devoto de Sarmiento, edita de novo as *Coplas*. Elas seguen a rexer.

Sarmiento, Marcos de Portela, as *Coplas*, están na base do Rexurdimento Galego. E iso merece considerar varias cousas. Que son estas: as *Coplas* estabelecen un modelo fixo, ou eixo tópico, sobre o que xira toda a literatura galega posterior. O pobre como protagonista narrativo; a crítica anticlerical; a gaita, a sanfona, a muiñeira e a chouteira (ghota) como distintivos tradicionais; a Saudade como verba superior e simbólica que serve para identificar privilexiadamente a nosa literatura nacional; e outras varias cousas que agora non son do caso pro entre as cales incluíríamos a Paisaxe, sequer en estado embrionario. E aínda: unha proposta de lingua culta diferenciada da portuguesa e da castelá, acompañada do seu correlato de programa ortográfico. Todo estivo primeiro nas *Coplas*, tan desprezadas, de Sarmiento.

Señoras e señores académicos, señoras e señores convidados, beizón por me terdes aturado.

Dixen.

* Texto lido o día 18 de maio do 2002 no Teatro Vilafranquino de Vilafranca do Bierzo, no acto literario co que a RAG honrou ao Padre Sarmiento.

III

Traballos de investigación sobre outros temas

**O DIÁLOGO DE ALBERTE E BIEITO. DRAMATURXIA,
ELITES LETRADAS E ESCRITA EN GALEGO A FINS DO SÉCULO XVI**

Rosario Álvarez Blanco e Xosé Luís Rodríguez Montederramo

OS LIBROS DE FONTENLA LEAL

Diego Bernal, Manuel Dans, Xosé M^a. Dobarro e Afonso Méndez

O GALEGO DO BIERZO E A SÚA SITUACIÓN ACTUAL

Francisco Fernández Rei

O DIÁLOGO DE ALBERTE E BIEITO. DRAMATURXIA, ELITES LETRADAS E ESCRITA EN GALEGO A FINS DO SÉCULO XVI

Rosario Álvarez e Xosé Luís Rodríguez Montederramo

1. Noticia, contido e forma

O *Dialogo de Alberto e Bieito* é unha nova contribución ó reducido corpus de textos en lingua galega da época moderna¹. O texto, conservado no Archivo de Alba [ADA 124/207], foi vítima do incendio do Palacio de Liria en 1936 e o seu deterioro é notable², pois dos seiscentos dous versos orixinais só se poden ler cento oitenta e oito completos e arredor de cen fragmentariamente. A súa extensión total é de catro folios a dúas columnas, escritos en recto e verso, salvo o derradeiro con verso en branco. A copia é limpa, de letra e posta en páxina esmeradas, con finais de columna fileteados cun risco de adorno no centro, moi característica das que integran os cartapacios poéticos dos Séculos de Ouro; o coidado posto na súa execución fai que a penas haxa erros de copista e que estes sexan de escasa importancia: en cada caso, os vv. 98-99, 228-229 e 448-449 están copiados na mesma liña, pero, advertido o lapsus, márcase a separación con dous trazos oblicuos paralelos; no v. 450 hai un salto de ollo que o leva a copia-lo comezo da palabra «Rapaziños» do verso anterior, que logo risca: «que ja se fan [*cancell.* Rap.] ladronziños». A Fernando Bouza debémo-la descuberta e primeira noticia da súa existencia, acompañada da transcripción dun pequeno fragmento; no mesmo lugar, consciente do enorme interese da peza, reclama «la urgente edición crítica que lo dé a conocer como merece» (Bouza Álvarez 1999: 52)³.

O *Diálogo*, de argumento sinxelo, espella unha situación de extrema necesidade económica agravada polo arbitrario exercicio da xustiza. A obra comeza cunhas cántigas en *off* que chaman a atención de Bieito, un labrador xa maior da aldea de Gargallóns (hoxe pertencente a Campo Lameiro, *vid.* § 7.4., 8), o primeiro protagonista que aparece en escena e inicia o seu parlamento interrogándose en voz alta sobre as voces que escoita. O que vén cantando é o seu sobriño Alberite, que retorna ó país despois dunha penosa experiencia, en condicións físicas lamentables. O encontro alborozado entre ambos prodúcese á caída da tarde, no camiño que leva á aldea. Aí, parados na encrucillada, comeza o diálogo, con varias partes que en última instancia se reducen a un repaso das penurias, desgracias e abusos sufridos: interese pola sorte dos coñecidos e noticia das moitas mortes ocorridas entre veciños e parentes, debidas quizais á fame, quizais á peste; denuncia de abusos diversos cometidos polos soldados, que invaden os camiños, se aloxan nas casas dos veciños e lles acaban con canto teñen, deixándoos mesmo sen mantenza; pro-

testa pola corrupción e desgobierno que hai na vila, onde as forzas vivas traballan só no seu propio proveito, esquilman os seus gobernados, son cobizosos e consentidores de tódalas tropelías, non miran pola boa regulación do comercio nin pola moral nin pola educación dos rapaces, exportan medios de subsistencia vitais para o pobo, etc.; crítica-se tamén que os distintos sectores artesanais e profesionais aproveiten esta situación de extrema necesidade do pobo, representado polos dous labradores, para se enriqueceren. O diálogo remata coa reanudación do camiño cara á aldea, a tempo de faceren a cea, e coa despedida do público, «queday con muy boa estrea».

Dise con frecuencia que a literatura galega da Idade Moderna non é do tipo de literatura que se escribe, en clara alusión a que se segue producindo literatura popular de tradición oral. A nosa peza, e outras do seu xénero que seguramente existiron, permite matizar-la afirmación anterior, no sentido de que se produce un tipo de literatura que se escribe pero non se imprime, a peza teatral seguramente destinada a unha única representación⁴.

En canto á súa forma métrica, está escrito en quintillas co primeiro verso de pé quebrado, en rima consoante 4a-8a-8b-8b-8a, unha das estrofas preferidas do tradicionalista Castillejo, ó que secundaron ocasionalmente Lope de Rueda e Torres Naharro (Navarro Tomás 1972: 217); a diferenza é que o noso autor anónimo comeza deste xeito xa desde a primeira estrofa (aabbba-cdddc, etc.), en tanto que os anteriores parten dunha redondilla (abba-cdddc-eeffe, etc.). En cambio, as estrofas das cántigas iniciais son sextillas correlativas cos versos 3 e 6 quebrados, 8a-8b-4c-8a-8b-4c, ó estilo das coplas manriqueñas⁵. O uso de dous tipos ben diferenciados segundo as partes do texto e a escolla efectuada para cada un deles comportan non só que o autor ten práctica e pericia na arte de versificar, un tanto conservadora, senón tamén que actúa con pretensións de certa altura. O feito de usar rima consoante implica un maior grao de elaboración e, na época, o desexo de fuxir da consideración de poeta pobre en recursos, o que non lle impide botar man de palabras homónimas, co mesmo ou similar significado (*pena-pena, lagumeiros-lacoeiros-lacoeiros, miran-tiran-tiran*), de rimas consoantes simuladas (*vid. infra*, para a rima das vocais medias), de rimas consoantes imperfectas (*vila-Castilla-marabilla, justiça-rissa-cobiza*) ou de falsas rimas (por eco: *canibela-leba*)⁶.

Tódolos versos quebrados son tetrasílabos, incluso os que comezan por vocal despois doutro rematado en vocal, mais en tódolos casos hai unha pausa maior ou menor que impide a sinalefa, marcada por nós coa puntuación na edición do texto: «según a boz que lebanta. / En berdade», «ou peón de Cotobade. / ¡Ay Jesús[s]!», «e diante va tronpeta. / Acá, fillo» (o cambio de personaxe tamén a impediría), «ladróns de sacos de millo, / vn reixelo». Agora ben, tamén son tetrasílabos os que seguen a verso rematado en sílaba aguda, que segundo as convencións do século anterior deberían ser pentasílabos (Correas, *apud* Díez Echarri: 209-210), un uso atribuíble ou á ignorancia das regras métricas da época precedente ou ó desleixo pola compensación existente no s. XVI (Navarro Tomás

1972: 219): «para turbárseme a luz. / ¡Ele é!», «¡Ay, miña muller Ynés! / ¡Ela é morta?», «que cos finados está. / Xa pagou», «entre os máis fortes peóns, / que non fan», «como nela biu pasar, / que eu tamén», etc. Non falta tampouco unha esporádica licencia na medida dos versos, pois «que ata estar de choz non lle basta» ten nove sílabas, a pesar de dúas sinalefas contiguas.

2. Trazos de teatralidade

O *Diálogo de Alberte e Bieito*, polo seu xénero e pola época en que se produce, esixe ser analizado, en primeiro lugar, no marco dos debates sobre os xéneros fronteirizos do teatro. Clarexar este aspecto é o paso previo para determinármolas posibles formas de recepción do texto polos seus contemporáneos e o ámbito, privado ou público, en que ten lugar. Para deitar luz sobre ese seu primeiro destino, lectura ou representación, convén detérmonos nalgúns dos traballos fundamentais sobre o que Díez Borque (1988) denominou as «órbitas de teatralidade».

O debate sobre a teatralidade deste tipo de composicións conta xa cunha ampla bibliografía. En 1973 a grande estudiosa da literatura de cordel, García de Enterría (1973: 368), puña de manifesto que «los Coloquios de Lope de Vega, por exemplo... están incluídos entre las obras dramáticas del ‘monstruo de la naturaleza’ que Menéndez Pelayo comenzó a publicar en la edición de la Academia» e advertía sobre a decidida teatralidade dalgúns diálogos impresos en pregos soltos. Aínda que para unha época anterior, na súa análise da poesía de Reinosa, Santos Deulofeu (1985: 274) observa tamén que os diálogos deste autor conteñen trazos inequivocamente teatrais: «frecuentes interpelaciones a una segunda persona, las indicaciones de movimiento y las acotaciones habladas sobre espacio y personajes». A estas características formais engade outras que atinxen ó contido e que achegan as composicións de Reinosa ó *entremés*: «elección de las zonas inferiores del alma y de la sociedad como objetivo de su atención humorística... aceptación alegre del caos del mundo sin afán moralizante» (Santos Deulofeu 1985: 274). Pero foi Díez Borque quen máis teimou en ensancha-la visión do fenómeno teatral, partindo do convencemento de que «la búsqueda de una pretendida pureza genérica... ha supuesto, en buena medida, desenfocar el problema de la teatralidad en ese período [século XVI], dejando en sombra muchos testimonios absolutamente pertinentes para una historia comprensiva del espectáculo teatral» (Díez Borque 1989: 101), e mais de que, a maiores dos xéneros canónicos e dos xéneros do teatro menor, existe toda unha serie de textos que foron destinados á representación.

Establecidos os criterios para detecta-la teatralidade, Díez Borque elabora un cadro clasificatorio con «ese amplio y heterogéneo conjunto de titulaciones genéricas vinculadas a lo teatral» (Díez Borque 1989: 102). Da súa clasificación interésano-lo bloque III, que ten por epígrafe «Confluencia lírica-teatralidad, habitualmente considerados

fuera de lo teatral» e inclúe os seguintes xéneros: copla, coloquio, diálogo, romance dialogado, vilancico, canción e outros xéneros poéticos diversos. Observa que é a oralidade un trazo común a todos estes xéneros e, xa que logo, aínda que sexa nun nivel básico, pódese falar de teatralización. Mais aínda aceptando, en virtude da súa oralidade, esta suposta «teatralidade difusa envolvente» e a súa pertenza á «órbita de lo dramático», este estudioso pretende «encontrar unos principios de carácter general, aplicables, indiscriminadamente, a ese conjunto poético» (Díez Borque 1989: 102) para determinar cales destas composicións van máis aló desa teatralidade difusa e poden ser obxecto da historia do teatro. Debido á ausencia de marcas externas que definan a teatralidade do diálogo, céntrase nas que denomina, seguindo a Hermenegildo (1986), as «didascalías implícitas», isto é, as que están insertas no propio texto: entre outras, distingue o signo de orde motriz que implica un aceno (fáticos, conativos, deíctico), un desprazamento ou movemento, ou signos que indican o aspecto físico dos personaxes; obviamente, amais destes trazos, contén os inherentes a toda peza dramática, isto é, «su carácter dialogado en primera persona, sin narrador implícito, sin verbos *dicendi*, sin predominio de la descripción en tercera persona, etc.» (Díez Borque 1989: 109). A continuación, relaciona un conxunto de *Coloquios* e *Diálogos* de autores como López de Úbeda, Rueda, Lucas Fernández ou Fernández de Heredia, ós que se podería conceder estatuto teatral. Hai outro grupo de composicións deste xénero con representación comprobada documentalmente, dos que menciona, citando un traballo de Menéndez Peláez (1981) realizado con documentos de acordos do cabido catedralicio, «el coloquio que hace el maestro de capilla con los niños para la fiesta de Navidad [1594]» e «un coloquio breve y de poco coste para la noche de Navidad... [1595]» (Díez Borque 1989: 111), entre outros. Dos descritos no *Catálogo* de De la Barrera hai alomenos tres que declaran explicitamente a súa representación: o *Coloquio de la estrella* (1575) e o *Diálogo sobre la preferencia o elección de las ciencias*, representados en colexios de xesuítas, e mailo *Colloquio* que se representou en Sevilla diante do Ilmo. cardeal Rodrigo de Castro cando o fixeron protector da Anunciata, ano de 1587.

Finalmente, pola súa aplicación a pezas de contido burlesco, máis próximas ó ton do noso *Diálogo* cás representadas nos colexios de xesuítas, é de interese o traballo de Robert Jammes (1983) en que presenta a posibilidade de clasificar como dramáticas dúas coplas burlescas, xénero sempre considerado á marxe da dramaturxia, en concreto as tituladas «Por qué llora la Isabelítica?» (1600) e «Doña Menga, ¿de qué te ríes?» (1626). Entre os trazos que as poden adscribir ó xénero dramático, ó teatro curto, sinala que é un «diálogo sin intervención del autor, estilización de los personajes, lenguaje contrastado, réplicas breves y significativas, variedad de entonaciones, acotaciones implícitas». A estes trazos xerais das pezas de teatro breve, engade a comicidade, o que o leva a concluír que, salvo nas dimensións, nada «separa estas dos letrillas de los demás géneros del teatro menor» (Jammes 1983: 93).

Centrándonos no *Diálogo de Alberte e Bieito*, a primeira vista constátase que cumpre dúas características *sine qua non* para ser tido por sospeitoso de adscripción ó xénero dramático: non existe un narrador que introduza os personaxes nin hai verbos *dicendi*, senón que domina a primeira persoa. Outras características que acentúan a súa teatralidade son:

a) Frecuentes interpelacións en segunda persoa: «¡Ou, Alberto! ¡Ou, meu parente! / ¡Como béns así doente? / ¡Mordeuche o çapato o pé!» (vv. 65-67). Nótese, de por parte, que o v. 66 caracteriza o aspecto físico do personaxe que entra en escena. Nos vv. 333-337 hai outra fórmula de interpelación, en P5, que parece dirixirse ó auditorio: «Non acharás, / Por máis e máis que busqués».

b) Indicadores de motricidade: «[ALBERTE].— [...] ja non esperaba dar[bos] / Abofé quero abraçarbos. / BIEITO.— Tente, e pon primeiro o lío.. / ¡No-me apretes! / ¡Jesús co sos que me metes!» (vv. 70-74). Nestes versos transloce a acoutación implícita que indica ‘movemento de Alberte que vai con certo ímpeto cara a Bieito, que tenta detelo’.

c) Réplicas rápidas, segundo se advirte sobre todo no fragmento dos vv. 432-466.

d) Final especialmente teatral, con fórmula de despedida en P5 dirixida ó público: «Para a aldea / vamos a fazer a zea, / que ja é tempo me parece. / E aynda que máis me esqueze, / queday con muy boa estrea» (vv. 598-602).

e) Uso de déictico cun referente que parece verosímil situar entre o auditorio: «y-aquí está máis de vn testigo / de fazer e de encubrir» (vv. 436-437).

A estes trazos habería que engadi-la extensión, cun total de 602 versos, que o aproxima a un entremés; os nomes propios dos vv. 440-442 («Bieyto Sirgado ou Rial, / Cabanelas ou Cassal»), que deben de aludir a personaxes familiares para o auditorio; e, finalmente, a comicidade dalgúns versos e a elección de dous tipos rústicos como personaxes. Se ben todas estas características non permiten descartar de todo a súa simple actualización oral perante un auditorio, parecen apuntar máis decididamente a que a peza foi destinada ó espectáculo teatral propiamente dito.

3. O círculo de Gondomar

Entre a voluminosa correspondencia do conde de Gondomar tan só un reducidísimo número de cartas e fragmentos está redactado en lingua galega⁷. Tobío, un dos máis minuciosos investigadores do fondo, advertiu da rareza e interese dos documentos en galego e deunos a coñecer nos anos 70 na revista *Grial*: na súa primeira achega estudia e publica dúas cartas que o señor das Achas, don Diego Sarmiento de Sotomayor, envía desde Baiona a Diego Sarmiento de Acuña (Tobío 1973: 133-144; RB II/2113, docs. 10 e 19), datadas, respectivamente, a 8 de abril e 20 de setembro de 1605; na seguinte entrega (Tobío 1977: 366-377) dá a coñecer outras dúas cartas, a que Juan de Lanzas e Andrade envía desde Zamora arredor de 1598 [RB II/2135, doc. 20], e a de Beatriz da Serra, desde Baiona, datada o 20 de maio de 1605; finalmente, na súa terceira contribu-

ción desta serie, Tobío (1980: 357-358) publica senllas cartas de María Moscoso [RB II/2171, doc. 93] e de Rodrigo de Moscoso e Sandoval, a primeira escrita en Laiosa o 7 de febreiro de 1604 e a segunda en Santiago o 19 de agosto de 1609.

Pouco máis se puido engadir a este corpus ó remata-la catalogación da correspondencia do conde de Gondomar (*CatGondomar* 1999-2002), pois á parte duns poucos e breves fragmentos en galego insertos en cartas en castelán, soamente se localizou unha nova versión da carta de Beatriz da Serra (Rodríguez Montederramo 1999). Fóra do ámbito privado da escritura, pero localizado tamén no fondo manuscrito gondomarense, débese mencionar outro testemuño en lingua galega, a «Canción galega en loor de don Diego das Mariñas, Parragués», que polo seu estilo podería ser froito dun certame ou academia literaria [Apéndice II]⁸.

Lois Tobío (1973: 367) conxecturaba que «na correspondencia entre os galegos do «estado llano», polo menos, debía empregarse daquela o galego máis do que se supón», e xustificaba a falta de testemuños polo feito de se tratar de «escritos fuxidíos, pasaxeiros, que non intresaba gardar». Pero o conde de Gondomar gardaba calquera carta por insignificante que fose, como o demostran as máis de trinta mil cartas que del se conservan; de por parte, dentro deste legado é cuantitativamente importante o número de cartas remitidas desde Galicia ó conde de Gondomar e todas elas, agás as mencionadas, están redactadas en castelán, polo que a conxectura de Tobío non parece confirmarse.

A procedencia do *Diálogo*, como os testemuños epistolares mencionados, tampouco escapa ó círculo gondomarense, pois unha boa parte dos documentos que o acompañan na carpetiña correspondente delatan esa filiación:

a) O primeiro leva por título «Coplas hechas por Joseph de Porres al felice alumbramiento de mi señora doña Costança de Acuña, que Dios guarde muchos años». Costanza de Acuña é a segunda esposa do conde de Gondomar, da que tivo sete fillos (véxase a árbore xenealóxica en Manso Porto 1996: 157), e o froito do natalicio celebrado por este poeta ocasional é ou Alonso Sarmiento de Acuña, que nace en 1595, ou seu irmán Gabriel, nacido a fins de 1596⁹.

b) O segundo, asinado e rubricado por Toribio Maraño, está precedido pola dedicatoria «Ase de dar en la mano / de un señor grande de Acuña / quien todo el estilo acuña / del estilo cortesano», e comeza: «Discreto y valeroso cauallero / de Acuña y de Sarmiento esclarecido». Este poeta circunstancial, xurista de profesión, diríxelle ó conde de Gondomar desde A Coruña, por carta datada o 23 de agosto de 1595, unha petición para que o encomende como solicitador nalgún preito, e ofrécese a visitalo pola vendima [RB II/2132, 221].

c) Outro dos poemas que comparte sinatura co noso *Diálogo* é o titulado «A la muerte de una ropa del Sr Luis Arias Vezerra», que comeza «Capote que dexaste de ser ropa». Luís Arias Becerra tamén parece estar dentro do círculo de influencia do conde de Gondomar, pois polo menos nove cartas dan testemuño disto e identifícano como adminis-

trador da Real Facenda. Nunha delas, Pedro Lorenzo reclama a intercesión do conde para que o mencionado Arias Becerra o manteña no oficio de administrador do alfolí da vila de Bouzas (de Pedro Lorenzo a Diego Sarmiento de Acuña, Bouzas, 7-II-1608 [RB II/2126, 146]). Do mesmo teor é a carta que Gregorio de Contreras de Oia remite ó conde desde Piñeiro o 8 de novembro de 1608, pedíndolle que ordene a Luís Arias Becerra que lle faga mercé dun alfolí en Vigo [RB II/2148, 62]. O seu nome consta tamén como administrador do sal nas «Quejas promovidas por los Mareantes, Concejos y Vecinos de Pontevedra, Bayona, Vigo y Coruña contra los Administradores de la Sal, en Galicia, Juan Pascual y Luis Arias Becerra, por no tener abastecidos los Alfolíes de sal blanca y buena...» (Fortes Bouzán 1989: 289). A morte deste administrador da Facenda está documentada na carta que Pedro de Manpaso e Castro envía ó conde de Gondomar o 5 de xaneiro de 1614, solicitándolle intercesión perante o consello de Facenda para o seu nomeamento como administrador, vacante trala morte de Luís Arias Becerra [RB II/2175, 124].

d) Aínda que sexan menos determinantes cós anteriores para a filiación gondomarense do conxunto de poemas entre os que se atopa o *Diálogo*, tamén contribúen á súa confirmación os atribuídos a Diego de Mendoza e Fernando de Acuña, xa que, malia seren poetas frecuentes nos cartapacios poéticos dos Séculos de Ouro, teñen notabilísima presenza na importante colección que deste xénero librario posuía Gondomar. De Diego de Mendoza é o que comeza «Oy dexa todo el bien un desdichado»; del, con algunhas variantes, consérvase outro testemuño no cancionero RB II/1587, fols. 7v-8r. Do atribuído a Fernando de Acuña, “En qué podré esperar contentamiento”, hai unha copia sen atribución do tamén cartapacio gondomarense RBII/570.

e) Finalmente, un cartapacio de Gondomar permite identificar ó duque aludido no epígrafe «Soneto al duque» doutro dos poemas da carpetiña, pois este mesmo poema, que se inicia co verso «Esta tan larga vida y enojosa», está recollido no cartapacio RB II/1578 (1), fol. 114r, co máis explícito encabezamento de «Soneto del duque de Sessa», que é, con bastante seguridade, don Gonzalo Fernández de Córdoba.

Este brevísimo exame dos textos, ademais de fundamenta-la súa procedencia gondomarense, permite postula-lo seu estado orixinario como cartapacio misceláneo que o incendio sufrido converteu en follas soltas. Mesmo é probable que sexa o propio conde o responsable directo da súa recompilación, pois os manuscritos de varios, con maior ou menor coherencia xenérica, constitúen parte importante da biblioteca gondomarense. O que non é doado de explicar é a presenza dunha peza gondomarense na biblioteca do duque de Alba, e nada podemos afirmar sobre as circunstancias e a época en que se puido producir esa incorporación, xa que o estado actual da investigación acerca da dispersión da biblioteca que don Diego tiña na Casa del Sol en Valladolid non esclarece, agás para o paso da maior parte da colección ó Palacio Real (Fernández de Córdoba 1999), as circunstancias doutras apropiacións, como a colección de libros impresos, manuscritos e

correspondencia gondomarense de Gayangos, actualmente na Biblioteca Nacional, ou os volumes de cartas que foron parar á Real Academia de la Historia.

4. A recepción do *Diálogo*: a ocasión e o espacio

Cómpre determinar agora o posible espacio en que esta peza coñeceu, nunha ou outra modalidade, a súa primeira «lectura». A época en que se redacta o *Diálogo* é pródiga en festas e espectáculos de moi variada natureza. En particular, para a Pontevedra dese momento «las fiestas de mayor importancia lúdica eran las de San Bartolomé, San Juan y N^a S^a del Camino, y los festejos organizados por el Concejo para recibir a los arzobispos compostelanos, festejar los embarazos de la reina o el nacimiento de un príncipe» (Fortes Bouzán 1989: 335). De alcance privado ou público, estes festexos acollen xogos de máscaras, moxigangas, torneos, sortellas¹⁰, xustas poéticas, e, por suposto, representacións teatrais. As relacións impresas dan un retrato moi vivo dos actos e espazos da festa, e é posible documentar algúns testemuños da presenza do xénero dialóxico¹¹. O noso *Diálogo* non contén datos explícitos para trazármolas coordenadas concretas (espacio público, círculo áulico ou destinatarios) da súa representación ou lectura, pero o exame dalgúns festexos que inclúen representación de textos semellantes hanos permitir debuxalos seus posibles espazos de «lectura».

O entremés inserto na *Comedia de la invención de la sortija*, recentemente descuberto (Cortijo Ocaña 2001), por estar escrito en lingua galega e pola súa proximidade xenérica e cronolóxica, ofrécenos un ámbito posible para situar a realización escénica do noso *Diálogo*. O seu dedicatario é unha das cabezas máis identificadas co reino de Galicia na España de Felipe II, o cardeal arcebispo de Sevilla don Rodrigo de Castro. Con motivo da súa vida a Monforte no ano 1593 e para celebra-la fundación do Colexio de Xesuítas de Monforte, nesta vila prepáranse actos na súa honra, entre os que se enmarca a representación do entremés:

A Comedia de la invención de la sortija é (...) unha festa en dous actos representada en dous días consecutivos diante das autoridades locais e mais do arcebispo. Preséntanse en procesión as varias provincias e capitalidades galegas e van presentando as súas ofrendas (...) antes de «correr la sortija». Na primeira parte tamén se insire neste *xogo escénico* un entremés en actos ou escenas alternados que inclúen personaxes galegos populares que tamén queren «correr la sortija», aínda que acaban por ser enganados logo de varios insultos e pasaxes graciosas (Cortijo Ocaña 2001).

Este documento é especialmente valioso se temos en conta a escaseza de relacións de festas señoriais privadas¹². Existen outras noticias sobre festas de sortella, aínda que non tan preciosas como a que nos descobre Cortijo Ocaña, máis próximas das datas e xeografía do noso *Diálogo*, e estreitamente relacionadas co seu posuidor, don Diego Sarmiento de Acuña. A diferenza da celebrada co motivo da entrada do arcebispo de Sevi-

lla, enmárcanse en festas organizadas por unha corporación local. Especialmente relevante é o seguinte fragmento tomado da carta que Domingo Álvarez lle envía desde a Coruña, o 2 de novembro de 1604, ó conde de Gondomar:

En Bayona hubo una fiesta de sortija donde fue padrino el buen capitán Pena, que por ser fiesta hecha por el nacimiento del príncipe nuestro señor y en tierra de V.m^d doy quenta della. Es el caso que el dicho Pena entró en la plaza con su lanza y en ella puestas las coplas que van con esta que dio al capitán Grijalva que hera juez y en dándolas corrió treinta carreras abajo y arriba que valieron toda la fiesta por que no se olvidara de su pohessía [RB II/2113, 77].

Indícanos ademais en que forma este tipo de poesía circunstancial chegaba a mans do conde, pois o remitente, sabedor do seu gusto por este tipo de poesía, engade: «Las ymbio a vmd originales que entretendrán un rato».

Uns anos antes, en agosto de 1596, Baltasar de Pazos e Figueroa, escribe desde «Fuente del Plazer» a don Diego convidándoo a «honrar nuestra fiesta de nuestra señora del Rosario, que es a ocho» [B II/2157, 186] e solicitándolle «ser mi juez para mi sortija»¹³. O 3 de setembro reitera o seu convite engadindo outro acto ó festexo, a representación dunha comedia: «se sirba de benir en el sábado a las bísperas que tendremos *comedia de faranduleros* y otras cient mill cosas que no ay en Gondomar». Por carta de 11 de setembro do mesmo Baltasar, remitida dende Vigo, deducimos que Diego Sarmiento de Acuña acudiu a esas festas, xa que, ó lle dar conta do estado de saúde, comenta: «ya estoy bueno y con más ánimo que el día de las fiestas; causalo v. m. que siempre me haze md. de animarme» (RBII/2157, 193).

Á marxe destas festas locais, nas que puido ter lugar a representación do *Diálogo*, cómpre examinar outro espacio posible: a «corte» gondomarense en que se instala o conde durante o seu período de actividade militar na defensa das costas de Galicia, entre 1595 e 1596. En efecto, se analizámo-lo *Diálogo* en relación coas coplas «A la muerte de una ropa del Sor Luis Arias Vezerra», que, entre outros textos, o acompañan na súa carpetiña, ou coa «Canción en loor de don Diego de las Mariñas», mencionada máis arriba, ou coas «Coplas hechas por Joseph de Porres al felice alumbramiento de mi señora doña Costança de Acuña...», obteremos pistas moi fidedignas para nos aproximar ó ámbito en que se produciu e en que foi lido ou representado. A carta que Phelipe de Montenegro e Sotomayor envía a Diego Sarmiento de Acuña o 10 de novembro de 1596 desde Pontevedra é clave para a reconstrucción dese ámbito. Por medio dela comunica ó seu destinatario a melancolía que sente en «este destierro de Pontevedra» despois da súa estada como hóspede «en esa corte», e advértelle que don Diego das Mariñas está despachando «para saber nuevas de su salud [do conde de Gondomar]». A modo de post scriptum anota «Suplico a Vm buelva la oja», e no verso, por man diferente á da carta, hai unhas redondillas, baixo este epígrafe: «Esta es una obra en coplas castellanas com-

puestas por el dueño de la mula de los menores dirigida a un capote y a unas votas. Comienza la obra» [RB II/2157, 20]. A relación desta composición coa titulada «A la muerte de una ropa del Sor Luis Arias Vezerra», que ten como primeiro verso «Capote que dexaste de ser ropa», non deixa lugar a dúbidas. Ambas parecen xestadas nun mesmo certame literario ou escarnio, tan frecuentes en tertulias cortesás. Carmen Manso (1996: 55-56) no capítulo dedicado ás afeccións literarias de Gondomar comenta, xunto coa citada carta de Felipe de Montenegro, outra de don Diego das Mariñas, datada en 1611 [RB II/2175, 104], e observa que:

Así, su amigo don Diego de las Mariñas, que fue capitán general de Galicia (1598-1605) y mantuvo mucha correspondencia con él [i.e. conde de Gondomar] lamentaba desde El Caramiñal (24-XII-1611) que no respondiese a sus cartas añorando los momentos de diversión que habían pasado en Gondomar, cuando se reunían para comer, beber y coplear. Para asegurarse de que recordaba todo esto, le pide un traslado de las coplas que habían hecho «al capote y botas de Luis Arias y mula de los menores de don Phelipe», que él había extraviado, pero don Diego se las sabía de memoria. A estas mismas coplas hace alusión y le adjunta el texto de su inicio, su amigo Felipe de Montenegro desde Pontevedra (10-X-1596)¹⁴.

Á luz desta documentación, parece verosímil postular a existencia dunha pequena «corte literaria» durante a estada de don Diego Sarmiento de Acuña no seu pazo de Gondomar. Esta estada prolóngase desde fins de 1594, cando viaxa con toda a súa familia desde Valladolid, ata principios de 1597, cando toma posesión do correxemento de Toro. Diego das Mariñas apúrase a escribirlle desde a Coruña xa o 28 de outubro de 1594 dándolle a benvida (*vid.* Tobío 1974: 175-177). A correspondencia cruzada entre ambos durante ese período é abundantísima —especialmente sobre asuntos militares, xa que Diego das Mariñas é capitán xeral do reino de Galicia e o conde de Gondomar é gobernador da xente de guerra do bispado de Tui—, e dela dedúcense encontros frecuentes entre ambos e a presenza de Diego das Mariñas en Pontevedra. Establecida a existencia de intercambio literario arredor destes dous persoeiros, interesa agora determinar se os textos mencionados e o noso *Diálogo* poden ser adscritos a esa corte literaria. Cremos evidente que as «Coplas al Capote...» non ofrecen ningunha dúbida sobre a súa pertenza a este contexto, pois senllas cartas, de Felipe Montenegro e de Diego das Mariñas, así o confirman; de por parte, o seu xénero, o escarnio, é moi propio deste tipo de reunións literarias.

En canto ás «Coplas al feliçe alumbramiento...», polo seu ton laudatorio tamén parecen ser adscribíbles, aínda que non necesariamente, á «corte literaria gondomarense». A fins de 1594, cando Diego Sarmiento chega a Gondomar, a súa esposa dona Constanza atópase embarazada de don Alonso; e un ano despois, en 1596, o seguinte fillo, don Gabriel é bautizado na igrexa de San Bieito de Gondomar. É logo bastante crible que o poema se xestase ou lese no grupo que se reunía en Gondomar e participaba das afeccións literarias do conde. Tamén de marcado acento laudatorio, e en lingua galega,

a «Canción en loor de don Diego das Mariñas», parece moi propia dese círculo literario.

A estes testemuños podemos axuntar algún outro que engade outro participante a ese cadro cortesán de celebracións literarias. Melchor de Teves, que acompaña a Diego das Mariñas nas súas tarefas de goberno militar e que en 1595 é comisionado polo rei para facerse co goberno do concello de Pontevedra¹⁵ ofrécenos en carta a don Diego Sarmiento de Acuña, en maio de 1596 [RB II/2157, 51], unha evidencia máis das afeccións literarias compartidas polo grupo:

Las coplas bi y las unas son de don Luis de Góngora, y las de don Gaspar son mucho mejores y de honbre que aun en disparates es más conçertado.

Deste Gaspar de Teves, que seu tío Melchor pon en maior estima có mesmísimo Góngora, chegará alomenos outro texto a Gondomar, un «romance al tiempo» que o 30 de xullo de 1596 Francisco de Villapadierna lle remite desde Valladolid.

Semella, xa que logo, que todas estas pezas poden ser consideradas testemuños fragmentarios de reunións da que denominamos «corte literaria gondomarense», que ten como persoeiros centrais o conde de Gondomar e don Diego das Mariñas, e na que participan personaxes vinculados a Pontevedra, como Felipe Montenegro, Arias Becerra ou Melchor de Teves.

En canto ó *Diálogo de Alberte e Bieito*, polo seu xénero e o seu ton burlesco, ten clara cabida nese círculo. A súa procedencia pontevedresa, da que hai suficientes indicios como probaremos máis abaixo, e a súa presenza nesta colección conxúganse á perfección coa corte literaria gondomarense que acabamos de reconstruír. O *Diálogo* puido chegar doadamente ás mans dun dos personaxes pontevedreses mencionados que teñen intercambio literario co conde, ou ben ás propias de Diego das Mariñas, durante a súa estadía pontevedresa, ou incluso puido ser composto para o seu regalo por algún poeta do seu círculo; en calquera caso, todo fai pensar que o texto foi compartido co conde na súa corte de Gondomar. Pero, aínda dando isto por certo, queda pendente a pregunta de maior interese: ¿en que modalidade foi recibido este texto por primeira vez? As conxecturas que se nos ofrecen parten das conclusións da análise expostas máis arriba sobre a forma de «lectura» do *Diálogo*: ¿foi simplemente un texto máis para a actividade de «coplear» que estes persoeiros compartían ou, por contra, foi destinado á súa representación? Polas características do texto, inclinámonos máis cara a esta segunda hipótese, e neste caso o máis probable é que a súa primeira representación tivese lugar nalgunha das múltiples festas pontevedresas. O interese por este tipo de textos, ben como pezas independentes ben como partes de relacións de festas, é moi habitual na época, é dicir, nada debe estrañar que don Diego das Mariñas asista a unha representación e se afane en conseguir un traslado do texto¹⁶; pero tampouco podemos descartar unha escenificación do texto na «corte gondomarense», onde calquera acontecemento xustifica a cele-

bración dunha festa: o nacemento en Gondomar de Alonso ou Gabriel Sarmiento de Acuña, mesmo pola presenza do poema laudatorio ó «feliçe alumbramiento», puido serlo motivo, xa que, a imitación das festas que teñen lugar na corte real, os natalicios eran frecuentemente celebrados nos ámbitos señoriais con festas de sortella, comedias e todo tipo de xogos¹⁷.

5. Datación e localización

O poema contén un dato interno para a súa datación. Trátase da mención da escola de Espinosa («Sonche tantos / que Espinossa non ten [cantos] / na súa escola para os [ter] / vn par d'anos a escribir»). A identificación deste, sen lugar a dúbidas, co «maeso de niños» que exerceu ata o 15 de outubro de 1604 na preceptoría fundada en Pontevedra por Ana Álvarez de Montaos (Fernández-Villamil 1944: 267) permítenos propor este ano 1604 como data *ad quem*. O ano de 1595, que figura explicitamente ó pé dun dos poemas conservados co noso *Diálogo*, ofrécenos outra posible data.

A presenza do conde de Gondomar en Galicia non dista moito destes anos. Sabemos que o 24 de setembro de 1594 foi nomeado «cabo de la gente de guerra del obispado de Tuy», que a fins deste ano e ata setembro do seguinte estaba en Galicia, fundamentalmente en Gondomar, e que a fins do 96 abandona Galicia para tomar posesión do correxemento de Toro. Neses dous anos de estadía en Galicia hai alomenos dúas ausencias: unha con motivo da súa visita ós conventos de Calatrava, contra novembro de 1595, e a viaxe a Valladolid e Madrid, entre decembro dese ano e xaneiro do seguinte.

Así pois os anos 1594 e 1604 pódense propor como datas estremeiras para a composición do *Diálogo*. Dentro deste período, os anos de 1595 e 1596, pola presenza de Gondomar en Galicia e pola mencionada datación explícita de 1595, parecen os máis adecuados de querermos aventurar unha datación máis precisa.

A súa localización xeográfica na contorna da cidade de Pontevedra despréndese das conclusións do estudio lingüístico e da alusión ó mestre Espinosa, e mais vese reforzada pola mención de dous topónimos, o da terra de Cotobade e o do lugar de Gargallóns, que no s. XVI formaban parte da Terra de Pontevedra; un terceiro topónimo, A Benposta, parece localizarse máis lonxe da vila de Pontevedra cós citados (§ 7.4, 8). Como estudiaremos no seguinte apartado, a situación social que se describe concorda, aínda que non de forma exclusiva, coa que os historiadores propoñen para a Pontevedra de fins do quíntos.

6. Contexto social e histórico

A situación social que describe o poema é extensible a boa parte da historia moderna do reino de Galicia. Fernando Bouza (1999: 49-74) analiza a miseria que padece o reino nos tempos de Olivares e nada dista da que os dous personaxes do diálogo se esforzan en mos-

tramos. Así, os trinta versos do *Diálogo* extractados por el para deitar luz sobre a penuria económica do reino parangónanse con textos satíricos de épocas moi distantes, tales como un pasquín sevillano de 1656 ou unha carta que Miguel Batista de Lanuza envía ó seu amigo o cronista Andrés de Uztarroz sobre tumultos en Sevilla a causa do pan e da moeda:

Sin duda, es cierto que este tipo de reacciones no se pueden circunscribir a mediados del XVII, ni siquiera al siglo en su conjunto porque, de hecho, son propias de todo el Antiguo Régimen, como las débiles estructuras que las explican y las políticas reales que las exasperan [...]. La sensación de violencia, agitación y penuria que transmiten tanto el aviso de Batista de Lanuza, de 1652, como el pasquín sevillano de 1656 y, secularmente, el diálogo de los campesinos gallegos [i.e. Diálogo de Alberto e Bieito] resulta consustancial con la época... (Bouza Álvarez 1999: 52).

Centrándonos na situación de Pontevedra pola época en que se sitúa o noso texto, os anos finais do s. XVI, a historiografía coincide en sinalar unha profunda crise económica e social¹⁸.

O *Diálogo de Alberto e Bieito* ofrécenos unha sátira dos distintos sectores sociais e das consecuencias desa crise na vida cotiá. O parlamento inicial de Alberte, do que tan só se poden ler na súa integridade os seis versos derradeiros, parece un lamento xeral sobre a situación que encontra ó seu regreso a Galicia, facendo fincapé na precariedade en que viven os labregos:

Ja non ten o labrador
con manténs carro ferrado
nen ten bacas.
Y-o que é muyto peor,
que anda o sayo y-calzado
sen atacas.

Despois dun intercambio de noticias de tipo familiar, menciónase o problema dos abusos da soldadesca:

de soldados
os camiños enpachados,
furtando carros e bes[tas],
queimando caniços e zes[tas].

A militarización do reino de Galicia ten importantes repercusións en tódolos sectores da sociedade¹⁹. O aumento da presión fiscal para facer fronte ós gastos derivados da defensa das costas, o corsarismo, as frecuentes levas e, especialmente, o problema do aloxamento das tropas e as provisións necesarias para o seu sustento pesan enormemente na vida cotiá dos pontevedreses dos derradeiros anos da centuria. Laura Fernández Vega

(1982: II 36-37) estudia unha variada documentación sobre os conflitos entre soldados e veciños, e o terror que teñen tódolos concellos ante a chegada das compañías²⁰; Saavedra Vázquez, referíndose á década dos 90 considera que «la decisión real de convertir a Galicia en el punto de partida de sucesivas e importantes expediciones navales suponía una carga para las poblaciones cada vez más difícil de soportar, sobre todo si se considera que el momento económico era marcadamente desfavorable» (Saavedra Vázquez 1998: 135). En concreto, para a cidade de Pontevedra, en Filgueira Valverde (1992: núm. 798) coméntase unha «Real Orden sobre requisa de bastimentos, etc. para poner a punto los 7 galeones y otros barcos que estaban en el puerto del pasaje» do ano 1594, por tanto moi próximo ó *Diálogo*. Esta Real Orde e as achegas das dúas historiadoras permítennos entender perfectamente as extremas situacións que Bieito narra ó seu sobriño a causa da requisa de provisións que os soldados fan á poboación (vv. 278-289), equiparándoos á «lagostra» e ás «abes de rapiña».

A regulamentación do comercio é o tema seguinte que aborda o *Diálogo*. Alúdese á cobiza dos mercadores, «que os ollos sacar pretenden, / todo para levar fóra», e á desmesurada proliferación de «regateiras»:

Non acharés,
por máis e máis que busqués,
na bila va rregateira
nen na praza nen na feira,
mas mill milleiros berés.

Este problema parece ter especial incidencia en Pontevedra. Así o considera Fernández Vega (1982: II 24):

...el comercio de los regatones o revendedores es también objeto de sus disposiciones [de la Real Audiencia del Reino de Galicia] desde bien temprano, prohibiéndoles comprar mantenimientos para volverlos a vender, y salir a los caminos cercanos a las poblaciones a adquirir las mercaderías que venían a la plaza, todo ello con miras a eliminar los intermediarios que encarecían los precios de las subsistencias. Legisla también la Audiencia sobre la reventa del pescado, que algunos vecinos de Pontevedra compraban a la orilla del mar para volverlo a vender, a lo que se opone el gremio de mareantes, o sobre otras formas de venta y almacenaje. El ayuntamiento de Pontevedra es el más implicado en estos asuntos de comercialización del pescado, probablemente porque su ría era la zona más productiva de Galicia en el terreno comercial.

Fortes Bouzán (1989: 239-246), no apartado que dedica ós abastos, analiza, á luz das ordenanzas que tratan de regula-la desorde existente, os problemas que afectan ós prezos e abastecementos de pan, viño, carne, peixe e outros produtos, así coma a actividade das regateiras, que se estende a todo tipo de bastimentos. O peixe, con todo, parece o máis afectado, e así o recoñece Melchor de Teves:

Incluso en el período de realengo, caracterizado por el intento de racionalizar la vida económica, el licenciado Melchor de Tebes ha de reconocer «que en el bender pescado... hay mucho desorden y se vende a excesivos precios» (Fortes Bouzán 1989: 245-246).

En efecto, o comercio do peixe, fronte ós outros abastecementos, presenta un problema engadido, derivado do conflito entre a taxación que impón o concello a través dos seus rexedores semaneiros e o privilexio dos mareantes de venderen o peixe «sin que se le ponga precio ni peso» (Fortes Bouzán 1989: 245). De todas estas irregularidades deriva-se, ademais da suba dos prezos, unha escaseza de bastimentos, tanto no peixe coma na carnicería, e por suposto a súa mala calidade e falta de garantías, que describe recorrendo a unha hipérbole:

benturossa foi a cassa
que tal carne coziñou,
pois que non se enpezoñou.

Dáse paso, a continuación, a dous sectores marxinados da sociedade da época: os «rrapaziños» desocupados, que terminarán sendo ladróns se non se poñen baixo a tutela dun amo, e a «moça *que* non mora con ningún y-anda solteira», para a que propón como castigo «quatroçentas na tra[seira] e botala logo fóra do lugar»²¹. No Antigo Réxime, tanto as autoridades civís coma as relixiosas tentaron reiteradamente couta-la progresiva emancipación de mulleres solteiras que, sobre todo na Galicia costeira, sacaban a lexítima e se poñían á parte, ás veces con fillos, sen estaren baixo a tutela dun home; a recomendación xeral é que se recollan ó agarimo dun parente, tomen amo ou abandonen o lugar, «só pena de cien azotes», como reza un pregón de Mondoñedo de 1564 (citado por Saavedra 1992: 166-168), ou os catrocentos con que as ameaza Bieito no noso *Diálogo*.

A xustiza é outro dos aspectos que merecen a total desaprobación dos nosos dialogantes. Os escribáns reais, que teñen un papel importante no seu exercicio, son considerados dun xeito totalmente despectivo: «Ja non trato / da manada e do barato / dos escriuanos rreás» (vv. 463-465). As corruptelas destes profesionais non son exclusivas do período nin da vila de Pontevedra, aínda que durante o reinado de Felipe II as súas prácticas dexeneran en maior grao. No poema menciónase unha das principais causas desalentable estado, o excesivo número de escribáns:

Sonche tantos
que Espinossa non ten [cantos]
na súa escola para os [ter]
vn par d'anos a escreber,
non digo cas nen mais cantos.

En efecto, este exceso é unha das causas das súas malas prácticas. En 1598 as Cortes fanse eco desta situación, atribuíndo a diminución da labranza ó feito de que os labra-

dores «se han dado a ser estudantes, alguaciles, escribanos, procuradores y cobradores», e usan no exercicio dos seus oficios todo tipo de «malicias y marañas», de forma que se converteron nos «zánganos de la colmena de la república... que sin poner en ella miel alguna, en un solo día devoran todo lo que las verdaderas abejas, que son los labradores de la tierra, pusieron» (*Cortes de Castilla*, vol. 15, p. 749). As Cortes castelás reiteran con perseveranza a súa solicitude ó Monarca para a redución dos oficios e escribanías²². G. de Amezúa (1951: III 283) sostén que «como sus voces caían en el vacío o no eran siempre oídas, para hacer mayor fuerza hubieron de acudir a un recurso supremo, a saber: imponer esta reducción como una de las condiciones obligatorias en la concesión de los servicios de millones». Nas Cortes de Madrid de 1612 o problema persiste, e atribúese á pobreza dos escribáns, derivada do seu elevado número, a súa cobiza e falta de escrúpulos, «concretándose la explicación de los males en el hecho de ‘haber venido estos oficios a poder de tan ruines sujetos’» (Andrino 1998: 41).

A fidelidade gregaria é posta de manifesto nestes catro versos:

sonche como os lebreles,
que deles jamais oyn
coussa falssa nen rruyn
que oubesse saydo deles.

Os tratadistas da época fanse eco deste espírito corporativo. Así, Lope de Deza, no seu *Gobierno Político de Agricultura*, impreso en 1618, compáraos cunha xunta de feras:

Es una junta de fieras, sino que ellas entre sí son apacibles y se abstienen de hacer mal a la de su especie, pero ellos se cansan y atormentan despedazándose unos a otros, diferenciándose de los brutos, que son mansos y domésticos para los que los dan de comer, pero la rabia de estos destruye a aquellos mismos que los sustentan (Lope de Deza 1991: 53).

A pesar disto, non tódolos escribáns teñen a fortuna de escapar á xustiza. Alberte, no seu período de ausencia de Galicia, presenciou o castigo dado a dous escribáns, un sevillano e outro cordobés, ós que ó parecer se lles impuxo a pena de azoutes («ca lle surziron o ynbés» [v. 482]) e a de escarnio público («y-á ginetá / sobre dúas burras pardas / o[s] sacaron sobre albardas / e diante va tronpeta» [vv. 484-487])²³.

Os oficios non saen mellor parados. Enumérase boa parte deles entre os vv. 578-590 e son acusados de «untar as mans» (v. 586); este catálogo de oficios, lonxe de pretendela *captatio benevolentiae* dos seus representantes, procura a complicidade do público, vítima da súas prácticas de rapina. O v. 572 («...[u]e non llos taijaron») parece aludir á non aplicación na vila da taxación dos prezos, fronte ó habitual uso da taxa en Castela «tamén no tempo da guerra» (v. 575).

O derradeiro parlamento de Alberte é o mellor corolario para a acumulación de desgracias enumeradas en todos e cada un dos versos do poema:

Desa sorte
parece que todo é morte,
pois non queda can nen gato
que mirando ben seu trato
en todo non desconforte.

7. Características lingüísticas do texto

7.1. Grafías

1. O texto produce unha impresión de modernidade e revela unha independencia da tradición gráfica medieval galega moito maior ca outros textos contemporáneos máis formais (cfr. *Historia de Don Servando*, procuradamente arcaizante, as constitucións da confraría de Santa Tegra [1591, copiadas en 1780], etc.), acaso por estar máis apegado á oralidade ca esoutros testemuños gráficos²⁴.

O grafema <v> úsase na maior parte dos casos como grafía da vocal /u/ en posición inicial (*Vlletes, vssa, vntaron*), e polo tanto en *va* (pero *algua*) e *vn* (*vn par danos, cada vn, mais de vn, vn Reyxelo, vn cós vn capelo, vn carneiro, ay vns ladrons*), se ben a forma masc. tamén se rexistra con <u> inicial nunha ocasión en que podería interpretarse unido á prep. precedente (*Aun cordobes*). Pola súa banda, <u> emprégase como vocal ou semi-vocal (*sua, abundante, coussa, deus...*) e en dúas ocasións como consoante (*escruiuanos, gouernar*). Como /b/, <v> emprégase só en *vila* (xunto a *bila, 2v.*), pois as restantes ocorrencias presentan sempre , tanto cando o étimo e a tradición facían esperar <v> (*bacas, elbira, bir, boz, lebantrar, berdade, ballame, biño, biçente, bos, ber, bianda, bezina, abes, bender, barren, probeito, benturossa...*), coma cando xa se espera (*esperaba, marabilla, oubesse...*); unha práctica que avala a hipótese de que escribe á marxe dunha tradición que tentaba ir mantendo a diferenza gráfica <b : v> sen correspondencia fónica.

O grafema <y> emprégase para representar /i/ asilábico en posición intervocálica (*alfayates, sayo, -aya*) e mais cando *i* é alomorfo da conx. *e* en contexto antevocálico (*yo calzado, yen miña fe...*), pero se a vocal asilábica é o primeiro elemento do ditongo gráfase como <i> (*oficio, boticario, malizia, memoria...*). Tamén se emprega sempre <y> para /i/ silábico en hiato cunha vocal precedente (*aynda, rruyn, saydo, oyn*), mentres que se /i/ forma hiato coa vocal seguinte gráfase uniformemente con <i> (*tio, lio, desbario, romaria, seria, carnizeria, tragia*). En cambio, <y, i> concorren na representación de /i/ asilábico na coda, con maior ou menor frecuencia de un ou outro grafema segundo o ditongo, a posición deste na palabra, a tonicidade e criterios morfolóxicos: /ui/ *escuitai-me, /'ui/ muy, muyto; /ei~/ /ɛi/ reyxelo, eyrado, /'ei~/ /'ɛi/ ey* (v.), *deçey, tareyja, sey, soeyro, serralleyros, ferreyros, barbeyros, bieyto*, pero *bieito, gaiteiro, seique, maneir-, -ngueira, can-*

seira, lagumeiros, lacoeiros, queimado, primeiro, deixaron...; /ai/ gaiteiro, taijaron, /'ai/ nay, pay, Ay (v.), ay (interx.), *queday*, pero *escuitaime*, *alcaide*, *jamaís*, *mais* (conx.), *mais* (pron.); /oi/~'oi/ *oyres*, /'oi/~'oi/ *boy*, *foi*, *pois*. Finalmente, emprégase sempre <y> para representar /i/ silábico en posición inicial de palabra, aínda que non estea en secuencia con outra vocal: *ynes*, *ynsinada*, *yr*, *ynbes*.

O grafema <h> só se usa nunha ocasión (*honrrados*, fronte a *oubese*, *abes*, *ey*, *ay*), á parte das súas ocorrencias no dígrafo <ch>.

Non hai grafía para a consoante nasal velar intervocálica, pois nas distintas ocorrencias dos pronomes determinantes que poden contela atópase *va* e *algua*; con todo, debe entenderse que baixo este xeito de representación se agocha a existencia dun son nasal, pois segundo os antecedentes e os consecuentes non parece posible que nesta época e nesta área non existise. A consoante nasal palatal gráfase adoito como <ñ>, e moi excepcionalmente como <n>: *miña*, *rrapaziños*, *enpeño*, *beño*, *camiño*, *rapaña...*, *sobriño*, pero *sobriño*, *rrabunar*, *cozinou* e *bezina* (en todo caso, a rima e outros criterios garanten que a lección correcta é /ɲ/). A consoante nasal implosiva gráfase adoito como <n>, en calquera posición e ante calquera consoante (*din*, *can*, *merezen*, *enpeño...*), e só excepcionalmente como <ñ> (*ladroñs*, 3v. na mesma estrofa) ou como <m> (*comprar*). Salientamos tamén que non hai ningún vestixio da práctica anterior de marca-lo trazo nasal por medio dun til, pois os únicos presentes no texto son os do grafema <ñ>.

O fonema /r/ gráfase en posición inicial de palabra como <R> (*Real*, *Ruyn*, *Rapaziños*, *Reyxelo*, *Regateira*, *Rabo*, *Romarias*, *Rabunar*, *Razón...*, mesmo no interior de locucións, como *o Rebes...*), coa excepción de <rr> en *o rrojo*, con todo escrito <orrojo>; en posición interior gráfase adoito como <rr>, tanto tras vocal coma tras consoante (*honrrados*, *ferrado*, *morreron*, *terra*, *guerra*, *barren*, *burras...*), cun só caso de excepción de <R> (*caRo*). O fonema /r/ gráfase sempre como <r>.

A consoante lateral palatal está representada sempre por <ll>: *mellor*, *ballame*, *milleiro*, *vlletes*, *caramillo*, *ollos...* Na palabra *mill*, o mesmo dígrafo representa /l/ implosivo, usando unha forma gráfica con moita tradición. Aténdose a unha rima consoante estricta, habería que concluír que en «vila ... Castilla ... marabilla» o grafema <l> está representando a palatal /ʎ/, pero, dado que este castelanismo é improbable, sobre todo referido á que aínda na época actual segue sendo «a Vila», preferimos concluír que é unha rima deficiente.

O dígrafo <qu> representa as realizacións do fonema /k/ ante <e, i>, da mesma palabra (*que*, *quen*, *quero*, *esqueze*, *achaque...*, *aquí...*), ou da palabra seguinte por elisión fonotáctica (*queu*, *queste*). En dúas ocasións <qu> representa /k/ ante <a>, por apego á tradición gráfica: *quanto*, *quatrocentas*; cremos que representa /k/ e non /ku/ porque hai datos abondos no texto de *cuá-> cá-*: *cás*, *cántos*, *cando*.

O grafema <g> ante <e, i> ten dous valores: o velar que ten ante <a, o, u> (*ningen*, *formigeiros*, *tragia* [vid. § 7.3, 7], como *galo*, *testigo*, *algua...*), compartido co dígrafo <gu> (*guerra*, *-ngueira*), e o palatal, en concorrencia con <j, x> (*gente*, *fugir*, *giado*, *gineta*).

A maneira de usa-las grafías <g, j, x> como representación de consoante palatal evidencian que nesta época non se corresponden cunha diferenca fónica: o antigo par /ʃ/:/ʒ/ conflúu xa en /ʃ/ e as realizacións do novo fonema gráfanse por medio de calquera das grafías antigas, unhas máis vencelladas ca outras a determinadas palabras, segundo o hábito e o grao de coñecemento da tradición. Así, na maior parte dos casos en que se rexistra <x> esta é a grafía usada en etapas anteriores (*reyxelo*), pero agora entra en competencia nas mesmas palabras con <j> (*peixe* ~ *peije*, *deixar* ~ *deijar* [*deixan*, *deixaron* / *deijo*], cfr. port. <x>), aínda que tamén hai indicios de que comeza a estendelo seu dominio (xa xunto á maioritaria *ja*, cfr. port. <j>). A grafía <g> é minoritaria, só se usa ante <e, i> e ten o seu espazo invadido por <j> (*fugir*, *giado*, *gineta*, *jente* ~ *gente*; cfr. port. <g>). A grafía <j> é a maioritaria, emprégase ante calquera vocal e representa sons de diferentes procedencias etimolóxicas e distintas evolucións en portugués (*cojo*, *rrojo*, *taijaron* [port. <x>]; *jamaís*, *jesus*, *oje*, *justiça* [port. <j>]; *jiba* [port. <s>]; *Tareija* (gal. med. *Tareija*), *fijo* (ant. *fizo*, *fiso*); ademais concorre coas outras grafías nas mesmas palabras.

En posición inicial de palabra emprégase sempre <s> (*so*, *seu*, *sos*, *senon*, *sutis*, *sacos*, *sacaron*, *saban*, *soldados*...), pero en posición interior a grafía maioritaria é o dígrafo <ss>. A representación que na lingua antiga correspondía ó membro xordo da parella /s/:/z/ esténdese a palabras e segmentos en que se esperaba a consoante simple (*ussar*, *garatússa*, *acasso*, *benturossa*, *camissa*, *cassa*, *brassa*, *rissa*..., cfr. port. <s>; *oubesse*, cfr. port. <ss>), e atinxe incluso a posición interior posconsonántica (*falssa*, pero *consentir*). Respecto a <s> intervocálico, o único caso en que corresponde a unha antiga consoante sonora é *Jesús*; en *nosoutr*- está nunha forma composta en que *nos* impón a súa grafía; os restantes son en grande parte exemplos de vacilación <s, ss> en que a forma simple é a minoritaria (*noso* e *nosso*; *cousa* e *coussa*; *pasou* e *passar*, *passado*, *antepassados*) ou en todo caso formas en que se esperaba <ss> por teren o fonema xordo na lingua antiga (*asi*, *asu-biando*, *eso*, *ese*, *esa*, *desa* e *nesa*; cfr. port. <ss>).

Entre as grafías dos sons que conducen á actual interdental (antigos /ts/:/dz/ > /s/:/z/), a preferida en posición explosiva é <z>, con independencia tanto do contexto coma da orixe e da evolución seguida no galego raiano da Limia Baixa e Hermisende e mais en portugués: *calzado*, *pareza*, *empezoñou*, *cobiza* (port. <ç>); *esqueze*, *merezen*, *pareze*, *car্নizeria*, *malizia* (port. <c>); *fazer*, *beziña*, *lapuzes*, *preziado*, *cozinou*, *rrazon*, *rapaziños*, *surziron* (port. <z>); *panchozes*, *buraziños*. Séguelle en orde de frecuencia <ç>, que tamén se usa sen ter en conta nin a orixe nin o contexto vocálico (*moça*, *caniço*, *condiçõn*, *justiça* [port. <ç>]; *biçente*, *quatroçentas*, *ofiçio* [port. <c>]; *deçeyme* [port. <z>]); nalgún caso vacila, a favor do uso de <z> sen base etimolóxica (*teçelán* ~ *tezelán*, port. <c>); excepcionalmente atópase tamén <c> (*abracarbos*, que na nosa edición restituímos en -ç-). Esta mesma orde de preferencia maniféstase tamén en posición inicial de palabra, en contra da práctica do galego antigo e do portugués moderno: *zerto* ~ *çerto*, *zea*, *zes[ta]*

(port. <c>); *zurra*dores (port. <s, z>); *çapato* (port. <s>, port. ant. <z, ç>)²⁵. En posición implosiva final atopamos <z> en palabras que hoxe teñen /θ/ no seu tema (*faz*, *boz*, *luz*...), sen confusión con <s> na mesma posición.

2. A separación silábica e de palabras na cadea é a esperable nun usuario afeito á práctica da lectura e da escritura, características tamén visibles a través dunha caligrafía moi coidada. Cremos que a totalidade dos casos en que se unen palabras contiguas débese a que a pluma non se levanta, ou non se levanta abondo, enlazando dese xeito <delebante>, <ocalzado>, <omeu>, etc. Esta práctica caligráfica pode mesmo produci-la impresión de que hai menos espazo entre palabras contiguas ca entre sílabas da mesma palabra: <janonten olabrador / con ma ntens>.

3. O uso de maiúsculas e minúsculas non responde en absoluto ós criterios modernos, pois se ben é certo que algúns nomes propios teñen a inicial versal <meu Alberte>, noutros non ocorre o mesmo, a pesar de que se usa noutros grafemas a carón <deçeyme ou tareyja A torta / ou gaitero damian / ou biçente oteçelan / ou margarida A daporta>. O mesmo ocorre tras puntuación forte, que polo xeral falta no texto: nuns casos o discurso dun personaxe comeza con maiúscula (p. ex. <Mal sabes>), e noutros non (p. ex. <benpareze>). Xa se indicou que <R> ten valor grafemático fronte a <r>, porque o primeiro representa /r/ explosivo, mesmo en posición interior de palabra; nos restantes casos, a maiúscula é sempre inicial —con maior frecuencia <A> ca ningunha outra— e non parece ter máis valor có puramente caligráfico, embelecador do texto.

4. O texto carece de acentos gráficos e de calquera outro signo diacrítico. Faltan tamén os signos de puntuación, pois só consta unha raíña oblicua e outra horizontal en <que morreron / Aaa →>. Non se pode considerar signo de puntuación a dobre raia oblicua en <xa pagou // As Romarias>, <dolugar // enonconsentirAndar> e <eu oyn//>, pois con elas trata de repara-lo erro cometido ó comezar na mesma liña co verso seguinte: ó pé quebrado segue nun caso parte do segundo verso e noutro un verso completo. Si están marcadas á marxe as entradas de cada personaxe, coa salvidade de que na primeira ocasión en que intervéñ Bieito, que non foi aínda presentado, está marcado con ✓.

5. Unicamente dous apuntes máis nesta caracterización gráfica do texto. A palabra *cruz* aparece simbolizada por unha cruz, non escrita cos grafemas correspondentes, <ballame o sinal da X>. Na pasaxe «*quatroçentas na tra[seira]*», a emenda deducida pola rima non é precisa polo deterioro do documento, que nese lugar está en perfecto estado, senón porque o pudor lle impide acabala en voz alta; o autor recorre ó artificio gracioso de que sexa o público o que a complete, por iso optamos por non face-la reconstrución na nosa edición.

7.2. Pronuncia

A través dalgúns trazos gráficos do texto e da axuda inestimable proporcionada polas esixencias do verso podemos obter algunhas informacións sobre trazos fonéticos do galego da época aquí representado.

1. A análise das vocais medias en rima revela que, na maior parte dos casos en que temos certa seguridade sobre o grao de abertura, o autor respecta estritamente este trazo: /ɛ/ é-fe-pé, benden-pretenden-entenden, reyxelo-capelo, guerra-terra, pichés-tonés; /e/ empe-ño-beño, acharés-busqués-berés, ter-escreber, treta-gineta-tronpeta, aldeia-zea-estrea; /ɔ/ posta-benposta, morta-torta-porta, sorte-morte-desconforte; /o/ tundidores-pescadores-ferradores, Gargallóns-ladróns-peóns, boa-boroa, congostra-lagostra, cojo-rrajo. Isto autoriza a pensar que a vocal é /ɛ/ en *tamén-ben-sen*, reforzado porque é presumible que *sen* (< SEDENT) teña a mesma vocal ca *ten* e *vén*, /e/ en *diferente-gente*, *parente-doente*, *somente-dente-fra-camente*, *sabés-oyrés-ynés* e *fieles-lebreles-deles*, /ɔ/ en *corta-morta*, /o/ en *labrador-peor*, solucións que por outra banda cadran coas características diatópicas actuais da área que supomos orixinaria do texto²⁶; permite tamén atribuír unha mesma vocal a *pareze-esqueze-merezen*, *pareze-mereze* e *pareze-esqueze*, aberta por se-la única posible para *esquece* < *escaece* (cfr. *agradêce*, *podrêce* actualmente na área pontevedresa, ALGa: I 87, 90).

Outras formas, en cambio, ofrecen máis problemas. En *apretes-metes-vlletes*, a alter-nancia dos verbos da CII fai esperar /ɛ/ en *metes*, salvo que o texto dea conta dun trazo dialectal /ɛ...e/ > /e...e/, que na lingua actual caracteriza o galego tudense, próxima polo S á área en que supomos se escribiu o texto; tamén *apretes* debía ter vocal aberta conforme o uso xeral nos descendentes modernos; pero *vlletes* debe ter /e/, como corresponde ó sufixo *-ete*. De aceptarmos que se mantén unha rima consoante estricta en *rebés-cordobés-ynbés* habería que concluír que o xentilicio remata tamén en /ɛs/, o que é pouco probable tendo en conta os datos modernos do galego e do portugués. En *fóra-mora* poderíamos ter unha rima en /ɔ/, pois esta é unha vocal posible neste verbo da CI, pero non se pode concluí-lo mesmo para a secuencia *fora-mora-fóra*, pois o Ind. Antepret. de *ser* non podería ter vocal aberta nesta área (cfr. ALGa: I 365 e port. /o/). O mesmo se pode dicir de *tenos-menos*, pois se o primeiro contén efectivamente o Ind. Pres. de *ter* debe ter vocal aberta, en tanto que o segundo sempre se pronuncia con pechada. É certo que algunhas destas rimas poderían facer reconsiderar características da lingua pretérita dadas por seguras, pero parece máis plausible aceptar que xa daquela a proximidade entre /ɛ e/ e /ɔ o/ permitía que se simulase a rima entre elas, favorecida pola igualdade na escrita.

2. Todo parece indicar que xa entón a secuencia vocálica /ui/ tiña un problema de silabación, pois incluso na mesma palabra podía ser heterosilábica ou tautosilábica: en «coussa falssa nen *ruyn*» non cabe dúbida de que cómpre silabar «ru-ín», pois doutro xeito o verso sería heptasílabo, e «pequeno negro e *ruyn*» parece avalar tamén esta opción, xa que a pronuncia con ditongo obrigaría a non facer sinalefa en <gro e>, o cal é improbable (de por parte riman, respectivamente, con *oyn* e con *fin*); en cambio, o verso «que se ó *ruyn* non lle pon tacha» só é octosílabo se hai sinalefa en <se o> e se <Ruyn> conta como unha soa sílaba. Tamén no caso de *bianda* cómpre interpretar *-ia-* como hiato, para que o verso sexa octosílabo; o mesmo ocorre en *lengoado*, onde esta

interpretación está avalada polo uso de <o> en vez de <u> para a primeira vocal do hiato, e probablemente en *lutoossa* ('luctuosa').

3. As formas *bibín*, *sibillano* e *consintir* ~ *consentir* testemuñan o fenómeno de elevación da vocal pretónica por influxo de /i/ tónico; tamén se rexistra elevación da vocal pretónica /e/ en *ynsinar* e en *ynvés*, en posición inicial de palabra e trabada por nasal: a pronuncia *insinar* é popular aínda hoxe²⁷ e subst. *envés* ~ *invés* son variantes aceptadas no portugués patrón (a segunda tamén na loc. *ao invés*). Na serie velar, obsérvase tamén elevación en *vlletes* (derivado de *oll-*).

4. Da descrición gráfica realizada dedúcese que o sistema de sibilantes é moito máis simple có da época medieval. Perdeuse o trazo de sonoridade que opoñía en tres parellas seis fonemas, neutralizadas unha a unha a favor do membro xordo, dando como resultado tres unidades en posición explosiva. Isto explica a indistinción gráfica por grupos: <s, ss> para as realizacións de /s/, antecedente do fonema alveolar apical actual no sistema non seseante ou no sistema seseante de tres membros; <z, ç> para un fonema distinto do anterior, herdeiro da antiga parella de africadas dentoalveolares, sen que poidamos determinar se se trataba xa dunha consoante interdentalizada (> /θ/) ou dunha laminal alveolar semellante á que se atopa aínda hoxe no sistema seseante que opón /s/:/s/:/ʃ/; finalmente, <g, j, x> para as realizacións de /ʃ/. Dado que as grafías <s, ss> sempre se manteñen diferenciadas de <z, ç>²⁸, cómpre concluír non só que representaban unidades distintas, senón que non hai dúbida en que a *panchozes*, *burazes*, *zurrador* e *çapato* corresponde unha mesma unidade que poida provir do antigo /s/:/z/ e dar lugar ó moderno /θ/ do galego non seseante.

Na posición implosiva aparecen claramente diferenciadas as grafías <s> e <z>, polo que cabe pensar que ou daquela non se producira a neutralización xeneralizada entre os falantes seseantes actuais, ou que pesaba moito a forza da tradición gráfica vencellada a moi poucas formas; de por parte, permite concluír que *choz* ten o mesmo fonema final ca *luz* e que o [tʃɔs] actual ten seseo implosivo (cfr. n.49). A rima *cruz*²⁹-*luz*-*Jesús* permite lanzar dúas hipóteses: (a) é unha rima consoante simulada, pois aínda non se produciu a neutralización dos dous fonemas en posición implosiva³⁰; (b) é unha rima consoante perfecta pois os dous fonemas xa confluíron nun só, e a diferenza gráfica apóiase na tradición gráfica, na morfoloxía (*luz* / *luzes*) ou nas correspondencias con outras variedades lingüísticas que manteñen a oposición.

5. O texto presenta testemuños de diversos fenómenos fonotáticos. A elisión de /e/ final dalgunhas palabras, como os nexos *que* e *de*, pode vir marcada graficamente (<queu> 'que eu', <queste> 'que este', <danos> 'de anos') ou deducirse ó escandilos versos («que non bén de donde *eu* beño», «*que* ata estar de *choz* non lle basta», «y-aquí está máis *de vn* testigo»); tamén contraen /ou/ e /o/ (<ou gaitreiro> 'ou o gaitreiro') e mais /a/ final e /o/ inicial seguinte (<joje> 'ja oje'). A secuencia consonántica formada pola nasal final do adverbio *non* e a nasal inicial da palabra seguinte redúcese a favor da

segunda (<nonos> ‘non nos’, <nome> ‘non me’), e /s/ final e /s/ inicial poden formar un continuum (<osacaron> ‘os sacaron’).

7.3. Morfoloxía e sintaxe

O texto ofrece informacións morfosintácticas interesantes, tanto desde o punto de vista do coñecemento gramatical do galego e da súa variación diatópica, coma da cronoloxía dos distintos estadios evolutivos. No comentario que segue salientamos só os trazos máis relevantes para cada unha das clases de palabras; para a relación completa dos rexistros remitimos ó glosario final.

1. Substantivo e adxectivo. O plural dos nomes patrimoniais rematados en <l> é o esperado no occidente (*pichés*, *tonés*, *barrís*, *sutís*, extensible tamén ó pronome *cás* ‘cales’³¹), pero ten a carón xa mostras de *-les*: no semicultismo *fieles*, para o que diacronicamente é explicable a excepcionalidade, e no castelanismo *lebreles* ‘lebreiros’, acaso empurrados ambos pola rima con *deles*; en todo caso, a terminación *-les* é excepcional e está aínda lonxe da xeneralización que se advirte en Sarmiento (a comparación reiterada con Martín Sarmiento e a variedade pontevedresa setecentista apóiase en Álvarez 1997). Os substantivos rematados en <z> engaden *-es*, como *panchoz* / *panchozes*³². Os substantivos rematados en consoante nasal engaden <s>, o que indica que xa nesta altura estaban dados os pasos conducentes á forma occidental (*ladróns*, *Gargallóns*, *peóns*, *tezeláns*, *mans*, extensible ó determinante *vns*). Cómpre un comentario á parte para a forma *mantens*, orixinada a partir de *mantees* (< *manteles*, de onde se agardaría *mantés*)³³, cunha nasalidade non etimolóxica semellante á que se atopa ocasionalmente na área occidental noutras palabras que remataban en vocal tónica procedente dunha crase, adoito trabada por *-s* (*ríns*, *Fíns*, *Cividáns*, etc.; cfr. no texto *béns*, P2 do Ind. Pr. de *vir*).

O diminutivo fórmase co morfo <iñ> (*rrapaziños* |rapaz-iñ-o-s|, *buraziños* |buraz-iñ-o-s|), incrementado por <z> tras nasal (*ladronziños* |ladron-ziñ-o-s|).

Está xa testemuñada a terminación *-án* en masc. *tezelán*³⁴ e mais en fem. *man* e *sabán*, así como a terminación en *-ano* para *escriuano* (substituto do tradicional *escribán* e variantes) e para o xentilicio *sibillano*. *Sabán* ‘saba’, con cambio de acento e a terminación *-án* dos descendentes de *-ÁNA*, é forma marcadamente dialectal, hoxe circunscrita á beiramar entre o N do Morrazo e o Ulla, alcanzando polo interior as terras de Campo Lameiro e Moraña. Tamén rexistra a perda absoluta da nasalidade en *bo* / *boa*, consonte a forma moderna na área.

2. Artigo determinado. Non marca de xeito diferenciado a amálgama de prep. *a* e artigo, polo que só o contexto nos permite saber cómo interpretar *o*, *a*. Ó noso xuízo, son mostras da contracción as seguintes: «e doutro peije preziado que sobrava <o can yo gato>», <o rebes>, «Rrazón fora dar <a moça> [...] quatroçentas na tra[seira]», «e non consentir andar <a erba> mill rrapaziños»; isto autoriza a nosa interpretación dos versos <que seo Ruyn nonlle pontacha / emellor cos que Alasen> como «que se ó ruyn non

lle pon tacha / é mellor cós que alá sen», con senllos exemplos das contraccións de |a+o| e |ca+os| grafadas consonte as anteriores como <o> e <cos>. As restantes amálgamas son grafadas ó xeito moderno (*do, da; na, nas; co, cos; polo, pola*), sen ningún trazo morfolóxico salientable nos restantes contextos: «Como *o* gato», «entre os máis fortes peóns». Non representa en ningún caso o alomorfo /lo/ tras formas verbais, a pesar de se daren os contextos precisos: «meter *o* rabo», «gouernar *o* lugar», «mirar *a* carnizería», «ber *a* carne», «bamos a fazer *a* zea», «non, que pagarás *o* pato».

Canto ó uso do artigo ante posesivo, o comportamento é moi semellante ó descrito para épocas máis achegadas a nós: non se emprega en vocativos («Meu sobriño, pouco biche no camiño», «ou Alberto, ou meu parente», «ben parece, meu Alberte, que che esqueze»), nin en certas expresións fixadas pola tradición («é, por Deus y-en miña fe»), nin cos nomes de parentesco máis próximos («de preguntar por túa nay e primeiro por teu pay», «ay, miña muller Ynés»); úsase nas atributivas identificadoras («este é o meu sobriño») e en xeral cos nomes comúns, excluídas as excepcións anteriores («A miña palabra enpeño»). Unicamente merecen salientarse «En berdade que ten boz de noso abade» e «as romarías que andou co demo, noso enemigo»: no primeiro dáse un comportamento semellante ó dos nomes de parentesco; no segundo, cómpre interpreta-la aposición como caracterizadora (cfr. «o demo é noso inimigo ~ inimigo noso») e non como identificadora (cfr. «o demo é o noso inimigo»).

3. Artigo indeterminado. As formas son masc. *vn* e *vns*, fem. *va* (ó noso xuízo grafía de *unha* ou forma fónica semellante, con compoñente nasal, *vid. supra*). Falta a contracción gráfica en <de vn>, pero conta como unha soa sílaba («y-aquí está máis *de vn* testigo»).

4. Demostrativo. As formas empregadas no texto son *este, esta, esto, ese, esa, eso* e as formas con prep. *nesta ~ en esta, nesa*, sen ningunha forma hipercaracterizada por medio de *i-*. Estando Pontevedra no límite entre a área de *isto* e a de *esto*, conviven as dúas opcións, con preferencia da primeira ou da segunda conforme nos achegemos respectivamente ó Morrazo ou ó Salnés³⁵; a presenza exclusiva de formas con *e-* podería situarnos ó norte da vila, pero parece unha conclusión arriscada con tan poucas ocorrencias. As formas en *-e / -a* son usadas como pronomes («¿Ese é o pago que merezen?») e como determinantes («nesta vila»); como pronomes non substitutos atopamos tanto *eso*, con referente inanimado («esas cousas»: «ber a carne que se corta, que alga seique foi morta que seis naídas tragía. Que *eso* passa»), coma *este*, con valor de ‘persoa’ e referido ó contexto extralingüístico («este individuo aquí presente»: «¡Ay Jesús[s]!, ¡Bállame o sinal da cruz! ¡E *este* é o meu sobriño»).

5. Entre os cuantificadores destacan <algun, alga> con non-contables, como determinante co valor ‘intensivo’ («se figura algún frío») e como pronome con valor ‘porcional’ («a carne que se corta, que alga seique...»), e maila forma *ningén* («que non mora con ningén»), que hoxe comparte espazo na mesma área con *nadía* e *ninguén* (ALGa:

II 260). Canto a *muy*, *muyto* destaca non só a presenza da variante diatópica con <ui> (*vid. infra*), senón a distribución da forma apocopada xa conforme as regras da lingua moderna: *muy* ante adxectivo sen gradación, comece por vocal ou por consoante («muy on[ro]ssa», «muy boa estrea»), e *muyto* / -a ante substantivos («muyta gente»), outros pronomes («muyto máis»), frases con preposición («muyto do real») e adxectivos en grao comparativo («muyto peor»).

Entre os identificadores destacamos *cada vn* con función pronominal («cada un diga»), *tal* como determinante en construción que salienta o tipo dunha entidade («que tal carne coziñou») e *outro* como determinante co valor ‘un tipo distinto’ («e doutro peixe preziado»).

Entre os numerais rexístranse os colectivos *milleiro* e *par*, a carón dos cardinais *mill*, *seis*, *vn* / *va*, *dúas* e *quatroçentas*, para o que supomos unha grafía <qua> con valor de /ka/ (*vid. supra*).

6. Pronomes persoais. Na 1P rexístrase *eu* (Sux.), *nosoutros* (Sux.?, nun fragmento lacunar), *me* (OD ou OI: «bállame o sinal da cruz», «no-me apretes», «para turbárseme a luz»), *nos* (OI: «as lançadas que nos tiran», «e no-nos deixaron biño»). Como se aprecia no derradeiro exemplo, a redución de -nn- en |non+nos| produce unha forma contracta <nonos> semellante á de |non+os| (*vid. infra*).

Para o pronome tónico de 3P atopamos *ele* (Sux.) e *dele*. O contexto da primeira forma, sen pausa, non permite interpretar -e como paragóxico; antes ó contrario, a focalización de *ele* esixe a pronuncia das dúas sílabas, sen posibilidade de elisión de /e/ ante vocal tónica seguinte nin de sinalefa, e de feito «¡Ele é!» é un verso tetrasílabo. Son poucos rexistros para poder deducir que esta era a única forma do pronome de que o autor dispuña naquela altura, pero en todo caso é preferente e reforza as nosas conclusións sobre a presenza dun *ele*, dialectal xa na Idade Media, no SW de Galicia (Álvarez & Xove 1998: 45-47), que se mantén aínda alternante en Sarmiento (*el* ~ *ele*, a segunda máis frecuente), con restos esporádicos na actualidade no Morrazo e outros lugares da Galicia SW, mais non na vila de Pontevedra. O texto presenta ademais o fem. *ela* e as contraccións *deles*, *neles*, *nela*. Ofrece tamén un rexistro de *elo* (coma sempre en frase con prep.: «según foi *delo* testigo»), indicativo da pervivencia da forma en 1600 e mais de certo grao de popularización (*vid. Álvarez [2000]*).

A distinción entre *che* / *te* é total. O dativo aparece como OI en construcións con valor ‘posesivo’ («¡Mordeuche o çapato o pé?») e na construción verbal preposicional de *esquecer* («que *che* esqueze de preguntar por túa nay»), pero sobre todo é usado como complemento de solidariedade, consonte a caracterización popular e coloquial que se quere imprimir ó texto; documéntase, xa que logo, como unha función frecuente nesa altura, o que aboa a hipótese de que a falta de rexistros máis cuantiosos na época precedente é consecuencia da tipoloxía de textos conservados, non indicio da falta de uso: «pois eu non *che* desbarío», «Acá, fillo, non *che* ay tanto caramillo», «todo *che* é coussa

de rissa», «non se *che* vssa en esta terra», «*éche* cousa de chorar», «*sonche* tantos que...», «*sonche* como os lebreles».

No dativo da 3P presenta *lle* (sg. e pl.) e mais *lles* (pl.). En «esa jente acá chegou e no-nos *deixaron* biño, pan nen pasta, que ata estar de choz non *lle* basta, darlles da bian-da boa» cabería interpretar que *lle* é sg. referido a ‘esa jente’, pero xa comezara a usa-lo plural en «*deixaron*» e continúa en «*lles*». En «ó rebés bin fazer *a un cordobés y-a outro sibillano* [...] ca *lle* surziron o ynbés pola treta que *figeron*» é máis evidente que o referente é plural³⁶; tamén semella referirse a un OI plural a amálgama *llos* en «non *llos* taijaron», dando así mostras da esperable inexistencia de *llelo* nesta área.

No acusativo da 3P atopamos algunhas formas especialmente interesantes. Dunha banda a contracción do alomorfo *no* do adv. *non*, usado en posición antevocálica, e o pronome *os*, un trazo que chegou a nós como variante diatópica (ocupa a diocese de Santiago e o norte da de Mondoñedo): «que ladróns ja *n-os* ay en Gargallóns»; esta é a forma fónica que existe tamén trala grafía <no nos>, que a pesar das aparencias conta coma unha soa sílaba [nos] (distínguese niso de <nonos> [non+nos], *vid. supra*): «que ja se fan ladronziños por non-os fazer alugar». Doutra, a amálgama *polo* usada nun contexto en que o pronome acusativo se sitúa entre a prep. e o infinitivo, testemuñando deste xeito que nesa posición actúan tamén as regras morfofonolóxicas que provocan o alomorfo /lo/: «e polo consintir se fan coussas que non digo». A medida do verso tamén permite afirmar que en «na sua escola para os [ter]» <para os> conta como unha soa sílaba, polo que presumiblemente esteamos diante da pronuncia [prɔs], xeral hoxe no galego popular. Do resto, a forma preverbal é /o, a/ («¡solla que a condenou!»); a enclítica tras /r/ é /lo, la/ («e botala logo fóra»), tras nasal /no, na/ («tenos»).

Canto ó lugar do clítico, salientan dous casos particularmente interesantes de anteposición á forma verbal modotemporal. O primeiro é «e polo consintir / *se fan* coussas que non digo» (<‘fanse cousas así por o consentir’>), un reto para o actor, pois a focalización do segmento desprazado cara ó inicio fai imposible a pausa antes do clítico a pesar do cambio de verso. O segundo é «que ja é tempo *me parece*», para o que caben dúas explicacións non excluíntes: a próclise por se tratar dun inciso («que ja é tempo, *me parece*»), un comportamento pouco descrito en galego pero aboado polo portugués (Ali 1966: 55), ou a próclise por se tratar da inversión normal de elementos na cadea (<‘que me parece (que) xa é tempo’>). En complexos verbais sen nexo salienta a énclise ó infinitivo («non esperaba darbos», «quero abraçarbos»), indicio de que xa debía estar adiantado o progresivo abandono da posición medieval, constante a carón do verbo auxiliar ou principal. Nas construcións de prep. + infinitivo, alternan as dúas posicións na modalidade afirmativa e o clítico antepónse ó verbo no único exemplo negativo: «e *polo* consintir», confirmando unha vez máis que o pronome acusativo de 3P pode seguir a *por*, «para os ter» e «por non os fazer alugar» fronte a «para turbárseme», con énclise a pesar de estaren en secuencia. Canto á orde que gardan os clíticos en secuencia, o

texto testemuña que se antecede tanto a *me* coma a *che* («non se *che* vssa en esta terra»), e que por tanto non se dá a inversión *chese* que hoxe caracteriza a lingua dunha ampla área dialectal lucuauriense, mais que tamén xermolou en occidente.

Só uns apuntes sintácticos máis a propósito do pronome persoal. Non hai redobro do clítico se o OI ocupa o lugar normal tralo verbo, pero si cando o antecede por tematización: «Rrazón fora dar á *moça* que non mora con ningún (...) quatroçentas na tra[seira]», «que sobra ó *can y-ó gato*» e «Ó rebés bin fazer a un *cordobés y-a outro sibillano*» (isto é, 'vin que lles facían a un cordobés e a un sevillano'), fronte a «que se ó *rruyn* non lle pon tacha». A tematización do OD comporta tamén o desprazamento da FN á cabeza da frase e a presenza do clítico acusativo onda o verbo: «que ladróns ja *n-os* ay en Gargallóns». A indeterminación da persoa que realiza a acción faise ora por medio do verbo en P6, sen suxeito expreso («que *din* que o... ten a condición do gato»), ora por medio de *se* e verbo concordado co suxeito paciente (en sg.: «ber a carne que *se corta*», «só pan-trigo non *se gasta*», «que na bila ja *se vssa*», «que *se benda* o pan»; en pl.: «polo consintir *se fan coussas* que non digo»). Como exemplo de voz media, con *se*, vemos «pois que non *se enpezoñou*», isto é, 'non resultou empezoñada a causa do mal estado da carne'.

7. Verbo. Na morfoloxía verbal hai varios datos de interese cronolóxico e dialectolóxico, que atinxen tanto á inclusión nunha das tres clases conxugacionais, coma ós morfemas flexivos ou á morfoloxía dos verbos irregulares.

7.1. O texto permite testemuñar como verbos da CII *escreber* e *deçer*, para os que é coñecida a vacilación entre CII e CIII, que rematou por se asentar preferentemente a favor do modelo en *-ir*. Respecto do primeiro, Maia (1986: 730) estableceu que as formas en *-er* caracterizan a variedade do extremo SW da provincia de Pontevedra (galego tudense), se ben con rexistros adicionais illados procedentes da vila de Pontevedra; a presenza de *escreber* no noso texto pode servir tanto para desprazala súa localización deste ó sur, coma para apoiar a existencia dunha variable *escribir* ~ *escreber* na contorna da Vila. Respecto de *decer*, o rexistro en Pontevedra arredor de 1600 mostra que puido haber continuidade entre as áreas illadas que hoxe conservan esta antiga forma, unha situada entre as provincias de Pontevedra e Ourense e outra no centro e occidente da Coruña (ALGa: I 242).

Salienta tamén que os verbos incoativos perderon totalmente a terminación etimolóxica en *-sc-*, pois iso infórmanos de que nun treito temporal moi breve houbo unha ruptura total coa práctica medieval, alomenos gráfica: o primeiro testemuño dado por Maia (1986: 732) é de inicios do s. XVI (1516 Padrín-Miño-C), e a final do século o noso texto presenta sempre *mereze*, *pareze*... (e *naçidas*).

7.2. Como Subx. Pret. conviven xa as formas en *-ra* e en *-se*: a primeira ten valor 'irreal' («zerto tío, que se *figera* algún frío... que quedara aquí giado»), o segundo valor modal 'non irreal', de posibilidade («que deles jamais oyn coussa falssa nen rruyn que *oubesse* saydo deles»). Por tanto, na expresión da irrealidade hai sincretismo entre unha

das variantes do Subx. Pret. e o Ind. Antepret.: «que *quedara* aquí giado» (significativamente na construción *se fixera... dera*, *vid.* Xove 1986), «Rrazón *fora* dar á moça... quatrocentas na tra[seira]», «non, que *pagarás* o pato».

7.3. A P5 é *abés*, *pagarás*, *acharés*, *berés*, *oyrés*, *busqués*... en tódolos tempos, aga no Imp. *escuitai*, *queday*, *deçey* (e, por suposto, no Ind. Pret., do que podemos afirmalo a pesar de que non hai rexistros no texto); o distinto comportamento da P5 do Ind. Pres. e do Imp. compróbase tamén en Sarmiento (CI: *-ades* ~ *-ais* (-ás) / *-ai* (-ad); CII: *-edes* ~ *-és* / *-ed*; CIII: *-ides* / *-id*), e actualmente na área tudense (ALGa: I 2, 26), se ben arredor da capital da provincia só atopamos *-des* e *-de*. Repárese en que se mantén esta terminación aínda en casos en que dá como resultado unha forma idéntica a outras do paradigma: *pagarás* P5 do Antepret. (igual a *pagarás*, P2 do Ind. Fut.), co acento sobre os morfemas flexivos, como corresponde á área dialectal de onde procede o texto.

A P1 do Ind. Pret. dos verbos das CII e CIII remata en *-n* (*bibín*, *bin* ‘ver’, *oyñ*), e non hai testemuños no texto desta persoa en verbos da CI (*cfr. deixei(n)* en Sarmiento). A P2 do Ind. Pret. remata en *-che* ou en *-ste*, sen o incremento de /s/ (*apertaste*, *arrebentaste*, *biche*); o cotexo destes datos cos de Sarmiento permiten conxecturar que en Pontevedra o proceso de cambio e cronoloxía relativa destas formas foi: *-ste* > [c.1600] *-ste* (-che) > [c.1750] *-che* (-ste) > *-che* > *-ches*. A P3 dos verbos da CII remata en *-eu* (*mordeu*) e a do verbo *ver*, que no tema do perfecto se comporta coma se fose da CIII, en *-iu* (*biu*) (*cfr. veu* ~ *viu* na Pontevedra actual, ALGa: I 402). A P6 do Ind. Pret. remata en *-ron*, sen indicios da terminación *-no(n)* desenvolta nalgúns variedades na Idade Moderna (*deixaron*, *tajaron*, *figeron*, *morreron*, *surziron*, etc.).

7.4. O verbo *andar* era regular da CI («as rromarías que *andou* co demo, noso enemigo»). Canto ós verbos irregulares, o texto testemuña a presenza dos seguintes:

ABER. As formas rexistradas son P1 do Ind. Pres. *ey*, aínda sen a consoante nasal que había adquirir, alomenos transitoriamente (Sarmiento, *hein*); a P3 impersonal de Pres. Ind. *ay*, coma no galego moderno (ant. *a*); a P4 *emos*³⁷, que Maia non rexistra na lingua medieval (1986: 770-771) e que hoxe se atopa dispersa polo E e S de Galicia, incluíndo puntos meridionais da provincia de Pontevedra (ALGa: I 274); e a P5 *abés*, co morfema de persoa e número esperado. A P3 *oubesse* do Subx. Pret. testemuña a vitalidade do radical *houb-* no tema de perfecto, que máis tarde sufriría en todo o SW a forte presión de *hub-* (ALGa: I 276). Todas elas, aga *ay*, están usadas en tempos compostos ou perífrases (*vid. infra*).

BER. No tema de presente, ademais do Inf. *ber*, rexístrase a P5 do Ind. Fut. *berés*. No tema de perfecto compórtase coma un verbo da CIII (*bin*, *biche*, *biu*), un dato especialmente interesante porque dá información dialectal histórica sobre a non igualación da vocal temática da CII e CIII nesta persoa (*mordeu* / *viu*); a neutralización a favor de *-eu* (ALGa: I 145), que hoxe ocupa unha área compacta coa ría de Pontevedra marcando o límite S no occidente (na Vila coexisten *veu*, *viu* e *mirou*, ALGa: I 402), existía na lingua medieval tamén en territorios situados fóra da área actual (Cordeiro 2000: 106-107).

BIR. Tódalas formas son do tema de presente: Inf. *bir*; Ind. Pres. *beño*, *béns*, *bén*; Subx. Pres. *beñas*. A P2 *béns*, documentada aínda hoxe na comarca de Vigo (ALGa: I 405), explícase por evolución regular a partir de *uēs* < *uēes*, coma *vén* de *uē* > *uēe*, logo practicamente varrida pola forma *vés*, que ou ben ten un MPN analóxico (-ns non ten apoios na morfoloxía verbal, pois nin sequera se rexistra en *ter*), ou ben procede de *vées* < *uēes*, con redución vocálica trala desnasalización. Con todo, a crase en posición tónica final absoluta ou trabada por <s> abonda para explica-la presenza da consoante nasal (*cfr.*, máis arriba, *manténs*).

DAR. Do tema de presente rexístranse Inf. *dar*, Ind. Pres. *dás*. Do tema de perfecto unicamente *deron*, que na actualidade segue ocupando a costa pontevedresa ó sur da capital, pois o Salnés é territorio de *diron* (ALGa: I 228); carecemos de datos para concluír se xa estaban en distribución diatópica na época de redacción do texto, pero no período medieval Maia (1986: 777) e Cordeiro (2000: 28) só rexistran *deron*.

DEÇER. Tódalas formas son do tema de presente: *digo*, *din*, *dirán*, *diga*, *deçey*. A través de *deçey* supomos un Inf. *deçer*, da CII, o que non impide que a forma do Ind. Fut. se forme sobre *dir-* (*dirán*). A P6 do Ind. Pres. proba que a competencia actual entre *din* e a máis antiga *dicen* (ALGa: I 234) ten raíces moi fondas no tempo, xa que o texto data *din* con anterioridade ó testemuño de Sarmiento unicamente a favor de *dicen*.

ESTAR. As únicas formas son do tema de presente: Ind. *estar*, Ind. Pres. *está*, *estamos*.

FAZER. No tema de presente, ademais de Inf. *fazer* e Xer. *fazendo*, salientan Ind. Pres. P3 *faz* e P6 *fan*: a primeira desapareceu completamente baixo *fai* (ALGa: I 255), a única que presenta xa Sarmiento, polo que o texto axuda a datar este cambio despois de 1600; a segunda, por contra, *fai* recuar no tempo o inicio do paso do antigo *fazen* (xa desaparecido, pero esporádico aínda en Sarmiento) a *fan*. No tema de perfecto, o radical é *fig-* /'fiʃ/, sexa a vocal radical tónica ou átona (Ind. Pret. *fijo*, *figeron*; Subx. Pret. *figera*), unha igualación propia da lingua moderna e non da lingua antiga (Maia 1986: 794).

OYR. As formas P1 do Ind. Pret. *oyn* e P2 do Ind. Fut. *oyrés* testemuñan a forma tipicamente galega *oyr* e non *ouvir*, característica desde a Idade Media do galego tudense, continuando polo N ó longo de toda a raia a forma portuguesa (ALGa: I 308; Álvarez & Xove 1998: 47-48).

PÓR ~ POÑER. Non é posible saber a través do texto cal era o Inf. nin por tanto cal era o modelo de conxugación, pois unicamente se rexistran Imp. *pon* e Part. *posta*, que poden formar parte do paradigma de calquera deles.

QUERER. Só se rexistran formas do tema de presente: Ind. Pres. P1 *quero*, P6 *queren*.

SABER. A P1 do Ind. Pres. é *sey*, sen a nasal final que atopamos como primeira opción na Pontevedra do s. XVIII (Sarmiento: *sein* moito máis frecuente ca *sei*) e que logo había desaparecer de novo. As restantes formas documentadas son menos interesantes: Inf. *saber*, P5 Ind. Pres. *sabés*.

SER. No tema de presente: Ind. Pres. P3 *é*, P6 *son* e *sen*; P3 do Pospret. *sería*. Salientámo-la pervivencia da antiga forma *sen* (< *seen*, de SEDERE), que reforza o testemuño de Sarmiento de que na Pontevedra da súa época existen aínda as formas P3 *sé* e P6 *sen* con valor de Ind. Pres.³⁸. O Ind. Pret. presenta indiferenciadas as formas de P1 e P3 (P1: «según *foi* delo testigo»; P3: «que *alguia* seique *foi* morta»), un trazo da lingua medieval que o portugués culto escrito abandona axiña e que permanece na prosa tabeliónica galega ata que se deixa de producir nesta lingua, en opinión de Maia (1986: 826) porque en Galicia «os documentos parecen reflectir mellor a linguagem falada local ou regional, deixando transparecer toda uma série de possibilidades de expressão»; neste ronsel insírese o noso texto, que aínda testemuña o sincretismo destas formas na lingua falada ó remate do s. XVI.

TER. No Ind. Pres. hai sincretismo entre a P3 (ant. *tē*) e a P6 (ant. *tēē*): dunha banda «*ten* boz de noso Abade», «a *beziña* non *ten* galo nen *galiña*», «que o obo[...] *ten* a condición do gato»; doutra «que non fan conta que (...)». Non *ten* memoria que ay fin» (vid. ALGa: I 374). O Inf. *é ter* e a P2 do Imp. *ten*.

TRAGER. Só se rexistra a P3 do Copret. («que *alguia* seique *foi* morta que seis naídas *tragia*»), polo que cabe supoñer que permanece como Inf. o *trager* característico da área en épocas precedentes (Maia 1986: 842), herdeiro do ant. *trag-*, que tanto podía representar a /traʒ/ coma a /trag/. Conxecturamos que *tragia* responde a /tra'gia/, que non está en desacordo co emprego da grafía <g> no texto, pois non restan testemuños de radicais con palatal no tema de presente (ALGa: I 380-396). As formas co radical *tragu-* seguen ocupando unha extensión considerable, pero desapareceron totalmente da área pontevedresa (ALGa: I 394), ó que parece con posterioridade á data do texto e con anterioridade á época de Sarmiento (*traían*, coma na actualidade).

VALER. A única forma rexistrada é a P3 do Subx. Pres. («¡*Bállame* o sinal da cruz!»), interesante para documentar noutroa o radical *vall-* que hoxe é moi esporádico na área pontevedresa (ALGa: I 133).

YR. Ademais do Inf. *yr*, rexístrase a forma exhortativa *bamos* (ant. *vaamos*: «Para a aldea *bamos* a fazer a zea»), que na lingua actual pode coincidir formalmente coa P4 do Ind. Pres. ou non, *imos* / *vamos* (ALGa: I 285). A P3 do Ind. Pret. *foi*, conforme ó esperado, coincide coa correspondente de *ser*.

7.5. Non hai ningunha ocorrencia de infinitivo flexionado, pero o certo é que non hai ocasións en que sexa estrictamente preciso o seu uso: mesmo en casos coma «Éche cousa de chorar as lançadas que nos *tiran* os que *benden*, que os ollos sacar *pretenden*, todo para *lebar* fóra», as diferentes formas modotemporais previas en P6 informan de abondo sobre a persoa do Sux. Rexístrase *a* + Inf. con valor 'xerundial', tamén sen flexionar, pero os evita toda ambigüidade sobre o axente de *escreber*: «para os ter un par d'anos a *escreber*».

A única construción pasiva ten a particularidade de formarse arredor do verbo *morrer*, en principio intransitivo, mais que nesta construción funciona co significado de

‘matar’ (Álvarez & Xove 2002: 332), igual ca modernamente en portugués: «que alguá seique *foi morta*». En «¿Ela é *morta*?» estamos diante dunha construción atributiva que ten a particularidade de empregar *ser* co mesmo significado con que na actualidade se empregaría *estar*.

Canto ás perífrases, ademais da pasiva, recollemos *haber de* + inf. cun valor difícil de precisar por falta de contexto («emos de comprar»), *deber de* + inf. con valor modal de probabilidade («debe de ser da Benposta») e, sobre todo, a perfectiva *haber* + participio («os traballos que ey pasado», «según o que abés contado», «que oubesse saydo deles»); a diferenza das primeiras, a derradeira non prosperou no camiño cara ó galego moderno (cfr., con todo, port. *haver* + part.). Na construción de *ver* + Inf. márcase con *a* a FN que non funciona como Sux. do verbo dependente: «Ó rebés bin fazer *a* un cordobés y *a* outro sibillano» (non ‘vin que facían un cordobés e un sevillano’, senón ‘vin que lles facían a...’).

8. O tratamento. Os dous participantes no diálogo pertencen ó mesmo estamento, pero son persoas de distinta posición social, marcada pola diferenza de idade entre tío e sobriño. Esta desigualdade dos locutores dános ocasión de nos achegar ás normas de tratamento usuais na época neste medio.

Alberte, situado por idade en posición inferior, emprega a P5 para se referir ó seu interlocutor singular, máis vello (*sabés, escuytai...*; *bos*); ademais, diríxese a el con *tío*, que neste caso é forma de parentesco, sen acompañala do nome propio. Por iso hai que interpretar *pagarás* como P5 do Antepret. con valor irreal e non como P2 do Ind. Fut.: «Non, que *pagarás* o pato» (‘se o dixedes pagarades; non o dicides, non pagades’). Ó remate da obra despídese do público empregando tamén a P5 para estoutro alocutario plural («*queday* con muy boa estrea»).

Bieito, por contra, diríxese a seu sobriño polo seu nome («¿Ou, *Alberto*!») ou con vocativos como *meu parente* e *fillo*, e usa a P2 tanto no verbo (*véns, chores...*) coma no pronome persoal (*che, te*) ou no posesivo (*teu, túa*). Por iso cómpre concluír que na P5 da pasaxe «Éche cousa de chorar [...]. Non *acharés*, por máis e máis que *busqués*» hai un cambio de alocutario: ou se dirixe a unha persoa singular que deba ser tratada con cerimonia ou a un grupo de dimensións indeterminadas, posiblemente o público que asiste á representación ou parte del.

Nas mencións doutras persoas veciñas da aldea ou persoeiros da vila úsase o nome propio ou o apelido, sen ningunha marca protocolaria. Finalmente, Bieito dille ó sobriño *por túa nay*, *por teu pay*, sen usa-las voces *madre* e *padre* nin os posesivos de respecto, a pesar de que estaren mortos.

9. Adverbios. Entre os adverbios destacamos, polo interese diatópico, *acá, alá* (non *acó, aló*; ALGa: II 313, 315) e *aquí* (non *eiqué, aiqué*). *Ben* úsase como complemento de modo («mirando *ben* seu trato», «como nela *ben* pasar») ou como cuantificador («*Ben* pareceze [...] que che esqueze», «*Ben* sey ja que morreron»). Emprega *seique* como modali-

zador, para matizar que a aseveración non se basea nunha comprobación persoal dos feitos («algua *seique* foi morta que seis naídas tragía»).

É dificultosa a interpretación de «que ata estar de choz non lle basta», pero no contexto parece máis acaído que *ata* sexa un adverbio inclusivo ('que mesmo chegar a un estado de benestar non lles basta') e non unha preposición ('non lles basta ata que chegan a ese punto').

O adverbio de negación *non* ten unha variante antevocálica que forma contraccións co artigo ou co pronome acusativo 3P (*no-a*, *n-os*, tamén grafada como <no nos> *non-os*); ante nasal do mesmo grupo fónico, singularmente dos clíticos, a secuencia de nasais redúcese (*no-nos*, *no-me*). Canto ó uso, destaca o emprego da negación expletiva no segundo termo da comparación («fan máis mal que *no-a* lagostra»).

10. Nexos. Entre os relativos salientan as formas *cas* (pl. de *cal*), *cando* e *cantos*, *quanto* («non digo *cás* nen mais *cántos*», «e *quanto* máis...»), ademais de *donde*, cun *d-* tan soldado que cómpre a mención da prep. *de* esixida polo complemento preposicional: «que non bén *de donde* eu beño».

A conxunción copulativa ten dous alomorfos en distribución complementaria, *e* <*e*> e *i* <*y*>, cunha constancia que obriga a pensar que a área dialectal deste fenómeno era meirande na época ca na actualidade e que os actuais testemuños pontevedreses illados son restos nunha situación anterior e non formas emerxentes³⁹. O alomorfo <*e*> úsase ante consoante, e nos únicos dous casos en que aparece ante vocal esta está á súa vez seguida de <*i*>, polo que quizais se queira evitar unha secuencia [jɔi], [ja'i] («escuitaime e oyrés», «e *aynda* que»; en cambio, o alomorfo <*y*> dáse nos seguintes contextos vocálicos: ante vocais átonas medias pechadas, entre as que destaca pola frecuencia /o/ do artigo determinado («*y-o* que é muyto peor que anda o sayo *y-o* calzado», «*y-os* mestres dos pichés»; «¡É por Deus *y-en* miña fe!»); ante vocais átonas medias abertas, resultado de contraccións («que sobra ó can *y-ó* gato»); ante a vocal /a/ tónica ou átona («bin fazer a un cordobés *y-a* outro sibillano», «nen ladróns sutís *y-arteiros*», «con ningún *y-anda* solteira»); ante /aa/, presumiblemente [a], coma en galego moderno («*y-á* gineta»). *Nen*, varrida con posterioridade pola variante *nin*, é aínda constante en todo o texto; salienta que poida ter un incremento *mais* coma o da conx. afirmativa: «*non* digo *cás* *nen* *mais* *cántos*». Destacan ademais as causais explicativas *ca* («*ca* lle surziron o *ynbés*») e *pois* que («benturossa foi a cassa [...] *pois* que non se enpezoñou»); a adversativa *mas* («*mas* mill milleiros berés», «eu non digo que son, *mas*...»), coincidente coa forma portuguesa actual, en tanto que a galega *mais* ocorre no texto só como enlace textual («*Mais* ¿quen canta, que bén facendo garganta?»); a forma apocopada *según*, constante no canto da máis antiga *segundo*; e a condicional *si* ~ *se*, con dúas variantes sen distribución contextual clara («e *si* acaso», «*si* figera», «*si* non me engaño» / «*se* ó rruyn», «*se* non é»). Entre as locucións conxuntivas atopamos ademais *como* que («serralleyros, tezeláns *como* que vntaron as mans») e a concesiva *aynda* que («e *aynda* que máis me esqueze»).

Na comparación supomos *ca* amalgamada co artigo («é mellor *cós* que *alá sen*»), pois non ten outros casos de grafía de <c> por <qu>, en alternancia con *que* («Fan máis mal *que* no-a lagostra»). Sempre emprega *como*, pero non hai pasaxes con contextos semellantes a aqueles en que o galego moderno xeneralizou a obriga de *coma* («barren *como* barredeyra», «son *como* abes de rapiña»). Rexistra tamén o esquema con *do* / *da que* («...*do que* parece»).

Entre as preposicións destacan pola forma *entre* (non ant. *ontre* desta área, nin *antre* que a sucede adoito) e *sen*; para *ata* véxase o comentado entre os adverbios. Polo uso, salienta *a* en construcións non perifrásticas de verbos de movemento («Para a aldea *bamos a* fazer a zea», «*bir a* bender») e na construción de infinitivo xerundial («un par d'anos *a* *escreber*»), así como a frecuente omisión coloquial de prep. ante *que*, en casos coma «fan *conta que*», «a miña palabra *enpeño que*», «non ten *memoria que*».

11. Entre as interxeccións destacan *abofé* e *ou*. Entre as onomatopeas, a empregada para reproducir-lo choro de Alberte pola perda da súa familia: «Aaa».

12. Variantes formais nos lexemas. Presenta uniformemente *-ui-* procedente de *-ULT-* (*muy, muyto, escuitar*) e non hai testemuños no texto de ditongos *-ui-/oi-* doutras procedencias (aga *foi*, tratado no lugar correspondente, e *pois*). Por tanto, só podemos afirmar que nesta altura esta era a forma típica da área para os descendentes de *-ULT-*, unha situación que Sarmiento aínda testemuña a mediados do s. XVIII (Álvarez 1997: 140); na actualidade, en cambio, na vila de Pontevedra alternan *muito* ~ *moito* (a primeira característica da metade sur da provincia, a segunda da metade norte) e *escuitar* ~ *escoitar*.

Outras variantes de interese son *aldea* (non *-eia*), *arrebentar* (por *a-*), *canizo* (non *caínzo*, característica do N de Galicia), *condición* (non *-ción*), *encubrir* (non *-co-*), *enemigos* (non *ini-*), *esquecer* (sen o desenvolvemento nasal non etimolóxico que adquire en grande parte do territorio), *mesturada* (non *mis-*), *preguntar* (non *per-*), *rapiña* (non *-ina*) e *saydo* (de *sayr*, sen *-l-*).

7.4. Léxico

O texto presenta formas léxicas interesantes desde distintos puntos de vista. Dunha banda, son varios os campos en que é importante a concentración de datos que nos achegan ó léxico máis común e á vida cotiá da época nunha vila costeira: nomes de peixes, oficios e profesións, o vestido e o calzado, a mantenza, a caracterización de individuos polo carácter e conducta... Doutra, o léxico do texto permite documentar formas ou significados que teñen interese especial, ben desde o punto de vista cronolóxico, ben desde o punto de vista diatópico, ben desde o punto de vista do inventario lexicográfico do galego. Destaca tamén a abundancia de frases feitas, algunhas delas pouco ou nada documentadas ata o presente.

1. Nomes de peixes e outros animais mariños, algúns moi difundidos (*barbo*, *lengoa-do*, *maragota*) e outros de marcado carácter dialectal (*pijota*, *jiba*, *lagostra*, *burazes*, *pan-*

chozes), todos eles documentados aínda hoxe na costa das Rías Baixas e máis concretamente na contorna pontevedresa (para a distribución diatópica moderna seguimos a Ríos Panisse 1977); consonte isto, rexístranse outras voces mariñeiras, como *barredeira* e *lançada*. Unha abundancia denominativa que choca coa case total ausencia de información sobre a actividade agrícola nos fragmentos conservados (*carro ferrado*, *carros e bestas*, *caniços e zestas*, *eirado*), a pesar de que os dous dialogantes son labradores; a súa referencia á *praza* e á *feira*, que lles podería da-la ocasión de daren entrada ó mundo rural, serve para criticar que as *regateiras* non acudan ó mercado e vendan todo o peixe por fóra, eludindo o fisco e o control do comercio.

Pixota é denominación mariñeira para a ‘pescada’, sobre todo para a que non é moi grande, localizada actualmente en ámbalas beiras da ría de Pontevedra e en parte da costa coruñesa. Nas Rías Baixas a voz *xiba* só se atopa hoxe na beira sur da ría de Arousa e en Noia, onde coexiste con *chopo*, que se estende cara ó N, e con *choco*, que forma unha área compacta deica A Guarda; en Pontevedra úsase *choco*, pero *xiba* é voz coñecida e comprensible, que con certeza existiu noutrora, pois atendendo ás anotacións de Sarmiento e de Pintos, o *choco* pontevedrés era unha ‘*xiba* pequena’⁴⁰.

Non é doado establecer en que reside para o autor do texto a diferenza entre *panchoz* e *buraz*, que hoxe son polo xeral sinónimos (‘ollomol pequeno’) pertencentes a áreas xeográficas parcialmente superpostas: *panchoz* dáse entre Cambados e Noia como variante da voz *pancho* usada hoxe en Pontevedra co mesmo significado, mentres que *buraz* ocupa desde Noia a Bouzas. Sarmiento coñeceu tamén as voces *panchoz* e *buraz*, que usa na mesma copla a pesar de que para el denominan o mesmo peixe⁴¹, o que axuda a testemuñala equivalencia das dúas outrora na Vila. Apurando a distinción entre ambas, esta establécese hoxe en relación con especies distintas de morfoloxía semellante, podendo ser *pancho* ~ *panchoz* preferentemente un ‘ollomol pequeno’ e o *buraz* un ‘besugo pequeno’ (especie chamada *dentón* noutros lugares)⁴²; ou establécese por tamaños, sendo o *buraz* máis pequeno có *panchoz*⁴³. Tendo en conta o fragmento en que ocorren ambas, inclinámonos por esta última opción: xa que logo, «buraziños, panchozes tama[ñ][iños]» débese entender como ‘ollomoles pequeniños, ollomoles xa grandes’.

A *lagostra* do texto refírese ó insecto, non ó animal mariño, co que comparte o nome. Ofrece a particularidade de que non desenvolveu o *-n-* doutras variantes, pero si a vibrante tras oclusiva, unha variante minoritaria que, referida ó crustáceo, aínda se rexistra hoxe entre Portonovo e Carril, así como nalgúns puntos dispersos da costa coruñesa. O texto confirma que é solución antiga en Pontevedra, que Sarmiento trata aínda como forma prioritaria (CVFG: 228), a pesar de que confirma xa a coexistencia de *langostra* (*Ib.*: 229) e *langosta* (*Ib.*: 247, 248, 364).

2. A concentración das actividades artesanais nas cidades explica a abundancia de nomes de oficios no texto, dados nalgunhas pasaxes en longas relacións que lembran as

que, con intención didáctica, veremos máis adiante en Sarmiento ou Pintos, e que aquí ten a función estilística de acentuar a idea de exhaustividade. A vila mariñeira está presente non só a través dos *pescadores* e *regateiras*, senón tamén dos *caldeireiros* e os numerosos «mestres dos pichés, pipas, barrís e tonés», pois as exportacións de peixe e viño do ribeiro ou ullao deron lugar a unha activa industria toneleira, e en certo modo tamén noutros artesáns do ramo do metal: *ferreyros*, *serralleyros*, *ferradores*. A vida urbana, cunha burguesía enriquecida, sustenta os *alfaiates* e *prateiros*, o *barbeyro* e o *boticario*, os *tundidores* dos panos e os *zurRADORES* das peles; os peores de todos, os *escrivanos reás*. Os *tezeláns* ~ *teçeláns* ora pertencen ó mundo urbano, ora ó rural («Biçente o teçelán», veciño de Gargallóns). Os menos favorecidos, que untaron pouco ou nada as mans, son o *canpanario*, o *gaiteiro* (rural), os *labradores* e os *peóns* itinerantes de Cotobade. Os *soldados* («esa jente») son alleos, non pertencen á comunidade.

Algunhas destas voces son especialmente interesantes pola súa cronoloxía. Así ocorre con *alfayate*, que permite data-la desaparición en favor de *xastre* entre 1600 e 1745, pois nesta data xa Sarmiento a dá reiteradamente como unha voz antiga recuperada a partir de documentos medievais (CVFLG: 273), fronte á usual *xastre* (CVFLG: 487)⁴⁴; Frei Martín tamén dá noticia de que na Pontevedra do s. XVI as dúas formas competían (1525 *xastre*; CVFLG: 385), por iso é máis significativo que o vello Bieito só empregue *alfaiate*. Sorprende a forma *canpanario*, por ser formación culta en *-ario*, en lugar do ant. campeiro, co *-eiro* habitual nas ocupacións.

3. Entre as pezas do vestido e o calzado, dá noticia da *camissa*, o *cós* e o *sayo* para o corpo, na cabeza un *capelo*, nos pés o *calzado*, os *çapatos*. Referidos ó calzado, ó sayo ou a ambos, atopamos as *atacas* (substantivo da familia de *atacar* ‘atar forte’), os *vletes* e a *porta* (‘abertura’, que hoxe só coñecemos para a do calzado). Como roupa da casa, menciona os *manténs* e a *sabán*; o *lío* é o ‘atado’ coa roupa do viaxeiro. Canto ó aseo persoal, a *barba posta* alude a que o descoñecido vén ser barbear, en contra do esperado nun veciño con casa na rodeada, o que permite deducir que se trata dun ambulante ou dun camiñante («debe de ser da Benposta / ou peón de Cotobade»).

A época de extrema necesidade que están atravesando dá lugar a falar da mantenza. Ademais dos numerosos produtos da pesca xa citados, menciona *bianda*, *biño*, *pan* (xenérico), *millo* (‘millo miúdo’), *pantrigo*, *boroa* (de millo miúdo), *pasta*, *carne*, *carneiro*, *reixelo*⁴⁵, *galo* e *galiña*. En «no-nos deixaron biño, pan nen *pasta*» interpretamos *pasta* como ‘masa’ entendendo que lles acaban de tal xeito co pan que nin queda masa que sirva de lévedo para a seguinte fornada, pois parece improbable que nas casas labregas fixesen biscoitos coma os usados nos longos desprazamentos de barcos ou exércitos.

Canto ós nomes de parentesco, salientamos que xa se rexistran *nay* e *pay*, en lugar dos antigos *madre* e *padre*, o primeiro dobremente interesante, pois como é coñecido hai un reparto dialectal entre occid. *nai* e or. *mai*. Ademais atopamos (*miña*) *muller* (‘esposa’, coma na actualidade), *tío*, *sobriño* e *parente*.

Son abundantes os adxectivos e substantivos caracterizadores do campo psíquico e da conducta, nos máis dos casos negativos: *honrrado*, *sutil*, *arteiro*, *lapuz*, *laoeiro*, *lagumeiro*, *ladrón*, (*ladrón*) *formigeiro*, *rruyn*. *Lagumeiro* está relacionado con *legume* ~ *legumia*, subst. que designa calquera praga que acaba cos cultivos (DD: s.v. LEGUMIA). *Lapuz* é forma aínda recollida nalgúns repertorios como ‘lapón’ (DD: s.v. LAPUZAS), mais cómpre ter presente que non é infrecuente o trasvase de adxectivos entre ‘goloso, comellón...’ e ‘preguizán, aproveitado...’⁴⁶, como ocorre con *laoeiro*, que tanto pode significar ‘comellón’ (CVFLG: 332) coma «Galbanoso, perezoso» (DD: s.v.). Así a todo, a crítica dura e o emprego de adxectivos negativos nunca leva nin ó insulto nin a expresións de mal gusto, un coidado que hai que poñer en relación co emprego de eufemismos (*vid. infra*) e en última instancia co desexo de non desagradar a un certo tipo de público.

4. Entre as voces que teñen no texto un significado especial ou pouco habitual destacámo-las seguintes: *achaque* ‘motivo’, *alugar* referido a persoas, *barato* ‘almoeda’, *barredeira* ‘tipo de rede de arrastre’ aínda empregada na costa pontevedresa e no Miño, *enpachar* ‘ateigar’, *garatussa* ‘treta, trapallada’, *lío* ‘atado (de roupa)’, *morder* ‘encetar (un pé)’, *porta* ‘abertura no vestido ou calzado’, *surzir* ‘zurrar, azoutar’, subst. *sos* ‘sacón, tantarán-tán’ (máis coñecida hoxe como voz para espanta-las galiñas ou como incitación a botarse enriba). Situamos á parte *solla*, que evidentemente non se refire ó coñecido peixe; acaso a expresión *¡solla que a condenou!*, que parece discurso repetido, conteña a voz que F. J. Rodríguez define como «navaja ó puñal, cuya herida es mortal, ó porque está templado en veneno, segun dicen, ó por tener en la punta un agujero que introduce aire en la herida, y mezclado con la sangre, de este modo, es mortal hasta en los caballos» (DD: s.v.), para a que non coñecemos outros testemuños⁴⁷.

Noutros casos axuda a datar determinadas formas e significados, como *abade* ‘cura párroco’, *besta* ‘animal de carga’ (non hai elementos para interpretalo como ‘egua’), *bianda* ‘alimento humano’, *pato* ‘parrulo’, *taijar* ‘fixar un prezo ou límite’⁴⁸, *chifrar* ‘trucar’. Aínda máis interesante é o rexistro de voces que ata agora non sabemos documentadas noutros textos, como *soeyro* ‘só, solitario’.

Non presenta a neutralización entre *ver* e *mirar* ou a redución a *mirar* presentes hoxe en determinados rexistros na vila de Pontevedra e moi características de todo o territorio situado ó S da capital (ALGa: I 404bis), pois unicamente pode ser dubidosa unha ocorrencia en que ámbolos verbos son posibles e o autor emprega os dous co significado ‘observar’, se cadra para evitar que dous versos contiguos comecen pola mesma forma: «ben sería *mirar* a carnizería *ber* a carne que se corta».

5. O texto abunda en fraseoloxía e expresións máis ou menos fixadas, das que son boa mostra os sintagmas seguintes: *á gineta*, *botar fóra*, *con achaque de*, *con manténs* (para as «mesas de manteles» e outra lencería como nivel de luxo e confort, *vid.* Fortes 1993: 340), *en miña fe*, *estar de choz* ‘estar de bo talante, animado, contento’⁴⁹, *fazer conta que*,

fazer garganta, fazer memoria que, gente de ben, meter o rabo entre as pernas, o que dirán, pagar o pato, por Deus, sacar os ollos, ser ben, vntar as mans...

Recorre ó refraneiro ou a comparacións e expresións coloquiais, as máis delas usuais hoxe ou transparentes para un falante actual: «cada un diga na feira como nela biu pasar», «coma o gato pola brasa deixan yr esto», «ten a condición do gato», «sobraba ó can y-ó gato», «non queda can nen gato», «de fieles sonche como os lebreles»⁵⁰, «barren como barredeyra» ('todo para si, sen deixaren nada atrás').

6. Como xa apuntamos máis arriba, hai varios recursos eufemísticos, sen dúbida a causa da probable representación pública diante de persoas que sentirían desagrado ante a mención de partes pudendas: podemos tomar por tal *caramillo* 'invención, enredo' (cfr. modernos *carallo* e *carallada*, co mesmo significado), sobre todo se temos en conta que é vocábulo «plebeyo y mugeril» e que en xergas marxinais significaba 'pija' (Alonso Hernández: s.v.); a el únense *ynbés* (máis probablemente por 'nádegas' que por 'costas') e o xa mencionado *tra...* por *traseira* 'nádegas'.

7. Son escasas as interferencias léxicas do español, pero así a todo o texto non está exento delas: *testigo* e *escrivanos*; ademais, é posible que baixo a rima *vila-Castilla-marabilla* subxaza o cast. *villa*.

8. Onomástica. Ademais dos apelidos *Espinossa*, *Sirgado*, *Cabanelas*, *Cassal* e *Rial*, cita os antroponimos *Tareija*, *Elbira*, *Ynés* e *Margarida* para mulleres e *Alberte* ~ *Alberto*, *Bieyto*, *Biçente* e *Damián* para homes, dos cales só *Tareija* e *Ynés* figuran entre os máis usados na Pontevedra da época (Pereira: 109-110). Os topónimos galegos son *Gargallóns*, a aldea dos dous dialogantes, un lugar da parroquia de Santa Mariña de Fragas (hoxe do concello de Campo Lameiro); *Cotobade*, que non denomina unha localidade senón un territorio e hoxe dá nome ó concello lindante cos de Pontevedra e Campo Lameiro; e *Benposta*, nome dunha aldea da parroquia de Rubín (concello da Estrada), que segundo Madoz (s.v.) «fué cap. del partido en la época de 1820 al 23: se celebra en ella un mercado de lino el día último de cada mes», polo que non é descartable que no Antigo Réxime Bemposta designase tamén unha xurisdicción e que fose denominación parangonable á da Cotobade para o territorio veciño polo norte⁵¹. Ademais, rexístrase *Castilla*, coa forma do español.

8. Criterios de edición

Ofrecémo-la edición facsímile do texto acompañada da nosa edición. Procuramos nela ser respectuosos co manuscrito, que só manipulamos en aspectos formais que ó noso xuízo axudan a comprender mellor o seu contido e guían o lector moderno na interpretación que, ó noso xuízo, mellor corresponde ó texto estudado. Esta nosa intervención concrétese nos seguintes aspectos:

a) Actuamos sobre a separación de palabras, conforme a norma que supoñemos para a época e que en xeral mantén o autor do manuscrito, segundo expomos no apartado

correspondente. Usamos guión <-> como marca de separación morfolóxica entre <y> da conx. copulativa e a vocal coa que forma sílaba, que no manuscrito aparecen adoito unidas, así coma nos casos de contracción do adv. *non* ~ *no* con artigos ou pronomes (p. ex., *no-nos* distinto de *non-os*); co apóstrofo <'> marcamos a perda da vocal final dunha palabra por solución fonotáctica de encontros vocálicos (p. ex. *d'anos*).

b) O texto carece totalmente de acentos gráficos, sexan de intensidade ou diacríticos, que nós situamos conforme á norma actual co único obxectivo de guiar ó lector moderno.

c) Carece case por completo de signos de puntuación, que nós colocamos segundo o uso moderno e consonte a interpretación que consideramos debe dárselle a cada pasaxe.

d) Mantemos no esencial os grafemas do texto, que só alteramos en dúas ocasións para contribuír ó correcto establecemento do texto tal como debe ser lido: substituímos <c> por <ç> en <abracarbos>, e mais <ñ> por <n> ou <n> por <ñ> nos casos en que témo-la certeza, a través da rima ou por outros medios, de que eses son os fonemas que se queren representar (p. ex. *ladróns* por <ladroñs>, *beciña* por <becina>; no capítulo correspondente queda constancia dos grafemas usados en cada caso).

e) Redistribuímos maiúsculas e minúsculas de acordo coa norma moderna. Por esta razón, substituímos <R> por <rr>, incluso na inicial maiúscula consonte a nosa puntuación.

f) Encerramos entre parénteses cadradas os fragmentos supostos, ben deducidos pola rima ben emendas de inclusión xustificadas lingüisticamente e precisas para que o texto sexa gramatical, así como lecturas sobre as que non temos completa seguridade. Enmarcamos con †...† leccións máis dubidosas, propostas como máis aproximadas pero imposibles de confirmar debido ó estado do soporte. As parénteses curvas tallan segmentos que deben ser eliminados. O signo <...> marca a falta dunha sílaba e <.> a de parte dunha sílaba (ataque, núcleo ou coda). Finalmente, desenvolvemos en cursiva as escasas abreviaturas do texto.

Na numeración temos en conta os fragmentos que faltan, computando en cada caso os versos perdidos na queima parcial do manuscrito.

DIÁLOGO DE ALBERTE E BIEITO

<f. [1]ra>			¿Ela é morta?	
[ALBERTE]	[...]		Deçeyme, ¿ou Tareyja a torta,	85
	[...]edra	15	ou [o] gaiteiro Damián,	
	[...]		ou Biçente o teçelán,	
	[...]tr[.]bro		ou Margarida a da porta?	
	[...]		Bieito.— Ben pareze,	
	 [m]uy on[ro]ssa	30	meu Alberte, que che esqueze	90
	 carne abundante		de preguntar por túa nay,	
	 [i]ñia		e primeiro por teu pay.	
	 †p†esta lutoossa		¿Ese é o pago que merezen?	
<f. [1]rb>			Ben sey ja	95
	 abes de lebante		que morreron / Aaa —	
	 †p†iña	35	Non chores que me das pena	
	 os antepasados		acordar danada pena	
	 içon diferente		que cos finados está.	
	 †d†e agora		Xa pagou	
	... se agora ay mill honrrados		as romarías que andou	100
	 ra muyta gente	40	co demo, noso enemigo,	
	 †or†a		según foi delo testigo,	
	Ja non ten o labrador		¿solla que a condenou!	
	con manténs carro ferrado		[...]	
	nen ten bacas.		e	
	Y-o que é muyto peor,	45	ja	
	que anda o sayo y-o calzado		Con	115
	sen atacas.		Pola	
[BIEITO].-	Mais ¡fazen canta,		Que ay de ...	
	que bén facendo garganta?		e demo[s] ...	
	A miña palabra enpeño	50	Meus	
	que non bén de donde eu beño,		non †fal†	220
	según a boz que lebanta.		Nosout[r]os	
	En berdade		que por d.	
	que ten boz de noso Abade.	55	estamos t.	
	Según ten a barba posta,		de maneir[a]	
	debe de ser da Benposta		con	225
	ou peón de Cotobade.		co n.	
	¡Ay Jesús[s]!		Que nas	
	¡Bállame o sinal da X!		Eu oyn	
	¡E este é o meu sobriño!	60	[...]	
	Pois j'oje non bibín biño		coussas que	230
	para turbárseme a luz.		de fames gr.	
			que se quer.	
	¡E!e é!		de soldados	
	¡É por Deus y-en miña fe!		os camiños enpachados,	235
	¡Ou, Alberte! ¡Ou, meu parente!		furtando carros e bes[tas],	
	¿Como béns así doente?		queimando caniços e zes[tas],	
	¿Mordeuche o çapato o pé?		<f. [2]ra>	
<f. [1]va>			 [ados]	
[ALBERTE].-	[...]		[...]	
	ja non esperaba dar[bos]	70	[...]	
	Abofé quero abraçarbos.		 [s]es	250
BIEITO.—	Tente, e pon primeiro o lío.		 ses	
	¡No-me apretes!		[...]	
	¡Jesús co sos que me metes!		[...]	
	Por çerto, tanto apertaste	75	 [ados]	255
	que da porta arrebenta[ste]		 [ados]	
	a ataca y-os vlletes.		[...]	
ALBERTE.—	Mal sabés.		[...]	
	Escuitaime e oyrés		[...]	
	os traballos que ey pasado.	80	 [o]tes	260
	¡Ay, miña Elbira do eyrado!		 s potes	
	¡Ay, miña muller Ynés!		 s	

<f. [2]rb>	[...]		ALBERTE.-	E que miran	
	ngueira	265		polo probeito que tiran	
	 canseira		BIEITO.-	en gouernar o lugar.	325
	 tan			Éche cousa de chorar	
	n cando			as lançadas que nos tiran	
	 asubiando			os que benden,	
	o de canibela	270		que os ollos sacar pretenden,	
	 [d]o que a sabán leba			todo para lebar fóra.	330
	 del boy chifrando.			A malizia neles mora,	
				qu'este é o trato en que se entenden.	
[BIEITO].-	 [ir]			Non acharés,	
	 [ir]			Por máis e máis <i>que</i> busqués,	
	 r e non fan y-ó cabo	275		na bila va rregateira	335
	 n é meter o rrabo			nen na praza nen na feira,	
	entre as pernas e fugir.			mas mill milleiros berés,	
	Meu sobriño,			pois non trato	
	pouco biche no camiño,			do peixe que foi barato,	
	que acá muyto máis pasou.	280		tanto barbo e lengoado,	340
	Esa jente acá chegou			e doutro peixe preziado	
	e no-nos deixaron biño,			que sobra ó can y-ó gato.	
	pan nen pasta,		<f. [2]vb>		
	que ata estar de choz non lle basta:				
	darlles da bianda boa	285			
	mesturada con boroa,		BIEITO.-	[...]	
	só pantrigo non se gasta.			P[...]	
				[...]	
	Ja a beziña			e ja	
	non ten galo nen galiña,			que	370
	polo camiño e congostra	290		nen	
	fan máis mal que no-a lagostra:			senon	
	son como abes de rrapiña,				
	lagumeiros,			buraziños,	
	lapuzes e lacoeiros,			panchozes tama[ni][iños],	
	que con achaque da guerra	295		va jiba ou mara[got],	375
	quedou ynsinada a terra			e si acaso bén pij[ota]	
	a consentir lacoeiros,			non bola larpa /... .[iños]	
			<f. [3]ra>	[...]	
	<i>que</i> ladróns			[enos]	
	ja n-os ay en Gargallóns,			 †boa t†[enos]	
	que na bila ja se vssa	300		a beñas	410
<f. [2]va>	va que din garatussa			[eñas]	
	entre os máis fortes peóns,			 non menos	
	que non fan			[er]	
	conta que se benda o pan			 e bir a bender	
	pequeno, negro e rruyn.	305		 do que parece	415
	Non ten memoria que ay fin			[m]uyto máis mereze	
	nen por detrás qué dirán.			 e bén a bender	
			<f. [3]rb>		
	[ato]			[eiro]	
	[ato]			[eiro]	
[ALBERTE].-	mais que todo	310		[aide]	420
	que din que o obo[y]. ...			or nen alcaide	
	ten a condición do gato,			 por fino diñeiro.	
	rrabuñar				
	queren, achando lugar			[B]en sería	
	barren como barredeyra	315		mirar a carnizería,	
	Cada vn diga na feira			ber a carne <i>que</i> se corta,	425
	como nela biu pasar,			que alga sei que foi morta	
				que seis naidas tragía.	
	qu'eu tamén			Que eso passa:	
BIEITO	digo que ay gente de ben			benturossa foi a cassa	
	que tan bo alcalde se acha	320		que tal carne coziñou,	430
	que se ó rruyn non lle pon tacha			pois <i>que</i> non se enpezoñou.	
	é mellor cós que alá sen.				

BIEITO.-	Como o gato pola brassa		vn carneiro, va camisa:	495
	deixan yr		todo che é coussa de rrisa.	
	esto, e polo consintir	<f. [3]vb>	[elo].	
	se fan coussas que non digo	435	[...]	
ALBERTE.-	y-aquí está máis de vn testigo		[...]	
	de fazer e de encubrir.		[...]	525
	A justiça,		co... ..	
	como non, faz dele rrisa.		on	
	Bieyto Sirgado ou Rial,	440	Mai[s]	
BIEITO.-	Cabanelas ou Cassal...		sabe.	
	Ja non curan de cobiza.		por ter cara d.	530
	Razón fora		che deron algu	
	dar á moça <i>que</i> non mora		Alá nesa An	
	con ningún y-anda solteira	445	<f. [4]ra>	
	quatrocentas na tra...		[...]	
	e botala logo fóra		udal	
	do lugar,		 aya o cojo	565
	e non consentir andar		 moeda o rojo	
	á erba mill rrapaziños	450	[m]uyto do rreal	
	que ja se fan ladrónziños		<f. [4]rb>	
	por non-os fazer alugar.		[...]	570
ALBERTE.-	Zerto, tío,		... [o]s emos de comprar	
	que si figera algún frío,		[ule non llos taijaron	
	según o que abés contado,	455	nesta vila	
	que quedara aquí giado.		[s]egún se fijo en Castilla	
BIEITO.-	Pois eu non che desbarío.		tamén no tempo da guerra	575
<f. [3]va>			non se che vssa en esta terra	
	[...]	460	se non é por marabilla,	
	e quanto mái[s]		pois prateiros,	
	chamamos a deu.		alfayates, caldeiros	
	Ja non trato		y-os mestres dos pichés,	580
	da manada e do barato		pipas, barrís e tonés,	
	dos escriuanos rreás	465	zurradores e barbeyros,	
	eu non digo que son, mas...		tundidores,	
ALBERTE.-	Non, que pagarás o pato.		ferreyros e pescadores,	
BIEITO.-	Sonche tantos		serralleyros, tezeláns,	585
	que Espinossa non ten [cantos]		como que vntaron as mans,	
	na súa escola para os [ter]	470	pois non deijo os ferradores;	
	vn par d'anos a escreber,		tan somente,	
	non digo cás nen mais cántos.		quedou trincando no dente	
	De fieles		o ofício do boticario,	590
	sonche como os lebreles,	475	e soeyro o campanario	
	que deles jamais oyn		quedou medio fracamente.	
	coussa falssa nen rruyn		Desa sorte	
ALBERTE.-	que oubesse saydo deles.		pareze que todo é morte,	
	O rrebés		pois non queda can nen gato	595
	bin fazer a un cordobés	480	que mirando ben seu trato	
	y-a outro sibillano,		en todo non desconforte.	
	abofé, si non me engano,		Para a aldea	
	ca lle surziron o ynbés		bamos a fazer a zea,	
	pola treta		que ja é tempo me parece.	600
	que figeron, y-á gineta	485	E aynda <i>que</i> máis me esqueze,	
	sobre dúas burras pardas		queday con muy boa estrea.	
	o[s] sacaron sobre albardas			
	e diante va tronpeta.			
BIEITO.-	Acá, fillo,			
	non che ay tanto caramillo,	490		
	nen ladróns sutís y-arteiros:			
	ay vns ladróns formigeiros,			
	ladróns de sacos de millo,			
	vn rreyxelo,			
	furtan vn cós, vn capelo,			

non fan y o abo
me te. Rabo
entio Asperdas e fugir
Meu sobrinho
por e Gasse no Caminho
que Aca micy temais pabon
esagente Aca sejou
emais deo Cardo bino
Can nem gasta
que atto estar de e p. non libasta
da les dabitin da bo
da tura da Conbnoa
de panti go non sega ta
za Abesina
non tencas de engalino
pola Caminho e Congostro
fan mais mal quem o alago
son fomo abes de Rajina
Legumei or
agoubes da Ceiro
que p. Aca que da guerra
quedam y. sinada Atomo
consentir la Ceiro
Cano bino
Zans. Aca engalino
quena billa de Vsta
Va que dingarata de
entio or mais fortes geon
que non fan
Conta que libenda gran
seguem negro de Ruyor
non tem memoria que la fin
nem p. de tras quediran

quando
a tubiando
de Cami blla
que ada can liba
de Bay chi fando

mas que to
que em que o
tena e o dia de ja
Sabunax
querem Alcançar fugar
barren como baradeiro
Cade Vargana fira
Cem pella bira pella
queutamen
Diga que gente de ben
que tira de Alca de Soga
que se Rugo non de pntaga
om de arrip Alca de
Alley e que miran
polo obito que tiran
En governar o lugar
bica esse pella de choro
As ancas que nstiran
os que ben de
que os Alca de Carpretenden
tudo para se bar fora
Amalicia ne le o mro
que se cobra te en que se tenden
non acfare
Compois e mais q busque
na bica Va Regateiro
nen na prasa nen na feira
mas mille milleiros bere o
Pois nstira
doz cixi que foi barato
Itan to bar os elengos do
elutis e lize Presia de
que tobraba o angoato

panes pella tam
Va ziba ou man
esta ca pella
nanota pella

nen Alcaide
fins d'incors
en terra

mirar A carnberia
beu a carne q' se corta
que Alqua se que foimorta
que deu nacidas tragia
que eu passa
Abentilha foi Alcaissa
que tal carne cobriu
pois q' n' se enperçom

bi Com o gualto d'Alabrassa
dixany
este gualto continha
se fah coustas queru ndigo
jaqui esta mais de Antestij
de saber e de en cubria

Al Justicia
Com n' n' sa dele d'Ala
buey de gado ou d'Ala
cabanas ou d'Ala

bi go non fcran de d'Ala
Rason fora
dar Amos q' non mora
com n' n' gado d'Ala
que tu centas n' n' n' n'
d'Ala la logo fora
do lugar n' n' n' n' n' n' n'
aer da melle d'Ala n' n' n'
que se fan d'Ala d'Ala n' n' n'

Al Bemto tis
que se fgera Alga n' n'
Alga n' n' n' n' n' n' n'
que quedara Alga n' n'
pois cu non se de d'Ala n'

em Abenir
do que pareça
a d'Ala n' n' n' n' n'
em Abenir

equantoma
pamamas Ad
pansbrato
pamamada edobara
ds es ciuanoz Reas
Al. eunndigo quelmoma
ningue pagamas opt
Bi. Sim etantos
que coimstosantes
riatla es cta para
Vmoardans accreber
kundigo cas nen mais cantos
de fides
sonce com oslibretes
quedels zamaiz dyn
fousta falsa nen duyn
que oube ste sayde fides

Al. o Rebes
om fader Nun bidober
ga outu dibilham
abs se sinome engan
alle durdiren ombe
Potaticha
que fiseron Ingineta
sobre duas burras pardas
usa caron sobre Albar das
ediant de Valtongcha

Bi. A ca fillo
monce Ay tanto paramillo
mek ladrons dantes yadun
Ay Un Ladrona formigeros
ladrons de sa cas demillo
Un Rey xel
Zurta Un coe Un cage
Un carneiro da camilla
tudo se e ousta de R. Ho

portu cara
cedron Algu
Na neta An

se nos de comprar
de non llo haiga on
esta lla
segun se fizo en castilla
tamen no temys da guerra
non heje vlla chesta
senon eysa mara billa
pois Prateiros
Alfayates (Aldeirinos)
7 os mestres das pjeas
7 os carris e vncos
3 uradores e barbeiros
tendidores
fomeiros e yes cadores
seu alieiros e belaios
Com que vntar nas mans
pois non deigo os serradores
Can somente
que doua tin candido de
o officio do blieario
e do ejo e campanario
que doua meda pagamente
N dea de
parece que todo emote
pois non queda can meo
que mirando ben se trata
entodo non des com forte
Para a lla
barnes a faze a lla
queza e tempo me parese
caznda 3 mais me se queze
que day com muy boa e lla

fin

usar
a lla
mucha o lla
ay do Real
D

9. Glosario

O texto do glosario conserva as modificacións efectuadas segundo os criterios de edición, polo que para recupera-la grafía orixinal cómpre ter en conta o exposto no apartado correspondente. Aínda que o glosario quere ser exhaustivo, non temos en conta algúns rexistros de palabras gramaticais en pasaxes moi fragmentarias que impiden a súa interpretación e clasificación; en calquera caso, son pouco relevantes porque ocorren con frecuencia, neste e noutros textos. O lema úsase só como unha forma de cita e de ordenación de variantes; en consecuencia, cómpre ter en conta que baixo el se recollen variantes morfolóxicas e que non sempre foi rexistrada no texto a súa forma canónica (isto é, Inf., masc. sg., etc.). Por mor das varias utilidades deste apéndice, nuns casos salientamos trazos semánticos interesantes para comprende-la voz na súa época e contexto, noutros dámo-la forma gráfica estándar en galego moderno e noutros, finalmente, damos por sentado que ten a forma e significado usuais na actualidade. Na ordenación dos lemas non temos en conta o grafema <h> inicial.

A

A *prep.*: ynsinada a terra **a** consentir lacoeiros 297; bir **a** bender 414; bén **a** bender 417; chamamos a deu[...] 462; vn par d'anos **a** escribir 471; bin fazer **a** un cordobés y-a outro sibillano 479-480; bamos **a** fazer a zea 599. Vid. O (art.).

A *art. det.*: vid. O (art.).

A *pron. pers.*: vid. O (pron.).

Á *contr.*: vid. Ó (contr.).

AAA *onomat.*, choro: Ben sey ja que morreron. **Aaa** 94.

ABADE *s.m.*: 'cura párroco': ten boz de noso **Abade** 54.

ABE *s.f.*: 'ave': son como **abes** de rrapiña 291.

ABER *v. impers.*: agora **ay** mill honrrados 39; ja n-os **ay** 299; que **ay** fin 306; **ay** gente de ben 319; non che **ay** tanto caramillo 489; **ay** vns ladróns formigeiros 491 // **aber** + part.: os traballos que **ey** pasado 80; o que **abés** contado 455; que **oubesse** saydo deles 477 // **aber de** + inf.: [o]s **emos** de comprar 571.

ABOFÉ *adv.*: 'en verdade': **Abofé** quero abraçarbos 71; **abofé**, si non me engano 481.

ABRAÇAR *v. tr.*: 'dar unha aperta': **Abofé** quero **abraçarbos** 71.

ABUNDANTE *adx.*: carne **abundante** 31.

ACASSO *adv.*: 'acaso': e si **acasso** bén pij[ota] 376.

ACÁ *adv.*: 'neste territorio': **acá** muyto máis pasou 280; **Acá**, fillo, non che **ay** tanto caramillo 489 // 'A este territorio': esa jente **acá** chegou 281.

ACHAR *v. tr.*: 'atopar': **achando** lugar 314; Non **acharés** na bila va rregateira 333 // *v. pr.*: 'atoparse, xulgarse': tan bo alcalde **se acha** que 320.

ACHAQUE *s.m.*: 'motivo', en **con achaque de** 'con motivo de, por mor de': que con **achaque** da guerra 295.

ACORDAR *v. tr.*: 'lembrar': **acordar** danada pena 96.

AGORA *adv.*: [d]e **agora** 38; se **agora** **ay** mill honrrados 39.

ALÁ *adv.*: 'nese ou naquel territorio': é mellor cós que **alá** sen 322; **Alá** nessa An[...] 530.

ALBARDA *s.f.*: sobre dúas burras pardas o[s] sacaron sobre **albardas** 486.

ALBERTE, ALBERTO *antropón.* nome de varón: ¡Ou, **Alberto**! 65; Ben parece, meu **Alberte**, que 99.

ALCAIDE *s.m.*: nen **alcaide** 421.

ALCALDE *s.m.*: 'presidente do concello': que tan bo **alcalde** se acha 320.

- ALDEA *s.f.* ‘entidade de poboación rural’: Para a **aldea** bamos 598.
- ALFAYATE *s.m.* ‘xastre’: pois prateiros, **alfayates** 579.
- ALGÚN *cuant.*: que se figura **algún** frío 454; a carne que se corta, que **algua** seique 426.
- ALUGAR *v. tr.* ‘contratar persoas’: que ja se fan ladronziños por non-os fazer **alugar** 452.
- ANDAR *v. intr.* ‘estar, permanecer nun estado’: **anda** o sayo y-o calzado sen atacas 46; non mora con ningún y-**anda** solteira 445 // *v. intr.* **andar a** ‘dedicarse a’: non consentir **andar á erba** mill rrapaziños 450 // *v. tr.* ‘percorrer’: as rromarías que **andou** 99.
- ANO *s.m.* ‘período de 365 días’: vn par d’**anos** a escreber 471.
- ANTEPASSADO *s.m.* ‘devanceiro’: os **antepassados** 36.
- APERTAR *v.* ‘atar con forza’: tanto **apertaste** que 75.
- APRETAR *v. tr.* ‘abrazar con forza’: no-me **apretes** 73.
- AQUÍ *adv.*: y-**aquí** está máis de vn testigo 436; que quedara **aquí** giado 456.
- ARREBENTA *v. tr.* ‘romper algo por sometelo a un esforzo excesivo’: da porta **arrebenta[ste]** a ataca y-os vllletes 76.
- ARTEIRO *adx.* ‘astuto’: ladróns sutís y-**arteiros** 490.
- ASÍ *adv.* ‘de tal xeito, en tal grao’: ¿Como béns **así** doente? 66.
- ASUBIAR *v.*: [...] **asubiando** 269.
- ATA *adv.* ‘incluso, mesmo’: **ata** estar de choz non lle basta 284.
- ATACA *s.f.* ‘tira para amalloya-lo calzado ou cingui-la roupa’: que anda o sayo y-o calzado sen **atacas** 47; **arrebenta[ste]** a **ataca** y-os vllletes 77.
- AY *interx.* ‘ai’: ¡**Ay** Jesús[s]! 58; ¡**Ay**, miña Ellbira do eyrado! 81; ¡**Ay**, miña muller Ynés! 82.
- AYNDA QUE *conx.* ‘aínda que’: E **aynda que** máis me esqueze 601.

B

- BACA *s.f.* ‘vaca’, en pl. tamén ‘gando vacún’: nen ten **bacas** 44.
- BALER *v.* ‘axudar’: ¡**Bállame** o sinal da X! 59.
- BARATO *s.m.* ‘almoeda’: da manada e do **barato** dos escriuanos rreás 464.
- BARATO *adx.*: do peixe que foi **barato** 340.
- BARBA *s.f.*: Según ten a **barba** posta 55.
- BARBEYRO *s.m.* ‘barbeiro’: zurradores e **barbeyros** 382.
- BARBO *s.m.* ‘peixe mariño, salmonete’: tanto **barbo** e lengoado 340.
- BARREDEYRA *s.f.* ‘arte cunha rede que varre o fondo do mar ou do río’: barren como **barredeyra** 315.
- BARRER *v.* ‘varrer, tamén en sentido metafórico’: barren como **barredeyra** 315.
- BARRIL *s.m.* ‘recipiente feito de dovelas (para viño, ostras, peixe...), máis pequeno ca unha pipa’: y-os mestres dos pichés, pipas, **barrís** e tonés 581.
- BASTAR *v. intr.* ‘abondar’: ata estar de choz non lle **basta** 284.
- BEBER *v. tr.*: Pois j’oje non **bibín** biño 61.
- BEN *adv.* intensificador: **Ben** parece que 89; **Ben** sey ja que morreron 93 // *adv. modal*: [b]**en** sería 423; mirando **ben** seu trato 596 // *de ben* ‘honrado, honesto’: ay **gente de ben** 319. Vid. *SER b*.
- BENDER *v.* ‘vender’: que se **benda** o pan 304; os que **benden** 328; bir a **bender** 414; bén a **bender** 417.
- BENPOSTA, A *topón.* aldea de Santa María de Rubín, concello da Estrada, noutrora cabeza do partido xudicial homónimo: debe de ser da **Benposta** 56.
- BENTUROSSO *adx.* ‘venturoso, afortunado’: **benturossa** foi a cassa que tal carne coziñou 429.
- BER *v. tr.* ‘ver’: pouco **biche** no camiño 279; como nela **biu** pasar 317; mas mill milleiros, **berés** 337; **ber** a carne que se corta 425; Ó rrebés **bin** fazer a un cordobés 479.
- BERDADE *s.f.*, en *en berdade que* ‘certamente’: **En berdade que** ten boz de noso Abade 53.
- BESTA *s.f.* ‘animal de tiro e carga’: furtando carros e **bes[tas]** 235.
- BEZIÑA *s.f.* ‘veciña’: Ja a **beziña** non ten galo 289.
- BIANDA *s.f.* ‘alimento humano, comida que se serve na mesa’: darlles da **bianda** boa 285.
- BIÇENTE *antropón.* nome de varón: ou **Biçente** o teçelán 86.
- BIEITO, BIEYTO *antropón.* nome de varón: **BIEITO**.– Tente, e pon primeiro o lío 72; **BIEITO**.– Cada vn diga na feira 316; **Bieyto** Sirgado ou Rial 440.

- BILA** *s.f.* ‘vila, entidade de poboación urbana, capital dun territorio’: que na **bila** ja se vssa 300; Non acharés na **bila** va rregateira 335; non llos taijaron nesta **vila** 573.
- BIÑO** *s.m.* ‘viño’: non bibfn **biño** 61; no-nos deixaron **biño** 282.
- BIR** *v. intr.* ‘vir’: ¿quen canta, que **bén** fazendo garganta? 49; non **bén** de donde eu **beño** 51; ¿Como **béns** así doente? 66; si acaso **bén** pij[ota] 376; [...]ja **beñas** 410; e **bir** a bender 414; e **bén** a bender 417.
- BO** *adx.*: darlles da bianda **boa** 285; tan **bo** alcalde se acha 320; queday con muy **boa** estrea 602.
- BOLA** *pron. pers.* ‘VOS (P5) + A (P3)’: non **bola** larpa 377.
- BOROA** *s.f.* ‘pan de millo miúdo’: mesturada con **boroa** 286.
- BOTAR** *v. tr.*, en **botar fóra** ‘expulsar’: **botala** logo fóra do lugar 447.
- BOS** *pron. pers.*, P2 cortés: ja non esperaba dar[**bos**] 70; Abofé quero abraçar**bos** 71. Vid. **BOLA**.
- BOTICARIO** *s.m.*: o oficio do **boticario** 590.
- BOY** *s.m.* ‘boi, macho da vaca’: **boy** chifrando 272.
- BOZ** *s.f.* ‘voz’: según a **boz** que lebanta 52; que ten **boz** de noso Abade 54.
- BRASSA** *s.f.* ‘brasa’, en **como o gato pola brasa** ‘á lixeira, con disimulo’: Como o gato pola **brassa** deixan yr esto 432.
- BURAZIÑO** *dim.* de **BURAZ**, *s.m.* ‘ollomol pequeno, menor có panchoz’: **buraziños**, panchozes tama[n][iños] 373.
- BURRA** *s.f.*: sobre dúas **burras** pardas 485.
- BUSCAR** *v.*: por máis e máis que **busqués** 334.

C, Ç, CH

- CA** *conx. causal* ‘pois’: **ca** lle surziron o ynbés pola treta que figeron 482 // *conx. comp.*: vid. **CÓ QUE** (contr.).
- CABANELAS** *antropón.* apelido: **Cabanelas** ou Cassal 441.
- CABO**, **Ó** *loc. adv.* ‘finalmente’: non fan y-ó **cabo** 275.
- CADA** *VN cuant.* distributivo ‘cada persoa’: **Cada vn** diga na feira como nela biu pasar 316.
- CALDEIREIRO** *s.m.*: **caldeireiros** y-os mestres dos pichés 579.
- CALZADO** *s.m.*: anda o sayo y-o **calzado** sen atacas 46.
- CAMIÑO** *s.m.* ‘vía de comunicación’: de soldados **os camiños** enpachados 234; polo **camiño** e congostra 290 // *s.m.* ‘itinerario e tempo que dura a viaxe’: pouco biche no **camiño** 279.
- CAMISSA** *s.f.* ‘peza de roupa interior ou de durmir’: vn cós, vn capelo, vn carneiro, va **camissa** 495.
- CAN** *s.m.*, en **non ... can nen gato** ‘ninguén’: non queda **can** nen gato 595 // **ó can e ó gato** ‘a todos’: sobraaba ó **can** y-ó gato 342.
- CANDO** *rel.*: [...]n **cando** 268.
- CANIBELA** *s.f.*: [...]de **canibela** 270.
- CANIÇO** *s.m.* ‘tecido de canas ou varas, con diversos usos’: queimando **caniços** e zes[**tas**] 236.
- CANPANARIO** *s.m.* ‘campaneiro’: e soeyro o **canpanario** 591.
- CANSEIRA** *s.f.*: [...] **canseira** 266.
- CANTAR** *v.intr.*: Mais ¿quen **canta**? 48.
- CANTO**, **QUANTO** *rel.*: e **quanto** máis[**s**] 461; non digo cas nen mais **cantos** 472.
- [CANTO]** *s.m.* ‘recanto’: que Espinossa non ten [**cantos**] na súa escola 469.
- ÇAPATO** *s.m.* ‘zapato’: ¿Mordeuche o **çapato** o pé? 68.
- CAPELO** *s.m.* ‘capucha’: furtan vn cós, vn **capelo** 494.
- CARA** *s.f.*: por ter **cara** d[...] 530.
- CARAMILLO** *s.m.* ‘invención, enredo’: Acá, fillo, non che ay tanto **caramillo** 489.
- CARNE** *s.f.*: **carne** abundante 31; ber a **carne** que se corta 425; que tal **carne** coziñou 430.
- CARNEIRO** *s.m.* ‘macho da ovella’: vn capelo, vn **carneiro** 495.
- CARNIZERÍA** *s.f.* ‘dependencia municipal para o sacrificio e control da venda de carne’: Ben sería mirar a **car-nizería** 424.
- CARRO** *s.m.*: Ja non ten o labrador con manténs **carro** ferrado 43; furtando **carros** e bes[**tas**] 235.
- CAL** *rel.*: non digo **cas** nen mais **cantos** 472.
- CASSA** *s.f.* ‘casa’: a **cassa** que tal carne coziñou 429.
- CASSAL** *antropón.* apelido: **Cabanelas** ou **Cassal** 441.
- CASTILLA** *topón.* ‘Castela’: según se fijo en **Castilla** 574.

ÇERTO, POR *loc. adv.* ‘por certo’: **Por certo**, tanto apertaste 75.

CHAMAR *v. tr.*: **chamamos** a deu[...] 462.

CHE *pron. pers.*, P2 non cortés, dat.: ¿Mordeuche o çapato o pé? 68; que **che** esqueeze de preguntar por túa nay 89; Éche cousa de chorar 326; Pois eu non **che** desbarío 457; Sonche tantos que 468; sonche como os lebreles 474; non **che** ay tanto caramillo 489; todo **che** é coussa de rrisa 496; **che** deron algu[...] 530; non se **che** vssa en esta terra 576.

CHEGAR *v. intr.*: esa jente acá **chegou** 281.

CHIFRAR *v.* ‘trucar, escornar’: boy **chifrando** 272.

CHORAR *v. intr.*: non **chores** que me dás pena 95; Éche cousa de **chorar** 326.

CHOZ, DE *loc. adv.* ‘de bo talante, animado, contento’: que ata estar **de choz** non lle basta 284.

CO *contr.* ‘prep. CON + art. det. O’: ¡Jesús **co** sos que me metes! 74; que **cos** finados está 97; que andou **co** demo, noso enemigo 100; **co** n[...] 226.

CÓ QUE *contr.* ‘conx. CA + rel. O QUE’: é mellor **cós** que alá sen 322.

COBIZA *s.f.* ‘ambición, apetito desordenado de poder ou riqueza’: ja non curan de **cobiza** 442.

COJO *s.m.* ou *adx.*: [...]aya o **cojo** 565.

COMO *rel.* (pseudo)interrogativo: ¿**Como** béns así doente? 66; A justiçia, **como** non, faz de dele rrisa 439; Cada vn diga na feira **como** nela biu passar 317 // *conx.* modal ou comp.: son **como** abes de rrapiña 292; barren **como** barredeyra 315; **Como** o gato pola brassa deixan yr esto 432; De fieles sonche **como** os lebreles 474.

COMO QUE *conx.*: serralleyros, tezeláns, **como que** vntaron as mans 586.

COMPRAR *v. tr.*: [o]s emos de **comprar** 571.

CON *prep.*: o labrador **con** manténs 43; mesturada **con** boroa 286; non mora **con** ningún 445; queday **con** muy boa estrea 602; **con** [...] 115, 225. Vid.: *con* ACHAQUE *de*, *CO* (*contr.*).

CONDENAR *v. tr.*: ¡solla que a **condenou**! 102.

CONDIÇÃO *s.f.* ‘categoría, calidade’: ten a **condiçón** do gato 312.

CONGOSTRA *s.f.* ‘tipo de camiño rural’: ja a bezina non ten galo nen galiña, polo camiño e **congostra** 290.

CONSENTIR, CONSINTIR *v. tr.* ‘permitir’: quedou ynsinada a terra a **consentir** lacoeiros 297; polo **consintir** se fan coussas que 434; non **consentir** andar á erba mill rrapaziños 449.

CONTA *s.f.*, en *facer conta que* ‘calcular, figurarse que’: que non fan **conta** que se benda o pan 304.

CONTAR *v. tr.* ‘narrar’: según o que abés **contado** 455.

CORDOBÉS *s.m.* ‘de Córdoba’: Ó rrebés bin fazer a un **cordobés** y-a outro sibillano 479.

CORTAR *v. tr.*: ber a carne que se **corta** 425.

CÓS *s.m.* ‘camisa sen faldras, con mangas e colo, usada como peza exterior’: furtan vn **cós**, vn capelo 494.

COTOBADA *topón.* concello pontevedrés, que limita polo N co de Campo Lameiro e polo W co de Pontevedra: ou peón de **Cotobade** 57.

COUSA, COUSSA *s.f.* ‘asunto’: **coussas** que 230; Éche **cousa** de chorar 326; fan **coussas** que non digo 435; deles jamais oyn **cousa** falssa nen ruyn 476; todo che é **cousa** de rrisa 496.

COZIÑAR *v. tr.* ‘cociñar’: que tal carne **coziñou** 430.

CRUZ *s.f.*: ¡Bállame o sinal da X! 59.

CURAR *v. intr.* ‘corrixirse, librarse dunha doenza’: ja non **curan** de cobiza 442.

D

DAMIÁN *antropón.*: ou [o] gaiteiro **Damián** 85.

DANADO *adx.* ‘rabioso, intenso’: acordar **danada** pena 96.

DAR *v. tr.*: ‘proporcionar’: ja non esperaba **dar**[bos] 70; **dar**lles da bianda boa 285; **dar** a moça quatrocentas na tras[eira] 445; che **deron** algu[...] 531 // *v. tr.* ‘producir’: non chores que me **dás** pena 95.

D’, DE *prep.*: [...]abes **de** lebante 34; non Bén **de** donde eu beño 51; ten boz **de** nosso Abade 54; peón **de** Cotobade 55; che esqueeze **de** preguntar 90; Que ay **de** 117; **de** maneir[a] 224; **de** fames gr[...] 231; **de** soldados os camiños enpachados 233; **de** canibela 270; como abes **de** rrapiña 292; Éche cousa **de** chorar 326; máis **de** vn testigo **de** fazer e **de** encubrir 436-437; ja non curan **de** cobiza 442; vn par d’anos 471; **De** fieles, sonche como os lebreles 473; ladróns **de** sacos **de** millo 492; todo che é coussa **de** rrisa 495. Vid.: *DO*, *DELE*, *DESE*, *DO QUE* (*contr.*); *ABER DE* + inf., *DEBER DE* + inf.; *de BEN*, *de CHOZ*; *con* ACHAQUE *de*.

DEBER *DE* + inf.: **debe de** ser da Benposta ou peón **de** Cotobade 57.

- DEÇER *v. tr.* ‘dicir’: ¿Ela é morta? **Deçeyme** 84; nen por detrás qué **dirán** 307; Cada vn **diga** na feira como nela biu pasar 316; eu tamén **digo** que ay gente de ben 319; coussas que non **digo** 435; eu non **digo** que son 466; non **digo** cás nen mais cántos 472 // *v. tr.* ‘chamar’: va que **din** garatussa 301 // **din que**, posiblemente ‘dis-que’: que **din** que obo[y] ten a condición do gato 311.
- DEIXAR *v. tr.* ‘permitir’: Como o gato pola brassa **deixan** yr esto 433 // *v. tr.* ‘abandonar, esquecer’: non **deijo** os ferradores 585 // *v. tr.* ‘ceder, transferir’: non-os **deixaron** biño 282.
- DELE *contr.* ‘prep. DE + pron. pers. 3P’: foi **delo** testigo 101; A justiça faz **dele** rrisa 439; **deles** jamais oyn cousa falssa nen rruyn que oubesse saydo **deles** 475-477. Vid. *ELE*.
- DEMO *s.m.*: co **demo**, noso enemigo 100.
- DENTE *s.m.*: quedou trincando no **dente** o ofiço do boticario 589.
- DESE *contr.* ‘prep. DE + demost.’: **Desa** sorte parece que todo é morte 593. Vid. *ESE*.
- DESBARIAR *v. intr.* ‘desvariar, perde-lo siso’: Pois eu non che **desbarío** 457.
- DESCONFORTAR *v. intr.* ‘desanimarse’: que mirando ben seu trato en todo non **desconforte** 597.
- DETRÁS, POR *loc. adv.* ‘en ausencia, ocultamente’: memoria que ay fin nen **por detrás** qué dirán 307.
- DEUS, POR *loc. adv.*: ¡**É por Deus** y-en miña fe! 64.
- DIANTE *adv.*: e **dian**te va tronpeta 487.
- DIFERENTE *adx.*: [...]içon **diferente** 37.
- DIÑEIRO *s.m.*: ...por fino **diñeiro** 422.
- DO *contr.* ‘prep. DE + art. det.’: debe de ser **da** Benposta 56; o sinal **da** X 59; que **da** porta arreventa[ste] a ataca y-os vlletes 76; Elbira **do** eyrado 81; Margarida a **da** porta 87; darlles **da** bianda boa 285; con achaque **da** guerra 295; a condición **do** gato 312; non trato **do** peixe 339; botala logo fóra **do** lugar 447; no tempo **da** guerra 575; non trato **da** manada e **do** barato **dos** escriuanos rreás 464-465; [m]uyto **do** rreal 567; os mestres **dos** pichés 580; o ofiço **do** boticario 590.
- DO QUE *contr.* ‘prep. DE + rel. O QUE’, comparativa: [...] **do que** parece 415.
- DOENTE *adx.* ‘enfermo’: como béns así **doente** 66.
- DONDE *rel.*: que non bén de **donde** eu beño 51.
- DOUS *num. card.*: sobre **dúas** burras pardas 485.
- DOUTRO *contr.* ‘prep. DE + OUTRO’: e **doutro** peije preziado 340. Vid. *OUTRO*.

E

- E *conx. cop.*: y-o que é muyto peor 45; o sayo y-o calzado 46; ¡**E** este é o meu sobriño! 60; por Deus y-en miña fe 64; Tente, e pon primeiro o lío 72; a ataca y-os vlletes 77; Escuitaime e oyrés 79; preguntar por túa nay e primeiro por teu pay 91; e [...] 113; e demo[s] 218; furtando caros e bes[ta]s, queimando caniços e zes[ta]s 235-236; e non fan y-ó cabo 275; entre as pernas e fugir 277; e no-nos deixaron biño 283; polo camiño e congostra 290; lapuzes e lacoeiros 294; pequeno, negro e rruyn 305; **E** que miran polo probeito 323; Por máis e máis que 334; tanto barbo e lengoado e doutro peije preziado 340-341; ó can y-ó gato 342; e ja [...] 369; e si acaso bén pij[ota] 376; e bir a bender 414; e bén a bender 417; deixan yr esto, e polo consintir 434; y-aquí está 436; testigo de fazer e de encubrir 437; y-anda solteira 445; e botala logo fóra do lugar, e non consentir andar 448; e quanto mái[s] 461; non trato da manada e do barato 464; a un cordobés y-a outro sibillano 480; y-á gineta 484; e diante va tronpeta 487; ladróns sutís y-arteiros 490; y-os mestres dos pichés, pipas, barrís e tonés, zurradores e barbeyros, tundidores, ferreyros e pescadores 580-584; e soeyro o campanario 591; **E** aynda que máis me esqueze 601.
- ELBIRA *antropón.* nome de muller: ¡**Ay**, miña Elbira do eyrado! 81.
- ELE *pron. pers.*, 3P, nominativo: ¡**Ele** é! 63; ¿**Ela** é morta? 83. Vid.: *DELE*, *NELE*.
- EN *prep.*: n-os ay **en** Gargallóns 299; probeito que tiran **en** gouernar o lugar 325; o trato **en** que se entenden 332; se fijo **en** Castilla 574; non se che vssa **en** esta terra 576; **en** todo non desconforte 597. Vid.: *en BERDADE que*, *en miña FE*; *NELE*, *NESE*, *NO*.
- ENCUBRIR *v.*: vn testigo de fazer e de **encubrir** 437.
- ENEMIGO *s.m.*: co demo, noso **enemigo** 100.
- ENGANARSE *v. pron.*: abofé, si non me **engano** 481.
- ENPACHAR *v.* ‘ateigar’: de soldados os camiños **enpachados** 234.
- ENPEÑAR *v. tr.* ‘empeñar’: A miña palabra **enpeño** que non bén de donde eu beño 50.

- ENPEZOÑARSE *v. pron.* ‘empezoñarse’: non se **enpezoñou** 431.
 ENTENDERSE *v. pron.* ‘avirse’: este é o trato en que se **entenden** 332.
 ENTRE *prep.*: meter o rabo **entre** as pernas 277; na bila ja se vssa va que din garatussa **entre** os máis fortes peóns 302.
 ERBA *s.f.* ‘herba’: andar á **erba** 450.
 ESCOLA *s.f.*: na súa **escola** para os [ter] 470.
 ESCREBER *v.*: vn par d’anos a **escreber** 471.
 ESCRIUANO *s.m.* ‘escribán’: dos **escriuanos** rreás 465.
 ESCUITAR *v.* ‘escoitar’: **Escuitaime** e oyrés 79.
 ESE *demost.*: ¿**Ese** é o pago que merezen? 92; **Esa** jente aca chegou 281; Que **eso** passa 428.
 ESPERAR *v. tr.* ‘ter esperanza de’: ja non **esperaba** dar[bos] 70.
 ESPINOSSA *antropón.* apelido: Sonche tantos que **Espinossa** non ten [cantos] 469.
 ESQUEZER (DE) *v. intr.* ‘esquecer, esquecerse de’: Ben parece, meu Alberte, que che **esqueze de** preguntar por túa nay 89; E aynda que máis me **esqueze** 601.
 ESTAR *v. intr.*: que cos finados **está** 97; **estamos** t[...] 223; que ata **estar** de choz non lle basta 284; y-aquí **está** máis de vn testigo 436.
 ESTE *demost.*: **este** é o meu sobriño 60; **este** é o trato en que se entenden 332; deixan yr **esto** 434; non se che vssa en **esta** terra 576.
 ESTREA *s.f.*: queday con muy boa **estrea** 602.
 EU *pron. pers., P1, nominativo*: de donde **eu** beño 51; **Eu** oyn 228; qu’**eu** tamén digo que 318; Pois **eu** non che desbarío 457; **eu** non digo que son 466.
 EYRADO *s.m.* ‘praza, quinteiro’: ¡**Ay**, miña Elbira do eyrado! 81.

F

- FALSSO *adx.* ‘falso’: coussa **falssa** nen rruyn 476.
 FAME *s.f.*: de **fames** gr[...] 231.
 FAZER *v. tr.* ‘facer’: bén **fazendo** garganta 49; e non **fan** y-ó cabo 275; **Fan** máis mal que no-a lagostra 291; non **fan** conta que se benda o pan 304; se **fan** coussas que non digo 435; A justiçia, como non, **faz** dele rrisa 439; si **figera** algún frío 454; pola treta que **figeron** 485; [s]egún se **fijo** en Castilla 574; bamos a **fazer** a zea 599 // *v. intr.* vn testigo de **fazer** e de encubrir 437; Ó rrebés bin **fazer** a un cordobés 479 // *v. pron.* ‘converterse en’: ja se **fan** ladronziños 451 // *v. aux. factitivo*: por non-os **fazer** alugar 452. Vid.: *f. CONTA que, f. FRÍO, f. GARGANTA, f. MAL, f. RRISSA de.*
 FE *s.f., na loc. adv.* **en miña fe** ‘a fe, con certeza’: ¡É por Deus y-**en** miña fe! 64.
 FEIRA *s.f.*: Cada vn diga na **feira** como nela biu passar 316; nen na praza nen na **feira** 336.
 FERRADO *part. ou adx.* ‘(carro) coa roda protexida por lamia de ferro’: Ja non ten o labrador con manténs carro **ferrado** 43.
 FERRADOR *s.m.*: pois non deijo os **ferradores** 587.
 FERREYRO *s.m.* ‘ferreiro’: **ferreyros** e pescadores 584.
 FIEL *adx.*: De **fieles** sonche como os lebreles 474.
 FILLO *s.m.* ‘persoa nova coa que o locutor ten trato habitual, no tratamento non implica parentesco’: Acá, **fillo**, non che ay tanto caramillo 489.
 FIN *s.* ‘final’: non ten memoria que ay **fin** 306; **Fin** 603.
 FINO *adx.* ‘puro’: por **fino** diñeiro 423.
 FINADO *s.m.* ‘defunto’: que cos **finados** está 97.
 FÓRA *adv.* ‘ó exterior (de)’: e botala logo **fóra** do lugar 447 // *adv.* ‘a territorio non galego’: todo para lebar **fóra** 330.
 FORMIGEIRO *adx.* ‘de pouca monta’: ay vns ladróns **formigeiros** 491.
 FORTE *adx.*: entre os máis **fortes** peóns 302.
 FRACAMENTE *adv.*: quedou medio **fracamente** 392.
 FRÍO *s.m.*: si **figera** algún **frío** 454.
 FUGIR *v. intr.* ‘fuxir’: meter o rabo entre as pernas e **fugir** 277.
 FURTAR *v. tr.*: **furtando** carros e bes[tas] 235; **furtan** vn cóis, vn capelo 494.

G

GAITEIRO *s.m.*: ou [o] **gaiteiro** Damián 85.

GALIÑA *s.f.*: ja a beziña non ten galo nen **galiña** 289.

GALO *s.m.*: ja a beziña non ten **galo** nen galiña 289.

GARATUSSA *s.f.* 'treta, engano': va que din **garatussa** 301.

GARGALLÓNS *topón.*: lugar da parroquia de Santa Mariña de Fragas, concello de Campo Lameiro: ladróns ja n-os ay en **Gargallóns** 299.

GARGANTA *s.f.*, en **fazer garganta** 'cantar en alta voz, variando os tons': Mais ¿quen canta, que bén **fazendo** garganta? 49.

GASTAR *v. tr.* 'usar, consumir': só pantrigo non se **gasta** 287.

GATO *s.m.*: ten a condición do **gato** 312; Como o **gato** pola brassa deixan yr 432 // **ó can y-ó gato** 'a todos': sobra ó can y-ó **gato** 342; **non ... can nen gato** 'ninguén': non queda can nen **gato** 595.

GENTE *s.f.* 'xente': [...]**ira muyta gente** 40; Esa **jente** acá chegou 281; digo que ay **gente** de ben 319.

GIADO *part.* ou *adx.* 'xeadó': quedara aquí **giado** 456.

GINETA, **Á loc. adv.** 'a carranchapernas': **á gineta** sobre dúas burras pardas 484.

GOVERNAR *v. tr.* 'gobernar': en **gouernar** o lugar 325.

GUERRA *s.f.*: con achaque da **guerra** 295; no tempo da **guerra** 575.

J

JA, **J' adv.** 'xa': **Ja** non ten o labrador 42; Pois **j'**oje non bibín biño 61; **ja** non esperaba 70; Ben sey **ja** que morre-ron 93; **Xa** pagou as romarías 98; **ja** [...] 114; **Ja** a bezina non ten 288; ladróns **ja** n-os ay 299; na bila **ja** se vssa 300; e **ja** [...] 369; **Ja** non curan 442; que **ja** se fan ladronziños 451; **Ja** non trato da manada 463; que **ja** é tempo 600.

JAMAIS *adv.* 'xamais': deles **jamais** oyn coussa falssa 475.

JENTE *s.f.*: vid. **GENTE**.

JESÚS *antropón.* nome de varón, usado como exclamación: ¡Ay **Jesú[s]**! 58; ¡**Jesús** co sos que me metes! 74.

JIBA *s.f.* 'xiba': va **jiba** ou mara[gota] 375.

JUSTIÇA *s.f.* 'xustiza': A **justiça**, como non, faz dele rriisa 438.

L, LL

LA *pron. pers.*: vid. **O** (pron.).

LABRADOR *s.m.*: Ja non ten o **labrador** 42.

LACOEIRO *adx.* 'comellón, preguiceiro, aproveitado, logreiro': lagumeiros, lapuzes e **lacoeiros** 294; quedou ynsinada a terra a consentir **lacoeiros** 297.

LADRÓN *s.m.*: **ladróns** ja n-os ay en Gargallóns 298; nen **ladróns** sutís y-arteiros: ay vns **ladróns** formigeiros, **ladróns** de sacos de millo 490-492; que ja se fan **ladronziños** 451.

LAGOSTRA *s.f.* 'insecto que se presenta como praga': fan máis mal que no-a **lagostra** 291.

LAGUMEIRO *adx.* 'aproveitado, que vive do esforzo dos máis': **lagumeiros**, lapuzes e **lacoeiros** 294.

LANÇADA *s.f.* 'proveito obtido nun lance de pesca', aquí en sentido metafórico: Éche cousa de chorar as **lançadas** que nos tiran 327.

LAPUZ *adx.* 'comellón, preguiceiro, aproveitado': lagumeiros, **lapuzes** e **lacoeiros** 294.

LARPAR *v. tr.* 'lapar, comer tragando con atafego': non bola **larpa** 377.

LEBANTAR *v. tr.* 'levantar': a boz que **lebanta** 52.

LEBANTE *s.m.* 'levante': [...]**jabes de lebante** 34.

LEBAR *v. tr.* 'levar': que a sabán **leba** 270; todo para **lebar** fóra 330.

LEBREL *s.m.* 'lebreiro, caste de can': De fieles sonche como os **lebreles** 474.

LENGOADO *s.m.* 'linguado': tanto barbo e **lengoado** 340.

LÍO *s.m.* 'atado, embrullo de roupas e pertenzas': Tente, e pon primeiro o **lío** 72.

LLE *pron. pers.*, P3, dativo: se ó rruyn non **lle** pon tacha 321 // P6, dativo: ata estar de choz non **lle** basta 284; **darlles** da bianda boa 285; ca **lle** surziron o ynbés 482. Vid. **LLOS**.

LLOS *pron. pers.* 'LLE (P6) + OS (P6)': non **llos** taijaron nesta vila 572.

LO *pron. pers.*: vid. **O** (pron.).

LOGO *adv.* ‘despois’: e botala **logo** fóra do lugar 447.

LUGAR *s.m.* ‘sitio’: achando **lugar** 314 // *s.m.* ‘entidade de poboación pequena, xurisdicción’: en gobernar o **lugar** 325; botala fóra do **lugar** 448.

LUTOOSSA *s.f.* ‘loitosa’ ou *adx.* ‘luctuosa’: [...]esta **lutoossa** 33.

LUZ *s.f.*: para turbárseme a **luz** 62. Vid. *TURBARSE* a l.

M

MÁIS *quant.*: muyto **máis** pasou 280; Fan **máis** mal que no-a lagostra 291; os **máis** fortes peóns 302; Por **máis** e **máis** que busqués 334; [m]uyto **máis** mereze 416; **máis** de vn testigo 436; e quanto **mái[s...]** 461; **máis** me esqueze 601. Vid. *POR... que*.

MAIS, MAS *conx.*: **Mais** ¿quen canta? 48; **mais que** todo [...] 310; **mas** mill milleiros berés 337; eu non digo que son, **mas...** 466. Vid. *NEN* **mais**.

MAL *adv.*: **Mal** sabés 78.

MAL *s.m.* ‘dano’, en *fazer mal* ‘prexudicar’: Fan **máis** mal que no-a lagostra 291.

MALIZIA *s.f.* ‘maldade’: A **malizia** neles mora 331.

MANADA *s.f.*: da **manada** e do barato dos escriuanos rreás 464.

MANEIR[A] *s.f.*: de **maneir[a]** 224.

MAN *s.f.*: como que vntaron as **mans** 585.

MANTEL *s.m.*, en *con manténs* ‘con posibles, acomodado’: labrador con **manténs** 43.

MARABILLA *s.f.*: se non é por **marabilla** 577.

MARAGOTA *s.f.* ‘peixe mariño moi común’: va jiba ou **mara[gota]** 375.

MARGARIDA *antropón.* nome de muller: ou **Margarida** a da porta 87.

MAS *conx.*: vid. *MAIS*.

ME *pron. pers.*, P1, acusativo: no-**me** apretes 73; Escuitaime e oyrés 79 // dativo: para turbárseme a luz 62; ¡Jesús co sos que **me** metes! 74; ¿Ela é morta? Deçey**me** 84; que **me** dás pena 95; ja é tempo **me** parece 600; **máis me** esqueze 601 // acu. ou dat.: ¡Bállame o sinal da cruz! 61 // reflexivo: si non **me** engano 481.

MEDIO *quant.*: quedou **medio** fracamente 592.

MELLOR *adx.*: é **mellor** cós que alá sen 322.

MEMORIA *s.f.*, en *ter memoria que* ‘acordarlle que, ter presente que’: Non ten **memoria** que ay fin 307.

MENOS *quant.*: non **menos** 412.

MEREZER *v. tr.*: ¿Ese é o pago que **merezen**? 92; [m]uyto mais **mereze** 416.

MESTRE *s.m.* ‘artesán cualificado’: y-os **mestres** dos pichés 580.

MESTURAR CON *v. tr.*: bianda boa **mesturada** con boroa 286.

METER *v. tr.*: ¡Jesús co sos que me **metes**! 74 // *m. o rrabo entre as pernas* ‘darse por vencido’: **meter** o rrabo entre as pernas e fugir 277.

MEU *pos.*, P1, masc.: este é o **meu** sobriño 60; ¡Ou, **meu** parente! 65; **meu** Alberte 99; **Meus** [...] 219; **Meu** sobriño 278 // fem.: A **miña** palabra enpeño 50; en **miña** fe 64; ¡Ay, **miña** Elbira do eyrado! 81; ¡Ay, **miña** muller Ynés! 82. Vid. *NOSO*.

MILL *num. card.*: agora ay **mill** honrrados 39; mas **mill** milleiros berés 337; **mill** rrapaziños 450.

MILLEIRO *num. col.*: mas **mill milleiros** berés 337.

MILLO *s.m.* ‘millo miúdo’: ladróns de sacos de **mill** 492.

MIÑA *pos.*: vid. *MEU*.

MIRAR *v. tr.* ‘observar’: Ben sería **mirar** a carnizería 425; que **mirando** ben seu trato 595 // *mirar por* ‘interesarse por’: **miran** polo probeito que tiran 323.

MOÇA *s.f.* ‘muller adulta nova’: dar á **moça** que non mora con ningún y-anda solteira 444.

MOEDA *s.f.*: moeda o **rrojo** 566.

MORAR *v. intr.* ‘habitar’: A malizia neles **mora** 331 // *v. intr.* ‘cohabitar’: á moça que non **mora** con ningún 444.

MORDER *v. tr.* ‘encetar’: ¿**Mordeuche** o çapato o pé? 67.

MORRER *v. intr.*: Ben sey ja que **morreron** 94. Vid. *MORTO*.

MORTE *s.f.*: parece que todo é **morte** 594.

MORTO *part.* de *MORRER*: ¿Ela é **morta**? 83 // *part.* de *MATAR*: que algua seique foi **morta** que seis naçidas tragía 426.

MULLER s.f. 'esposa': ¡Ay, miña **muller** Ynés! 82.

MUY, MUYTO *cuant.*: [m]uy on[ro]ssa 30; **muyta** gente 40; **muyto** peor 45; **muyto** máis pasou 280; [m]uyto máis mereze 415; [m]uyto do rreal 567; **muy** boa estrea 602.

N

N- *adv.*: vid. NON.

NA *cont.*: vid. NO (cont.).

NAÇIDA s.f. 'tumor do carbúnculo': morta que seis **naçidas** tragía 427.

NAY s.f. 'nai': de preguntar por túa **nay** 90.

NEGRO *adx.* 'escuro': pan pequeno, **negro** e rruyn 305.

NELE *contr.* 'prep. EN + pron. pers. 3P': como **nela** biu pasar 317; A malizia **neles** mora 331. Vid. ELE.

NEN *conx. cop.*: non ten ... **nen** ten bacas 44; pan **nen** pasta 283; non ten galo **nen** galiña 289; **nen** por detrás qué dirán 307; **nen** na praza **nen** na feira 336; **nen** [...] 371; **nen** ladróns sutís 490; non queda can **nen** gato 595; coussa falssa **nen** rruyn 475.

NEN MAIS *conx. cop.*: non digo cas **nen mais** cantos 472. Vid. MAIS, MAS.

NESE *contr.* 'prep. EN + demost. ESE': Alá **nesa** An[...]. Vid. ESE.

NINGÉN *cuant.* 'ninguén': á moça que non mora con **ningén** 446.

NO- *adv.*: vid. NON.

NO *contr.* 'prep. EN + art. det.': Que **nas** [...] 227; **no** tempo da guerra 275; pouco biche **no** camiño 279; **na** bila ja se vssa 300; **na** feira 316; **na** bila va regateira, **nen** **na** praza **nen** **na** feira 335-336; quatroçentas **na** tras[eira] 446; non ten [cantos] **na** súa escola 470; trincando **no** dente 589. Vid. EN.

NON, NO-, N- *adv.*: Ja **non** ten 42; **non** bén de donde eu beño 51; oje **non** bibín biño 61; ja **non** esperaba dar[bos] 70; **no-me** apretes 73; **Non** chores 95; **non** [...] 220; e **non** fan 275; e **no-nos** deixaron biño 282; **non** lle basta 284; **non** se gasta 287; **non** ten galo 289; máis mal que **no-a** lagostra 291; ja **n-os** ay en Gargallóns 299; **non** fan conta que 303; **Non** ten memoria que 306; **non** lle pon tacha 321; **Non** acharés 333; **non** trato do peixe 338; **non** bola larpa 377; **non** menos 412; que **non** se enpezoñou 431; coussas que **non** digo 435; A justíçia, como **non**, faz dele rrisa 438; Ja **non** curan de cobiza 442; **non** mora con ningún 444; **non** consentir andar 449; por **non-os** fazer alugar 452; eu **non** che desbarío 457; Ja **non** trato da manada 463; eu **non** digo que son 466; **Non**, que pagarás o pato 467; Espinossa **non** ten [cantos] 469; **non** digo cás **nen** mais cántos 472; si **non** me engano 481; **non** che ay tanto caramillo 489; **non** llos taijaron 572; **non** se che vssa en esta terra se **non** é por marabilla 576-577; **non** deixo os ferradores 587; **non** queda can **nen** gato 595; en todo **non** desconforte 597. Vid. O (pron.).

NOS *pron. pers. P4, dativo*: **no-nos** deixaron biño 282; as lançadas que **nos** tiran 327.

NOSO, NOSSO *pos.*, P4: ten boz de **nosso** Abade 54; co demo, **noso** enemigo 100. Vid. MEU.

NOSOUTR[OS] *pron. pers., P4, nominativo*: **Nosoutr[os]** 221.

O

O *art. det.*: ten o labrador 42; Y-o que é muyto peor 45; anda o sayo y-o calzado 46; A miña palabra 50; según a boz que lebanta 52; ten a barba posta 55; Bállame o sinal 59; este é o meu sobriño 60; para turbárseme a luz 62; pon primeiro o lío 72; ¡Mordeuche o çapato o pé? 67; arreventa[ste] a ataca y-os vlletes 77; oyrés os traballos 80; Tareija a torta 84; ou [o] gaiteiro Damián 85; Biçente o teçelán 86; Margarida a da porta 87; Ese é o pago 92; Xa pagou as romarías que andou 99; os camiños empachados 234; que a sabán leva 271; meter o rrabo 276; entre as pernas 277; Ja a beziña 288; máis mal que no-a lagostra 291; quedou ynsinada a terra 296; entre os máis fortes 302; benda o pan 304; din que o obo[...]. 311; ten a condiçón do gato 312; gouernar o lugar 325; as lançadas que nos tiran os que benden, que os ollos sacar pretenden 327-329; A malizia 331; este é o trato 332; mirar a carnizería 424; ber a carne que se corta 425; benturossa foi a cassa 429; Como o gato 430; A justíçia 438; según o que abés contado 455; pagarás o pato 467; como os lebreles 474; lle surziron o ynbés 482; [...].laja o cojo 565; moeda o rrojo 566; y-os mestres dos pichés 580; vntaron as mans 586; non deixo os ferradores 587; o ofiçio do boticario, e soeyro o canpanario 590-591; Para a aldea 598; fazer a zea 599. Vid.: Ó, DO, NO, POLO (contr.); NON (adv.); QUE (rel.).

O *pron. pers., 3P, acusativo*: ¡solla que a condenou! 102; ja **n-os** ay en Gargallóns 299; e botala logo fóra 447; por non-os fazer alugar 452; para os [ter] 470; o[s] sacaron sobre albardas 486. Vid.: LLOS (pron.), NON (adv.).

Ó *contr.* 'prep. A + art. det.': ó rruyn non lle pon tacha 321; ó can y-ó gato 342; dar á moça 444; andar á erba 450. Vid.: ó CABO, á GINETA, ó RREBÉS.
 O QUE *rel.*: vid. QUE.
 OFIÇO *s.m.*: o ofiço do boticario 590.
 OJE *adv.* 'hoxe': oje non bibín biño 61.
 OLLO *s.m.*, en *sacar os ollos* 'saquear, esquilmar': que os ollos sacar pretenden 329.
 HONRRADO *adx.*: agora ay mill honrrados 39.
 ON[RO]SSO *adx.*: muy on[ro]ssa 30.
 OU *conx. disx. ou altern.*: debe de ser da Benposta ou peón de Cotobade 57; va jiba ou mara[gota] 375; Sirgado ou Rial, Cabanelas ou Cassal 440-441.
 OU *interx.*: ¡Ou, Alberto! ¡Ou, meu parente! 65; ¿ou Tareija a torta, ou [o] gaiteiro Damián, ou Biçente o teçelán, ou Margarida a da porta? 440-441.
 OUTRO *ident.*: bin fazer a un cordobés y-a outro sibillano 480. Vid. DOUTRO (*contr.*).
 OYR *v. tr.* 'ófr': oyrés os traballos que ey passado 79; eu oyn [...] 230; deles jamais oyn coussa falssa 475.

P

PAGAR *v. tr.*: Xa pagou as romarías 98; Non, que pagarás o pato 467. Vid. *p. o* PATO.
 PAGO *s.m.*: ¿Ese é o pago que merezen? 92.
 PALABRA *s.f.*: A miña palabra enpeño 50.
 PAN *s.m.*: biño, pan nen pasta 283; o pan pequeno, negro e rruyn 304.
 PANCHOZ *s.m.* 'ollomol pequeno, maior có buraz': buraziños, panchozes tama[n][iños] 373.
 PANTRIGO *s.m.* 'pan branco, de trigo, o máis apreciado': só pantrigo non se gasta 304.
 PAR *num. col.*: vn par d'anos 471.
 PARA *prep.*: para turbárseme a luz 62; todo para lebar fóra 330; para os [ter] 470; Para a aldea bamos 598.
 PARDO *adx.*: sobre dúas burras pardas 485.
 PARENTE *s.m.*: ¡Ou, meu parente! 65.
 PAREZER *v. atr.*: ja é tempo me pareze 80; pareze, meu Alberte, que che esqueze 98; do que pareze 415; pareze que todo é morte 594.
 PASAR, PASSAR *v. intr.* 'acontecer, ocorrer': acá muyto máis pasou 280; como nela biu passar 317; Que eso passa 428 // *v. intr.* 'padecer, experimentar': os traballos que ey passado 80.
 PASTA *s.f.* 'masa': no-nos deixaron biño, pan nen pasta 283.
 PATO *s.m.* 'pato, parrulo', en pagar o pato 'pagar culpas alleas': Non, que pagarás o pato 467.
 PAY *s.m.* 'pai': e primeiro por teu pay 91.
 PÉ *s.m.*: ¿Mordeuche o çapato o pé? 67.
 PEIJE, PEIXE *s.m.* 'peixe': non trato do peixe que foi barato 339; e doutro peije preziado 341.
 PENA *s.f.*: Non chores que me dás pena acordar danada pena 95-96.
 PEOR *adx.*: Y-o que é muyto peor 45.
 PEÓN *s.m.*: ou peón de Cotobade 57; os máis fortes peóns 302.
 PEQUENO *adx.*: o pan pequeno, negro e rruyn 305.
 PERNA *s.f.*: meter o rrabo entre as pernas 277. Vid. METER o r.
 PESCADOR *s.m.*: ferreyros e pescadores 584.
 PICHEL *s.m.* 'recipiente de estaño, ancho abaixo, xeralmente con tapa': y-os mestres dos pichés, pipas, barrís e tonés 580.
 PIJ[OTA] *s.f.* 'pescada': e si acaso ben pij[ota] 376.
 PIPA *s.f.* 'recipiente feito de dovelas, maior có barril e menor có tonel': y-os mestres dos pichés, pipas, barrís e tonés 581.
 POIS *conx. explic.*: pois prateiros, alfayates 579; parece que todo é morte, pois non queda can nen gato 595 // *conect.* 'o caso é que': Pois j'oje non bibín biño 61; pois non trato do peixe que foi barato 338; Pois eu non che desbarío 457 // *adv.* 'e logo, despois': pois non deixo os ferradores 587. Vid. POIS QUE.
 POIS QUE *conx. explic.*: benturossa foi a cassa que tal carne coziñou, pois que non se enpezoñou 431.
 POLO *contr.* 'prep. POR + art. det.': Pola [...] 116; polo camiño e congostra 290; miran polo probeito 324; o gato pola brassa 432; lle surziron o ynbés pola treta 483. Vid. POR.

POLO *contr.* 'prep. POR + pron. pers. O': yr esto e **polo** consintir 434.

PÓR ~ POÑER *v. tr.*: Según ten a barba **posta** 55; Tente, e **pon** primeiro o lío 72; se ó rruyn non lle **pon** tacha 321.

POR *prep.*: preguntar **por** túa nay, e primeiro **por** teu pay 90; que **por** d[...] 222; **por** fino diñeiro 420; **por** non-
os fazer alugar 452; **por** ter cara 530; se non é **por** marabilla 577// **por... que** nexo concesivo: **Por máis e máis que** busqués 334. Vid.: *por ÇERTO, por DETRÁS, por DEUS; MÁIS* (cuant.).

PORTA *s.f.* 'entrada da casa': ou Margarida a da **porta** 87 // *s.f.* 'abertura da roupa ou do calzado': que da **porta** arrebenta[ste] a ataca y-os vlletes 76.

POTE *s.m.*: [...]s **potes** 261.

POUCO *quant.*: **pouco** biche no camiño 279.

PRATEIRO *s.m.* 'artesán que traballa a prata': pois **prateiros**, alfayates, caldeireiros 578.

PRAZA *s.f.* 'praza do mercado': nen na **praza** nen na feira 336.

PREGUNTAR POR *v. tr.*: que che esqueze de **preguntar por** túa nay 90.

PRETENDER *v. tr.*: que os ollos sacar **pretenden** 329.

PREZIADO *adx.* 'prezado': doutro peije **preziado** 341.

PRIMEIRO *adv.*: pon **primeiro** o lío 72; preguntar por túa nay e **primeiro** por teu pay 91.

PROBEITO *s.m.* 'proveito': miran polo **probeito** que tiran 324.

QU

QUANTO *rel.*: vid. CANTO.

QUATROCENTAS *num.* '400 (azoutas)': **quatrocentas** na tras... 446.

QUE, QU' *conx. compl.*: o que é muyto peor, **que** anda o sayo y-o calzado sen atacas 46; A miña palabra enpe-
ño **que** non bén de donde eu beño 51; parece **que** che esqueze 89; sey ja **que** morreron 94; non fan conta **que**
se benda 304; Non ten memoria **que** ay fin 306; din **que** o obo[...] ten a condición do gato 311; digo **que** ay
gente de ben 319; non digo **que** son 466; E **que** miran polo probeito 323; Zerto, tío, **que** si figera algún frío
454; **que** quedara aquí giado 456; parece **que** todo é morte 594 // *conx. expl.*: Non chores **que** me das pena
95; danada pena **que** cos finados está 97; pouco biche no camiño, **que** acá muyto máis pasou 280; **que** ata
estar de choz non lle basta 284; **que** con achaque da guerra quedou ynsinada a terra 295; **que** ladróns ja n-
os ay en Gargallóns 298; **que** na bila ja se vssa va que din garatussa 300; **que** non fan conta que 303; **que** din
que o obo[...] 311; qu'eu tamén digo que 318; qu'este é o trato en que se entenden 332; **que** algua seique foi
morta 426; **Que** eso passa 425; Non, **que** pagarás o pato 466; sonche como os lebreles, **que** deles jamais oyn
475; bamos a fazer a zea, **que** ja é tempo me parece 600 // *conx. comp.*: Fan máis mal **que** no-a lagostra
291. Vid.: AYENDA QUE, COMO QUE, POIS QUE, POR ... que, TAN(TO) QUE, en VERDADE que; CA (conx.).

QUE, QU', O QUE, QUÉ *rel.*: Y-o **que** é muyto peor 45; ¿quen canta, **que** bén facendo garganta? 49; a boz **que**
lebanta 52; co sos **que** me metes 74; os traballos **que** ey passado 80; o pago **que** merezen 92; as romarías **que**
andou 99; ¡Solla **que** a condenou! 102; va **que** din garatussa 301; gente de ben **que** tan bo alcalde se acha
320; polo probeito **que** tiran 324; as lançadas **que** nos tiran os **que** benden, **que** os ollos sacar pretenden
327-329; do peixe **que** foi barato 239; o trato **en que** se entenden 332; doutro peije **preziado que** sobrava
342; a carne **que** se corta 425; **que** seis naídas tragía 426; a cassa **que** tal carne coziñou 430; coussas **que**
non digo 435; á moça **que** non mora con ningún 444; mill rrapaziños **que** ja se fan ladrónziños 451; según
o **que** abés contado 455; coussa falssa nen rruyn **que** oubesse saydo deles 477; pola treta **que** figeron 484;
non queda can nen gato **que** mirando ben seu trato 596 // *rel. interr.*: Non ten memoria que ay fin nen por
detrás **qué** dirán 307. Vid.: DO QUE, CÓ QUE (contr.).

QUEDAR *v. intr.* 'permanecer, restar': **quedou** trincando no dente o ofício do boticario 589; pois non **queda**
can nen gato 595; **queday** con muy boa estrea 602; // *v. intr.* 'resultar': **quedou** ynsinada a terra a consentir
lacoeiros 295; que **quedara** aquí giado 456; o campanario **quedou** medio fracamente 592.

QUEIMAR *v. tr.*: **queimando** caniços e zes[ta]s 236.

QUEN *rel.*: Mais **¿quen** canta, que bén facendo garganta? 48.

QUERER *v. tr.*: Abofé **quero** abraçarbos 71; que se **quer**[...] 232; rrabuñar **queren** 314.

R, RR

RIAL *antropón.* apelido: Bieyto Sirgado ou **Rial** 440.

RRABO *s.m.*: meter o **rrabo** entre as pernas 276. Vid. METER o r.

RRABUÑAR *v. intr. ou tr.*: **rrabuñar** queren 313.

RRAPAZIÑO *s.m.* ‘nenó’, dim. de RAPAZ ‘adolescente’: E non consentir andar á erba mill **rrapaziños** 450.

RRAPIÑA *s.f.* ‘rapina’: son como abes de **rrapiña** 292.

RRAZÓN *s.f.*: **Rrazón** fora dar á moça [...] quatrocentas na tras[eira] 443. Vid. *SER* r.

REAL *adx.*: dos escriuanos **rreás** 465 ; [m]uyto do **rreal** 567.

RREBÉS, *ó loc. adv.* ‘ó revés, ó contrario’: **Ó rrebés** bin fazer a un cordobés 478. Vid. *Ó* (cont.).

RREGATEIRA *s.f.* ‘muller que vende, sobre todo peixe, no mercado’: Non acharés na bila va **rregateira** nen na praza nen na feira 335.

RREYXELO *s.m.* ‘añoño, cordeiro mamote’: ladróns de sacos de millo, vn **rreyxelo** 493.

RRISSA *s.f.*: todo che é coussa de **rriisa** 496 // *fazer rissa de* ‘rirse de’: A justiça **faz dele rriisa** 496. Vid. *FACER*.

RROJO *adx. ou s.m.*: [...]moeda o **rrojo** 566.

RROMARÍA *s.f.*: Xa pagou as **romarías** que andou 99.

RRUYN *adx.*: pequeno, negro e **rruyn** 305; *ó rruyn* non lle pon tacha 321; coussa falssa nen **rruyn** 476.

S

SABÁN *s.f.* ‘saba’: que a **sabán** leva 271.

SABER *v. tr.*: Mal **sabés** 78; Ben *sey* ja que morreron 93; **sabe**[...] 529.

SACAR *v. tr.*: que os ollos **sacar** pretenden 229; sobre dúas burras pardas o[s] **sacaron** sobre albardas 486. Vid. *s. os OLLOS*.

SACO *s.m.*: ladróns de **sacos** de millo 492.

SAYO *s.m.* ‘especie de casaca’: anda o **sayo** y-o calzado sen atacas 46.

SAYR *v. intr.* ‘saír’: coussa falssa nen **rruyn** que oubesse **saydo** deles 477.

SE *pron. pers., 3P, reflexivo*: para turbárseme a luz 62; só pantrigo non **se** gasta 287; na bila ja **se** vssa va que din garatussa 300; que **se** benda o pan 304; ay gente de ben que tan bo alcalde **se** acha que 320; o trato en que **se** entenden 332; a carne que **se** corta 425; non **se** enpezoñou 431; polo consintir **se** fan coussas que non digo 435; ja **se** fan ladronziños 451; [s]egún **se** fijo en Castilla 574; non **se** che vssa en esta terra 576.

SE *conx.*: vid. *SI*.

SEGÚN *conx.*: **Según** ten a barba posta, debe de ser da Benposta 55; **según** foi delo testigo 101; **según** se fijo en Castilla 574 // *prep.*: **según** a boz que lebanta 52; **según** o que abés contado 455.

SEIQUE *adv.* ‘seica’: algua **seique** foi morta que seis naçidas tragía 426.

SEIS *num.*: algua seique foi morta que **seis** naçidas tragía 427.

SEN *prep.*: que anda o sayo y-o calzado **sen** atacas 47.

SENON *conx.*: **senon** [...] 372.

SER *v. atr.*: y-o que é muyto peor 45; debe de **ser** da Benposta 56; este é o meu sobriño 60; ¡Ele é! 83; **É** por Deus 64; ese é o pago 92; (1P) **foi** delo testigo 101; é meter o rrabo 276; **son** como abes de rrapiaña 292; é mellor cós que alá sen 322; **Éche** cousa de chorar 326; este é o trato 332; benturossa **foi** a cassa 429; eu non digo que **son** 466; **Sonche** tantos que 468; **sonche** como os lebreles 474; todo che é coussa de rriisa 496; todo é morte 594; ja é tempo 600 // *v. aux.*: ¿Ela é morta? 83; algua seique **foi** morta que 426 // *v. intr.*: é mellor cós que alá **sen** 322; se non é por marabilla 377 // *s. ben* ‘ser conveniente’: ben **sería** mirar a carni-zería 423; *s. rrazón* ‘ser de xustiza, razoable’: rrazón **fora** dar á moça que 443.

SERRALLEYRO *s.m.* ‘cerralheiro’: **serralleyros**, tezeláns 585.

SEU *pos.*: na **súa** escola 470; mirando ben **seu** trato 596.

SI, SE *conx.*: **se** *ó rruyn* non lle pon tacha 321; e **si** acaso ben pij[jota] 376; **si** figera algún frío 454; **si** non me engano 481; **se** non é por marabilla 577.

SIBILLANO *s.m.* ‘de Sevilla’: bin fazer a un cordobés y-a outro **sibillano** 480.

SINAL *s.m.*: ¡Bállame o **sinal** da X! 59.

SIRGADO *antropón.* apelido: Bieyto **Sirgado** ou Rial, Cabanelas ou Cassal 440.

SOBRAR *v. intr.*: que **sobrava** *ó can* y-ó gato 342.

SOBRE *prep.*: **sobre** dúas burras pardas o[s] **sacaron sobre** albardas 485-486.

SOBRIÑO *s.m.* ‘fillo do irmán ou irmá’, ou tamén ‘fillo dos curmáns ou curmás, dos sobriños ou sobriñas’: este é o meu **sobriño** 60; Meu **sobriño**, pouco biche no camiño 278.

SOEYRO *adx.* ou *adv.* ‘só’: e **soeyro** o canpanario quedou medio fracamente 591.
 SOLDADO *s.m.*: de **soldados** os camiños enpachados 233.
 SOLLA *s.f.* sgdo. escuro, acaso “navaja ó puñal, cuya herida es mortal” (Rodríguez 1863, *DD*: s.v.); úsase como maldición: ¡**solla** que a condenou! 102.
 SOLTEIRO *adx.*: non mora con ningún y-anda **solteira** 445.
 SOMENTE *adv.* ‘soamente’: vid. *TAN* s.
 SORTE *s.f.* ‘maneira, forma’: desa **sorte** parece que todo é morte 593.
 SÓ *adv.*: só pantrigo non se gasta 287.
 SOS *s.m.* ‘tantarantán’: ¡Jesús co **sos** que me metes! 74.
 SÚA *pos.*: vid. *SEU*.
 SURZIR *v. tr.* ‘zurrar, azoutar’: a un cordobés y-a outro sibillano ca lle **surziron** o ynbés 482.
 SUTIL *adx.*: nen ladróns **sutís** y-arteiros 490.

T

TACHA *s.f.*: que se ó rruyn non lle pon **tacha** 321.
 TAIJAR *v. tr.* ‘taxar, fixar un prezo ou límite’: non llos **taijaron** nesta vila 572.
 TAL *ident.*: a cassa que **tal** carne coziñou 430.
 TAMAÑO *adx.* ‘de tamaño considerable, grandeiro’: panchozes **tama[n][iños]** 374.
 TAMÉN *adv.*: eu **tamén** digo que 318; **tamén** no tempo da guerra 575.
 TAN SOMENTE *loc. adv.* ‘tan só, unicamente’: **tan somente** quedou trincando no dente o ofício do boticario 588.
 TANTO *cuant.*: non che ay **tanto** caramillo 489.
 TAN(TO) ... QUE *conx. cons.*: Por certo, **tanto** apertaste **que** 75-76; **tan** bo alcalde se acha **que** se ó rruyn non lle pon tacha 320-321; Sonche **tantos que** Espinossa non ten [cantos] 468-469.
 TAREIJA *antropón.*, nome de muller: **Tareyja** a torta 84.
 TE *pron. pers.*, P2 non cortés, reflexivo: Tente, e pon primeiro o lío 72.
 TEÇELÁN *s.m.* ‘tecelán’: ou Biçente o **teçelán** 86; serralleiros, **tezeláns** 585.
 TEMPO *s.m.*: no **tempo** da guerra 575 // *ser tempo (de)* ‘ser hora de’: que ja é **tempo** 600.
 TER *v. tr.*: Ja non **ten** o labrador 42; nen **ten** bacas 44; **ten** boz de nosso Abade 54; Según **ten** a barba posta 55; non **ten** galo nen galiña, 289. Non **ten** memoria que ay fin 306 (P6); **ten** a condición do gato 312; boa **tenos** 409; que Espinossa non **ten** [cantos] na súa escola para os [ter] 469-470; por **ter** cara 530 // *v. pron.* ‘deterse, conterser’: **Tente**, e pon primeiro o lío 72.
 TERRA *s.f.* ‘país’: quedou ynsinada a **terra** a consentir lacoeiros 296; non se che vssa en esta **terra** 576.
 TESTIGO *s.m.* ‘testemuña’: según foi delo **testigo** 101; y-aquí está máis de vn **testigo** 436.
 TEU *pos.*: de preguntar por **túa** nay, e primeiro por **teu** pay 90-91.
 TEZELÁN *s.m.*: vid. *TEÇELÁN*.
 TIRAR *v. tr.* ‘sacar’: polo probeito que **tiran** en gouernar o lugar 324; as lançadas que nos **tiran** 327.
 TÍO *s.m.* ‘irmán do pai ou da nai’, ou tamén ‘curmán ou tío do pai ou da nai’: Zerto, **tío**, que 453.
 TODO *cuant.*: mais que **todo**[...] 310; **todo** para lebar fóra 330; **todo** che é coussa de rriisa 496; que **todo** é morte 594; en **todo** non desconforte 597.
 TONEL *s.m.* ‘recipiente feito de dovelas maior cá pipa e transportable’: pipas, barrís e **tonés** 581.
 TORTO *adx.*, ‘birollo’, ou posiblemente xa ‘falto dun ollo’: Tareyja a **torta** 84.
 TRABALLO *s.m.* ‘penalidade’: oyrés os **traballos** que ey passado 80.
 TRAGER *v. tr.* ‘traer’: que seis naçidas **tragía** 427.
 TRAS[EIRA] *s.f.* ‘parte de atrás, eufemismo por ‘nádegas’: dar á moça ... quatroçentas na **tras[eira]** 446.
 TRATAR DE *v. tr.*: non **trato do** peixe 338; ja non **trato da** manada e **do** barato 463. Vid. *DO* (contr.).
 TRATO *s.m.*: o **trato** en que se entenden 332; mirando ben seu **trato** 596.
 TRETA *s.f.*: **pola** treta que figeron 483.
 TRINCAR *v. intr.*: quedou **trincando** no dente 589.
 TRONPETA *s.f.*: e diante va **tronpeta** 587.
 TÚA *pos.*: vid. *TEU*.
 TUNDIDOR *s.m.* ‘oficio do que tunde os panos’: **tundidores**, ferreyros e pescadores 583.
 TURBAR *v. tr.*, na constr. **turbarse a luz** ‘turbarse a vista’: para **turbárse** a luz 62.

U

UN *art. det., num., cuant.*: vid. VN.

V

VA *art. det., num., cuant.*: vid. VN.

VILA *s.f.*: vid. BILA.

VN, UN *art. indet.*: Non acharés na bila **va** rregateira 335; **va** jiba ou mara[gota] 375; bin fazer a **un** cordobés y-a outro sibillano 479; ay **vns** ladróns formigeiros 491; **vn** rreyxelo, furtan **vn** cóis, **vn** capelo, **vn** carneiro, **va** camissa 493-495; // *num.*: y-aquí está máis de **vn** testigo 436; **vn** par d'anos a escribir 471; e diante **va** tronpeta 487.

VN *quant.*: **va** que din garatussa 301. Vid. CADA VN.

VLETE *s.m.* 'ollal da roupa ou calzado': da porta arrebenta[ste] a ataca y-os **vletes** 77.

VNTAR *v.tr.*, en **vntar as mans** 'enriquecerse ilicitamente': serralleyros, tezeláns como que **vntaron** as mans 586.

VSSAR *v. intr.* 'usar, estilar': na bila ja se **vssa** va que din garatussa 300; non se **che** vssa en esta terra 577.

X

XA *adv.*: vid. JA.

Y

Y *conx. cop.*: vid. E.

YNBÉS *s.m.* 'envés', eufemismo por 'nádegas': ca lle surziron o **ynbés** 482.

YÑÉS *antropón.*, nome de muller: ¡**Ay**, mina muller Ynés! 82.

YNSINAR *A v.tr.* 'ensinaa': quedou **ynsinada** a terra a consentir lacoeiros 296.

YR *v. intr.* 'ir, dirixirse a': 'Para a aldea **bamos** a fazer a zea 599 // *v. intr.* 'ir, discorrer': Como o gato pola brasa deixan **yr** esto 433 // *y. barato*: do peixe que foi barato 339.

Z

ZEa *s.f.* 'cea': bamos a fazer a **zea** 599.

ZERTO *adx.* 'certo': **Zerto**, tío, que. Vid. *por* ÇERTO

ZES[TA] *s.f.* 'cesta': queimando caniços e **zes[tas]** 236.

ZURRADOR *s.m.* 'artesán que curte as peles': **zurraadores** e barbeyros 582.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ACTAS de las Cortes de Castilla / publicadas por acuerdo del Congreso de Diputados, a propuesta de su Comisión de Gobierno Interior. Madrid: Imp. Nacional, 1861-2000.

ALGa I = GARCÍA, C. et alii (1990): *Atlas Lingüístico Galego. Volume I: Morfoloxía Verbal*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.

ALGa II = GARCÍA, C. et alii (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Volume II: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.

ALI, M. Said ([1908]1966): *Dificuldades da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Livraria Acadêmica.

ALONSO HERNÁNDEZ, J. L. (1976): *Léxico del marginalismo del Siglo de Oro*. Salamanca: Universidad.

ÁLVAREZ, R. (1994): «As formas do dativo e a expresión do número en galego medieval: *lle / lles, llo / llelo*», in *Verba* 21, 133-166.

ÁLVAREZ, R. (1997): «Variación diatópica no *Coloquio* de Sarmiento», in *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995) (Santiago de Compostela, 29 de maio - 3 de xuño de 1995)*. Santiago de Compostela: CCG / USC, II, 131-154.

ÁLVAREZ, R. [2000]: «O neutro pronominal: esplendor e decadencia de *elo* en galego», en C. de Azevedo Maia, A. C. Macário Lopes e G. Mª Rio-Torto (eds.): *Homenagem ao Prof. Doutor José Gonçalves Hercúano de Carvalho*. Coimbra: Universidade (no prelo).

ÁLVAREZ, R. & X. XOVE (1998): «Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*», in D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, I, 29-58.

ÁLVAREZ, R. & X. XOVE (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.

ANDRÉS ESCAPA, P. & J. L. Rodríguez Montederramo (1998): «Manuscritos y saberes en la librería del Conde de Gondomar», in *El Libro Antiguo Español IV: coleccionismo y bibliotecas (siglos XV-XVIII)*. Salamanca / Madrid: Universidad / Patrimonio Nacional.

ANDRINO, M. (1998): «La política notarial bajo Felipe II», in *Felipe II y el notariado de su tiempo*. Textos separados de la *Gazeta de los notarios*, nº 97, Madrid: Consejo General del Notariado, 37-45.

BOUZA ÁLVAREZ, F. (1999): «Felipe IV sin Olivares. La restauración de la Monarquía y España en Avisos», in *Actas de las Juntas del Reino de Galicia*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental, VI, 49-74.

BOUZA ÁLVAREZ, F. (2001): «Impresos y manuscritos en un siglo de comedias», in *Calderón de la Barca y la España del Barroco*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, vol. II, 415-446.

BOUZA-BREY, F. (1982): *Etnografía y folklore de Galicia*. Vigo: Xerais.

CatGondomar = *Correspondencia del Conde de Gondomar (Catálogo de la Real Biblioteca, t. XIII, vol. I-2)*. Madrid: Patrimonio Nacional, 1999-2001.

CatMssRB = *Catálogo de la Real Biblioteca. Manuscritos*. Madrid: Patrimonio Nacional, 1995-1999, t. XI, vol. I-IV.

CORDEIRO MOLEDO, C. (2000): *Estudio dialectológico das formas de pretérito de indicativo no galego da Idade Media*. Tráballo de Investigación Tutelado. USC: inédito.

CORTIJO OCAÑA, A. (2001): «Un entremés galego descoñecido do século XVI», in *Canal Estudos Galegos [en liña]* nº 9 (29 maio 2001) [citado 14 xuño 2002]. Dispoñible en Internet: <http://www.vieiros.com/noticia.asp?Ed=60&N=15713> [ed. completa en ID.: «Un texto descoñecido do século XVI: a *Comedia de la invención de la sortija* de Bancroft Library (Berkeley)», in *Anuario de estudios literarios galegos* 2001, no prelo].

CVFG = Fr. Martín SARMIENTO (1970): *Colección de voces y frases gallegas* [ed. y estudio de J. L. Pensado]. Salamanca: Universidad.

CVFLG = Fr. Martín SARMIENTO (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega* [ed. y estudio de J. L. Pensado]. Salamanca: Universidad.

DD = SANTAMARINA, A. (ed.) (2000): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega [o CD contén os dicionarios galegos editados desde F. J. Rodríguez ata E. Rodríguez].

DEP = *Dicionário da Língua Portuguesa*. Priberam Informática / Porto Editora, 1996 [edición en CD].

DÍEZ BORQUE, J. M. (1988): «Órbitas de teatralidad y géneros fronterizos en la dramaturgia del XVII», *Criticón* 42, 103-124.

DÍEZ BORQUE, J. M. (1989): «Teatralidad y denominación genérica en el siglo XVI», in J. M. Ruano de la Haza (ed.): *El mundo del teatro español en su Siglo de Oro: ensayos dedicados a John E. Varey*. Ottawa: Dovehouse Editions Canada, 101-118.

DÍEZ BORQUE, J. M. (1991): «Distintas posibilidades del teatro en la calle», in *Jornadas de Teatro Clásico Español: Espacios teatrales del Barroco español: calle, iglesia, palacio, universidad...* dirigido por J. M. Díez Borque. Kassel: Reichenberger.

DÍEZ-ECHARRI, E. (1970): *Teorías métricas del siglo de Oro: apuntes para la historia del verso español*. Madrid: C.S.I.C.

FARIÑA JAMARDO, X. (1990): *Os Concellos Galegos. Parte Xeral*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, E. (1999): «Noticias sobre la venta de la librería del conde de Gondomar al rey Carlos IV y su traslado al palacio nuevo de Madrid», in *Cuadernos para investigación de la literatura* 24, 309-328.

FERNÁNDEZ VEGA, L. (1982): *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno en el Antiguo Régimen (1480-1808)*. A Coruña: Deputación.

FERNÁNDEZ-VILLAMIL Y ALEGRE, E. (1944): «Documentos justificativos de la preceptoría y estudios de Pontevedra», in *Cuadernos de Estudios Gallegos* II, 247-286.

FERRER VALLS, T. (1993): *Nobleza y espectáculo teatral (1535-1622): Estudio y Documentos*. Sevilla / Valencia: UNED.

FILGUEIRA VALVERDE, J. (1992): *Archivo de mareantes*. Madrid: Caja de Madrid.

FORTES BOUZÁN, X. (1993): *Historia de la ciudad de Pontevedra*. A Coruña: La Voz de Galicia.

GARCÍA DE ENTERRÍA, Mª C. (1973), *Sociedad y poesía de cordel en el Barroco*. Madrid: Taurus.

GARCÍA GARCÍA, B. J. (1998): «Coloquios, máscaras y toros en las fiestas señoriales de un valido. El significado político y patrimonial de las representaciones al duque de Lerma», in *Teatro y poder. VI y VII Jornadas de Teatro*. Burgos: Universidad, 143-172.

GARCÍA ORO, J. (1997): *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar y Embajador de España (1567-1626): estudio biográfico*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

HERMENEGILDO, A. (1986): «Acercamiento al estudio de las didascalias del teatro castellano primitivo: Lucas Fernández», in *Actas del VIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Madrid: Istmo, 709-727.

ÍndiceSalazar = Índice de la Colección de Don Luis Salazar y Castro, formado por Antonio de Vargas-Zúñiga y Montero Espinosa, Marqués de Siete Iglesias y Baltasar Cuartero y Huerta. Madrid: Real Academia de la Historia, 1949-1979.

JAMMES, R. (1983): «La letrilla dialogada», in *El teatro menor en España a partir del siglo XVI*. Madrid: CSIC, 91-118.

LibrosGayangos = Catálogo de los manuscritos que pertenecieron a D. Pascual de Gayangos existentes hoy en la Biblioteca Nacional, redactado por D. Pedro Roca. Madrid: s.n., 1904.

LOPE DE DEZA (1991): *Gobierno político de agricultura*. Edición y estudio preliminar de Angel García Sanz. Madrid: Instituto de Cooperación Iberoamericana.

MAIA, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: INIC.

MADOZ, P. ([1845] 1986): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Santiago de Compostela: Libros Galicia [rep. facsimilar de Madrid 1845].

MANSO PORTO, C. (1996): *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar (1567-1626): erudito, mecenas y bibliófilo*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

MENÉNDEZ PELÁEZ, J. (1981): *El teatro en Asturias (de la Edad Media al siglo XVIII)* Gijón: Noega.

MICHAEL, I. & J. A. AHJADO MARTÍNEZ (1992): «La casa del sol: la biblioteca del Conde de Gondomar en 1619-1623 y su dispersión en 1806», in *El Libro Antiguo Español III: El Libro en Palacio y otros estudios bibliográficos*. Salamanca: Universidad, 185-200.

MONTEAGUDO, H. (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.

NAVARRO TOMÁS, T. (1972): *Métrica española: reseña histórica y descriptiva*. Madrid: Guadarrama.

OELG = F. Martín SARMIENTO (1999): *Onomástico etimológico de la lengua gallega* [ed. y estudio por J. L. Pensado]. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

PEÑA SANTOS, A. de la et alii (1996): *Historia de Pontevedra*. A Coruña: Vía Láctea.

PEREIRA FERNÁNDEZ, X. M. (2000): *A Pontevedra de Felipe II*. Valga: Concello.

PITA ANDRADE, J. M. (1959): *El Palacio de Liria*. Madrid: Instituto de Estudios Madrileños.

RÍOS PANISSE, Mª C. (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I: Invertebrados y peces*. Anexo 7 de Verba. Santiago: USC.

REY CASTELAO, O. (2002): "La diócesis de Tuy en la época moderna", in *Historia de las diócesis españolas. Vol. 14. Santiago de Compostela. Tuy-Vigo*. Madrid: BAC, 571-664.

RODRÍGUEZ MONTEDERAMO, X. L. (1999): «Otra carta en gallego dirigida al conde de Gondomar», *Avissos*, 17.

SAAVEDRA VÁZQUEZ, C. (1996): *Galicia en el camino de Flandes: actividad militar, economía y sociedad en la España noratlántica, 1556-1648*. Sada: Edición do Castro.

SAAVEDRA, P. (1992): *A vida cotiá en Galicia de 1550-1850*. Santiago de Compostela: USC.

SÁNCHEZ CANTÓN, F. J. (1935): *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar 1567-1626. Discurso leído ante la Academia de la Historia*. Madrid: s.n.

SANTOS DEULOFEU, E. (1985): «Un ejemplo de interpretación de los géneros en la primera mitad del XVI: la poesía 'dramática o activa' de Rodrigo de Reinoso», *Críticón* 30, 255-276.

THOMPSON, I. A. A. (1981): *Guerra y decadencia. Gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*. Barcelona: Crítica.

TOBÍO, L. (1973): «Gondomar e o galego», *Grial* 40, 133-144.

— (1977): «Outras dúas cartas en galego a Gondomar», *Grial* 57, 366-377.

— (1980): «Galego familiar escrito a comenzos do século XVII», *Grial* 69, 357-358.

VOLGA = Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega (s.d.): *Vocabulario ortográfico da lingua galega (versión provisional)*. 2 vols. Fotocopia. [Santiago]: ILG/ RAG.

XOVE, X. (1986): «As formas en -ra e -se na obra poética galega de Rosalía», in *Actas do Congreso Internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo (Santiago, 1985)*. Santiago: CCG / USC, 3, 133-149.

APÉNDICE I

CONTIDO DE ADA CAIXA 124 / 207

- [1] Ase de dar en la mano / de un señor grande de Acuña / quien todo el estilo acuña / del estilo cortesano.
Inc.: Discreto y valeroso caullero / de Acuña y de Sarmiento esclarecido.
Firma y rúbrica: Toriuio Marañón.
- [2] A la muerte de una ropa del Sor Luis Arias Vezerra.
Inc.: Capote que dexaste de ser ropa
- [3] Soneto. Inc.: Por mar y tierra e peregrinado
- [4] Inc.: [...] y el pensamiento de memorias lleno.
- [5] Soneto del duque. Inc.: Esta tan larga vida y enojosa.
- [6] Soneto de don Fer^{do} de Acuña. Inc.: En que podré esperar contentamiento.
- [7] Soneto de don Diego de Mendoza. Inc.: Oy dexa todo el bien un desdichado.
- [8] Capote de buena memoria. Inc.: Capote amigo decí.
- [9] A la dicha mula. Epigramma. Inc.: Mula que aueys bivido más de una hera.
- [10] Coplas hechas por Joseph de Porres al felice alumbramiento de mi señora doña Costança de Acuña, que Dios guarde muchos años. Inc.: Aunque un pequeño sujeto.
- [11] De repente, como suelo. Inc.: Christo o Dios omnipotente.
- [12] Marcial epigrammatario. Inc.: Esto es solo pedir. [Al final]: Supplico a V.S. sea servido de que se me manda sacar quatro varas de tafetán frisado para unos calçones y otras 4 de paño negro...
- [13] Otro. Consuela un amigo a Gamarra y dize de esta manera. Inc.: Gamarra enjuga tus ojos.

APÉNDICE II

«CANÇION GALEGA EN LOOR DE DON DIEGO DAS MARIÑAS PARRAGUÉS»

Ora se nalgun tempo
alça musa galego o rrostro o çeo
con goço e pasatempo
e deija ese burel cuytado e feo
pois se ofresçe un milagroso caso
qu'entre as nove donçelas de Parnaso
seras por dend'oje conoçida
con nome eterno e vida
e en pago de tal nova etas albríças
reçeve do teu verso estas premiças.

E ben que na çiudade
porque son muy galas e pezpuntadas
no escuyten de bontade
estos groseiros bersos mal limados
con todo musa miña a boz lebanta
e con çanfoña e rrustica garganta
faz que entre estas silveyras
que çenguen a Mandeu con suas Riueras
Resonen froytas, arbores e viñas
o sangue escrarecido das Mariñas.

Cantava no a muitos dias
outro galego con moy doce canto
as altas profeçias
qu'esperan de Sevilla o baron santo
e porque achou a metade en el galega
feço del grande festa e grande emprega.
Mais, a quen pode vir, mirado a geito,

con mays justo dereito
a galega cançion que a vos, Diego,
pois por todas as partes sos galego.

Da vosa antiga liña
non digo eu de Galicia nesta parte
que por sorte mezquiña
esta tan maltratada e de tal arte
mays enhos anchos Reynos de Castilla
fan dela tanta conta e maravilla
que por muy escollidos
e de tan limpa sangre producidos
entre os mays estimados cabaleiros
os da vosa linage son primeyros.

Das muy altas proeças
dos infanços antigos parragueses
dan seguras çerteças
tantos escudos, armas e pavesses
en que estan esculpidas e estampadas
as insignias de Parga tan honrradas
e vos que de tal pranta aveis saydo
como un rramo frorido
Despois da tempestad de tanta guerra
tragees novas de paz a bosa terra.

En vos esta en tal punto
a onrra posta da cavaleria
con mil birtudes junto

de graçias, gentileza e valentia,
 que postas a Phelipe por diante
 vos escolleu de moytos por bastante
 en prudencia e cordura
 que tan compridas poso en vos natura
 para ajudar a apaçiguar o estado
 do reyno de Aragon alborotado

E foy cousa muy certa
 que por voso balor, aviso e arte
 estando ja desperta
 a furia entre elles do sangrento Marte
 andando vos do general ó lado
 foy logo o furor deles apagado
 e asi con gran justiza
 para os altos misterios da milicia
 por fiel conselleiro do de Bargas
 o rey bos escolleu da fror dos pargas.

En fin, esa bondade
 que corre sempre o igual con bosa casta
 fara a pesar da idade
 que as cousas mais subidas roe e gasta
 que o boso nome para sempre viva
 e entretallado en marmores se escriba
 con letra e bersos d'ouro de maneyra
 que ast'a edad postreya
 de siglo en siglo por millos de anos
 dure a vosa memoria entre hos umanos.

Cruña que lastimosa
 choras os danos dos crues yreges

no estes mays congojosa
 pois non che falta cousa que deseges
 para estar pola terra e mar segura,
 non bes tua dita o ollo e gran bentura,
 ora beras ben cedo
 sen ter reço algun de guerra ou medo
 as tuas altas torres derrubadas
 por este cavaleiro o çeo alçadas.

Farase gorneçada
 de baluartes fortes e seguros
 tan fresca e tan polida
 con edefiços de sobervios muros
 que por eles en breve tempo olbides
 a torre que alguns din que feço Alçides
 e bonda acharas nel tan enteyra
 que che terran [sic] denteyra
 moytos Reynos de verte gobernada
 de mays caval baron que çinge espada.

Honrrado cavaleiro
 aunque tiren por vos cousas mais grandes
 que a valor tan enteyro
 çerto e que e pouco gobernara Frandes
 con todo como fillo agradecido
 honrrade a patria donde aveis naçido
 façe co esa presençia
 que a guerra faga dela sempre ausençia
 asi vos logres ben coa bosa esposa
 honrrada preñçial e tan fermosa.

NOTAS

- 1 Para unha valoración sociolingüística da produción en lingua galega entre os séculos XVI e XVII véxase Monteagudo (1999: 232-244), que recolle, ademais, as principais achegas bibliográficas.
- 2 O incendio de 1936 no Palacio de Liria afectou considerablemente ó arquivo administrativo, que pereceu na súa totalidade, á colección de gravados e á metade da biblioteca (Pita Andrade 1959: 12).
- 3 Debemos agradecer a Fernando Bouza non só a deferencia que tivo connosco ó nos concede-lo «privilexio» de edición e estudio deste texto, senón a súa sabia forma de face-la historia, mostrándonos os seus camiños menos transitados e ofrecéndonos unha nova ollada sobre os máis fatigados.
- 4 Sobre a difusión manuscrita deste xénero literario véxase a nota 11. Máis recentemente Fernando Bouza (2001: 429), nun estudio sobre circulación e traslados de comedias nos Séculos de Ouro, establece o carácter independente da difusión manuscrita, é dicir, que o manuscrito non ten relación subsidiaria coa prensa tipográfica, senón que é un medio autónomo que gozou das súas propias canles de produción e distribución. Doutra parte, as comedias, como «literatura de fruición» deixan escasísimos testemuños da súa existencia (*Ib.*).
- 5 Segundo Navarro Tomás (1972: 219), a manifestación máis frecuente do pé quebrado na literatura española do renacemento dáse nesta dobre sextilla de seis rimas abc:abc:def:def. O pé quebrado, que viña decaendo dende a fin da Idade Media, a penas se cultiva no Século de Ouro (*Ib.*: 267-268).
- 6 Por iso tamén sería posible a emenda «Sonche tantos / que Espinossa non ten [bancos] / na súa escola para os [ter] / vn par d'anos a escribir / non digo cás nen mais cántos», consono o sentido, a pesar de que a fidelidade á rima consoante só autoriza a restaurar «que Espinossa non ten [cantos]» (subst. 'recantos'), a falta doutro subst. rematado en -antos.
- 7 Para a biografía política e intelectual do conde de Gondomar son imprescindibles os traballos de Tobío 1974 e Sánchez Cantón 1935; máis recentemente Manso Porto 1996 e García Oro 1997. A correspondencia consérvase na Real Biblioteca (*CatGondomar* 1999-2002), na Real Academia de la Historia (*IndiceSalazar*) e na Biblioteca Nacional (*LibrosGayangos*). Sobre a colección de cartas e a súa biblioteca pódese ver Michael & Ahijado 1992 e Andrés Escapa & Rodríguez Montederramo 1998.
- 8 *CatMssRB*, II:155, núm. 22-23. Na comunicación «El fondo documental en gallego del conde de Gondomar. Estudio lingüístico», presentada por X. L. Rodríguez Montederramo no *I Congreso Internacional «A Lingua Galega: Historia e Actualidade»* (Santiago de Compostela: ILGA, 16-20 de setembro de 1996), deuse noticia deste poema. Proximamente ofreceremos, de novo en colaboración, un estudio máis completo e a súa edición crítica.
- 9 Ámbolos nacementos están ben documentados polas cartas de felicitación. Para o primeiro, entre outras, pódense consulta-las seguintes: de Diego das Mariñas (A Coruña, 14-IV-1595) [RB II/2109, 13], do sarxento Juan de Carranza (Vigo, 21-III-1595) [RB II/2109, 170], de Francisco Villapadierna (Valladolid, 12-II-1595) [II/2149, 111], do conde de Benavente (Benavente, 9-IV-1595) [RB II/2149, 161]. E para o segundo: de Diego das Mariñas (Pontevedra, 23-XII-1596) [RB II/2109, 38], de Melchor de Teves (Pontevedra, 5-I-1597) [RB II/2109, 39], da condesa de Caracena (A Coruña, 23-XII-1596) [RB II/2109, 114], de Juan de Barros (Santiago, 25-XII-1596) [RB II/2151, 59].
- 10 As «sortellas» defínense como «Un juego de gente militar, que corriendo a caballo apuntan con la lanza a una sortija que está puesta a cierta distancia de la carrera» (Rojo Vega 1999: 213). Xeralmente non constitúen unha actividade illada, senón que se enmarcan nun conxunto de festexos, no que se acostuma a incluír, entre outros actos, a lectura de poesía laudatoria ou a representación de comedias ou coloquios.
- 11 Véxase, por exemplo, o «Coloquio entre las villas del Duque de Lerma» (García García 1998) que se produce nas festas señoriais celebradas con motivo da toma de posesión das once vilas que incorpora ós seus estados o duque de Lerma.
- 12 Como afirma Teresa Ferrer (1993: 14-15), «La búsqueda de relaciones que contengan noticias descriptivas de espectáculos teatrales se complica, además, si lo que se trata de localizar son fiestas cortesanas de carácter privado. Este tipo de festejos no es inusual que se transmitiera en forma manuscrita, como una suerte de crónica particular (...). Es de suponer que muchas se deben de haber perdido o duermen en archivos privados. Se tiene que producir un gran evento, casi siempre relacionado con miembros de la familia real, para que este tipo de festejo se abra

- a la mirada pública y merezca el galardón de la imprenta».
- 13 Creemos que a «Fuente del Plazer» se localiza en Tui. Na praza do Arco, no remate da actual rúa do Pracer, consérvase a casa principal dos Pazos e Figueroa, na veciñanza do convento dos dominicos, impulsores do culto a N^a S^a do Rosario desde mediados do s. XVI. En 1595, ligada ó convento de Santo Domingos de Tui, xorde unha das primeiras confrarías do Rosario na contorna (Rey 2002: 660-661).
 - 14 O interese da carta para contextualiza-lo noso texto ben xustifica a súa transcripción, aínda que sexa parcial: «Don Diego mi señor v.m. se viene y se va sin que sepamos nada y no responde jamás a carta mía con responderme el duque de Lerma y don Rodrigo Calderón quando estava en palacio. Suplico a vm. se acuerde que comimos y bebimos y copleamos y reimos y holgamos más que en mi vida me e holgado en Gondomar y que aunque estamos en calabozo somos gente y para señal de que v.m. se acuerda de lo referido embíeme las coplas que hizimos al capote y botas de Luis Arias y mula de los menores de don Philipe que los e perdido y v.m. las sabía de cabeza...» (Manso Porto 1996: 210).
 - 15 Fortes Bouzán (1989: 370) edita a Real Cédula de 26-II-1595 pola que Melchor de Teves é comisionado para tomar posesión da vila.
 - 16 Na correspondencia do conde de Gondomar documéntanse exemplos de coleccionismo de literatura efémera e relacións festivas. En carta de 29 de marzo de 1599, o bieito Pedro de la Cueva confirma a remisión duns sonetos que se colocaron no túmulo das exequias de Felipe II en Zaragoza, que trouxo o padre Rodrigo de Peralta [RB II/2147, doc. 160]; Rodrigo de Peralta envíalle nunha carta a transcripción dunhas coplas que se puxeron no túmulo de Felipe II en Salamanca [II/2147, doc. 191]; outros corresponsais remítenlle os sermóns que Cabrera ou Terrones predicaron con motivo da morte de Felipe II [II/2145, doc. 9; II/2146, doc. 17].
 - 17 É un bo exemplo a organizada en 1597 polo conde de Benavente para celebra-lo bautismo da súa filla Mencía [RB II/2147, 46].
 - 18 En Fortes Bouzán (1989: 362-383) pódese ler un resumo das causas e consecuencias da crise pontevedresa de fins do s. XVI.
 - 19 Véxase, por exemplo, para as repercusións da actividade militar na Coruña, Saavedra Vázquez 1996: 199-329; ou un panorama máis xeral, para a España dos Austrias, na xa clásica monografía de Thompson (1981).
 - 20 Un testemuño referente ó aloxamento das tropas do capitán Varela en Baiona dános unha idea clara dos abusos que os soldados cometían nas poboacións: «este último quitó a los soldados del cuartel donde ‘se podía bien vivir’ y los alojó en las casas; usurpó la jurisdicción ordinaria, prendió a los vecinos, se apoderó de las lonjas del pan y de la sal, haciendo que se perdiera la pesca y fuera en aumento la peste, por tener que comer sin sal, maltrató de obra a los vecinos, cerró las puertas de Monterreal...» (Fernández Vega 1982: 65, n.367).
 - 21 Esta manifestación de misoxinia, tan frecuente na época, complementábase coa observación de Fortes Bouzán de que «La persistente susceptibilidad del Concejo hacia las mozas solteras roza en ocasiones lo patológico», en alusión á reiteración en dictar normas que lles negan calquera forma honrosa de subsistencia, coma a que en 1594 prohibe que elas fagan ou vendan pan, actividade reservada a «mujeres casadas que tengan en esta villa sus maridos» (1989: 241). Por outra banda, as razóns de orde moral —a condición de solteiría da muller atenta contra a honra e a autoridade segundo tódolos moralistas da época— son con frecuencia utilizadas para xustifica-la exclusión da muller das actividades económicas, que esa sociedade reserva en exclusiva a unidades familiares, veciños independentes ou viúvas.
 - 22 *Actas de las Cortes...*, tomos IX-429; X-384, 387; XI-247, XV-394 a 396, 749; XVI-658, 659; XIX-83, 441; XXII-437 (G. de Amezúa 1951: III, 283, n.8).
 - 23 Este tipo de condena era de aplicación habitual e está descrito en multitude de sentencias. A modo de ilustración, ofrecémo-la que se dá en 1535 contra Alonso de Hoyos; reza: «...devemos de condenar e condenamos al dicho Alonso de Hoyos... a que sea sacado desta carcel Real donde está preso, *cavallero en un asno*, con una soga a la garganta y con voz de *pregonero que manifieste su delito*, sea traydo por las calles acostumbradas y le sean dados cien açotes, porque a él sea castigo, y a otros exemplo...» (*Memorial del pleito del Condado de Puñonrostro que esta pendiente ante los señores del Consejo...*, s.l.: s.i., s.a.) [RB XIV, fol. 755].
 - 24 Respectamos nos exemplos deste subapartado a grafía orixinaria do texto, mesmo sen o til diacrítico e as outras pequenas modificacións da nosa edición.
 - 25 Cómpre algún comentario sobre a sibilante inicial de *serralleiro* e *zurrador*: a primeira móstrase con grafía vacilante xa en épocas anteriores (v.

- gr. *zarraleiro*, 1477 Pontevedra; CVFLG: 391), no s. XIX aínda oscila entre *serralleiro* e *cerralleiro* (Pintos), e finalmente acomódase en gal. mod. como *cerralleiro*; respecto de *zurrador* (port. *surra* prefírese a *zurrar*), atopamos aínda en Pintos *surra* 'zurra', pero as formas comúns en gal. son *zurrar* e *zorregar*.
- 26 Posiblemente nos estea informando tamén do /ɛ/ en *canibela-leba*, co que teríamos datos da vocal radical deste verbo da CI, pero neste caso hai o problema engadido de que intercambia as sílabas finais: *-bela* / *-leba*.
 - 27 Pasou ós dicionarios galegos do s. XIX e principios do s. XX, ben en exclusiva (F. J. Rodríguez), ben en concorrencia con outras variantes (Valladares, Filgueira, Carré) (*vid.* DD: s.v.).
 - 28 Cfr., incluso, *surziron* (< lat. SARCIRE), que hoxe varía diatopicamente entre o tradicional e etimolóxico *surzir* e o moderno, acaso por castellanismo, *zurzir* (tamén port. <z...z>).
 - 29 Aínda que a palabra está grafada co signo X, parece evidente que de usa-los grafemas convencionais empregaría o mesmo ca en *luz*, *boz* e *faz*, que non están en posición de rima.
 - 30 A existencia dunha oposición /s/:/s/ nesta posición na Idade Moderna está avalada pola evolución a /s/:/θ/ nos sistemas non seseantes, pero non se debeu perder ó mesmo tempo en tódalas variedades lingüísticas.
 - 31 Non é doado saber se esta era a forma «normal» ou se está forzada para facer un xogo de palabras con *cas* 'cans'.
 - 32 Este rexistro permite establecer que *panchoses* é forma seseante a partir de *panchoz(es)* e non un plural hipercaracterizado a partir de *panchó(s)* (que na hipótese agora en entredito se facía derivar dun diminutivo en -OLU; *vid.* Ríos Panisse 1977: 267). En consecuencia, a forma normativa debe ser *panchoz*, suficientemente documentada, e non *panchó* (*vid.* VOLGA).
 - 33 Probablemente se usase sobre todo en plural, o que explicaría tódolos problemas que xorden tanto a propósito do seu plural coma do seu singular. Para o plural atópase hoxe tanto *mantés* e *manteles* (explicables a partir de *mantel*), coma formas con dobre morfo (*manteses* e *mantenses*, o primeiro moi frecuente, coma se o sg. fose *mantés* ou *manténs*). Para o singular, ademais de *mantel*, rexístrase *mantén* (a partir de *mantés* ou *manténs*), e incluso *mantés*, *manteses* (DD: s.v.).
 - 34 O termo só se nos presenta en forma masc., que logo se tornaría pouco usual porque na maior parte de Galicia pasou a ser ocupación de mulleires. Hoxe en Pontevedra e en xeral na costa pontevedresa recóllese *tecedeira*, con algún que outro punto illado de *tecelana* (ALGa: cuest. 120). Non hai contradición co dato do texto, pois segundo testemuña Sarmiento (CVFG: 353), a fem. *tecedeira* correspondía masc. *tecelán* (cfr. port. *tecedor*, *tecelão* / *tecedeira*; no texto, *barredeira*, de *varrer* 'a que varre', acaso lexicalización do fem. de *varredor*).
 - 35 A situación actual dada polo ALGa (II: 226, 230, 234), ten fondas raíces históricas, rastrexables a través de Sarmiento (Álvarez 1997: 137) ata a época medieval (Álvarez & Xove 1998: 43-45).
 - 36 Sempre que en <calle surziron> non se entenda que por fonética sintáctica -s se perde ante s-, coma en <osacaron> *o[s] sacaron* (advírtase, sen ser determinante, a existencia ou non de espacio).
 - 37 Se a interpretación do espacio en branco xebrándoa da palabra anterior é correcta.
 - 38 «A este meniño lle sen os ollos que burgan, para ponderar su hermosura, lucimiento, brillantez, etc. (...). Sé, sen. Verbo en singular y plural por asentarle bien y con aseo, v. g.: esto a Pedro lle sé ben, estos adornos lle sen lindamente» (CVFLG: 418), «Sé en tal parte. (Está en tal parte) allí» (CVFLG: 442). Segundo Maia (1986: 817-818), estas formas desapareceron da lingua literaria común no s. XVI, pero quedaron nos niveis sociolingüísticos máis baixos, como evidencia o uso de Gil Vicente para retrata-los rústicos.
 - 39 A iso de debía referir Sarmiento ó dicir «EÒ BURGO PEQUENO. Eò es diptongo», a pesar da grafía con <e>. De por parte, el mesmo escribe de xeito diferenciado «Y esto» e «E, isto» (*vid.* Álvarez 1997: 141).
 - 40 Para Sarmiento, o *chôco* «es como *xibia* con tinta y conchita pero menor que ella y mayor que la lura, a lo cual se parece en lo prolongado del cuerpo» (CVFG: 228), e con anterioridade dá como variantes *xiba* e *xibia* (cast. *jibia*, CVFG: 227). Pintos fai equivaler *choco* con 'sepiola' e *jiba* con 'jibia' (DD: ss.vv.).
 - 41 «Panchoces e xardas, polvos e badexos, burazes e sollas, escachos e reos» (copla 114), e aclara en nota «Panchoces son unos pescaditos de barri-ga ancha. [...] *Buraces* creo son los *panchoces*, y con muchas espinas» (CVFG: 452).
 - 42 Cuveiro dá *panchoz* como variante pontevedresa da coruñesa *pancho*, que define como «dentón, pez parecido al besugo, pero más pequeño y de buena sustancia. *Sparus dentex*», pero Pintos xa só acollera *pancho* (DD: s.v.). En xeral, a lexicografía galega identifica *pancho* e *panchoz* como

- 'dentón', é dicir, coa especie que en Pontevedra se coñece hoxe como *besugo*, «Pez de mar y tres á cuatro pulgadas de largo, por una y media de ancho en el centro, muy parecido al Robalo, de cuya familia debe ser» (Valladares, *DD*: s.v. PANCHÔZ). Sen embargo, a información recollida por nós en Pontevedra apunta a que, de forzarse a distinción, que poucos recoñecen, o *pancho* (peq.) e o *ollomol* (gr.) distínguense do *buraz* (peq.) e o *besugo* (gr.) en que aqueles teñen o corpo máis ancho e aplastado, a boca menos bicuda e a escama algo encarnada; segundo Sarmiento, o *besugo* é ademais maior e mellor có *ollomol* (CVFLG: 285).
- 43 Así ocorre en Cambados, onde se empregan habitualmente ámbalas formas, segundo información oral de Francisco Fernández Rei.
- 44 Mesmo nunha obra de madurez dá esta forma como allea, a pesar do seu rexistro en instrumentos antigos, quizais por non decaer na súa fobia islámica: «Siempre que hacia la raya de Portugal y Galicia se use alguna voz que no sea gallega, esa se pegó de Portugal a la raya de Galicia, no al interior, v.g.: *alfayate* (sastre), *alfájeme* (cirujano), *almocrebe* (arriero) etc. Esas voces huelen a Mahoma, y son de las que en Portugal quedaron de los moros» (OELG: 203).
- 45 De novo é Sarmiento quen proporciona información adicional, canto ó interese evolutivo da forma testemuñada, canto a outros posibles significados: «*Reixélos* (hoy rexélos). Corderitos de leche u otro animalito» (CVFLG: 274).
- 46 En portugués o significado de *lapuz* está xa desvencellado da esfera de 'comer': «homem ou designativo do homem grosseiro; rude; labrego» (DPE: s.v.).
- 47 Ningún outro dicionario posterior a recolle. O estilo enciclopédico da definición suxire que está describindo un obxecto concreto non habitual, incluíndo toda a información obtida, ou interpretando a través de certas fontes a voz *solla* nunha expresión dada, quizais do estilo da maldición do noso texto.
- 48 Na lingua medieval rexístranse *taxar* e *taixar*. A voz úsase tamén nun refrán galego, mariñeiro, no s. XVII: *Jornada de mar non he de tayxar*, traducido ó inglés como 'A Sea-Voyage cannot be limited to dayes' (Londres 1659; *apud* Bouza-Brey 1982: II 217).
- 49 Rexístraa Carré como «Estar de broma, estar de buenas, contento. *Caer de chós* caer bien, oportunamente, llegar a punto» (*DD*: s.v. *chós*). Ten moi escaso cultivo literario, pero aparece na obra de X. Neira Vilas (1980), que amablemente nos confirma a forma rematada en /s/ e mailo significado que damos, axudándonos a desbotar 'estar satisfeito, ben fartuco', que se podería desprender do noso texto. A mesma fonte, de autoridade indiscutida, e outras pesquisas realizadas confirman a Ulla, alomenos dende Loño (Vila de Cruces) ata Boqueixón, sempre en territorio de seseo implosivo. Tamén V. Taibo (1956) emprega *estar de chos*, que define como 'estar de boas, estar de sorte', o que nos fai pensar que tamén a toma da fala e non de Carré.
- 50 Os lebreiros son paradigma da fidelidade desde a antigüidade.
- 51 Na época do *Diálogo* a Terra de Pontevedra estaba constituída pola Vila e o seu pequeno alfoz, e polos territorios de Poio-Combarro, Caldebergazo (hoxe A Lama), Cedofeita e Cotobade-Fragas. Canto a Bemposta, parece tivo un gran protagonismo social e económico, como proba non só o feito de que no primeiro tercio do s. XIX dese nome a todo o partido (ó que pertencían tamén os concellos A Estrada, Codeseda, Parada, Figueiroa, Villarada, Quintillán e Oca), senón que a contribución anual do concello de Bemposta fose un tercio da total desa xurisdicción (Fariña Jamardo 1990: 43, 47-48).

OS LIBROS DE FONTENLA LEAL

Diego Bernal, Manuel Dans, Xosé M^a. Dobarro
e Afonso Méndez (Universidade da Coruña)

A Pablo Cancelo pola valiosa axuda técnica e a amizade

O 5 de decembro de 1919 morría no Hospital Calixto García da Habana José Fontenla Leal. Contaba 55 anos de idade –nacera en Ferrol o 12 de febreiro de 1864-, 45 deles vividos na capital cubana. Como o óbito tivo lugar na pobreza e no abandono, ao día seguinte foi soterrado nunha fosa común –a nº 1 da 2ª fileira– do magno cemiterio Colón.

Como acontece tantas veces, despois da morte viñeron as xustificacións e as gabanzas. Entre os múltiples méritos a favor de todas as causas galegas que se mencionan hai, como non, alusións á súa bibliofilia. Tal é o caso do solto, posiblemente da autoría do seu paisano ferrolán Adelardo Novo (DE 1919), aparecido no *Diario Español*

Descanse en paz este ferrolano noble, este gallego apasionado, entusiasta y patriota como pocos, cuyo amor a los prestigios literarios y artísticos de su “terriña” le llevaron a invertir constantemente sus ahorros de modesto obrero litográfico en formar una espléndida biblioteca y un interesantísimo archivo gallego.

No podía tener otro fin aquí, un gallego como el pobre Fontenla, el desventurado “Breogán”, como le llamábamos unos cuantos para halagar su “Enxebatismo”

¡Ha muerto pobre, ha muerto abandonado, ha muerto en un Hospital!...

ou o do artigo de Emilio Castro Chané (1919), con quen viaxara á Coruña acompañando os restos de seu pai, o excelso músico¹,

Su casa, su pequeño hogar, era un verdadero museo, donde al cabo de muchos años de admirable labor, reunió la más completa biblioteca de libros sobre asuntos gallegos y de autógrafos de gallegos insignes.

Mais as referencias a esta súa preocupación polos libros viñan de vello. Xa en 1905, cando, froito dos entusiasmos e esforzos de Fontenla, se constituíu a Academia Galega, Ángel Barros Freire (1905) –curmán de Manuel Lugo–, que sería máis tarde presidente da Asociación Iniciadora e máis do Centro Galego– reparaba en que

Fontenla, además, es un bibliófilo; pero un bibliófilo netamente gallego. Erudito de verdad y sin pretensiones, Fontenla tiene conocimientos sólidos de ciencias, artes y literatura universales; pero -y van dos- su fuerte, su baluarte, son las artes y literatura gallegas. Preguntad á Fontenla por el origen de nuestra lengua, por las épocas de su apogeo y decadencia; preguntadle por los músicos, los artistas y los sabios de Galicia en todas las épocas; preguntadle por sus bardos más ilustres -que constituyen su obse-

sión- y Fontenla á todo os contestará cumplidamente, con cicerónica competencia. Es más: si sobresalís en la república de las letras; si habéis escrito algo digno de ser leído y publicado y queréis editar ó conocer alguno de vuestros trabajos cuyo original ó ejemplares sufrieran extravío, acudid á Fontenla y allí, seguramente, lo encontraréis. Fontenla está en constantes y directas relaciones con las principales casas editoriales de Madrid, Barcelona y la Coruña, la cuales tienen de él esta consigna permanente: -Envíen un ejemplar de todo lo que editen de, en, por y para Galicia. En definitiva: con decir que Fontenla tiene una biblioteca que cuenta más de mil ejemplares de obras exclusivamente gallegas, está hecha su apología. Porque conviene no olvidar que Fontenla es un obrero que no tiene más patrimonio que el fruto de su trabajo. Y que los mil volúmenes equivalen, cuando menos, á mil pesos. ¡Caudal enorme cuya acumulación representa para un pobre mil fatigas, privaciones é insomnios!

Con ocasión da citada viaxe a Galicia, Villar Ponte (1917), que o coñecera e tratara nos seus anos cubanos, na súa sección “Con letra del siete” reflectía moi ben esta historia bibliográfica².

Diariamente, una vez encauzado en la lucha por la existencia, hacía este propósito que conculcaba a sus amigos: “Estoy ahorrando para ir a dar una vuelta a la tierra...”. Y ahorraaba, en efecto, uno dos tres, cuatro días, ahorraaba con fe, con decisión. Pero de pronto, al ver anunciada una obra gallega, literaria o musical, antigua o moderna, la adquiría loco de entusiasmo, y... adiós ahorros. Los ahorros se iban mas su biblioteca crecía.

e o propio protagonista daba conta á prensa de que tiña o proxecto de “crear una espléndida biblioteca gallega en la cual se den a conocer numerosísimas obras históricas y literarias que permanecen inéditas u olvidadas” (CG 1917).

Anos despois da súa morte, cando xa case ninguén se lembraba del, un dos fundadores da Asociación Iniciadora e Protectora, Miguel Bendamio (1934), volvía relatar as súas angueiras librecas

Hombre modesto, la dejadez le embriagaba al extremo de abandonarse de sí mismo y de sus obligaciones para dedicar sus ahorros a la adquisición de libros y obras, cuya lectura devoraba nutriendo sus conocimientos, los que conservaba en su privilegiada memoria como algo sagrado de su amada Galicia. Por lo demás José Fontenla Leal no fué un intelectual, ni siquiera un hombre culto; se desconoce que con su palabra, con su pintura haya producido algo notable que elevara su nombre en las letras, lo que fué un simple erudito por la abundante lectura que se ingería, retenía esforzándose en divulgar las glorias gallegas escritas por sus nobles hijos
Legó a la Academia que el fundara 557 tomos y 103 folletos y revistas que los integrantes estimaron en gran valor.

Pois ben, unha semana despois do pasamento, persoábanse perante notario Vicente Castañeda Ruíz e máis o fillo do finado José Fontenla Rizú co obxecto de, cumprindo os

desexos do litógrafo, entregar a súa biblioteca á Asociación Iniciadora para que esta a fíxese chegar á sede da Academia na Coruña (BRAG 1920: 136-137)

En la ciudad de la Habana, a trece de Diciembre de mil novecientos diez y nueve:

Ante mí: Pablo Hernández Lapidó, Notario Público del Colegio y Distrito de esta Capital, con fija residencia y vecindad en la misma, y a presencia de los testigos que al final se expresarán, de este vecindario y sin excepción para serlo, según aseguran y sin que me conste nada en contrario,

Comparecen: El señor José Fontenla y Rizú, de esta naturalidad, mayor de edad, soltero, del comercio y vecino de San Lázaro, ciento cincuenta y cuatro, y el señor Vicente Ruiz Castañeda, de esta naturalidad, mayor de edad, de estado casado, del comercio y vecino de esta ciudad.

Aseguran hallarse en el pleno goce y ejercicio de sus derechos civiles y teniendo, como a mi juicio tienen la capacidad legal necesaria para este otorgamiento, sin que me conste nada en contrario,

Concurren: el primero por su propio derecho y el segundo en su carácter de Vice Presidente de la Asociación Iniciadora y Protectora de la Real Academia Gallega, que existe en la Coruña, y dice el señor Fontenla Rizú:

Primero: Que su legítimo padre D. José Fontenla Leal, falleció en esta capital el día cinco del actual mes, sin haber otorgado disposición testamentaria alguna y dejando como único heredero al exponente.

Segundo: Que en distintas ocasiones hubo de manifestarle al que habla su deseo de legar a la Real Academia Gallega establecida en la Coruña, la biblioteca de su propiedad, consistente en un número de volúmenes que no le es posible determinar en este momento.

Tercero: Que deseando el dicente cumplir con la voluntad expresa de su dicho padre y estando animado el exponente de iguales deseos que aquél, ha requerido al otro compareciente señor Ruiz, con el carácter que ostenta, para hacer la entrega de la referida biblioteca, para dejar cumplido de esta manera lo que fué siempre constante propósito y deseo de su citado padre, haciéndole entrega de ella.

Cuarto: El señor Vicente Ruiz, dice: Que accediendo al requerimiento que le ha hecho el otro compareciente Sr. Fontenla, viene ante mí a darse por recibido de la referida biblioteca, de la que se da por posesionado por encontrarse ésta en la casa que habitaba el difunto, calle de la Gloria, en esta capital, y ser familia la que habita en ella de reconocida moralidad y estar dispuesto a hacerle entrega en el acto que lo solicite el dicente.

Quinto: Que en nombre de la Asociación que representa, da las más expresivas gracias y muestra de agradecimiento al señor Fontenla y Rizú, dedicando al mismo tiempo un recuerdo de cariño al difunto señor Fontenla y Leal, por su generosidad y consecuencia como socio fundador y primer iniciador de la Real Academia Gallega de la Coruña y miembro de la directiva de la Protectora de esta capital.

Leída la presente por mí el Notario a elección de los otorgantes y testigos, conformes en su contenido se ratifican y firman todos a excepción del señor Fontenla Rizú que manifiesta no saber escribir, haciéndolo a su ruego uno de dichos testigos.

A Asociación Iniciadora y Protectora faríase cargo do legado e na súa sesión de 20 de xaneiro de 1920 (BRAG 1920: 72) acordou

devolver a la casa vendedora, varios libros de la Biblioteca donada por el Sr. Fontenla, por reclamarlos aquélla por no estar totalmente pagados.

e un mes máis tarde, na sesión de 25 de febreiro (BRAG 1920: 72-73), dábase

por enterada de la manifestación del Sr. Julio Pravio, de que los libros donados por el Sr. Fontenla, se encuentran ya envasados y listos para ser embarcados.
Se acuerda autorizar a la mesa para la remesa de dichos libros.

O remitido —xunto con copia da acta notarial e a relación mecanoscrita dos volumes— foi un total de 557 libros, 103 folletos e revistas e unha colección de cartas e poemas inéditos, que, como non se especifica nada ao respecto, non sabemos de cales se trata.

Aínda que os libros de autores galegos ou referidos a Galicia son maioría, convén suliñar que tamén posuía libros de autores non galegos e que non teñen nada que ver con asuntos da nosa nación: Azorín, Balzac, Tolstoi, Musset, etc.

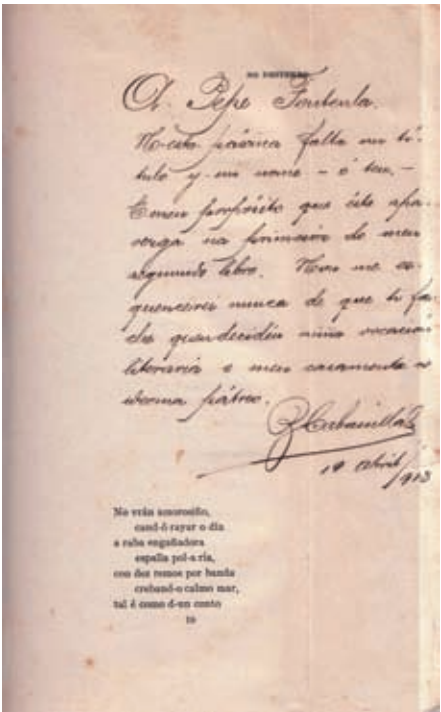
Nunca carta (11 de xuño de 1905) —exhumada parcialmente por Ramón Villar Ponte (1953: 10-11) e hoxe desaparecida— Curros solicitalle ao historiador que lle faga chegar ao promotor da Academia un exemplar de *Los Trovadores*.

su artículo fué el que me espoleó. Yo no lo conocía y me lo dió el Sr, Fontenla (D. José), el más entusiasta coleccionador de cosas gallegas que tenemos en la Habana, un noble obrero que le quiere a Vd. mucho y a quien le ruego le envíe un ejemplar de los «Trovadores».

O coñecemento deste feito e o noso interés pola figura de Fontenla Leal levounos a indagar en qué termos o patriarca lle ofrecendaba este ou outros libros ao operario ferrolán. Mais non chegamos sequera a saber se chegou a agasallalo con algún dos que –sen referencia de título, como o resto– se recollen na relación da doazón. A partir de aí intentamos localizar os libros que se conservan asinados e só conseguimos bater cos que, acompañados das correspondentes dedicatorias, reproducimos a continuación. Seméllanos que todos lle foron obsequiados durante os días da súa permanencia en Galicia xa que as datas que figuran nalgún deles coinciden coas deses escasos días de plenitude galega.

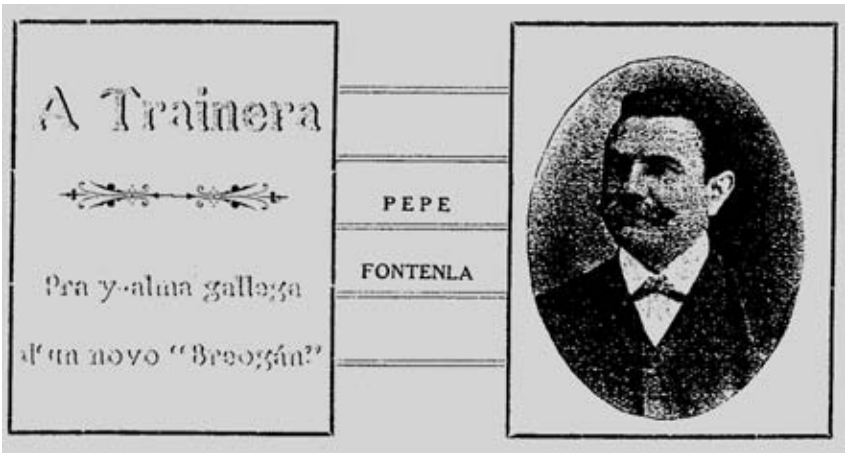
Exhumamos tamén a dedicatoria que Cabanillas inserta no seu poema “A trainera” cando o deu a coñecer na revista *Suevia* (10,14-IV-1912) e que nunca figurou en libro³ e máis o artigo “Máximos e mínimos” de Juan Casifranco (pseudónimo doutro grande loitador das causas galegas, o emigrante de Cerdido Severino T. Solloso) que se publicou na mesma revista (5, 4-X-1910) acompañado dunha caricatura de Fontenla rodeado de libros.

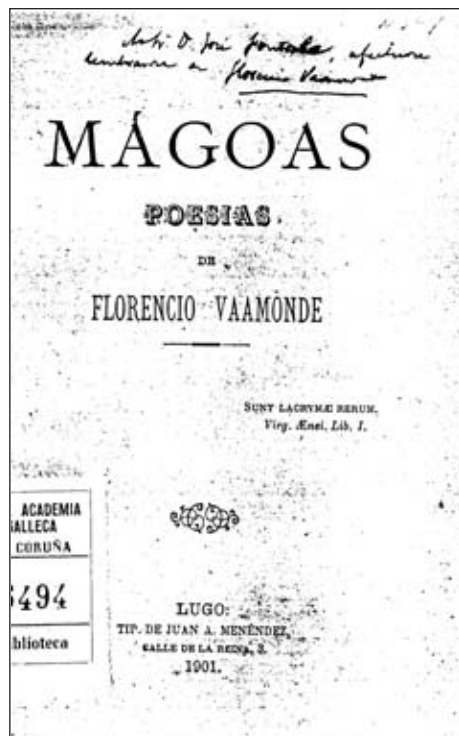

A Pepe Fontenla.

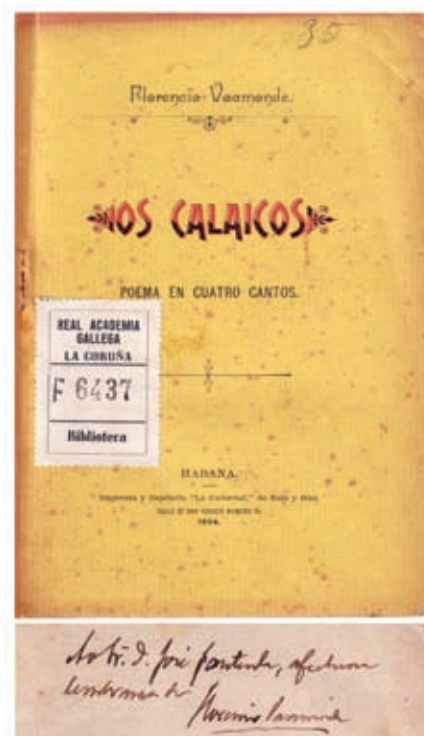
N-esta páxina falta un título y - un nome - ó teu. -
E meu propósito que éste apareza na primeira do
meu segundo libro. Non me esqueceréi nunca de que
ti fuchas quen decidíu miña vocación literaria e meu
casamento co ideoma pátreo.

R. Cabanillas
19 abril 1913

Ao Sr. D. José Fontenla, afectuosa
lembanza de Florencio Vaamonde

Ao Sr. D. José Fontenla, afectuosa
lembanza de Florencio Vaamonde

Para mi buen amigo y paisano
predilecto D. José Fontenla
F. Tettamancy
12 de marzo de 1917

Para mi amigo y paisano predilecto
D. José Fontenla

F. Tettamancy

12 Marzo 1917

A su amigo D. José Fontenla
A. M. S.

A su amigo D. José Fontenla

A. M. S.

CRÓNICA TROYANA

CÓDICE GALLEGO DEL SIGLO XIV

DE LA BIBLIOTECA NACIONAL DE MADRID

CON

APUNTES GRAMATICALES Y VOCABULARIO

POR

D. MANUEL R. RODRÍGUEZ

PUBLICADO

A EXPENSAS DE LA EXCMA. DIFUSIÓN DE ESTA PROVINCIA

ANDRÉS MARTÍNEZ SALAZAR

VOLUMEN PRIMERO

LA CORUÑA

IMPRENTA DE LA CASA DE MISERICORDIA

MDCCCC

Al distinguido bibliófilo D. José Fontenla su afº amigo

Luis Mesía

Ferrol 9 Marzo 1917

*Al entusiasta gallego D. José Fontenla su
amigo afectuosísimo
Luis Mesía*

Al entusiasta gallego D. José Fontenla
su amigo afectuosísimo

Luis Mesía

*Para mi amigo el gallego entusiasta Don
José Fontenla
Recuerdo de su affmo.
F. Tettamancy
12 Marzo 1917*

A mi amigo el gallego entusiasta Don José
Fontenla.

Recuerdo de su affmo.
F. Tettamancy

12 Marzo 1917

*Para mi amigo D. José Fontenla
Recuerdo del editor
F. Tettamancy
Coruña 12 Marzo 1917*

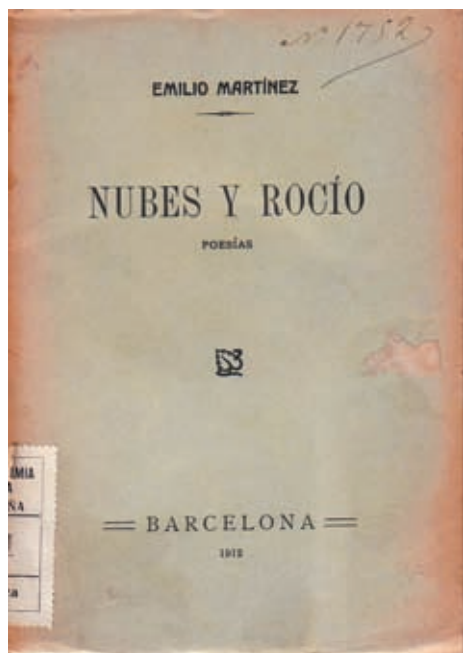
Para mi amigo D. José Fontenla
Recuerdo del editor

Fco. Tettamancy

Coruña 12 Marzo 1917

*A mi querido amigo, el ilustre
gallego D. José Fontenla como
afectuoso recuerdo.
César Vaamonde Lores*

A mi querido amigo el ilustre gallego D. José
Fontenla como afectuoso recuerdo
César Vaamonde Lores

*Al buen amigo José
Fontenla con el afecto de
Emilio Martínez*

Al buen amigo José Fontenla con el afecto de

Emilio Martínez

MAXIMOS Y MINIMOS

Breogan

Si eres gallego, y á más de tal has conocido de las cosas y las gentes de *rango patriótico* dentro de nuestra colonia, seguramente no preguntarás quién es *Breogán*. ¡*Breogán*, *Breogán*...! ¡Para que se darian sus buenos y amantes padres, el trabajo de mandarle bautizar, cuando al mundo viniera, allá en el lejano hermoso Ferrol? ¿Quién conoce hoy en la Habana á Pepe Fontenla, á José Fontenla y..., por su nombre de pila y sus apellidos? Solamente aquellos que le tratan por su arte ó profesión, no quienes a título de grande amigo ó de gallego le traten. Fue aquél entre los grandes, aquél eximio poeta, aquél genio que se llamó Curros Enríquez, quien, no obstante estar él excomulgado por los *vermes mouros*, tuvo la *santa* y genial ocurrencia de *rebautizar* á nuestro *mínimo* de hoy. Fué él quien, admirado del valor patriótico de ese modesto artesano cuyo corazón y cuya alma están perennemente de hinojos ante el altar de la patria gallega, le pusiera Breogan. Y Breogán, le llamamos desde entonces, cuantos por amigos de él nos tenemos y cuantos en él advertimos su amor idolátrico por Galicia y por sus glorias. No importa que sea *protestante*, pues han de saber ustedes que, Breogan, tiene siempre, perennemente, la protesta en los labios, -para que dentro de la colonia se le tenga por el mejor *católico* de la parroquia. Su bolsillo, su tiempo, su voluntad, su entusiasmo, todo, en fin, cuanto vale y pesa su persona -y su valor no admite precio y su *peso* son ochenta arrobas!- lo pone siempre Breogan, á disposición de cualquier causa que implique un adelanto, una reivindicación una prueba de amor al amado terruño. Incontables ocasiones lo hemos visto figurar en lo que forma el alma social gallega en la Habana, siempre y en todo tiempo, sumando su esfuerzo al de los más entusiastas defensores de Galicia, pues es ya obsesión rayana en el delirio, lo que por ella siente. Creemos que sus tempranas canas, las debe á ese *maremagnum galleguecida* que lleva dentro de su *empipada* y *académica* persona! Porque á Breogan, no le basta ser una de las *columnas volantes* del Centro Gallego, ser iniciador, fundador y vida y alma de la patriótica Academia Gallega, entusiasta miembro de casi todas las altruistas asociaciones de instrucción que las cuatro provincias gallegas sostienen en La Habana, sinó que, además, dentro de su simpática y muy singular persona, allá en el *último piso*, encierra un fenomenal *catálogo*, mejor dicho, una *minuciosa bibliografía* de la mentalidad galaica. Tiene realmente nuestro *mínimo* una *máxima congestión cere...* bélica de autores gallegos y de libros que de asuntos gallegos tratan; y cuando abre la *válvula*, solamente el *monumental* Martínez Aromas -célebre maquinista de barcos de... vela é inagotable cuentista en idioma gallego con vistas al esperanto- es capaz de aguantarle el vapor sin cortarle la corriente ¿Cómo? Soltándole la *amarralla o fol dos contos*, y convirtiendo -con uno que á pelo venga- en chacota o guasa viva, la discusión más acalorada y seria! Breogan, al comprender la *retranca* del *monumental* á su *expansión bibliográfica*, frunce el entrecejo, gira sobre los talones, y... ahueca murmurando, con voz bronca: "Uy compadre, con usted no se puede hablar nada serio!" No obstante esto, si la *cacharrería* sigue abierta -con o sin cuentos,- nuestro amigo vuelve á ella, y, en la primera oportunidad talla otra manita, barajando á diestro y siniestro libros y autores gallegos y no gallegos, pero que de Galicia hayan tratado. Esa *indigestión -ongestible-cere... bélica-bibliográfica-incatalogable* de nuestro querido amigo y *enxebriísimo* paisano, es su único pecado como galáico y como ciudadano. Y ¿puede llamarse pecado á esto? No; es una virtud, que unida á otras muchas que forman el carácter de *Breogan-Fontenla*, hacen que SUEVIA por más que á sus lectores lo presente como *mínimo*, lo tenga por *máximo* sin parangón posible!

Juan CASIFRANCO

NOTAS

- 1 Era a primeira –e sería a única- viaxe a Galicia de quen sempre soñaba con regresar. O cadáver e os acompañantes chegaron á Coruña no vapor “Reina María Cristina” o día 4 de marzo e, no mesmo navío, retornaron á Habana o 21 do mesmo mes. Na necrolóxica Emilio Chané describenos a reacción de Fontenla cando divisou a costa coruñesa: “Buscaban ansiosos los ojos. Oprimían cada vez más las barandas las manos. La tierra iba dibujándose más clara; veíase el faro, casitas blancas, montes. Me miró Fontenla: estaba intensamente pálido. Llegábamos a la entrada de la Coruña. Seguía en su puesto Fontenla. Le miré nuevamente, y lloraba de dolor y alegría”.
- 2 Neste artigo Villar Ponte reférenos tamén o seguinte suceso: “Ramón Cabanillas, el gran poeta, cuando estuvo en La Coruña, nos contaba un caso peregrino que pinta de cuerpo entero el enxebriismo de Fontenla. Fontenla invitó al autor de “Vento Mareiro” a un cine. ¿Sabéis para qué? Para mostrarle una película que tenía unas montañas y unos pinares por fondo. Y cuando la película iba proyectándose, Fontenla, niño grande, entre el asombro de la concurrencia, gritóle a Cabanillas, como si estuviesen solos: -¡Ves, ves! ¿Non son así os pinales de Galicia?”.
A dedicatoria que figura no libro *No Desterro* exhumou Xesús Alonso Montero (Cabanillas 1979).
- 3

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BARROS, A. (1905): “José Fontenla”, *Galicia*, 28-X.
- BENDAMIO MONTERO, M. (1934): “Rememoraciones del pasado. José Fontenla Leal”, *Galicia en Madrid*, 31, VII, 4.
- BRAG (1920): “José Fontenla Leal”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, 135, 1-VII, 70-149.
- CABANILLAS, R. (1979): *Obras Completas, I*, Edición e notas de X. Alonso Montero, Madrid, Akal Editor.
- CASTRO, E. (1919): “La personalidad de Fontenla. Recuerdos de un momento de emoción”, *Diario Español*, 14-XII.
- CG (1917): *El Correo Gallego*, 10-III.
- DE (1919): “Letras de luto. José Fontenla Leal”, *Diario Español*, 6-XII.
- VILLAR PONTE, R. (1953): *Días, hechos y hombres de la Real Academia Gallega*, por..., La Coruña, Litografía e Imprenta Roel.
- [VILLAR PONTE, A.] (1917): “Por sus obras los conoceréis...”, *La Voz de Galicia*, 6-VII.

O GALEGO DO BIERZO E A SÚA SITUACIÓN ACTUAL

Francisco Fernández Rei

O obxectivo do presente artigo é facer unha análise da actual situación da lingua galega no Bierzo, con especial atención ó marco legal e ás diferentes accións realizadas nos últimos anos tendentes á súa dignificación e normalización¹.

A análise vai precedida dun apartado sobre a delimitación do territorio galegófono do occidente de León e doutro no que se fai unha sintética caracterización do galego dos Ancares de León e do Bierzo occidental.

1. Xeografía e demografía

A fronteira do galego en León trazada por Ana Seco, tal como se ve no mapa adxunto, parte de Guímara (concello de Peranzais), fala de transición galego-leonesa que presenta ditongación en formas como *tierra*, *amariello* e *you* xunto con trazos galegos en formas como *ano* e *irmanha* ‘irmá’². Continúa o trazado da fronteira pola estrema entre o concello ancarés de Candín (fala galega) e o de Peranzais (fala astur-leonesa, agás Guímara), penetra algo no concello de Fabeiro onde Fontoria tamén é fala de transición galego-leonesa; e logo o límite pasa aproximadamente na divisoria dos ríos Cúa e Sil. Contra o sur, comeza a coincidir a fronteira administrativa de Ourense e León coa lingüística entre galego e astur-leónés: o concello berciano da Ponte de Domingo Flórez é de fala galega, pero o veciño de Benuza, da comarca da Cabreira, é de fala astur-leonesa³.

Son 19 os concellos occidentais de León onde total ou parcialmente se fala galego⁴: o concello ancarés de Candín (444 habitantes) e os bercianos occidentais da Veiga de Espiñareda (2.960 h.) –agás na parte de El Espín, que é unha fala de transición–, Vilafranca (3.807 h.), Valboa (460 h.), A Veiga de Valcarce (874 h.), Barxas (403 h.), Oencia (531 h.), Trabadelo (565 h.), Corullón (1.211 h.), Sobrado (559 h.), Cacabelos (4.868 h.), Viladecais (2.325 h.), Carracedelo (3.552 h.), Carucedo (665 h.), Borrés (510 h.), A Ponte de Domingo Flórez (1.985 h.), Arganza (959 h.), Camponaraia (3.209 h.) e Priaranza (974 h.).

Nestes 19 concellos a poboación de dereito a 1 de xaneiro do 2001 era de 31.038 habitantes, pero cómpre ter en conta que a zona oriental dos tres últimos concellos citados (Arganza, Camponaraia e Priaranza) non é de fala galega; por outra parte, no concello de Ponferrada (61.829) hai núcleos galegófonos e na propia vila de Ponferrada vive un número indeterminado de falantes procedentes de zonas do Bierzo, ademais de neofalantes sensibilizados na recuperación social do galego en León.

2. Caracterización do galego oriental e do galego de León

As falas galegas dos Ancares de León e do Bierzo occidental presentan os trazos caracterizadores do bloque oriental, que abrangue o leste de Lugo e Ourense e as comarcas

estremeiras do occidente de Asturias, León e Zamora. A isoglosa do plural *cas / cais* (sg. *can*) delimita o bloque central do oriental, mentres que a isoglosa das formas aditongadas (*pedra* e *porta*) e das formas sen *n* intervocálico (*chao* e *pantalóis*) permiten delimitar todo o galego oriental verbo do astur-leonés occidental, que presenta palabras ditongadas (*piedra* e *puorta* ~ *puerta*) e mantemento dese *n* (*chano* ~ *llano* e *pantalones*)⁵.

2.1. Galego oriental

As falas do bloque oriental do territorio lingüístico galego teñen os seguintes trazos caracterizadores⁶:

a) Ditongo *oi* en *oito* e *noite*, pero ditongo *ui* en *muíto* ‘moito’ e *truíta* ‘troita’ (ou ben *muto* e *truta*, *mutio* e *trutia*).

b) Conservación do *u* en *cuatro* ‘catro’, *cuando* ‘cando’ e *guardar* ‘gardar’, como tamén ocorre en case todo o galego ourensán e nas falas do Baixo Miño.

c) Formas *baxo*, *caxa* e *faxa* no canto das maioritarias *baixo*, *caixa* e *faixa*.

d) Terminación *-ín* en *camín* ‘camiño’, *lín* ‘liño’, agás no galego das Portelas de Zamora e nas falas ourensás orientais que presentan a solución *-iño* do galego común.

e) Plural en *-is* nas formas polisílabas agudas rematadas en *-l* no singular como *animais* e *caracois*, que son formas do galego estándar a pesar de seren moi minoritarias xeograficamente. No galego de Asturias e falas de Lugo veciñas o xeral é o mantemento do *-L-*.

f) Plural en *-is* dos nomes rematadas en *-n* como *cais* e *pantalóis*.

g) Formas *partiño*, *deixouo* e *canteio* (agás no galego de Asturias e Ancares de León) no canto do galego común *partiuno*, *deixouno* e *canteino*.

h) Formas verbais con desinencia *-n* na P^I do perfecto da C-I (*cantein* ~ *cantén* ‘cantei’), nos futuros (*cantarein* ~ *cantarén* ‘cantarei’; *collerein* ~ *collerén* ‘collerei’) e na P^I do presente de verbos irregulares (*hein* ~ *hen* ‘hei’; *sein* ~ *sen* ‘sei’) na maioría das falas do bloque oriental. Na estrema de Lugo co Bierzo, ademais, rexístranse formas como *don* ‘dou’; *estón* ‘estou’ e *von* ‘vou’, propias tamén da occidental área fisterrá.

i) Sufixo de número e persoa *-is* maioritario (*cantais*, *cantábais*), en concorrencia con *-des* do galego común, especialmente no galego de Asturias.

l) Formas verbais con vocal temática *fais*, *fain* ‘fas, fan’; *pois*, *poin* ‘pos, poñen’; *teis*, *tein* ‘tes, teñen’ e *veis*, *vein* ‘vés, veñen’.

m) Radical arcaico *fec-* e *fic-* no tema de perfecto de *facere*, en concorrencia co innovador *fix-* do galego común: *fecen*, *ficen*, *fixen*... *fecera*, *ficera*, *fixera*... No galego do Bierzo predominan as formas con *fix-* xerais en galego.

O bloque oriental confórmano catro áreas lingüísticas: a) *asturiana*, que abrangue a maior parte da Terra Eo-Navia e o concello lucense de Negueira de Muñiz na estrema con Asturias; b) *ancaresa*, que comprende os Ancares de León; c) *zamorana*, que abrangue os concellos de Zamora e o ourensán da Mezquita; d) *oriental-central*, onde se inclúen as falas do galego oriental non encadrados nas tres áreas citadas.

2.2. O galego dos Ancares

A área ancaresa caracterízase pola existencia do mantemento de vocais nasalizadas (*abrãeiro* ‘abelaira’, *chã* ‘chan’, *tardã* ‘tardiña’, *xãesta* ‘xesta’, *ũa* ‘unha’), fenómeno vocálico arcaico hoxe en regresión, e pola presenza esporádica de formas coa innovación fonética da gheada (*ghato*, *amigho*), insólita no bloque oriental.

Presenta fenómenos comúns á área asturiana como o artigo *l* (*l’horto*, *dixo’l padre*) a carón do común *o* (*o padre*) e as formas etimolóxicas *estos* ‘estes’, *elos* ‘eles’, *tou* ‘teu’ e *sou* ‘seu’; ou ben son comúns só a algunhas falas da área asturiana, como os alomorfos *l* ~ *el* do pronome *o* (*síntol* ‘síntoo’, *deixóuel* ~ *deixóul* ‘deixouno’).

Outros trazos propios do ancorés tamén se rexistran na área zamorana, como as formas *collr* ‘collín’, *dixe* ‘dixen’, ou ben no galego do Bierzo, como ocorre coa vocal temática *i* de *colliu* ‘colleu’, *collira* ‘collera’, *collise* ‘collese’ dalgunhas falas bercianas.

2.3. O galego do Bierzo

Na área oriental-central as isoglosas da terminación *-in* (plural *-iños*) / *-iño(s)* e *llelo* / *llo*, coincidentes no seu trazado, permiten delimitar unha subárea A Fonsagrada-O Courel-O Bierzo na zona norte, coas formas *camín* e *llelo*, propias tamén das áreas asturiana e ancaresa; e unha subárea O Valdeorras-Viana (M-2), na zona sur da área, coas formas *camiño* e *llo* (= *lles* + *o*) da área zamorana e do galego común.

Á súa vez O Bierzo forma unha microsubárea, na que se inclúe todo o galego de León, agás o dos Ancares. Entre as falas galegas do Bierzo existen diferencias; así, as máis próximas a Galicia presentan ditongo *ai* en *baixo* e *caixa* (tamén *baxo* e *caxa*), perda de *-L-* e de *-N-* (*moer*, *vir*), plural *cais* ‘cans’ e formas verbais *cantabamos* e *cantaramos* con acentuación etimolóxica, *cantache* coa innovación da terminación palatalizada xeral en galego e as formas *colleu*, *collera*, *collese* con vocal temática *e* propia dos verbos regulares da 2ª conxugación. Nas falas bercianas máis afastadas de Galicia rexístranse formas como *baxo* e *caxa*, *moler* e *venir*, plural *caes* ‘cans’ e formas verbais *cantábamos*, *cantáramos*, *cantaste*, *colliu*, *collira* e *collise*.

3. Situación de diglosia conflictiva no Bierzo

Hai uns vinte anos a situación lingüística do galego en todo o seu territorio lingüístico era diglósica, tal como a definira Fishman, coa presenza dunha lingua alta (a castelá) e dunha lingua baixa (a galega), pero en situación social conflictiva, co galego tratando de gañar ámbitos de usos prestixiosos.

A comezos do séc. XXI a situación do galego é macrodiglósica, semellante dalgún xeito á observada por Trumper nos anos 70 en situacións italianas caracterizadas pola superposición funcional de italiano (lingua alta) e de *dialetto* (lingua baixa) en certos contextos, pola presenza dunha *koiné* dialectal (lingua media) e pola abundancia de enunciados mistilingües, como ocorría no Véneto. A macrodiglosia de Trumper vén

equivaler á ‘dobre diglosa superposta’ que Fasold describiría posteriormente para a situación de Tanzania, onde unha fala local é lingua baixa respecto do swahili, pero este é baixa respecto do inglés (variedade rexional tanzana), que é a lingua alta.

A situación macrodiglósica (ou de ‘dobre diglosia superposta’) corresponde especialmente ó galego de Galicia, pero non ó da Terra Eo-Navia, do Bierzo e das Portelas, onde a lingua propia desas comarcas está hoxe nunha situación de diglosia conflictiva cun moi acelerado proceso de substitución do galego polo castelán. A tríada macrodiglósica en Galicia fórmana o galego enxebre e variedades locais (lingua baixa), con moi escaso prestixio social tanto para os propios falantes como para quen usa un galego apreso; o galego estándar (lingua media), variedade prestixiada para quen usa o galego enxebre e con certo prestixio para os castelanfalantes porque representa o ‘urbano’ e non o ‘rural’; o castelán na variedade ‘rexional’ de Galicia (lingua alta), que é realmente a lingua de prestixio para a grande maioría dos galegos

A falta de estima pola lingua fai que hoxe os galegófonos bercianos, especialmente a xente maior, considere que a súa é unha “lingua de ignorantes”, falada “de portas para dentro”. É a lingua da intimidade, sobre todo de núcleos rurais, pero que tamén se escoita, por ex., en Vilafranca nos regateos e conversas illadas da xente maior que baixa desde Corullón, Cacabelos ou A Veiga de Valcarce. Polo que respecta á xente nova en idade escolar, como sinala Alicia Fonteboa profesora de galego no colexio de Cacabelos, os nenos e nenas, que non teñen conciencia de falar galego, enténdeno “e a maioría coñecen a lingua polos seus avós e pais, a pesar de que estes a seguen considerando como unha lingua de desprestixio” (López/Noia 2002: 5).

Tanto no Bierzo como na Terra Eo-Navia ou nas Portelas moitos falantes, especialmente a xente maior, afirma que fala mal, que a súa fala é un *chapurrado*. Esta negativa valoración da lingua tradicional é o resultado da tradicional prostración do galego, coa conseguinte falta de estima. Algo semellante ocorre entre os catalanfalantes da *franja* aragonesa, que maioritariamente consideran que falan *chapurreau*, algúns din que *patués* ou ben, no caso dos falantes de Fraga, *fragatí*⁷.

Na zona de Cáceres onde se conservan falas galaico-portuguesas, a xente de Valverde da Serra (hoxe oficialmente Valverde del Fresno) que usa un “galego” máis castelanizado di que fala *valverdeiro* ou *chapurra(d)o*, e mesmo *cachiporra(d)o*. No concello das Ellas e no de San Martiño de Trebello con falas menos castelanizadas empréganse os termos *lagarteiro* e *mañego* respectivamente, pero non o de *chapurra(d)o*⁸.

4. Usos do galego

No completísimo *Mapa Sociolingüístico de Galicia* realizado polo Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega non se analiza a situación do galego de Asturias, León e Zamora, como se pode apreciar nos tres volumes publicados nos anos 1994-96, polo que a investigación de Xosé Rubal, Daniel Veiga e Neves Arza (Rubal 1992) relativa á

situación sociolingüística do alumnado e do profesorado non universitario nas comarcas estremeiras con Galicia e que no seu día publicou o Consello da Cultura Galega, segue sendo o traballo de referencia sobre o nivel de uso do galego nestas comarcas⁹.

Nese estudio víase que a comezos dos 90 existía un forte retroceso no uso do galego entre a xeración dos avós, a dos pais e a dos netos, especialmente no Bierzo. A escola, que nestas comarcas non tiña (e practicamente segue sen ter) en conta a realidade lingüística e sociocultural propia, está a ser un forte elemento desgaleguizador.

4.1. *Lingua materna*

En porcentaxes globais en 1992 o galego nas comarcas estremeiras era lingua de instalación inicial do 55% dos pais, do 55,9% das nais e do 36,6% do alumnado. No que respecta a este, os grupos de maior galeguización inicial eran os de clase social máis baixa, os nados en hábitats rurais e os subgrupos nos que os pais posuían os niveis de estudos máis baixos (Rubal 1992: 46-47).

Na Terra Eo-Navia, cunha poboación de 44.916 habitantes nos 18 concellos máis occidentais de Asturias¹⁰ o galego era a lingua materna de 2/3 dos pais (63,5%) e das nais (64%), mentres que descendía ó 43,8% no alumnado.

No Bierzo, con 31.038 habitantes en 19 concellos galegófonos, un tercio escaso de pais (31,5%) e de nais (30,7%) tiña o galego como lingua materna, proporción que baixaba ó 16,7% no alumnado. Na zona berciana onde o galego é lingua propia a erosión do tecido lingüístico autóctono foi “notablemente máis acusada nas xeracións anteriores ca no caso asturiano. Sen dúbida, o emprazamento xeográfico, a influencia nas pausas da conducta lingüística de núcleos urbanos de certa importancia son factores que, entre outros, influíron neste sentido” (Rubal 1992: 50).

En Zamora, cun censo de 1.397 persoas en 4 concellos entre a Portela da Canda e a do Padornelo, o galego era lingua materna do 84,6% dos pais, do 100% das nais e do 73,1% do alumnado. Trátase de concellos rurais con malas comunicacións e cun claro predominio do sector primario, o que explica que nesta zona se rexistren as porcentaxes máis altas. A totalidade das nais tiñan o galego como lingua de instalación inicial, e o mesmo se pode dicir dos pais nados na zona, pois os que non son de lingua materna galega (16%) son orixinarios de lugares próximos de fala castelá (Rubal 1992: 52).

4.2. *Usos lingüísticos*

Polo que respecta ó uso da lingua, sumando as porcentaxes de “só galego” e “máis galego” das gráficas do informe Rubal (1992), pode apreciarse que a nivel familiar o uso era moi alto nas Portelas, relativamente alto na Terra Eo-Navia e baixo no Bierzo, especialmente na xeración de pais e fillos desta comarca leonesa.

Na xeración dos avós o nivel de uso era elevado en León, co 63,97% (gráfica 1), pero máis alto era en Asturias (75,8%) e Zamora (74,97%). O uso do galego entre os pais é

baixo en León, con só o 24,55% (gráfica 2) fronte á alta porcentaxe de Asturias (60,77%) e sobre todo de Zamora (76,9%).

As porcentaxes de uso do galego dos pais cos fillos e destes cos pais eran semellantes en Asturias, León e Zamora, pero con forte contraste entre as tres zonas analizadas no informe Rubal: en León eses usos eran baixos, con só o 15,07% da nai co alumno e o 12,3% do alumno coa nai (gráficas 3 e 5), mentres que en Asturias se aproximaban ó 50% (47,3% da nai co alumno e o 43,45% deste coa nai) e en Zamora as porcentaxes eran moi altas (88,8% e 84,69% respectivamente).

No ambiente escolar, o uso do galego co alumnado polo profesorado era insignificante en León, con só o 5,6% (gráfica 4), como o era en Asturias (3,5%). E insignificante era tamén o uso do galego do alumnado cos compañeiros na zona de León, de só o 6,81% (gráfica 6). En Asturias empregábo algo máis da cuarta parte dos encuestados (28,35%) e en Zamora case as 3/4 partes (73,1%)¹¹.

5. Marco legal

5.1. *Estatuto de Autonomía de Castela e León*

O Estatuto de Castela e León de 1983 (Lei Orgánica 4/83, de 25 de febreiro) trataba no art. 26.16 do fomento das “distintas modalidades culturais de la Comunidad”, pero non facía referencia ningunha ás “modalidades lingüísticas” do occidente, entre as que está o galego de León e Zamora, o asturiano (ou leonés) da zona de Babia e Laciana e da Cabreira e o portugués da Alamedilla (Salamanca), na extrema con Portugal.

Na Lei 1/1991 de 14 de marzo (BOE 22 de abril de 1991) pola que se constituíu a Comarca do Bierzo dentro da C. A. de Castela e León tampouco se fixo ningunha referencia á lingua propia dos concellos próximos a Galicia, a pesar de que se creou e regulamentou a devandita comarca por concorreren “características geográficas, sociais, históricas y económicas en la Comarca del Bierzo, que la singularizan de cualquier otro territorio castellano-leonés”¹².

Cando en 1998 se entregaron en Madrid no Congreso dos Deputados os textos reformados dos Estatutos de Asturias e de Castela e León o BNG presentou emendas relativas á protección da lingua galega nesas comunidades¹³. Ó debaterse o Estatuto de autonomía de Castela e León a aprobación dunha emenda do PP e do PSOE permitiu o recoñecemento legal da existencia do galego nesa Comunidade (alínea 2 do artigo 4), aínda que na alínea 1 do mesmo artigo se fala de especial protección e apoio para o castelán nesa Comunidade.

O artigo 4 da Lei Orgánica 4/1999, de 9 de xaneiro, do Estatuto de Castela e León quedou coa seguinte redacción:

1. La lengua castellana y el patrimonio histórico, artístico y natural son valores esenciales para la identidad de la Comunidad de Castilla y León y serán objeto de protección y apoyo, para lo que se fomentará la creación de entidades que atiendan a dicho fin.

2. Gozarán de respeto y protección la lengua gallega y las modalidades lingüísticas en los lugares que habitualmente se utilicen.

5.2. Estatuto de Autonomía de Galicia e Lei de Normalización Lingüística

No artigo 2º do Estatuto de Autonomía de Galicia de 1932 (aprobado nas Cortes de 1936) afirmábase que podería agregarse a Galicia “cualquier territorio limítrofe de características históricas, culturales, económicas y geográficas análogas, mediante los requisitos que las leyes generales establezcan”, mentres que no actual Estatuto de Autonomía de Galicia (1981) non se fai mención ningunha á posible agregación dos territorios das comarcas estremeiras¹⁴.

Non obstante na Lei de Normalización Lingüística de 1983 si hai mención expresa desa galegitude no artigo 21.2 do Título V (Do galego exterior):

Así mesmo [o Goberno Galego] fará uso do previsto no artigo 35 do Estatuto de Autonomía a fin de protexe-la lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma.

E a mesma referencia á protección do galego en Asturias, León e Zamora, en colaboración cos gobernos das Comunidades lindantes con Galicia, encóntrase no artigo 4.12 do Decreto 221/1990, do 22 de marzo, polo que se crea a Comisión Coordinadora para a Normalización Lingüística, presidida polo Presidente da Xunta de Galicia. Entre as accións contempladas para a promoción e o potenciamento do uso do galego está a “protección da lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma en colaboración cos seus respectivos gobernos”.

5.3. Congreso dos Deputados: proposición sobre o galego do Bierzo

O 31 de outubro de 1996 o deputado do BNG Francisco Rodríguez presentaba no Congreso dos Deputados en Madrid unha proposición non de lei pola que o devandito Congreso insta ó Goberno-Ministerio de Educación e Cultura ó establecemento dun convenio de colaboración coa Junta de Castela e León para facer posible:

- a) El estudio en toda la zona occidental de Castilla y León y, de forma especial, en la comarca del Bierzo, de la lengua gallega como asignatura en los centros de primaria, secundaria obligatoria, bachillerato y formación profesional.
- b) El establecimiento de una Comisión Mixta de composición paritaria MEC-Junta de Castilla y León, para estudiar la problemática cultural y educativa de esta lengua en las comarcas occidentales de Castilla y León, especialmente en el Bierzo, y dotar a los centros educativos de los medios necesarios para afrontar su enseñanza.

Na exposición de motivos o deputado do BNG referíase, entre outros, ó feito de que o Congreso dos Deputados se adherira á Declaración Universal dos Dereitos Lingüísticos, que no artigo 5 reconece o principio “de que los derechos de todas las comunidades

lingüísticas son iguais e independentes de la consideración jurídica o administrativa”, á vez que no artigo 24 se recoñece que toda comunidade lingüística “tiene derecho a decidir cuál debe ser el grado de presencia de su lengua, como vehicular y como objeto de estudio, en todos los niveles de educación dentro de su territorio”.

A Comisión de Educación e Cultura do Congreso dos Deputados debateu a proposta do BNG en sesión celebrada o 9 de abril de 1997 e aprobou por unanimidade o texto seguinte:

El Congreso de los Diputados insta al Gobierno a que en colaboración con la Junta de Castilla y León estudie la posibilidad de que en función de las disponibilidades de profesorado y de la demanda de alumnado, se pueda impartir la Lengua Gallega en la Zona Oeste del Bierzo¹⁵.

5.4. Parlamentos de Galicia: proposicións sobre o galego estremeiro

En novembro de 1982, a Comisión de Educación e Cultura do Parlamento Galego aprobou por unanimidade unha proposición non de lei presentada por Camilo Nogueira do partido nacionalista Esquerda Galega “sobre a cooperación da Comunidade Autónoma no ensino e a protección da lingua galega nas comarcas de Asturias occidental, o Bierzo e Sanabria coas comunidades de Asturias e Castela e León”. E en decembro de 1988 o Parlamento de Galicia aprobou outra proposición non de lei, tamén de Esquerda Galega, “sobre o ensino e a protección nos territorios de fala galega administrativamente integrados nas CC. AA. de Castela e León e Asturias” na que se instaba á Xunta de Galicia á aplicación da Resolución do 17 de novembro de 1982 relativa á cooperación entre Galicia e as comunidades veciñas para o ensino do galego.

En novembro de 1996 Pilar García Negro do BNG presentou no Parlamento de Galicia unha proposición non de lei na que se instaba á Xunta de Galicia ó establecemento do oportuno “convénio coa ‘Junta de Castilla y León’, para programar o estudo da lingua galega nas localidades da franxa occidental, nomeadamente do Bierzo, que a teñen como lingua propia” co fin de garanti-lo estudio como materia no ensino non universitario, prestar colaboración técnica e humana necesaria para que o ensino do galego se poida realizar en breve e realizar tódalas accións prácticas precisas para que se materialice o contido do artigo 21.2 da Lei 3/1983 de Normalización Lingüística.

A devandita proposición foi rexeitada en setembro de 1998, aducindo o partido do goberno (o PP) que cumpría agardar a que Castela e León tivese transferidas as competencias educativas e, ademais, aduciu que xa abondaba cos convenios que a Xunta ten asinados con institucións do Bierzo. En setembro de 1998 Eduardo Gutiérrez, tamén do BNG, presentou unha proposición non de lei semellante, neste caso relativa ó recoñecemento e á promoción do “uso do idioma galego na zona occidental de Asturias,” que foi rexeitada en abril de 1999.

5.5. Cortes de Castela e León: proposicións para o ensino do galego

En novembro do 2000, despois da reforma do Estatuto de Castela e León, a Comisión de Educación da Asemblea Lexislativa desta Comunidade, aprobou unha proposición non de lei relativa á posibilidade do estudo do galego nos centros de ensino da rexión. A proposta, que fóra presentada polo PSOE e defendida por Felipe Lubián, procurador das Cortes de Castela e León e alcalde galegófono de Lubián, concello das Portelas de Zamora, aprobouse por unanimidade co seguinte texto:

As Cortes de Castela e León instan á Xunta de Castela e León para que a partir do próximo curso 2001/2002, se implante o ensino da lingua galega, como asignatura optativa, en todos os centros de titularidade pública que imparten o Ensino Primario ou o Ensino Secundario nos territorios de Castela e León limítrofes coa Comunidade Autónoma de Galiza que utilicen maioritariamente a lingua galega¹⁶.

En xuño do 2001, Felipe Lubián e dous procuradores do PSOE asinaron unha proposición non de lei para debate e aprobación na Comisión de Educación e Cultura de Castela e León para que se introduza o galego na Escola Oficial de Idiomas de Ponferrada para o curso 2001-02, tendo en conta a demanda existente ó respecto¹⁷. A devandita Comisión aprobou esa proposta o 28 de febreiro do 2002 e xa se prevé no curso 2002-03 a oferta dun grupo de primeiro curso na IEO de Ponferrada, cun máximo de 35 alumnos con profesorado seleccionado pola Junta de Castela e León.

Antes da aprobación unánime desa proposición coñeceráse unha resolución do Procurador del Común de Castela e León (o equivalente ó galego Valedor do Pobo), de 21 de febreiro do 2002, dirixida ó Conselleiro de Educación e Cultura desa Comunidade na que se atendía, entre outras, á queixa da indeterminación territorial no ámbito de aplicación do ensino do galego no acordo de 18 de xullo de 2002 entre a Xunta de Galicia e a Junta de Castela e León para a promoción da lingua no Bierzo e Sanabria. Os autores das queixas pedían que non se fixasen criterios restrictivos que deixasen fóra a cidade de Ponferrada.

No punto 2 desa resolución, atendendo o establecido no art. 7.1.b) da Carta Europea das linguas Rexionais ou Minoritarias, polo que se debe respecta-la área xeográfica da lingua rexional ou minoritaria, e na procura da consecución real da declaración contida no art. 4.2 do Estatuto de Castela e León, o Procurador del Común pedía ós responsables do devandito acordo unha postura favorable “a la delimitación de un ámbito territorial de aplicación del Acuerdo, que incluya, en su calidad de capital de la comarca del Bierzo, a los centros docentes de la ciudad de Ponferrada y asimismo a los centros de cuantas otras localidades de la comarca tengan interés en la enseñanza de la lengua gallega”.

E no sétimo e derradeiro punto da resolución pedíase que a Consellería valorase a posibilidade de “impartir la enseñanza de la lengua gallega no solamente en los centros docentes de Educación Primaria y Secundaria, sino en otros centros educativos como pudiera ser la Escuela Oficial de Idiomas de Ponferrada”.

6. A reivindicación da galegitude lingüística do Bierzo occidental

A aparición nas comarcas estremeiras coa Galicia oriental de asociacións culturais e de colectivos que especialmente desde finais da década dos 80 do séc. XX veñen reclamando o recoñecemento legal do galego e a súa inmediata introducción no ensino, así como na administración e nos medios de comunicación social, fixo que chegase á opinión pública unha problemática sociolingüística practicamente descoñecida e que moitos dos políticos, tanto en Galicia como en Asturias e en Castela e León se preocupasen desa situación. E de aí as diferentes proposicións lexislativas a que me acabo de referir.

6.1.O Bierzo

A MDGB (Mesa pra Defensa do Galego do Bierzo e da Cultura da Comarca), constituída na vila de Corullón (marzo de 1990), naceu co obxectivo inmediato de establecelo galego como materia de aprendizaxe optativa no ensino primario, sen descartar outras reivindicacións coma a administración bilingüe e calquera aspecto relativo á promoción do uso social do galego nos concellos próximos a Galicia. Desde os comezos pediu o recoñecemento oficial da lingua galega pola Junta de Castela e León, á vez que criticaba as teorías “bercianistas” defensoras dunha suposta lingua berciana, resultado da convivencia de galego e leonés, co posterior influxo castelán. En colaboración co Clube Cultural “Adiante”, con sede en Vigo, a MDGB organizou en Vilafranca en decembro de 1990 o *II Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora*.

As iniciativas pioneiras para a galeguización do ensino primario no Bierzo realizáronse no Colexio Público Rural Agrupado “Jimena Muñiz” do concello de Corullón, onde nos anos 80 se introduciu o galego como lingua habitual das relacións escolares e onde se empezou a redactar en 1984 a revista escolar bilingüe *A Curuxa*. Nicanor Álvarez, primeiro presidente da MDGB e ensinante dese colexio de Corullón manifestaba en 1994 que a implantación do galego como materia optativa no ensino primario sería un primeiro paso para o recoñecemento da identidade do Bierzo, pois de non o facer, corríase o risco de que se perdese a lingua. A falta de estima cara ó galego era salientada igualmente polo presidente da Mesa do Bierzo nos seguintes termos:

Tradicionalmente, y aun hoy, el gallego ha sido visto como una lengua de gente inculta, de montañeses, y por eso mismo los padres siempre han deseado que sus hijos hablaran castellano, aunque en su casa se hablara gallego. Hace siete años, cuando yo entré en este colegio, si un niño decía una palabra en gallego se le obligaba a escribirla mil veces en castellano, y hace unas semanas escuché que un señor, padre de uno de mis alumnos, decía a su hijo: *Se falas galego, vas cobrar* (Rodríguez 1994:42).

En Vilafranca do Bierzo as iniciativas para a revitalización da lingua e da cultura galegas parten, fundamentalmente, da Asociación Cultural “Escola de Gaitas de Vilafranca”, un dos colectivos que participou na creación da MDGB. A asociación naceu no

inverno de 1981 como aula de música do Instituto de Cultura Popular “Gilberno N. Ursino” e en 1986 legalizouse como asociación cultural, sendo Marisa Cela e Héctor Silverio os principais dinamizadores desta asociación. Desde os seus inicios centrouse na recuperación dos costumes tradicionais (magostos, xogos, fogueiras...), salientando a total recuperación da “Festa do Maio”, de moita tradición en Vilafranca, pero que estaba esmorecendo.

O galego é a única lingua usada nos carteis e demais medios publicitarios dos actos da “Escola de Gaitas”, así como nas súas publicacións, entre as que están os *Contos de maio (I)*, de 1993 con debuxos e textos alusivos á festa do maio realizados todos polos alumnos dos colexios de Vilafranca e Corullón, e os *Contos de maio (II)*, de 1994, onde participaron, ademais dos nenos destes centros, os do Colexio de Cacabelos. En 1993 organizou a *I Xornada da Cultura e da Lingua Galegas no Bierzo*. A publicación dos textos destas Xornadas faise en galego, respectándose as variantes dialectais do galego berciano¹⁸. Ademais, en Vilafranca celebrouse entre 1989 e 1992 a Escola de Verao do Noroeste-O Bierzo, organizada polo IGSP (Instituto Galego de Sócio-Pedagogía).

Unha experiencia escolar semellante á de Corullón realizouse no Colexio Público “La Borreca” de Ponferrada, do que é mostra a revista bilingüe *El Pendón*, así coma experimentos cinematográficos realizados no centro “nos que se deixaba ben claro a orixe maioritariamente galega dos nenos que participaban no proxecto elaborando o guión e participando como actores, e incluso na propia música escollida” (López Témez 1992: 80). En Ponferrada e noutras vilas do Bierzo recolléronse en 1997 centos de sinaturas nos institutos para pedi-la introducción do galego no ensino, despois de ser aprobado no Congreso en Madrid. Neste aspecto salienta o labor da Asociación Cultural “Fala Ceibe do Bierzo”, de Ponferrada, con campañas para reclamar ensino voluntario de galego no Bierzo e dotación de libros en galego idioma para bibliotecas bercianas¹⁹.

“Fala Ceibe”, que ten en Xavier Mestre Lago o principal dinamizador como ben se pode apreciar consultando o portal do Bierzo do xornal electrónico *vieiros.com*, coorganizou coas Universidades de Salamanca e Vigo as *Xornadas sobre o galego exterior*, celebradas en Salamanca e Vilafranca en maio do 2001. Nestas Xornadas aprobouse o “Decálogo de Salamanca”, no que se esixe “das administracións competentes o recoñecemento da lingua galega como lingua propia e co-oficial, xunto co castelán” nos concellos galegófonos de Asturias, León e Zamora (punto 2º), á vez que se reclaman medidas de actuación, entre outras, relativas ós medios de comunicación en galego para as comarcas estremeiras (punto 5º), á toponimia autóctona (punto 7º) e ó ensino optativo da lingua e da literatura galega (punto 8º)²⁰. En marzo do 2002 “Fala Ceibe” organizou o 1º concurso creativo en galego para o alumnado non universitario dos centros educativos do Bierzo, sendo obrigatorio o uso do galego, en calquera das súas modalidades.

No relativo á recollida da lingua e a tradición oral cómpre salienta-lo labor de Aquilino Poncelas Abella e de Alicia Fonteboa, autores de obras que constitúen unha exce-

lente contribución lingüística e etnográfica para o estudioso do galego do Bierzo. Poncelas é autor das *Estorias e contos dos Ancares. Historias y cuentos de los Ancares (bilingüe)*, editada en 1987 polo Grupo Cultural “Carocos”²¹; de *Contos da neve* (publicados en Babarro 1992: 53-62) e de *O mestre púxose louco* (1995), unha especie de memorias da infancia, cun léxico berciano riquísimo, que lembra a obra do eonaviego Jesús Álvarez Valdés *As costumbres foron deste xeito* (1992). Alicia Fonteboa, publicou en 1992 *Literatura de tradición oral en el Bierzo*, un amplo corpus folclórico con adiviñas, cántigas, contos, ditos e refráns, romances... recollidos en 36 lugares bercianos de fala galega, leonesa e castelá.

Fonteboa forma parte do equipo do *Atlas Lingüístico de El Bierzo (ALBI)* dirixido por Manuel Gutiérrez Tuñón, do que se apareceu o vol. 1 en 1996. Este atlas realízase no IEO (Instituto de Estudios Bercianos), institución cultural que hai anos promovía un bercianismo monolingüe e rancio, pero que nos anos 90 se transformou á calor das reivindicacións de colectivos como a Mesa do Bierzo ou a “Escola de Gaitas” (Silverio 2002: 9). En 1989 comezou a traballar no proxecto do *ALBI* e cando se presentou (outubro de 1996) o IEO organizou en Ponferrada o Simposio *Jornadas sobre lenguas en la frontera. Xornadas sobre linguas na fronteira* para facer unha valoración da fala do Bierzo e asemade poñela en contacto con realidades ibéricas semellantes, analizando as súas traxectorias e situacións actuais para chegar a unha previsión de futuro²².

6.2. Galicia

Para os rexionalistas de finais do séc. XIX e para os galeguistas e nacionalistas do primeiro tercio do séc. XX era incuestionable a galeguidade lingüística e cultural das comarcas estremeiras con Galicia²³.

Os estatutos dos Xogos Florais de Tui de 1891 establecían que “todo-l-os traballos han de ser rigurosamente inéditos y-escritos en gallego antigo ou moderno, berciano ou dialecto d’o país asturiano comprendido entre o Eo e o Navia”. Os sete mantedores do Consistorio dos Xogos de Tui, con Manuel Murguía como presidente, Salvador Cabeza de León como secretario e Augusto G. Besada e Alfredo Brañas, entre outros vocais, invitaban “ós discretos trovadores e honorabres escritores de Galicia, d’o Bierzo e d’as outras vellas comarcas onde se fala ou é conecida a nosa lingua” a enviaren as súas composicións na procura da *frol natural*, da *póla de carballo con landras d’ouro* ou da *violeta de prata e ouro*.

No Estatuto de Autonomía de 1936, como xa se indicou, establecíase a posibilidade de agregar a Galicia territorios limítrofes de características históricas, culturais, económicas e xeográficas análogas. Por outra parte, no *Sempre en Galiza* (1944) Castelao dicía verbo do territorio da nación galega que “é doado esperar que o Bierzo e demais comarcas limítrofes de Ourense e Lugo, se incorporen ao seo da súa nación natural, e que o tempo –gran curandeiro dos erros hestóricos–posibilite a reconstrucción total da nosa

unidade”. E engadía, respecto da fronteira de Portugal: “Non se pode creer que o río Miño, vello pai de Galiza –representado na franxa azul da nosa bandeira– siga sendo un lindeiro perdurable de dous estados”.

En 1989 comezou en Galicia a analizarse a problemática sociolingüística das comarcas estremeiras en xornadas e congresos organizados por asociacións culturais, á vez que o Consello da Cultura Galega tivo en conta esa situación en ponencias de simposios antropolóxicos a comezos dos anos 90 con sesións na Galicia oriental, no Bierzo e nas Portelas²⁴.

Organizados pola Mesa pola Normalización Lingüística celebráronse en Santiago en novembro de 1989 os *Encontros do galego exterior. O galego causa común*, que foi a primeira vez que se atendeu de xeito global esa problemática con participación, entre outros, de diversos colectivos procedentes da Terra Eo-Navia, do Bierzo e das Portelas.

En decembro do mesmo ano celebrouse en Celanova o *I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora* organizado polo Clube Cultural “Adiante” e a XCTG-ING. Neste Congreso aprobouse un “Manifesto das comunidades de lingua e cultura galegas exteriores á Galicia oficial”, que constitúe o primeiro documento no que se reivindicaba a plena normalización da lingua e da toponimia das comarcas estremeiras con Galicia.

En xullo de 1990 celebrouse no Cebreiro, A Proba de Navia e Vilafranca do Bierzo o *Simposio de Antropoloxía “Nos lindeiros da galeguidade I”*, organizado polo Consello da Cultura, coa finalidade de “conseguir unha máis racional percepción das semellanzas, diverxencias e peculiaridades nas xentes que moran alí onde remata o límite imposto pola realidade administrativo-política”. No relativo á problemática sociolingüística neste simposio presentouse un avance do informe Rubal (1992), arriba comentado, á vez que se discutiu unha proposta de mínimos para a introducción da lingua e da literatura galega no ensino nun momento en que o Ministerio de Educación e Ciencia tiña tódalas competencias nesas comarcas.

En xullo de 1991 o Consello da Cultura organizou en Verín, Chaves (Trás-os-Montes) e Lubián (Zamora) o *Simposio de Antropoloxía. Nos lindeiros da galeguidade II (semellanzas, diverxencias, peculiaridades)* con diversas ponencias sobre aspectos da zona centro-oriental do galego²⁵.

7. Iniciativas institucionais

Na década dos 90 o máis salientable foi a proposta do Consello da Cultura Galega ó Ministerio de Educación e Ciencia para a introducción da lingua e a literatura galega no occidente de Asturias, León e Zamora, á vez que a Xunta de Galicia apoiaba a impartición de cursos de diferentes niveis de galego para ensinantes do Bierzo.

A comezos do séc. XXI o salientable é a declaración de cooficialidade realizada no concello berciano da Veiga de Valcarce (e no de Lubián nas Portelas) e o acordo entre

a Xunta de Galicia e a Junta de Castela e León para a promoción do galego tanto no Bierzo como nas Portelas.

7. 1. Consello da Cultura Galega: proposta ó MEC

Para frea-la desgaleguización lingüística e cultural, alarmante nas xeracións máis novas, e para contribuír á normalización do galego nos concellos galegófonos de Asturias, León e Zamora, en 1990 o Consello da Cultura Galega elevou unha proposta ó Ministerio de Educación e Ciencia, que daquela posuía tódalas competencias educativas nas Comunidades Autónomas de Asturias e de Castela e León, pero que no 2001 xa están transferidas. Nesta proposta solicitábase o establecemento con toda urxencia dun plano de medidas mínimas inmediatas para introducir como materias obrigatorias a lingua e a literatura galegas en tódolos centros da franxa exterior, á vez que debería posibilitarse a incorporación do galego como idioma vehicular do ensino e da administración educativa.

A proposta do Consello da Cultura Galega, que na súa versión inicial fora redactada por Xoán Babarro e Antón Santamarina, foi aprobada por unanimidade polo seu pleno o 5 de outubro de 1990, oficialmente nunca recibiu ningún tipo de resposta. Constaba de seis puntos, que reproduce literalmente²⁶:

1. Que se inclúa a lingua galega como materia de ensino nun programa experimental de tres anos nas comunidades galegofalantes de Asturias, León e Zamora, respectando ata onde sexa aconsellable as variantes lingüísticas locais, en especial na comunicación oral. Á parte das razóns aducidas na anterior exposición de motivos, debemos engadir aquí que son numerosos os escolares destas comarcas que cursan estudos medios ou superiores en centros de Galicia; teren cursado galego aproximaría os currículos escolares destas zonas ós da Comunidade Galega e facilitaría a integración dos alumnos que, polos motivos que for, se trasladasen a cursa-los seus estudos medios ou superiores a Galicia.
2. Que se creen equipos de profesores nos distintos niveis de ensino dependentes do Ministerio de Educación e Ciencia para atender estas necesidades ou ben que se establezan os acordos necesarios coa Consellería de Educación da Xunta de Galicia para colaborar prestando os medios humanos e materiais necesarios.
3. Que se cree unha comisión por cada provincia que faga un seguimento do programa experimental e regule os mecanismos a seguir para unha equiparación dos programas cos que se desenvolven na Comunidade Autónoma Galega.
4. Que a Lingua e Literatura Galegas sexan consideradas materias obrigatorias nos plans de Reforma, cun programa idéntico ó da Comunidade Autónoma Galega.
5. Que se promova a curto prazo o desenvolvemento de proxectos lingüísticos de centro para a incorporación progresiva do galego como lingua vehicular do ensino, particularmente con nenos de idade máis nova e naqueles centros onde por seren maioría os nenos galegofalantes o ensino na súa lingua é máis factible.
6. Que se estimule a incorporación do galego nas comunicacións internas e externas da comunidade escolar.

A proposta acompañábase dunhas medidas mínimas inmediatas referidas ós distintos niveis do ensino²⁷, para realizalas nos cursos 90-91, 91-92 e 92-93, ou en todo caso a par-

tir do curso 91-92, así como dunha proposta de composición das comisións que velarían pola normalización da lingua da franxa exterior²⁸. Vega (1996) consideraba que os puntos 5 e 6 desta proposta non se podían aplicar en Zamora polo escaso número de alumnos co galego como lingua materna (uns 50 de primaria nas escolas rurais de Lubián e Barxacoba e outros 50 dun total de 500 de secundaria obrigatoria no Instituto de Puebla de Sanabria), o que fai pouco representativo o grupo de lingua minoritaria. Polo contrario, consideraba que os puntos do 1 ó 4 eran axeitados para térense en conta nos novos planos de estudio.

7.2. Reivindicación desde os concellos: a cooficialidade na Veiga de Valcarce

Ata moi recentemente non houbo ningunha iniciativa desde o goberno de Castela e León sobre o potenciamento do galego no Bierzo nen nas Portelas. E desde as organizacións progresistas o interese pola lingua e pola cultura galega foi, en xeral, “museístico”²⁹.

Desde hai uns anos, e moi de cando en vez, a prensa galega recolle manifestacións nas que cargos políticos defenden a galeguidade da comarca. É o caso das declaracións do alcalde de Borrés, que en 1995 solicitaba do Consejo Comarcal del Bierzo “que propicie la instalación de un repetidor de la TVG en El Bierzo” para poder “fomentar y mantener el carácter bilingüe de los habitantes de la comarca”³⁰.

Xosé M. Gutiérrez Monteserín, alcalde socialista de Valboa e vicepresidente do Consejo Comarcal do Bierzo afirmaba en 1994 que consideraba desexable a iniciativa de ensinar galego nas escolas bercianas, xa que contribuiría ó recoñecemento da identidade, á vez que criticaba o feito de que a escola empobrecese ó facer que nenos galegofalantes abandonasen a lingua propia ó seren escolarizados³¹. Monteserín, dinamizador do Grupo Cultural “Carocos” e primeiro político que no Bierzo xurou o seu cargo en galego, falaba da marxinación dos galegofalantes do Bierzo, ós que se lles fai ver que o uso do galego é sinal de incultura, marxinación que el mesmo sufriu ó entrar na escola³². Por outra parte, o Partido del Bierzo, ademais de reclamar que a comarca acade a categoría de comunidade autónoma, defende o bilingüismo docente e administrativo para a zona³³.

No verán do 2000 comezou unha “revolta” de alcaldes de concellos galegófonos da mancomunidade do Bierzo oeste, que ameazaron con propugnaren a anexión a Galicia de non seren atendidas pola Junta de Castela e León os seus pedimentos para investimentos. Comezou esa “revolta” a alcaldesa da Veiga de Valcarce, concello que estrema con Lugo, e máis tarde, entre outros, falaron de posible segregación os alcaldes de Carucedo, que linda con Ourense, e o de Borrés que xa non limita con Galicia³⁴.

O 24 de febreiro do 2001 o grupo municipal de Renovación por Valcarce presentou unha moción ó pleno do concello da Veiga de Valcarce con cinco puntos: 1) Declaración do galego como lingua propia e cooficial; 2) Declaración do galego como patrimonio cultural do concello; 3) Solicitude ó Instituto de Estudios Bercianos dun nomenclátor toponímico; 4) Introdución da rotulación bilingüe; 5) Introdución progresiva da

documentación municipal en bilingüe. A moción foi aprobada por unanimidade, polo que este concello se converteu no primeiro das comarcas estremeiras onde se declarou cooficial o galego³⁵.

O 30 de xuño do 2001 o pleno do concello da Veiga de Valcarce ratificouse na súa declaración de cooficialidade, ignorando a orde de anulación da Consejería de Presidencia e Administración Territorial de Castela e León de 23 de marzo do 2001. Posteriormente (10 de xullo do 2001) a Dirección Xeral de Administración Territorial da Consellería de Presidencia e Administración Territorial interpuxo recurso contencioso perante o Tribunal Superior de Xustiza de Castela e León para paralizar cautelarmente o acordo sobre a cooficialidade do devandito concello da Veiga de Valcarce³⁶. Pouco despois (30 de agosto do 2001) o goberno municipal da Veiga de Valcarce revogou o acordo de cooficialidade por 5 votos do PSOE contra 2 de Renovación por Valcarce³⁷. Para a oposición municipal promotora da moción de cooficialidade este xiro debeuse a presións da Junta de Castela e León que, a cambio de 27 millóns de pts. para infraestructuras, pactou co concello esa revogación (Parajó / Costas 2001: 99-100).

Nas Portelas de Zamora o 4 de abril do 2001 o concello de Lubián aprobou por unanimidade unha moción que presentara o alcalde, coa que se “declara la cooficialidad del gallego para que sea utilizado en el mismo plano de igualdad que el castellano en este Ayuntamiento y en su término municipal”. Contrariamente ó que ocorreu coa moción da Veiga de Valcarce, a moción de Lubián non recibiu (en setembro do 2002) notificación de anulación³⁸.

O 17 de maio do 2001 o Consello Comarcal do Bierzo aprobou por unanimidade unha moción do conselleiro de cultura, Ricardo González Saavedra, a favor da lingua galega, na que se recoñece o galego como lingua propia do Bierzo occidental, declárase a vontade de protexer e fomenta-la súa aprendizaxe como patrimonio cultural e instase á sinatura de convenios entre a Junta e a Xunta para formación do profesorado, dotación de bibliotecas, formación de adultos, axudas á investigación, etc., á vez que se insta á Junta de Castela e León a que regule a posibilidade de rotulación bilingüe dos topónimos dos concellos ou pedanías que o soliciten para o seu ámbito territorial. Aínda que non se propón a cooficialidade, nesta moción do Consello Comarcal recóllense a maior parte das reivindicacións dos colectivos que veñen traballando pola dignificación e normalización do galego no Bierzo e nas Portelas³⁹.

O 3 de maio do 2001 o eurodeputado do BNG Camilo Nogueira convidou a Bruxelas unha representación de alcaldes e concelleiros de once concellos galegófonos de Castela e León e representantes das asociacións⁴⁰, que asinaron o Manifesto de Bruxelas, cos seguintes puntos:

-Que el gallego es lengua de uso común para los habitantes de los municipios del Bierzo Oeste y Alta Sanabria.

- Que algunos de estos municipios ya se han pronunciado a favor de la protección y el repeto a este patrimonio cultural.
- Solicitar a la Junta de Castilla y León que estudie la situación de los gallegos hablantes de estas zonas y tome las medidas oportunas para la protección de esta tradición cultural, así como velar por el enriquecimiento del patrimonio lingüístico en una comunidad diversa y plural como es Castilla y León.
- Solicitar a la Xunta de Galicia que establezca las líneas de colaboración necesarias con la Junta de Castilla y León para la pervivencia de nuestra manifestación lingüística.

7.3. Xunta de Galicia: acordo do 2002 coa Junta de Castela e León

A pesar de que o artigo 21.2 da LNL arriba citado establece que o Goberno Galego “fará uso do previsto no artigo 35 do Estatuto de Autonomía a fin de protexe-la lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma” e de que o Parlamento Galego se ten manifestado de modo inequívoco sobre a cooperación coas CC. AA. estremeiras para o ensino e a protección do galego, o desleixo, en xeral, é grande por parte da Xunta de Galicia, e en Asturias especialmente.

Cando no Principado o PSOE estaba no poder, a Xunta de Galicia en 1988 comezou a conceder subvencións á MDGA para as súas publicacións e investigacións lingüísticas, subvencións ultimamente simbólicas (ou ben inexistentes). No Bierzo, en 1991 a Xunta comezou a colaborar coa MDGB co financiamento de cursos de lingua galega de diferentes niveis dirixidos a docentes da comarca, á vez que financiou actos e publicacións da “Escola de Gaitas” de Vilafranca do Bierzo ou o citado *Atlas Lingüístico de El Bierzo*. Ademais, a Xunta de Galicia organizou en Ponferrada e León cursos no programa de formación de cursos de lingua galega dirixidos a centros galegos do exterior.

Por outra parte, a Xunta de Galicia contactou a finais dos 80 co Ministerio de Educación y Ciencia para solicitar que un profesor dispensase clases de lingua galega a escolares de Galicia que cursaban o EXB no centro “Virgen de la Luz” da vila berciana da Ponte de Domingo Flórez. No curso 1989-91 comezou a impartirse galego obrigatoriamente ós escolares procedentes do concello ourensán de Rubiá, e voluntariamente ós bercianos que o desexaban⁴¹. No curso 96-97 eran case 50 alumnos, moitos deles bercianos que acoden logo ó Instituto de Secundaria do Barco de Valdeorras, os que reciben dúas horas de lingua galega á semana, detraídas de Lingua Española e Plástica⁴². No curso 98-99 eliminouse no devandito centro a clase optativa de galego, oficialmente por falta de demanda⁴³.

O 18 de xullo do 2001 os conselleiros de Educación de Galicia e de Castela e León asinaron en Vilafranca do Bierzo un acordo de colaboración para a “promoción do idioma galego nos territorios limítrofes das Comunidades Autónomas (O Bierzo e Sana-bria)”. No punto VII da exposición faise referencia á proposición non de lei da Comisión de Educación e Cultura de Castela e León que posibilita “a implantación do ensi-

no da lingua galega, como materia optativa, nos centros públicos que impartan o ensino primario ou o ensino secundario nos territorios de Castela e León, limítrofes coa Comunidade Autónoma de Galicia, que utilicen maioritariamente a lingua galega”.

Na estipulación 1ª do acordo dise que “o contido desta promoción centraríase principalmente no establecemento do idioma galego como materia de ensino nos centros de ensino non universitario das zonas obxecto de actuación”; na estipulación 2ª trátanse os compromisos de cada unha das partes (autorización e apoio das ensinanzas e habilitación do profesorado por parte de Castela e León; apoio do ensino da e na lingua e da literatura galega por medio da formación do profesorado, así como dotación de material didáctico por parte de Galicia); na 3ª estipulación trátase da constitución dunha comisión mixta que, entre outras funcións, delimitará “a extensión xeográfica da área de aplicación do establecido no convenio, concretando tanto os centros como o alumnado afectado”. E seguen outras cinco estipulacións.

O acordo foi cualificado de insuficiente polas organizacións de defensa do galego no Bierzo, por prever unicamente o ensino dunha hora optativa semanal en primaria e infantil, por non prever ningunha dotación orzamentaria, por deixar nas mans de Castela e León a formación e habilitación dos mestres e a elaboración de materiais, por non delimita-las as áreas e os concellos galegófonos, etc. (Parajó / Costas 2001: 104).

No curso 2001-02 comezou a aprendizaxe dunha hora semanal de galego no horario do Coñecemento do Medio a 156 alumnos nas escolas bercianas de primaria de Cacabelos e de Corullón e nas de Paradela do Río e Parandois de Toral dos Vaos, asimiladas á escola de Cacabelos. Tal como salientou nas Cortes de Castela e León o Procurador Felipe Lubián a oferta promovida pola Junta non se axusta precisamente ó acordado, pero aínda así, trátase dun fito histórico para as Comunidades galegofalantes de Castela e León.

No comezo do curso 2002-2003 están matriculados uns 350 alumnos de escolas dos concellos de Vilafranca, A Veiga de Valcarce, A Ponte de D. Flórez e Ponferrada

7.4. O ILG, a RAG e a codificación do galego estremeiro

Para estas dúas institucións a galegitude lingüística do extremo occidental da Terra Eo-Navia, do Bierzo occidental e das Portelas é incuestionable. O *Atlas Lingüístico Galego*, que está a redactarse no Instituto da Lingua Galega, contén sete puntos en Asturias, 5 en León e 3 en Zamora, investigados todos no período 1974-77.

Polo que respecta á Real Academia Galega, o artigo 1 dos seus reformados Estatutos (Real Decreto 271/2000, de 25 de febreiro) establece que o seu obxectivo fundamental é o “estudio da cultura galega e especialmente a ilustración, defensa e promoción do idioma galego”, á vez que no artigo 4 se explicita que por idioma galego se entende “o propio de Galicia, así como as súas variantes faladas nos territorios exteriores (Asturias, León e Zamora)”.

A esta galegitude lingüística referíase Francisco Fernández del Riego, sendo presidente da RAG, ó ser interpelado polo semanario *Les Noticias* (19 decembro 1999, pp. 8-9) sobre a filiación filolóxica da lingua falada entre o Navia e o Eo:

Trátase d'un gallegu dialectal. Ye'l propiu idioma gallegu con variantes dialectales. La Galicia histórica, que llegaba a tol norte de Portugal, a Zamora, al Bierzu y a la parte occidental d'Asturies, anició un idioma común, con variedades dialectales, como nel casu de la zona Navia y Eu, de la que yo soi vecín, precisamente, porque nací en Lourenzá.

Membros do ILG (e á súa vez académicos da RAG), a título totalmente particular, desde hai anos veñen colaborando con colectivos e asociacións reivindicadoras da normalización social do galego nesas zonas, sendo coautores da proposta de *Normas ortográficas e morfolóxicas del galego de Asturias* (1990) da MDGA. Ademais, no ILG dirixíronse as investigacións de Babarro (1994) e Seco (1997) que presentan a máis completa e actualizada delimitación da fronteira e das zonas dialectais do galego en Asturias e en Castela e León, respectivamente; e no ILG redactouse o informe sobre a galegitude lingüística da Veiga de Valcarce presentado o día da aprobación da moción da cooficialidade nese concello

Por mor da personalidade lingüística destas falas do galego oriental e do alleas que se encontran actualmente verbo do desenvolvemento literario e cultural respecto de Galicia, de modo transitorio podería aplicarse algún tipo de normativa lingüística de compromiso para os primeiros niveis do ensino, especialmente en Asturias e nos Ancares de León, e en menor medida no Bierzo e nas Portelas, onde a lingua, en xeral, é máis semellante á das falas galegas veciñas.

A pesar das diferencias, o galego é o mesmo idioma ás dúas bandas das fronteiras administrativas, na Veiga e en Ribadeo, en Grandas e na Fonsagrada, en Vilafranca do Bierzo e en Pedrafita, en Lubián e na Gudiña, polo que toda codificación debe ter como referencia o galego común, que sen dúbida se vai arriquecer con solucións destas comarcas, que en maior ou menor medida xa se tiveron en conta cando o Instituto da Lingua Galega e a Real Academia Galega redactaron as normas ortográficas e morfolóxicas vixentes para o galego actual (ILG/RAG 1982) e cando codificaron o léxico (ILG/RAG 1989).

Minoritario xeográfica e demograficamene era o plural *animais*, propio de falas do Bierzo e das Portelas e de falas ourensás orientais, que é a solución escollida no galego estándar. No léxico hai formas que hai uns 20 anos eran exclusivas dunhas poucas falas orientais, como *mércores* e *venres*, ou de falas mindonienses e orientais veciñas como *xoves* ou *amencer*. Fundamentalmente oriental é *xabaril* e a variante *xabarín*, de uso xeral no galego estándar (especialmente entre a xente nova mercé ó popular programa da TVG “Xabarín club”), que ten como concorrentes populares *porco bravo* ou *cocho bravo*,

xerais no galego popular, mesmo en falas orientais. Tamén é oriental *xebrar*, común ó asturiano occidental (*di*)*xebrar*, empregado con frecuencia no galego estándar no canto de *separar*, forma maioritaria xeograficamente e igualmente codificada.

Ata o momento só se publicaron dúas propostas de normas para as variedades galegas das comarcas estremeiras, e as dúas para A Terra Eo-Navia.

En 1990 a MDGA (Mesa prá Defensa del Galego de Asturias) publicou unhas *Normas ortográficas e morfolóxicas del galego de Asturias*⁴⁴, que pretenden ser “unha norma del galego común asturiano, porque non pode haber unha norma prá fala da Veiga e outra prá de Tapia ou Ibias”, á vez que se considera “necesario el sacrificio de solucións particulares na busca dun estándar que recolla da mellor maneira a realidade falada nos diferentes concellos”⁴⁵.

Por outra parte, a Conseyería d’ Educación de Asturias editou en 1993 unha *Proposta de normas ortográficas y morfolóxicas del gal(l)ego asturiano*⁴⁶ que, tal como se sinala na introducción “pretenden ofrecer á xente que quira escribir a súa fala, úa ferramenta cúa que representar dafeito os sous rasgos (l)ingüísticos”. Consonte con isto, “quixéronse dar us conseyos abertos y respetuosos cuas particularidades locais mais sin perder de vista as solucións normativas del ga(l)ego y tamén del asturiano”⁴⁷.

Pretender ignorar que todas esas *falas* son do diasistema galego e, xa que logo, estudialas e estandarizalas á marxe da lingua galega común, é condenalas a seren unha reliquia esmorecente, unha curiosidade lingüística camiño dunha lenta e moi segura desaparición⁴⁸. Non parece unha posición moi científica seguir defendendo, tal como se fai oficialmente en Oviedo, que na Terra Eo-Navia non se fala galego senón “galego-asturiano” entendendo por tal non a variedade de galego falado en Asturias senón unha *fala* que nin é galega nin asturiana.

E menos científico era a defensa que hai uns anos se facía dunha hipotética *lingua berciana*, mesmo para a zona galegófona. Á marxe da polémica sobre a súa implantación (voluntaria) no ensino, actualmente no Bierzo e en León fálase da existencia de lingua galega no Bierzo occidental; e o que preocupa, especialmente a ensinantes, é qué tipo de galego se debe levar ás aulas, por temor a que o galego estándar borre o as variedades galegas do Bierzo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ALBI (1996): *Atlas Lingüístico de El Bierzo (ALBI)*. Vol. 1. *Léxico* 1. Dirección de Manuel Gutiérrez Tuñón e coordinación de Alicia Fonteboa López. Ponferrada: Instituto de Estudios Bercianos.

ALGa (1990)= *Atlas lingüístico galego*. Vol. 1: *Morfoloxía verbal*. Dirección de Constantino García e Antón Santamarina, coordinación de Francisco Fernández Rei. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.

ALGa (1995)=: *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2: *Morfoloxía non verbal*. Dirección de Constantino García e Antón Santamarina, coordinación de Rosario Álvarez Blanco. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.

Álvarez Blanco, Rosario (1996): “Na estrema do galego: a lingua do Bierzo Baixo transmitida por Fernández y Morales”, in Lorenzo, Ramón e Álvarez, Blanco (coords.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade, 159-202.

Babarro, Xoán et alii (1992): *Os contos do xálgaro*, [Vigo], Diario 16 de Galicia.

Babarro González, Xoán (1994): “A fronteira lingüística do galego co asturiano. Delimitación e caracterización das falas de transición dos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias”, in Fernández Rei, Francisco (ed.) (1994): *Lingua e cultura galega de Asturias*, 81-148.

Cano González, Ana María (1998): “L’asturianu n’El Bierzo. A propósito del ALBP”, *Lletres Asturianas*, 7-25.

Escola de Gaitas [1994]: *I Xornada da Cultura e da Lingua Galegas no Bierzo: A tradición oral e a lingua*. 28 de Agosto - 93 Vilafranca do Bierzo. Memoria. Asociación Cultural Escola de Gaitas de Vilafranca do Bierzo.

Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Xerais.

Fernández Rei, Francisco (1991a): “Trazos lingüísticos nos límites orientais da galegitude”, in González Reboredo, X. M./ Fernández de Rota, X. A. (coords.): *Actas do Simposio de Antropoloxía “Lindeiros da Galegitude I” (5-6-7 de xullo 1990, O Cebreiro - A Proba de Navia - Vilafranca)*, [Santiago de Compostela], Consello da Cultura Galega, 113-128.

Fernández Rei, Francisco (1991b): “A normalización da *Franxa exterior* da lingua galega (I)”, *Cadernos de lingua* 4, 5-25.

Fernández Rei, Francisco (1992): “A normalización da *Franxa exterior* da lingua galega (II)”, *Cadernos de lingua* 5, 47-73.

Fernández Rei, Francisco (ed.) (1994): *Lingua e cultura galega de Asturias*. *Actas das I Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias: Na busca das raíces da Terra Eo-Navia. Homenaxe a Dámaso Alonso. Organizadas pola MDGA (Mesa pró Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca)*. *Grandes de Salime*, 15-16 Decembro 1990, Vigo, Xerais.

Fernández Rei, Francisco (1996): “O galego de Asturias, León e Zamora. Situación sociolingüística”, in Carrasco González, J. Manuel / Viudas Camarasa, Antonio: *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera (Cáceres, 1 al 3 de diciembre de 1994)*, Cáceres, Universidad de Extremadura I, 277-308.

Fernández Rei, Francisco (1998): “A situación do galego na Terra Eo-Navia, no Bierzo e nas Portelas”, *Estudios Bercianos. Revista oficial del Instituto de Estudios Bercianos* 24, 11-31.

Fernández Rei, Francisco (1999): “A situación do galego en Galicia e no Occidente de Asturias, de León e de Zamora”, in Fernández Rei, Francisco/ Santamarina Fernández, Antón (eds.): *Estudios de sociolingüística románica*, 27-81.

Fernández Rei, Francisco/ Santamarina Fernández, Antón (eds.) (1999): *Estudios de sociolingüística románica. Lingua e variedades minorizadas*, Santiago de Compostela, Universidade.

García Crego, Xosé M. (ed.) (1992): *Comunicacións. I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora [Celanova 21-22 decembro 1989]*, Vigo, Clube Cultural Adiante.

García y García, Jesús (1997): “Los límites históricos entre el gallego y el asturiano-leonés en el Bierzo”, *Lletres Asturianas* 64, 7-20.

García Gil, Héctor (2002): “Aspectos fónicos de la fala de Forniella. Estructura fonolóxica y caracterización”, *Lletres Asturianas* 79, 25-42.

Gargallo Gil, José Enrique (1999a): “O catalán de Aragón”, in Fernández Rei, Francisco/ Santamarina Fernández, Antón (eds.): *Estudios de sociolingüística románica*, 235-276.

Gargallo Gil, José Enrique (1999b): *Las hablas de San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno. Trilogía de los tres lugares*. Mérida: Editora Regional de Extremadura.

González Reboredo, X. M./ Fernández de Rota, X. A. (coords.) (1991): *Actas do Simposio de Antropoloxía “Lindeiros da Galegitude I” (5-6-7 de xullo 1990, O Cebreiro - A Proba de Navia - Vilafranca)*, [Santiago de Compostela], Consello da Cultura Galega.

ILG-RAG [Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega] (1982): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Vigo (12ª ed. revisada 1995).

ILG-RAG [Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega] (1989): *Vocabulario ortográfico da lingua galega*. Versión provisoria [coordinación de Manuel González González e Antón Santamarina].

López, Antón R. / Noia, Soedade (2002): “O Bierzo: unha terra de ninguén”, *Revista das Letras* 410 (= *O Bierzo, en terra de ninguén*). Suplemento de *O Correo Galego*, 2-6.

López Mira, Álvaro (1998). *A Galicia irredenta*, Vigo, Xerais.

López Témez, Xesús (1992): “O Bierzo hoxe”, in García Crego, Xosé M. (ed.): *Comunicacións. I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora*, 79-81.

Lubián Lubián, Felipe (1992): “Tristuras e ledicias de nacer en ningures: Cousas das Portelas”, in *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega*, [Santiago de Compostela], Xunta de Galicia, 387-389.

Parajó Calvo, Margarita/ Costas González, Xosé Henrique (2001): “Posibilidades legais de equilibrio lingüístico no Bierzo occidental e As Portelas. Breve referencia á Terra Eo-Navia e ó Val do Río Ellas”, *A Trabe de Ouro* 47, 91-104.

Rodríguez, P. (1994): “Los habitantes de la comarca, castellana y fronteriza, quieren ser provincia y hablan la lengua de Rosalía. Ni leoneses ni gallegos, bercianos”, *Interviu* 932, 40-43.

Rubal (1992) = Rubal Rodríguez, Xosé / Veiga Martínez, Daniel / Arza Arza, Neves: *A lingua do alumnado e profesorado nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora*, [Santiago de Compostela], Consello da Cultura Galega.

Santamarina, Antón (1992): “Sobre a normativización do galego exterior”, in García Crego, Xosé M. (ed.) (1992): *Comunicacións. I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora [Celanova 21-22 decembro 1989]*, 37-41.

Santamarina, Antón (1994a): “Proposta de programa de normalización lingüística para os concellos de Asturias de fala galega”, in Fernández Rei, Francisco (1994) (ed.): *Lingua e cultura galega de Asturias*, 243-264.

Santamarina, Antón (1994b): “O galego literario e a participación das falas exteriores na elaboración do seu standard”, *Britonia. Revista de Estudos da Terra Eo-Navia* 1, 139-148.

Seco Orosa, Ana (1997): “A fronteira lingüística do galego en León e Zamora”. Memoria de licenciatura (inérita). Facultade I de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela.

Seco Orosa, Ana (1998): “O trazado da fronteira do galego na provincia de León”, *Estudios Bercianos. Revista oficial del Instituto de Estudios Bercianos* 24, 32-47.

Silverio, Héctor (2002): “Identidade no Bierzo”, *Revista das Letras* 410 (= *O Bierzo, en terra de ninguén*). Suplemento de *O Correo Galego*, 6-9.

Vega Ballesteros, Francisco (1996): “Situación lingüística actual del ‘gallego exterior’ hablado en la comarca de Sanabria (Zamora). Problemas dialectológicos y sociolingüísticos”, in *Actas do I Congreso Internacional A Lingua Galega: Historia e Actualidade (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*, organizado polo Instituto da Lingua Galega (no prelo).

NOTAS

1. Na análise da situación sociolingüística sigo, fundamentalmente, o relativo ó galego de León de traballos meus xa publicados (Fernández Rei 1996, 1998 e 1999), actualizados no texto que sobre o galego das comarcas estremeiras redactei para o Informe sobre a situación do galego que preparou a Sección de Lingua do Consello da Cultura Galega, de inminente publicación.
2. Sobre a caracterización fonolóxica do val da Fornela, ó que pertencen Guímara e Peranzais vid. García Gil (2002).
3. Sobre a fronteira do galego co astur-leonés no Bierzo baseada fundamentalmente na toponimia vid. García y García (1997).
4. A cifra de poboación que vai despois de nome de cada concello corresponde a 1 de xaneiro do 2001; a fonte é o servidor web do INE: www.ine.es.
5. Para os criterios lingüísticos delimitadores da fronteira oriental do galego vid. Fernández Rei (1990:18-23) e (1991a: 114-116).
6. Unha sintética caracterización do galego oriental e das áreas que a conforman pode verse en Fernández Rei (1990: 139-151). Para unha caracterización morfolóxica do galego do Bierzo a partir do material do *ALGa* (1990) e (1995) vid. Álvarez Blanco (1996); e para unha caracterización fonética a partir de material léxico do *ALBI* (1996), de especial relevancia para a delimitación da fronteira do galego co astur-leonés (e co castelán), vid. Cano (1998).
7. Cf. mapa 5 (“Nombre del habla local”) do tomo I do *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (1979), dirixido por Manuel Alvar. Sobre a conciencia lingüística e a denominación da fala nesta zona de lingua catalana vid. Gargallo Gil (1999a: 262-265).
8. Sobre estas denominación na zona do “galego” de Cáceres vid. Gargallo Gil (1999b: 24-27).
9. As localidades e tipo de centros incluídos na mostra analizada no informe Rubal (1992: 32) foron os seguintes: a) en Asturias Boal, Navia e

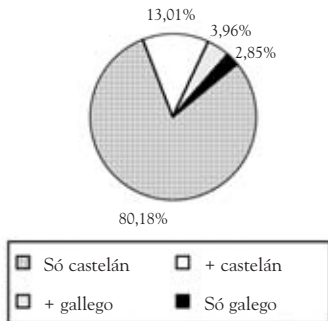
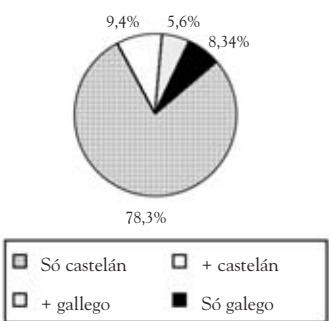
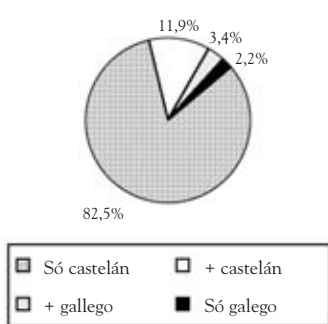
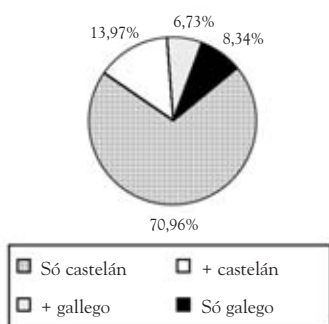
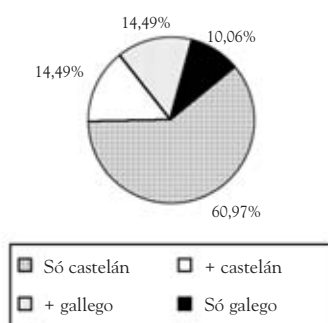
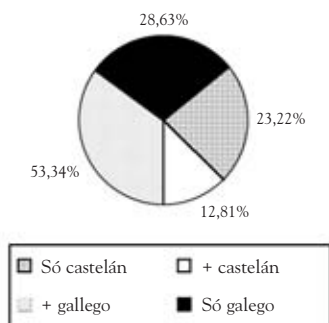
- Tapia (8º EXB e 2º BUP); Coaña, Eilao, El Franco, Grandas e Santalla de Oscos (8º EXB); Ibias (8º EXB e 2º FP-1); Taramundi (7º 8º EXB) e A Veiga de Eo (8º EXB, 2º BUP, 2º FP-1); b) en León Cacabelos (2º BUP); Carucedo, Corullón, A Ponte de D. Flórez e A Veiga de Valcarce (8º EXB); e Vilafranca do Bierzo (8º EXB e 2º BUP); c) en Zamora Barxacova, Hermisende, Lubián e Porto (7º 8º EXB). Tódolos centros eran públicos, agás na Veiga de Eo (público/privado).
10. A cifra total dos 18 concellos galegófonos da Terra Eo-Navia e dos catro das Portelas de Zamora obtivéronse dos datos do censo poboación a 1 de xaneiro do 2001 do servidor web do INE: www.ine.es.
 11. Nun inquérito realizado no curso 94-95 no Centro Rural Agrupado Tuella-Bibei de Lubián apréciase que o galego é a lingua de expresión da práctica totalidade dos alumnos das Portelas, xa que o empregaban o 100% dos alumnos de Barxacova, de Chaos, das Hedradas, de Vilanova e de Pías; o 95% dos de Hermisende e o 90% dos de Lubián. Vid. Concha Rodríguez: “Galego en Zamora”, *A Nosa Terra* 776 (01.05.97), 18.
 12. Antes de que se aprobase a lei de comarcalización do Bierzo, o Parlamento de Cataluña xa aprobara o Réxime Especial para o Val de Arán (Lei 16/90, de 13 de xullo de 1990), no que se lles garante a uns miles de falantes de occitano a oficialización da súa lingua propia, consonte co artigo 3.4 do Estatuto de Autonomía de Cataluña de 1979.
 13. As emendas foron rexeitadas na sesión do 28 de outubro dese ano. Apoiáronas os nacionalistas cataláns de CiU e os vascos do PNV e EA, e rexeitáronas o PP e PSOE, tal como informaba *La Voz de Galicia* (20.10.98), 6.
 14. No coñecido como *Estatuto dos 16* (7 de abril de 1978) había unha Disposición adicional onde se estipulaba “poderase incorporar á Comunidade Autónoma galega calquera territorio limítrofe de características históricas, xeográficas, económicas, culturais ou lingüísticas semellantes, de acordo en todo caso co artigo 141.1º da Constitución”. O Parlamento galego aprobou esa disposición, que logo foi rexeitada na Ponencia da Comisión Constitucional do Congreso dos Deputados (López Mira 1998: 119-120).
A actual división provincial onde quedan fóra da Galicia administrativa as comarcas lingüisticamente galegas de Asturias, León e Zamora arrinca de 1833, a proposta de Javier de Burgos. En 1822, coa proposta Bauzá-Larramendi as Cortes españolas crearon a provincia do Bierzo, con capital en Vilafranca, esgazando daquela o Partido de Valdeorras, xa que cinco concellos pasaron a esa nova provincia mentres que catro foron para o Partido ourensán de Viana do Bolo (López Mira 1998: 57-58). Téñase en conta que na división eclesiástica a zona de Valdeorras aínda hoxe pertence á diocese de Astorga.
 15. Verbo da aplicación deste texto, o director Provincial do MEC en León manifestaba no semanario *Les Noticias* (13 d'aviu de 1998) que a idea inicial “ye que l'assignatura seya impartida como optativa en tres o catro centros d'educación secundaria d'El Bierzu, y en concretu camentamos que los lugares más afayadizos sedrían en Ponferrada, Vilafranca, El Fabeiru y Torenu” (p. 11).
 16. Cito polo texto en galego de *A Nosa Terra* 966 (21.12.00), 15.
 17. En xaneiro de 1996, a Escola Oficial de Idiomas de Ponferrada realizou un inquérito entre o seu alumnado (1.500 alumnos) sobre as posibilidades doutras linguas; e destes unha ampla porcentaxe manifestou a súa inclinación cara ó estudio da lingua galega, tal como consta no escrito que no seu día a Directora da devandita Escola lle enviou ó Director Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia. No escrito sinalábase que ó ser “el Bierzo una zona fronteriza con gran influencia de la cultura y lengua gallegas, deseáramos nos informase sobre las posibilidades de acceder a acuerdos con la Xunta para recibir profesorado especializado”. En xaneiro do 2001 a mesma Directora enviaba unha cuarta carta (agora a matrícula eran 1.350) con contido e solicitude semellante á primeira. Segundo Parajó/Costas (2001: 104) a DXPL da Xunta de Galicia nunca respondeu.
 18. Na introducción da Memoria da *I Xornada* maniféstase a vontade de contribuír á dignificación e á normalización do galego na parte de León estremeira con Galicia: “Esta Xornada da Cultura e da Lingua galegas no Bierzo está deseñada para crear unha dinámica anual de reflexión acerca da situación presente, pasada e futura do ente cultural galego no Bierzo, á vez de ir incidindo no ámbito berciano para que vaian desenvolvéndose unha serie de actos que prestixen, e polo tanto, promociónen o uso do galego en manifestacións públicas máis aló dos usos habituais nos que hoxe segue vivo o idioma: os círculos da fala familiar e da relación interveciñal” (Escola de Gaitas 1994:5). A *IV Xornada* (de momento a última, e esperemos que non sexa a derradeira) celebrouse o 28 de decembro de 1996.
 19. Cf. *A Nosa Terra* 883 (20.5.99), 14.
 20. O “Decálogo de Salamanca” publicouse no xornal electrónico www.vieiros.com (14 de maio do 2001). Algunhas das medidas que se reclaman nese Decálogo dun xeito ou doutro xa figuraban en Manifestos aprobados en Xornadas sobre o

- galego de Asturias, León e Zamora, como o Manifesto de Celanova (1989), os de Vilafranca do Bierzo (1990) e o de Grandas de Salime (1990), o que quere dicir que foi relativamente pouco o que se avanzou na normalización do galego estremeiro. Os devanditos manifestos poden verse en Fernández Rei (1992: 68-73).
21. Na introducción o autor, que é de Teixeira (concello ancarés de Candín) evita a palabra galego para se referir á lingua dos textos e da xente a quen llos recolle (“lenguas maternas diferentes del castellano”, “nuestra lengua vernácula”, “hablas bercianas” -2 veces- “lenguas vernáculas”...). A única referencia ó galego está nos criterios da edición onde se di que “siguiendo un poco la ortografía gallega, se prescinde del fonema consonántico /y/..”, p. 11).
 22. Algunhas das conferencias destas Xornadas publicáronse no nº 24 (1998) de *Estudios Bercianos. Revista oficial del Instituto de Estudios Bercianos*, entre elas, a relativa ó trazado da fronteira do galego no Bierzo (Seco Orosa 1998) e a da análise da situación do galego nas comarcas estremeiras (Fernández Rei 1998).
 23. Vid. Fernández Rei (1991b: 5-6) e sobre todo López Mira (1998: 74-92).
 24. Unha relación de xornadas, congresos, simposios e cursos do período 1989-71 en que estivo presente total ou parcialmente a situación do “galego exterior” pode verse en Fernández Rei (1992: 48-55). Inclúense tamén os realizados fóra de Galicia.
 25. A sección de Antropoloxía do Consello da Cultura que a comezos dos 90 programara os simposios *Nos lindeiros da galegitude* ten no prelo unha monografía sobre o val leonés da Fornela, cun apartado sobre a lingua e particularmente o vocabulario dese val, con especial atención ó léxico de Guímara, fala de transición do galego ó astur-leonés de onde parte o trazado da fronteira do galego en León trazada por Ana Seco.
 26. Esta proposta sobre “A implantación do galego no ensino nas zonas galegofalantes de Asturias, León e Zamora” figura como apéndice documental en González Reboredo / Fernández de Rota (1991:173-180), ademais de publicarse en 1991 nunha separata a cargo do propio Consello. Véxase tamén Santamarina (1994a).
 27. Para o ensino preescolar contemplábase dedicar “tres horas á semana á aprendizaxe de adiviñas, cancións, contos, recitativos e expresión oral na lingua da comarca”, mentres que para o Ensino Xeral Básico se reclamaba introducir “en tódolos niveis a disciplina de lingua galega, que nestes primeiros anos podería chamarse *Lecturas galegas e expresión*, con tres horas semanais (tal como se estableceu en Galicia na época da pre-autonomía)”. Nesta primeira fase trianual, no ensino medio o estudo da lingua e da literatura galega sería opcional.
 28. O Consello propoñíalle ó MEC a creación de tres comisións, unha por cada provincia, cos seguintes membros: un polo MEC, un polo Goberno da CC. AA. limítrofe, un pola Xunta de Galicia, un por cada un dos concellos de fala galega desas comarcas veciñas, un por cada Mesa de Defensa da Lingua, un polas asociacións culturais da comarca e un polas asociacións de pais de alumnos. E ademais, cada comisión tería un representante do ICE da Universidade de Santiago, un do ICE de Oviedo para a comisión de Asturias e un membro do Instituto de Estudios Bercianos e outro pola Universidade de Salamanca para as comisións de León e Zamora, respectivamente.
 29. Así, Izquierda Berciana no seu programa marco aprobado no congreso constituínte (Ponferrada, 9 de marzo de 1991), no apartado 9 “Patrimonio del Bierzo” consideraba a lingua galega da zona oeste como parte do legado cultural e artístico que hai que protexer e conservar, ó igual cós costumes, folclore e monumentos.
 30. Cf. *La Voz de Galicia* (28.09.95), 30.
 31. En 1994 Manuel Monteserín declaraba que “todo aquello que sirva como reconocimiento de nuestra identidad será bienvenido. Por eso pienso que la iniciativa de enseñar gallego en las escuelas sería deseable; lo mismo que el que nos dieran la entidad de provincia, que buena falta nos hace porque estamos abandonados por León, por Valladolid y por Madrid. Lo que ocurre es que no por deseables las cosas son factibles, y pienso que pasarán muchos años antes de que consigamos algo. Aun así, no creo que haya un riesgo serio de que el gallego muera en El Bierzo. Los niños lo hablan hasta los cuatro años; después, por culpa del colegio, lo abandonan hasta los diez o los doce, pero a esa edad vuelven al gallego. En ese sentido, pienso que la escuela empobrece” (Rodríguez 1994: 43).
 32. Véxase ó respecto a reportaxe de Xan Carballa en *A Nosa Terra* 775 (24.04.97), 2-3.
 33. Ernesto López, da executiva do Partido del Bierzo, afirmaba que “en nuestro programa electoral figuraba el bilingüismo docente y administrativo, y en ese sentido apoyaremos la propuesta de la Mesa [Mesa pra Defensa do Galego do Bierzo e da Cultura da Comarca]. Esa y todas las que se hagan para reconocer las peculiaridades y la entidad de El Bierzo como país” (Rodríguez 1994: 43).
 34. Cf. *La Voz de Galicia* (23.02.01) 2-3.
 35. Para as recentes reivindicacións lingüísticas no Bierzo e nas Portelas vid. Parajó / Costas (2001), especialmente pp. 102-104.

36. O recurso é semellante ó utilizado contra os acordos que no seu día tomaran os concellos do Condado de Treviño e La Puebla de Arganzón (21 de febreiro do 2000 e 3 de febreiro do 2000) relativos á declaración do euskera como patrimonio cultural, rotulación bilingüe, toponimia; pero coa diferenza de estes dous concellos levaron anos solicitando a súa integración en Euskadi e de o euskera non estar recoñecido no Estatuto de Autonomía de Castela e León (Parajó / Costas 2001: 104).
37. Descartada a cooficialidade e, de momento, a implantación do galego no ensino, o concello da Veiga pactou coa Junta “medidas de protección” da lingua galega, polo que contratou unha animadora cultural (licenciada en Filoloxía Galega), que vai impartir un curso de iniciación na Veiga, tal como informaba Manuel Darriba nunha ampla reportaxe sobre a situación do galego no Bierzo na edición electrónica de *El Progreso* de Lugo (3.3.2002).
38. Na administración municipal do concello de Lubián o galego vén sendo, desde hai anos, a lingua dos plenos deste concello, aínda que non o é das actas; por outra parte, nos bandos do concello emprégase o galego, a carón do castelán (Lubián Lubián 1992: 388).
39. Tal como se indicaba no portal do Bierzo de *www.vieiros.com* (14 de maio do 2001) nos días previos á aprobación da moción, a postura do Consello Comarcal é “meramente testimonial e reivindicativa, xa que non ten competencias nas materias tratadas nin en casi ningunha, e o que se limita é a instar ás administracións autonómicas de Castela e León e Galicia”.
40. Os reunidos eran alcaldes e concelleiros dos municipios de Balboa, Barxas, Candín, Carucedo, Corullón, Hermisende, Lubián, A Ponte de Domingo Flórez, Trabadelo, A Veiga de Valcarce e Vilafranca do Bierzo; e representantes das asociacións culturais e de desenvolvemento económico Escola de Gaitas de Vilafranca, MDGB, Instituto de Estudios Bercianos, Asociación Fala Ceibe, Asociación para el Desarrollo Integral del Bierzo e Xente Nova de Sanabria.
41. No curso 1989-90 eran 27 os escolares dos lugares galegos de Quereño e Sobredo, moi próximos á raia da provincia de León, que acudían á Ponte de D. Flórez. Ademais, o 5% dos escolares bercianos dese centro eran galegofalantes, polo que a dirección do centro declaraba ó xornal de Ourense *La Región* (24.10.89, p. 15) que “debería darse opción a estos estudiantes para que también pudieran acceder al conocimiento de su lengua materna”. Vid. tamén López Témez (1992: 80).
42. Cf. *A Nosa Terra* 775 (24.04.97), 3.
43. Cf. *A Nosa Terra* 855 (5.11.98), 12.
44. A redacción e revisión final das *Normas* foi realizada por Xosé Carlos Álvarez Blanco, Xoán Babarro González, Francisco Fernández Rei, Celso Martínez Fernández, Antonio Meilán García e Antón Santamarina Fernández.
45. Isto explica, por ex., que na formación do feminino dos nomes especiais apareza para *can* a forma *cadela*, pero tamén *cuza* e *canza* e para *galo* a forma *galía* ‘galía’; que no paradigma do artigo apareza *el*, que no dos posesivos figuren *tou* e *sou* e nos pronomes persoais *elos*, por seren as solucións máis estendidas na Terra Eo-Navia. Pero formas coma estas levan ó seu carón as do galego común (*o, teu, seu, estes, eles...*), que son as usadas nos concellos asturianos de Santiso de Abres, Taramundi e as parroquias de Abres e Guiar (A Veiga) e nos Coutos (Ibias). Nos paradigmas verbais, sobre todo nos irregulares, propóñense ás veces formas exclusivas do galego de Asturias, sen o dobrete do galego común; é o caso de *fer* ‘facer’, *fía* ‘facía’; *ouguir* ‘oír’, *uzco* ‘oio’, *uzca* ‘oia’; *trer* ‘traer’, *tría* ‘traía’; *valir* ‘valer’, *valio* ‘vallo’, etc. E no relativo a grafías, acentuación... seguíuse a normativa vixente para o galego elaborada polo ILG e a RAG.
46. Autoría “Grupo de trabayo prá investigación didáctica y normativa” formado por quince persoas baixo da dirección dos lingüistas José García García e Ignacio Vares García e a coordinación do Serviciu de Política Llingüística (Dirección Rexonal d'Educación).
47. A pesar das referencias ó galego, nesa *Proposta de normas* non hai unha definición sobre a adscrición lingüística desta área xeográfica, pois non se aclara se é zona de lingua galega ou de lingua asturiana. Os autores non teñen en conta na súa proposta o proceso de codificación gráfica do galego no século XX, ó empregaren o apóstrofo, ó non haber un criterio etimolóxico no uso das grafías *b* e *v*, ó usárense *h* antietimolóxicos (*hoso*, *hirmao*), ó aceptárense vulgarismos como *correuto* ou *perfeuto*, a preposición *pa* no canto de *para*, formas como *verdá* ou *casualidá*, participios en *-ao* a carón de *-ado* (*cantao*, *cantado*), etc. Emprégase ademais o *y* (*abeya*, *trabayo*), totalmente desterrado da grafía actual do galego, á vez que se potencian variantes fonéticas minoritarias (*chá* por *chea*, por ex.). En conxunto, pártese basicamente das formas da Mariña, ignorando as das outras zonas da Terra Eo-Navia. O obxectivo final é “asturianizar” e, xa que logo, “desgaleguizar”.
48. Para a problemática da estandarización e da reintegración das falas da *franxa exterior* no galego común vid. Santamarina (1992) e (1994b).

Fronteira do galego en León. Elaboración propia a partir do mapa 4 de Seco (1998: 41).

Usos lingüísticos no Bierzo occidental. Trado de Fernández Rei (1999: 80).

IV

Vida oficial da RAG

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

CRÓNICA DA ACADEMIA

PROPOSTAS DA RAG Ó GOBERNO
E MAIS O PARLAMENTO DE GALICIA

NECROLÓXICAS

NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE COLABORACIÓN

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

Directiva da Real Academia Galega

Desde o 29 de novembro de 1997 ata o 29 de novembro de 2001, a directiva da Real Academia Galega estivo formada polos seguintes membros:

- Presidente: D. Francisco Fernández del Riego.
- Secretario: D. Constantino García González.
- Vicesecretaria: D^a. Luz Pozo Garza.
- Arquiveiro-Bibliotecario: D. Antonio Gil Merino.
- Tesoureiro: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.

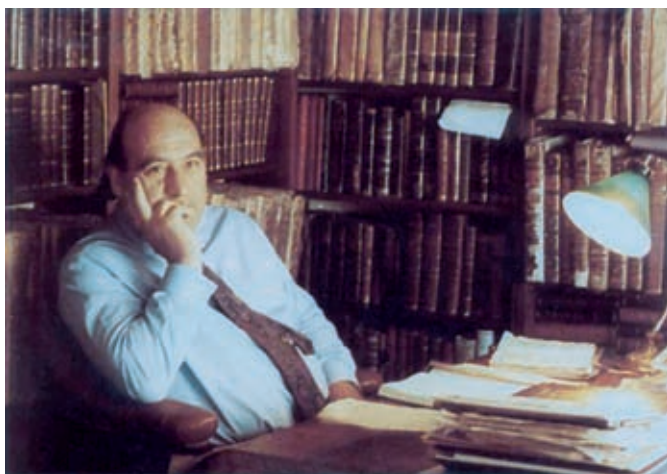
Ata a elección da nova xunta directiva, a Presidencia foi ocupada interinamente por D. Constantino García González.

O 20 de decembro de 2001 constituíuse o novo equipo de goberno formado por:

- Presidente: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
- Secretario: D. Manuel González González.
- Vicesecretario: D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
- Arquiveiro-Bibliotecario: D. Antonio Gil Merino.
- Tesoureiro: D. Andrés Fernández-Albalat e Lois.

Relación dos actuais académicos numerarios

1. D. Domingo García-Sabell Rivas. Ingreso: 20 de xuño de 1959.
2. D. Francisco Fernández del Riego. Ingreso: 26 de novembro de 1960.
3. D. Antonio Meijide Pardo. Ingreso: 25 de maio de 1963.
4. D. Antonio Gil Merino. Ingreso: 13 de decembro de 1975.
5. D. Carlos Casares Mouríño. Ingreso: 27 de maio de 1978.
(Faleceu o 9 de marzo de 2002)
6. D. Xulio Francisco Ogando Vázquez. Ingreso: 18 de abril de 1980.
7. D. Miguel Anxo Araújo Iglesias. Ingreso: 27 de maio de 1980.
8. D. Andrés Torres Queiruga. Ingreso: 20 de xuño de 1980.
9. D. Constantino García González. Ingreso: 12 de marzo de 1982.
10. D. Francisco Xabier Río Barxa. Ingreso: 25 de xuño de 1983.
11. D^a. Olga Gallego Domínguez. Ingreso: 15 de novembro de 1986.
12. D. Manuel González González. Ingreso: 7 de febreiro de 1992.
13. D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui. Ingreso: 25 de novembro de 1992.
14. D. Xesús Alonso Montero. Ingreso: 30 de outubro de 1993.
15. D. Xesús Ferro Ruibal. Ingreso: 4 de maio de 1996.
16. D^a. Luz Pozo Garza. Ingreso: 29 de novembro de 1996.
17. D. Xosé Ramón Barreiro Fernández. Ingreso: 14 de febreiro de 1997.
18. D. Xosé Luís Franco Grande. Ingreso: 3 de xullo de 1998.
19. D. Antón Santamarina Fernández. Ingreso: 24 de outubro de 1998.
20. D. Xaime Illa Couto. Ingreso: 29 de xaneiro de 1999.
21. D. Ramón Lorenzo Vázquez. Ingreso: 7 de maio de 1999.
22. D. Andrés Fernández-Albalat Lois. Ingreso: 28 de maio de 1999.
23. D. Francisco Fernández Rei. Ingreso: 25 de setembro de 1999.
24. D. Xosé Luís Méndez Ferrín. Ingreso: 30 de setembro de 2000.
25. D^a. Xohana Torres Fernández. Ingreso: 27 de outubro de 2001.
26. D. Xosé Neira Vilas. Ingreso: 17 de novembro de 2001.

NOVO PRESIDENTE DA REAL ACADEMIA GALEGA BIOGRAFÍA DE D. XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ

Xosé Ramón Barreiro Fernández, un dos grandes historiadores de Galicia, naceu en Santa Uxía de Ribeira o 2 de decembro de 1936.

A súa ampla formación comeza cos seus estudos de Bacharelato nos Institutos de Pontevedra e Santiago de Compostela.

Estudou Filosofía e Teoloxía no Seminario de Santiago de Compostela e Dereito Canónico na Universidade Gregoriana de Roma, onde se doutorou coa cualificación de *Summa cum Laude* e acadou a Medalla de Ouro. Obtivo tamén a Licenciatura en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago de Compostela con Premio Extraordinario, doutorándose en Historia novamente coa cualificación de *Summa cum Laude*.

Exerceu a docencia como profesor de Dereito Canónico e de Dereito Público Eclesiástico no Seminario Maior de Santiago de Compostela durante catro cursos e como profesor de Historia do Pensamento Social, na Escola Social da Igrexa de Santiago de Compostela, durante dez anos.

É profesor da Universidade de Santiago de Compostela desde 1975, ocupa actualmente a Cátedra de Historia Contemporánea de Galicia nas Facultades de Xeografía e Historia e Xornalismo. Foi decano da Facultade de Xeografía e Historia e Vicerrector da Universidade de Santiago.

Como docente universitario e conferenciante goza dunha recoñecida solvencia fundamentada nun discurso conceptual e rigoroso que non refuga a precisa ilustración anecdótica.

A historiografía galega, tradicionalmente afastada dos círculos universitarios e instalada nun proceso diferenciador, atopou no discurso e na obra do profesor Barreiro a confluencia da tradición co rigor académico necesario. Nunha lectura da súa ampla bibliografía, ó lado dos estudos centrados no ámbito da súa docencia, podemos ver que non descoida un ángulo de investigación como o dos estudos de bibliofilia, tan vinculados ó noso acervo cultural desde que D. Manuel Murguía os iniciara nos albores do provincialismo.

Ocupou e ocupa diversos cargos institucionais entre os que se poden mencionar os seguintes:

- Director do Instituto de Estudos Xacobeos e da revista *Compostellanum*.
- Secretario do Instituto de Estudos Galegos P. Sarmiento.
- Membro fundador da refundación do Seminario de Estudos Galegos, e membro da súa primeira Executiva.
- Membro do Consello da Cultura Galega desde a súa fundación. Actualmente exerce a representación da Real Academia Galega.
- Membro numerario do Instituto José Cornide.
- Membro da primeira Directiva do Padroado de Rosalía de Castro na súa nova andaina.
- Membro correspondente da Real Academia de Historia.

En 1971 ingresou na Real Academia Galega como académico correspondente e desde febreiro do ano 1997 é membro numerario. O seu discurso de ingreso versou sobre *O liberalismo coruñés: a segunda xeración (1823-1846)*.

Despois de formar parte da Comisión Executiva da RAG, como tesoureiro, na etapa de D. Francisco Fernández del Riego, ocupa a Presidencia da Institución desde o 20 de decembro de 2001.

Respectuoso sempre coa tradición, na liña renovadora do seu ilustre antecesor, está levando a cabo unha profunda remodelación que contempla a catalogación dos riquísimos fondos documentais e bibliográficos, sen esquecer a necesaria aproximación da institución á sociedade.

Obtivo distincións como O Premio da Crítica (Investigación) en dúas ocasións, o Premio Santiago da TVG, a Medalla Castelao, Premio da Asociación de Libreiros, etc.

Algúns dos seus libros, centrados no complexo mundo das ideoloxías e da dialéctica partidista do século XIX, acadaron entre os lectores certa categoría canónica, tal é o caso de *El Carlismo Gallego* (Santiago, 1976) e *El Levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo* (Santiago, 1977).

Entre outros libros de interese podemos citar:

- *Los Gallegos*, Madrid, 1977.
- *Historia Contemporánea de Galicia*. Vigo, 1981.
- *Liberales y Absolutistas en Galicia*. Vigo, 1982.
- *La Imprenta en Galicia*. Lugo, 1982.
- *Historia de la Ciudad de La Coruña*. A Coruña, 1986.
- *Historia de la Imprenta en Galicia (siglo XV-1900)*. A Coruña, 1991.
- Tomos IV, V, VI, VII e VIII da *Historia de Galicia* do "Proxecto Galicia". Hércules de Ediciones, 1991-1994.
- *Los afrancesados de Galicia*. A Coruña, 1993.
- *Soto Freire, la imprenta en Galicia*. Santiago, 1998.
- *Os Parlamentarios de Galicia. Biografía de Deputados e Senadores (1810-2001)*. Santiago, 2001.
- *La Colección Histórica de Periódicos de La Voz de Galicia*. A Coruña, 2001.
- *Historia da Universidade de Santiago*. Santiago, 2000-2002 (2 tomos).

CRÓNICA DA ACADEMIA

XUNTAS CELEBRADAS

Durante o ano 2001 o Pleno da Real Academia Galega reuniuse en Xunta ordinaria ou extraordinaria nas seguintes datas:

- Xunta ordinaria: 13 de xaneiro.
- Xunta ordinaria: 17 de marzo.
- Xunta extraordinaria e pública: 17 de maio (Día das Letras Galegas).
- Xunta ordinaria: 2 de xuño.
- Xunta extraordinaria: 28 de xullo.
- Xunta ordinaria: 8 de setembro.
- Xunta extraordinaria e pública: 27 de outubro (Ingreso de D^a. Xohana Torres Fernández).
- Xunta ordinaria: 17 de novembro.
- Xunta extraordinaria e pública: 17 de novembro (Ingreso de D. Xosé Neira Vilas).
- Xunta extraordinaria: 20 de decembro.

INGRESO DE ACADÉMICOS

Numerarios

- D^a. Xohana Torres Fernández.
En substitución de D. Aquilino Iglesia Alvariño.
Data de ingreso: 27 de outubro do 2001.
Título do discurso: *Eu tamén navegar*.
Resposta de Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
- D. Xosé Neira Vilas
En substitución de D. Xaquín Lorenzo Fernández (Xocas).
Data de ingreso: 17 de novembro do 2001.
Título do discurso: *A cultura galega en Buenos Aires 1950-1960*.
Resposta de D. Xesús Alonso Montero.

Electos

- D^a. Rosario Álvarez Blanco foi elixida académica numeraria o 2 de xuño do 2001.
En substitución de D. Antonio Iglesias Vilarelle.
- D. Francisco Díaz-Fierros Viqueira foi elixido académico numerario o 17 de novembro do 2001.
En substitución de D. Manuel Gómez Román.

Correspondentes

- D. David Makenzie.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
- D. Xabier Carro Rosende.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
- D. Fernando López-Acuña López.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.

DÍA DAS LETRAS GALEGAS 2001

O 17 de maio de 2001 dedicouse ó insigne lexicógrafo, poeta e xornalista D. Eladio Rodríguez González que foi académico numerario desta Institución desde os seus inicios no 1906 e, con posterioridade, secretario e presidente.

A sesión académica extraordinaria e pública celebrouse no Mosteiro de San Clodio, en Leiro coas intervencións dos seguintes académicos:

- D. Antón Santamarina Fernández.
- D. Xesús Alonso Montero.
- D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.

PREMIO P. SARMIENTO DE INVESTIGACIÓN EN MICROTAPONIMIA

O 17 de marzo de 2001 entregáronselles a Susana López Fernández, polo seu traballo *Microtoponimia de Vilamartín de Valdeorras*, e a Xurxo Pereira Morata e Isabel Pereira Morata, polo seu traballo *Microtoponimia do concello de Marín*, cadanseu accésit.

O xurado estivo formado polos académicos numerarios D. Manuel González González, D. Xesús Ferro Ruibal, D. Antón Santamarina Fernández, D. Ramón Lorenzo Vázquez e D. Francisco Fernández Rei.

SECCIÓNS

- **Sección de Lexicografía** creada en 1986.
Director: D. Manuel González González.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria.
Traballos:
 - Nova edición do Dicionario da Real Academia Galega.
 - Dicionario castelán-galego.
 - Revisión do Dicionario galego de termos médicos.
 - Coorganización da XIV edición dos Cursos de Lingua e Cultura galegas para estranxeiros e de Lingua e Cultura galegas para españois de fóra de Galicia.
- **Sección de Sociolingüística** creada en 1990.
Director: D. Manuel González González.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria.
Continuación dos traballos do proxecto “Deseño de medidas para a mellora de actitudes de cara ó incremento do uso do galego”.
- **Servicio de Terminoloxía Científico-Técnica en lingua galega (TERMIGAL)**, creado en 1996.
Director: D. Manuel González González.
Traballos:
 - Vocabulario galego de acuicultura.
 - Vocabulario galego das artes gráficas.
 - Diversos vocabularios sobre linguas de especialidade.
 - Resolución de consultas de terminoloxía puntual.

- **Sección de Historia**, creada en 1998.
Director: D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
Asinouse un convenio de colaboración co Parlamento de Galicia para a edición da obra de investigación *Parlamentarios de Galicia. Biografías de Deputados e Senadores (1810-2001)*. Comprende a representación parlamentaria galega desde as primeiras Cortes ata a actualidade. Nestes momentos, prepárase unha segunda edición, para incluír novas biografías e actualiza-las xa existentes.
A Fundación Pedro Barrié de la Maza financia a edición da obra *Epistolario de Murguía*. Esta publicación poñerá a disposición dos investigadores, a través dos catro volumes proxectados, unha correspondencia clave para entende-la cultura galega.
- **Sección de Literatura**, creada en 1998.
Director: D. Xesús Alonso Montero.
Está en preparación a edición do Epistolario de Curros Enríquez que financia o Concello da Coruña.
- **Sección de Gramática**, creada no ano 2000.
Director: D. Antón Santamarina Fernández.
Financiamento: Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e Real Academia Galega.
Estase a traballar no proxecto titulado *Gramática xeral descritiva da lingua galega*.
- **Sección de Onomástica**, creada no ano 2001.
Director: D. Xesús Ferro Ruibal.
Financiamento: Real Academia Galega.
Traballos:
 - Informes de onomástica a pedimento de diferentes xulgados de España.
 - Organización do I Congreso Internacional de Onomástica Galega Fr. Martín Sarmiento.
 - Borrador de acordo sobre exonimia coa Real Academia Vasca e o Institut d'Estudis Cataláns. As sucesivas versións deste borrador foron examinadas polo Plenario desta Academia.
- **Biblioteca e hemeroteca**.
Director: D. Antonio Gil Merino
Financiamento: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.
Os seus fondos proceden maioritariamente de doazóns e de intercambio de publicacións con diversos organismos e institucións. Tamén se leva a cabo unha política de compra de libros, revistas e xornais, sobre todo de fondo antigo e galego, acorde coas características desta biblioteca e hemeroteca.
- **Arquivo**
Director: D. Antonio Gil Merino.
Financiamento: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.
Rematouse a catalogación dos pergamiños e documentos históricos e continúa-se coa dos arquivos persoais.

CONVENIOS

Durante o ano 2001 a Real Academia Galega asinou unha serie de convenios de colaboración con distintas entidades, co fin de desenvolver proxectos concretos.

- Convenio de colaboración entre Caixanova e a Real Academia Galega polo que a entidade financeira subvenciona a adquisición do arquivo e fondos documentais de D. Andrés Martínez Salazar.
- Ampliación do convenio de colaboración entre o Parlamento de Galicia e a Real Academia Galega para a continuación da obra *Parlamentarios de Galicia. Biografías de Deputados e Senadores (1810-2001)*.
- Convenio de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e a Real Academia Galega para continuar coa nova edición do *Diccionario da Real Academia Galega* e elaborar unha *Gramática Galega*.
- Convenio plurianual de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e a Real Academia Galega para darlle continuidade ó equipo de traballo da sección de sociolingüística.
- Convenio de colaboración entre a Excm. Deputación Provincial da Coruña e a Real Academia Galega para financiar os gastos de funcionamento da mesma.
- Convenio de colaboración entre a Excm. Deputación Provincial da Coruña e a Real Academia Galega para o financiamento de actividades culturais.
- Convenio de colaboración entre a Fundación Germán Sánchez Ruipérez, a Universidade de Santiago de Compostela e a Real Academia Galega, para a realización dun proxecto de investigación sobre a edición e o libro en Galicia, hábitos de lectura e formas de acceso ó coñecemento na sociedade do século XXI.
- Financiamento da edición do *Boletín da Real Academia Galega* 2001, pola Fundación Rodríguez Iglesias e Hércules de Ediciones, S.A.
- Convenio plurianual de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e a Real Academia Galega para o mantemento do Servizo de Terminoloxía Científico-Técnica en lingua galega.
- Convenio de cooperación entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e a Real Academia Galega para a organización de decimocuarta edición dos cursos de verán de lingua galega para estranxeiros.
- Convenio entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria para a informatización da biblioteca e o arquivo.

INSTITUCIÓNS CON REPRESENTACIÓN DA RAG

- Consello da Cultura Galega.
- Padroado da Biblioteca Nacional.
- Padroado da Fundación Rosalía de Castro.
- Padroado da Fundación Luís Seoane.
- Padroado da Biblioteca do Real Consulado.
- Padroado do Museo do Pobo Galego.
- Padroado da Fundación Castelao.
- Padroado da Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Padroado da Fundación Caixa Galicia.

INSTITUCIÓN COLABORADORAS

- Instituto da Lingua Galega (ILG).
- Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Fundación Rodríguez Iglesias.
- Hércules de Ediciones, S. A.
- Universidade da Coruña.
- Universidade de Santiago de Compostela.
- Consello da Cultura Galega
- Concello da Coruña.
- Museo de Pontevedra.
- Arquivo do Reino de Galicia.
- Fundación Caixa Galicia.
- Fundación Luís Seoane.

DOAZÓNS

O 12 de xullo de 2000¹, D. Xosé Neira Vilas e a súa dona, D^a. Anisia Miranda, doaron unha serie de documentos.

- 30 Cartas asinadas por Murguía e Uxío Carré (en castelán).
- 21 Cartas asinadas por Murguía só (en castelán).
- 13 Cartas asinadas por Murguía e Uxío Carré (en galego).
- 71 Cartas asinadas por diversas persoas, emitidas en Galicia e en Cuba, das que 16 están escritas en lingua galega. Ademais de Murguía e Carré nalgúns casos, os nomes máis coñecidos, entre asinantes ou destinatarios son: Curros Enríquez, Fontenla Leal, Álvarez Insua, Vaamonde Lores, Antón Villar Ponte, Xosé Pérez Ballesteros, Salvador Golpe, Chané, Fernández Latorre, Rodríguez López, Guillermo Tomás, Amor Meilán... A sinatura de Manuel Murguía aparece 66 veces. As datas destas cartas van dende 1890 a 1951 e achégannos ó devir da Real Academia Galega e da Asociación Iniciadora sobre todo no período de 1910 a 1918.

Estas cartas e outros documentos que forman parte desta doazón son de gran interese para a historia da Real Academia Galega.

O 17 de marzo de 2001, D^a. Adela Vila, viúva de D. Xosé Luís Bugallal Marchesi, en representación da familia Bugallal, entregou á RAG en concepto de doazón, correspondencia que a escritora Sofía Casanova e a súa filla, Bela Lutoslavsqui, mantiveron con D^a. Pilar Marchesi e co que foi membro numerario desta institución, D. José Luís Bugallal Marchesi, así como datos e fotos de Alfonso Cela, “Celita”.

O 15 de maio de 2001, D. Antón Vilar Casal e D^a. Isabel Vilar Casal por mediación de D^a. Esperanza Casal Rodríguez, viúva de D. Antón Vilar Chao, fixeron doazón dunha colección de libros que pertenceron a D. Antón Vilar Ponte, membro numerario da Real Academia Galega, libros dedicados, na súa maioría, polos propios autores. Trátase dun moi importante elenco bibliográfico.

Durante o ano 2001, a familia Dónega doou parte da biblioteca de D. Marino Dónega Rozas, membro destacado da Real Academia Galega.

O 27 de outubro de 2001, D^a. M^a. Pilar Veiga González, neta de D. Pascual Veiga, en representación dos seus irmáns e dela mesma, fixo doazón do arquivo musical do seu avó, no que se inclúe a partitura orixinal do Himno Galego.

ADQUISICIÓNS

A entidade financeira Caixanova subvencionou a adquisición do arquivo e fondos documentais do que foi segundo presidente da Real Academia Galega, D. Andrés Martínez Salazar, mediante un convenio de colaboración asinado polos representantes de ambas as dúas corporacións, o director xeral de Caixanova, D. Julio Fernández Gayoso, e o Presidente da RAG, D. Francisco Fernández del Riego.

A adquisición, ademais do fondo documental Andrés Martínez Salazar, contén documentos e correspondencia do seu neto Andrés Martínez-Morás y Soria, propietario da totalidade do fondo.

CONTRIBUCIÓNS ECONÓMICAS

Durante o ano 2001, ademais dos convenios asinados con institucións, tanto públicas como privadas, a RAG recibiu axudas de tipo económico para contribuír ó desenvolvemento da súa actividade diaria.

- Excma. Deputación Provincial de Lugo.
- Excma. Deputación Provincial de Pontevedra.
- Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

PUBLICACIÓNS

- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón: *Parlamentarios de Galicia. Biografías de Deputados e Senadores (1810-2001)*. Parlamento de Galicia e Real Academia Galega, Santiago de Compostela, 2001.
- *Boletín da Real Academia Galega*. Hércules de Ediciones S. A., Fundación Rodríguez Iglesias, Real Academia Galega, A Coruña, N° 363, ano 2001.
- *Cadernos de Lingua*, Real Academia Galega, Santiago de Compostela, n° 23, ano 2001.
- TORRES FERNÁNDEZ, Xohana. *Eu tamén navegar*. Discurso lido o día 27 de outubro de 2001, no acto da súa recepción, e resposta de don Salvador García-Bodaño, Real Academia Galega, A Coruña, 2001.
- NEIRA VILAS, Xosé: *A cultura galega en Buenos Aires: 1950-1960*. Discurso lido o día 17 de novembro de 2001, no acto da súa recepción, e resposta de don Xesús Alonso Montero, Real Academia Galega, A Coruña, 2001.

1 Dáse conta desta doazón no presente número da revista e non no anterior, como correspondía, xa que se fixo efectiva nunha data posterior á publicación do último número do *Boletín da Real Academia Galega*.

PROPOSTAS DA REAL ACADEMIA GALEGA Ó GOBERNO E MAIS Ó PARLAMENTO DE GALICIA

Aprobadas na sesión do 8 de setembro do 2001

Excelentísimos Señores representantes do Pobo galego

A situación da lingua galega debe ser obxecto de especial atención nun programa de Goberno, porque a lingua é o elemento esencial que xustifica a existencia da propia nacionalidade histórica. Por iso, esta Real Academia Galega quere lembrarllas algunhas urxencias que a lingua presenta a aquelas persoas que aspiran a asumir a máxima responsabilidade de goberno en Galicia. Non é obxecto deste breve comunicado un por menorizado estudio da situación, dado que os propios partidos teñen no seu seo sociolingüistas que están capacitados para facelo, senón só sinalar algunhas necesidades inaprazables.

Esta Academia empeza por recoñecer que, maiormente dende que Galicia ten autonomía, a lingua galega deu un salto moi importante na súa presenza pública, no acceso a ámbitos e funcións que había séculos que perdera ou nos que nunca estivera, na difusión dun estándar dentro e fóra de Galicia, na multiplicación de publicacións, na extensión do seu estudio e consecuentemente no prestixio social e na aceptación por parte de sectores sociais que antes lle eran indiferentes ou hostís. Ben mirado, a normalización da lingua galega era unha innovación moi profunda dos usos atávicos en Galicia e os sucesivos Gobernos galegos tiveron un traballo non sempre doado nin sempre aplaudido. A Academia recoñece a dificultade, os éxitos e as sombras. En calquera caso agradece o traballo a tódolos servidores públicos que, dende o goberno ou dende a oposición, traballaron por faceren máis suave e máis eficaz esta innovación de normaliza-la lingua galega.

Na seguridade de que a todos nos anima o sentimento sincero de garantirlle á nosa lingua as *mil primaveras* que soñou Cunqueiro, esta Academia quere enfocar algúns problemas que están pexando innecesariamente o avance.

Medios de comunicación públicos (CRTVG, TVE, RNE)

O prestixio de que gozan os medios de comunicación nesta sociedade prestixia a lingua na que transmiten. Algúns dos máis arraizados prexuízos lingüísticos esfareláronse nestes anos nos que a sociedade galega, afeita a vivir en diglosia, puido ver que de todo se podía falar e se falaba en galego. E, vendo que en galego se falaba de medicina, economía, filosofía, deportes ou se dicía a misa, era doado mentalizar que en galego se podía facer todo iso, aínda que nunca tal se vira. A CRTVG foi posiblemente o máis eficaz ins-

trumento do cambio de mentalidade do pobo galego verbo da súa lingua. Esta Academia quere felicitar a cantos traballadores puxeron o seu saber e mailo seu traballo nesta gran obra.

A Academia quere, sen embargo, advertir algunhas importantes disfuncións. A primeira é a rutina xa ben asentada en moitos traballadores de elaboraren en castelán un produto que se emite en galego. Máis alá da falta de sintonía coa razón primeira da existencia da empresa, isto prexudica os locutores que no directo se ven forzados a seren tradutores simultáneos con mingua da calidade. Resulta estridente, ademais, para cantos galegos se achegan a unha gravación observar que parte do funcionamento interno da CRTVG non corresponde ó elemento que a distingue doutras cadeas: a lingua. A segunda disfunción é a extensión dos problemas lingüísticos de moitos locutores. Por non falar máis ca do eido fonético, existe unha alarmante proporción de persoas que non distingan vocais abertas de pechadas, despalatalizan o xe, fan alveolar o ene velar ou entoan o galego con cadencias ascendentes impropias da nosa lingua. Cando entrevistan un galego falante auténtico, chama a atención con demasiada frecuencia o contraste entre a rica fonética do entrevistado e a pobreza da do entrevistador. Tendo en conta que as cadeas de radio e televisión son en todas partes as primeiras difusoras e moldeadoras do estándar, debe de producirse un cambio substancial se non queremos que en pouco tempo a lingua galega media perda a súa identidade. A pesar dos esforzos de asesoramento lingüístico personalizado, que a moitos locutores lles ofrece a CRTVG, a situación é deficitaria. A CRTVG debe marcarse o obxectivo de que, como noutros países, o seu galego poida recomendarse como modelo ós estudantes de lingua. Para isto é imprescindible que na elección dos que han de poñer-la súa voz a aprobación previa dos lingüistas sexa requisito indispensable e anterior á valoración da fotoxenia, elegancia, expresividade e demais condicións para ese traballo.

Nos outros medios públicos a situación non parece mellor.

Medios privados de comunicación

A situación do galego nos medios privados de comunicación é irrisoria. Nas publicacións da Academia xa se publicaron algunhas medicións que fan ver que a presenza nos xornais dende 1990 a fins de 1998 variou dun 4'23% a un 3'29%, se non contámo-la presenza do xornal *O Correo Galego* (e, se o incluímos, a 14'57%). Na actualidade esa proporción parece manterse e, a primeira vista, non parece que fose peor antes da Constitución. Para máis, os contidos en galego son, en boa parte, colaboracións literarias e publicidade institucional directa ou en forma de reportaxe.

A situación é anormal. Esa proporción non corresponde a ningún dos datos que ofrece o *Mapa Sociolingüístico de Galicia*. Non cadra cos datos de capacidade de comprensión ou de lectura da sociedade galega, nin cos do uso real, nin co que os propios galegos din desexar para esta actividade. O escaso eco conseguido por algúns medios escritos en

galego non é, na opinión desta Academia, atribuíble, de maneira primordial e moito menos de maneira exclusiva, a cuestións estritamente lingüísticas.

A función de espello que cumpren os medios privados de comunicación funciona en Galicia de maneira deformante. Boa parte do que acontece en galego aparece nos medios en castelán, co que a sociedade galega interioriza inconscientemente que a súa verdadeira realidade é outra. E esta falsa imaxe, que un acaba tendo de si mesmo, actúa despois negativamente nas escollas lingüísticas que poida facer na actividade familiar ou profesional. Mentres os medios de comunicación privados non deixen de presentar deformada a realidade lingüística de Galicia, mentres a sociedade galega se vexa neles cunha proporción de uso lingüístico distinta á real, vai ser moi difícil loitar contra inhibicións inexplicables no eido familiar.

A Real Academia Galega xa se dirixiu hai dous anos a tódolos medios de comunicación privados e o silencio foi case total. Non se pedía, nin se pide, unha brusca alteración de pautas de traballo que poidan crear problemas laborais ou incidir negativamente nas vendas. Pedíase e pídesse un aumento anual dun 10% de uso, ben dosificado polas seccións de maior audiencia, para ir estimulando suavemente a aceptación do seu público e creando lentamente a demanda que os medios saben crear tan ben. A Real Academia Galega cre que a experiencia destes anos demostra que a lingua en Galicia non é un problema de comunicación, non é un ruído, senón todo o contrario: varias veces as maiores cotas de audiencia acadáronse con produtos en galego.

O Goberno Galego dispón de importantes recursos para estimular este aumento de uso. Nin son os únicos o control daqueles medios ós que se lles concedeu licencia de emisión cunha proporción de galego preestablecida na concesión. A Real Academia Galega solicita do próximo Goberno Galego un compromiso de acción eficaz neste eido, sen o que será moi difícil que Galicia presente o seu verdadeiro rostro e se libere de tabús lingüísticos que aínda pexan o uso normal da lingua galega.

O ensino

O ensino é unha actividade regulada directamente polo Goberno de Galicia e nel ten, polo tanto, unha responsabilidade decisiva. A Academia recoñece que se fixeron neste sector algúns dos máis intensos esforzos humanos. O froito máis importante é o aumento da competencia lingüística das xeracións máis novas. Podemos dicir que hoxe os menores de 30 anos saben masivamente ler e escribir en lingua galega e teñen coñecementos básicos da nosa realidade cultural. Nunca antes se vivira unha circunstancia semellante na historia de Galicia.

Sen embargo, é notorio non só que a lexislación de uso do galego nas aulas se incumpre masivamente, senón tamén que parece que entran nas aulas máis galegofalantes dos que saen. Isto significa que globalmente o sistema escolar non cumpre os obxectivos lingüísticos estipulados e que alí onde os cumpre parece ser resultado da opción persoal do profesor.

A Real Academia Galega solicita que o próximo Goberno galego poña en marcha unha profunda e aberta reflexión sobre as razóns desta resistencia pasiva dun sector do funcionariado e a adopción de medidas eficaces.

A actividade empresarial

A Real Academia Galega coida que o futuro da lingua galega non se está xogando exclusivamente no eido cultural. A actividade empresarial (fabril e mercantil) é unha actividade prestixiosa e prestixia a lingua que a vehicula. Orabén, esta actividade é un dos ámbitos sociais nos que a lingua galega xoga con máis claridade o papel de lingua subordinada. Con moita frecuencia publicítase, véndese e factúrase en castelán o que se produciu ou elaborou en galego. Con moita frecuencia no mundo da empresa a lingua marca as diferencias de categoría e nómina con máis nitidez cós uniformes de traballo. Ademais, o feito de que o voluminoso investimento publicitario deste sector se faga case só en castelán, condiciona a lingua de boa parte dos procesos empresariais anteriores; e, cando promociona o produto que anuncia, tamén privilexia indirectamente (ou subliminalmente) a lingua que vehicula a programación, a publicidade, a transacción e a factura. En cada unha destas operacións empresariais a lingua galega sae silenciosamente derrotada.

Sen embargo, isto non é así necesariamente: os estudos de mercado publicados polo Consello da Cultura Galega evidencian que en Galicia a exclusividade do castelán non só non é indispensable dende unha perspectiva estritamente comercial senón que, pola contra, o galego en Galicia axuda a vender.

A Real Academia Galega coida que as institucións públicas poderían intervir decisivamente e colaborar a quitarlle á lingua galega esta mordaza que a rutina vén aceptando inconscientemente. Referímonos ás multimillonarias axudas ou subvencións que dende diferentes Consellerías se facilitan a numerosas empresas. Chegaría con condicionar esas axudas a un impulso do uso do galego por parte desas empresas. Non se trata de condiciona-la lingua nas súas relacións comerciais co exterior de Galicia senón da súa actividade en Galicia.

A Xunta de Galicia debería esixir como contrapartida ás subvencións que outorga contratos dos traballadores e nóminas en galego, rotulación da empresa en galego, etiquetado, publicidade e facturación para Galicia en galego.

Microtoponimia

Galicia dispón dun arquivo documental de excepcional riqueza na súa toponimia como consecuencia da dispersión da poboación e do minifundio. Non ten equivalente en toda a península ibérica. Sen embargo o abandono da actividade agraria, o xigantesco proceso de urbanización e diversas intervencións como obras públicas ou concentración parcelaria poñen en perigo de desaparición irreversible unha gran parte deste tesouro.

Catastros, mapas e demais documentos conteñen moitas veces reproducións contradictorias e por veces aberrantes destes topónimos. Só os moi vellos gardan memoria das formas auténticas pero os vellos estánsenos indo. Cómpre unha acción institucional intensa (que pode estimular a cooperación privada, como acontece xa con certas Comunidades de Montes) que salve nesta lexislatura este tesouro, na seguridade de que na posterior sería xa inútil intentalo. Esta Real Academia Galega, en coherencia cos seus Estatutos, iniciou este traballo, que deberán realizalo preferentemente filólogos autóctonos, convocando o *Premio P. Sarmiento de investigación en microtoponimia* e que salvou a dous Concellos (Marín e Vilamartín de Valdeorras). A Xunta de Galicia puxo tamén en marcha unha actividade paralela, óptima no método pero insuficiente nos recursos.

A Real Academia Galega considera boas tódalas iniciativas pero advirte que estamos ante unha emerxencia cultural. Precísase un proxecto máis ambicioso que nos permita salvar en catro anos a microtoponimia ou estarémola dando por perdida para sempre.

A Academia entende tamén que, tendo por lei a competencia para dictamina-lo correctamente lingüístico, debe de estar presente como tal na Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia que establece as formas legais dos topónimos.

Nova Lei de Normalización Lingüística

A vixente Lei de Normalización Lingüística foi providencial e permitiu importantes avances na protección e na normalización do galego. Pero a aplicación práctica da lei e o tempo transcorrido dende 1983 fixeron ver lagoas e imprecisións deste instrumento xurídico. De por parte, apareceron situacións novas e incluso o Estado Español adquiriu compromisos lingüísticos internacionais (*Carta Europea das Linguas*) que non están contemplados na Lei de 1983. Cómpre actualizala no mesmo clima de consenso que presidiu a elaboración daquela.

- 1.— A *Carta Europea das Linguas*, á que se adheriu recentemente o Goberno español, contempla no seu articulado outros dereitos e alcances legais para o fomento e protección das lingua menos estendidas, entre as que está o galego. Os dereitos lingüísticos dos cidadáns que recolle a *Carta* non están suficientemente recoñecidos na nosa Lei de 1983.
- 2.— A produción lexislativa estatal sobre as linguas españolas en distintos ámbitos nestes 18 anos construíu un dereito que non está expresamente incorporado á Lei de 1983.
- 3.— Hai sectores para os que a Lei nada contempla, coma tal, as relacións laborais e profesionais, o ámbito privado, os dereitos dos consumidores e usuarios. Tampouco as novas tecnoloxías e os medios de comunicación audiovisuais están suficientemente contemplados: estas novísimas ferramentas están axudando moito a lingua galega pero é igualmente certo que o seu uso real funciona como factor de

desgaleguización en territorios e ámbitos tradicionalmente galegófonos. Unha nova Lei ten que controla-los usos nocivos para identidade galega destas novas ferramentas e impulsa-la presenza nas da lingua galega.

- 4.— Na nova lei a toponimia debe ter maior precisión. Debe deslindarse de quen é a autoridade en materia de lingua, para evita-la contradicción actual de que esta parte da lingua estea sendo dictaminada polo Goberno galego, a través da súa Comisión de Toponimia, na que a Academia nin sequera está actualmente presente como institución. A Academia recoñece a competencia científica dos lingüistas da Comisión de Toponimia pero desexa que esta ambigüidade se resolva.
- 5.— Unha parte importante do Dereito, en expansión, é a dos dereitos civís e mercantís. No primeiro, por exemplo, non se prevé a presenza de inmigrantes, que vai ir a máis. Os seus dereitos e a política de integración deben ser vistos nunha inter-relación dende as instancias públicas. No eido mercantil a lei actual non entra neste asunto, por iso aínda perviven conflitos coma os dos Rexistros Mercantís, de competencia estatal, que actúan ó arbitrio de cada titular.
- 6.— O ámbito xudicial rexistrou nestes dezaioito anos importantes modificacións lexislativas que tamén afectaron ás linguas. Cumpría incorporar ó novo texto, cun sentido harmonizador, as precisións lexislativas (*Lei Orgánica do Poder Xudicial*, *Lei de Axuízamento Criminal* etc.). Os milleiros de expedientes que se examinan e sancionan no ámbito contencioso - administrativo e unha parte substancial dos actos xurídicos documentados nas notaría polos diferentes departamentos da Xunta fanse en castelán. Cumpría que os servizos xurídicos da Xunta de Galicia tramitasen de oficio en lingua galega tódolos expedientes perante as diversas xurisdicións e que, no seu caso, solicitasen que o Tribunal dictase sentenza en lingua galega.
- 7.— Cumpría ter en conta tamén os cambios que experimentaron as regulamentacións da Administración Local e estatal.
- 8.— O futuro da lingua galega non se xoga exclusivamente no eido cultural. A empresa é un sector prestixioso e prestixiador e, en consecuencia, aquelas empresas que reciban algún tipo de axuda económica por parte do Goberno Galego virán obrigadas a impulsa—lo uso da lingua galega no conxunto da súas actividades de xeito que se deberán comprometer a teren en galego polo menos
 - a) **contratos dos traballadores e nóminas,**
 - b) **rotulación da empresa,**
 - c) **etiquetado e publicidade para Galicia.**
- 9.— Agradécense os esforzos que algúns cargos públicos electos ou designados fixeron para falaren o galego no exercicio da súa función. Sen embargo, 18 anos despois da actual Lei, comparecen ás veces ante os medios de comunicación persoas que chapurrean con tanto esforzo, que producen unha impresión penosa para os

vellos que o falaron toda a vida e para os centos de miles de rapaces, mozos e adultos que o estudiaaron e que tiveron que acreditar en exames o seu dominio. É coma se os nosos representantes puidesen eximirse do que lles esixen ós seus electores. Ninguén debía poder acceder a un cargo público en calquera administración e en calquera nivel se non acredita con feitos que está en condicións de se expresar con fluidez, e con corrección, en lingua galega oralmente e por escrito. Fluidez e corrección parecen esixibles por igual.

- 10.— Debia debaterse se é a Lei ou algunha norma de rango inferior quen ten que preve-lo que se debe facer en caso de incumprimento manifesto e reiterado da Lei.
- 11.— A actual Dirección Xeral de Política Lingüística debía ter competencia sobre a actividade de tódalas Consellerías, ben dándolle rango de Vicepresidencia, ben pasando a formar parte da Consellería de Presidencia, para que toda a acción institucional teña o mesmo compromiso de promoción da lingua galega. E certamente debe estar dotada de medios económicos suficientes, evitando a continua diminución de recursos dos últimos anos.

A Academia saúda os novos representantes do pobo galego e deséxalles éxito na súa actuación para ben de toda Galicia.

A Coruña 22 de outubro do 2001.

In memoriam MARINO DÓNEGA ROZAS

Temos tan preto a perda do vello amigo e compañeiro, que resulta doado sentilo vivo na nosa memoria. Con Marino Dónega desapareceu un peculiar xeito de ser, unha vida consagrada entrañablemente a Galicia. Profesou o culto ó país, á súa lingua, ó seu espírito. Fixo sempre uso de valores éticos que reflectían a conducta que o singularizaba. Vinculouse ó mundo literario cunha actitude antirretórica. Unha actitude que o afastaba do conformismo, da trivialidade.

Nacera ocasionalmente en Huelva o ano 1916, por razóns profesionais do pai. Pero veu vivir de moi novo a Galicia. Coursou o bacharelato en Lugo e na Coruña. Licenciouse en Dereito na Universidade de Santiago. Exerceu durante longo tempo a avogacía. Coñecémonos e amigamos sendo ben mozos ámbolos dous. Coincidimos na laboría da “Federación de Mocidades Galeguistas”, e nos traballos de propaganda do Estatuto autonómico do 36. Despois da guerra civil, en cantas empresas culturais se artellaron ó servizo do país noso.

Unha das notas que o caracterizaban era a da vocación dialogante. Gustáballe dialogar. O que falaba resultaba de valor sólido, baseado nas inquietudes intelectuais que nunca deixaron de animalo. Tirou dos libros e da vida o que poderíamos considerar unha especie de licor. Un licor que o entusiasmaba sen se lle subir á cabeza. A súa conversa era grata, cómoda, non va, senón útil. Non só se interesaba polas opinións diverxentes. Mesmo se compracía no comercio dos seus semellantes.

Podemos acreditar, polo trato íntimo, que un dos trazos que o definían viña ser o de curiosidade. O seu periscopio sabía concentrar imaxes de todo tipo: persoas, paisaxes, sentimentos. Asemade, libros, xornais, faladoiros, frases enxeñosas. Gorentábo mirar para as cousas, as xentes, o material, o espiritual. Facía gala, ademais, dun particular humor, que remataba coa sinatura de gargalladas barulleiras.

Foi Marino Dónega pouco adicto a se expresar literariamente na escrita. Cultivou as letras no periódico, na revista, en limiares de edición de varios autores que el mesmo artellaba. Así, en artigos sobre Fernando Osorio, Luís Seoane, Rafael Dieste, nos prólogos dunha *Escolma posible* de Castelao, de *Prosas galegas* de Cuevillas, de *Poesías, Escolma* de Ramón Cabanillas. En volume da propia autoría, soamente publicou a colectánea de biografías de Fermín Penzol, Ánxel Fole e Ramón Piñeiro, co título de *A Memoria e os amigos*. Neste reconto debe figurar tamén o seu discurso de ingreso na Academia sobre “Análisis da obra de Castelao *Os dous de sempre*”.

Era certamente intelixente cando escribía. Posuía unha lixeireza peculiar para fuxir do recargado, da pedregosidade. Pero, á marxe da súa escasa produción como escritor, compre salientalo seu malbarato nas conversas dos faladoiros. Amosou decote unha

total apertura de espírito á comunicación oral, ó intercambio espontáneo do pensar, do sentir. A súa amenidade emitía certo contaxio. Non era orador, no sentido usual do termo, era, iso si, un bo conversador.

Desempeñou o seu papel como membro ou dirixente de institucións de cultura: socio cofundador e despois presidente da “Editorial Galaxia”. Membro do Consello de redacción da revista *Grial*. Patrono da “Fundación Penzol” e da de Otero Pedrayo. Membro do Consello da Cultura Galega, e Secretario durante moitos anos da nosa Academia. En todas estas institucións evidenciou dotes de home harmonioso. Lembramos con saudade o que para el constituía o substancial do mundo galego e das criaturas que o poboan. A valoración que facía das súas personalidades, presencias, esenciais.

Había en Marino Dónega unha fonda preocupación do que Galicia é, e do que podía ser. Camiñou a cotío ó seu paso normal, pero embebido de amor pola pequena terra verde. Co seu periscopio ollaba, aprendía, describía con precisión e xusteza.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE COLABORACIÓNS

1. O *Boletín da Real Academia Galega* está dedicado á publicación de traballos de investigación referidos a Galicia e á súa cultura, así como a dar conta das actividades oficiais desta institución.
2. O responsable comunicará a aceptación ou non dos traballos ós seus autores nun prazo de 30 días.
3. Os traballos deberán ser inéditos e remitiranse á Real Academia Galega, Tabernas 11, 15001 - A Coruña.
4. Os traballos entregaranse en disquete (preferiblemente en Microsoft WORD para PC), e en papel, dúas copias, impresas a dobre espacio e numeradas.
5. A lingua de publicación é o galego.
6. Os editores poderán efectuar correccións ortográficas, de puntuación ou de estilo, sempre e cando non afecten ó contido do traballo.
7. Os autores non poderán facer cambios significativos do texto na corrección das probas de imprenta.
8. Canda o traballo e nunha folia á parte deberán figurar os datos do autor ou autores: nome, enderezo, correo electrónico, teléfono.
9. O uso da cursiva debe evitarse na medida do posible, limitándose ós estranxeirismos de recente aparición e aquelas palabras ou sintagmas que se queren salientar ou que son obxecto de estudo no traballo.
10. As notas a pé de páxina deben aparecer indicadas cun número superescrito.
11. As citas textuais aparecerán entre comiñas no corpo do texto ou sen elas en parágrafo á parte, sangrado ou non, e en corpo menor. En ámbolos dous casos indicárase entre parénteses o apelido ou apelidos do autor, o ano de publicación da obra e, cando cumpra, as páxinas (p. e.: Autor 1967: 12-34).
12. As referencias bibliográficas aparecerán ó final do traballo do seguinte xeito:
 - 12.1 Para citar libros: APELIDOS, Nome (ano): *Título do libro*, Lugar, Editorial, nº edición.
 - 12.2 Para citar un artigo: APELIDOS, Nome (ano): "Título do artigo", in Nome Apelidos (ed., coord., etc.): *Obra na que se atopa o artigo*, Lugar, Editorial, nº edición, páxinas.
 - 12.3 Para citar un artigo incluído nunha revista: APELIDOS, Nome (ano): "Título do artigo", *Nome da revista*, número, páxinas.

Índice xeral

3

PRESENTACIÓN

5

O PADRE SARMIENTO / *X. C. Gómez Alfaro*

I. ESTUDIOS E INVESTIGACIÓNS SOBRE O P. SARMIENTO

9

O NOME E A OBRA DO PADRE SARMIENTO NO FRANQUISMO / *Xesús Alonso Montero*

25

A IMPRECACIÓN CONTRA A MORTE DE XOSÉ LABRADA. A PRIMEIRA *LAUDATIO*
EN HONRA DO PADRE SARMIENTO / *Xosé Ramón Barreiro Fernández*

45

O PENSAMENTO BIOLÓXICO DO PADRE SARMIENTO / *Francisco Díaz-Fierros Viqueira*

63

LINGUA, VIDA COTIÁ E CORRIDAS DE TOUROS. MISCELÁNEA INÉDITA
DE FR. MARTÍN SARMIENTO / *Xesús Ferro Ruibal*

95

TRADICIÓN MANUSCRITA E DIVULGACIÓN IMPRESA DO COLOQUIO EN COPLAS GALEGAS.
CONSIDERACIÓNS Á LUZ DO AUTÓGRAFO ORIXINAL / *Henrique Monteagudo Romero*

123

A FORMACIÓN DA CONCIENCIA LINGÜÍSTICA DE SARMIENTO / *Xosé Luís Pensado Tomé*

141

FREI MARTÍN SARMIENTO, ANTICUARIO / *Fernando Pereira González*

167

ADIANTÁNDOSE Ó SEU TEMPO: COÑECEMENTO E ENSINO DA XEOGRAFÍA NA OBRA DE
FREI MARTÍN SARMIENTO / *Francisco Rodríguez Lestegás*

189

SARMIENTO E A LEXICOGRAFÍA GALEGA / *Antón Santamarina Fernández*

II. ALOCUCIÓNS ACADÉMICAS SOBRE O P. SARMIENTO

NO DÍA DAS LETRAS GALEGAS

203

UN LABREGO NA VIDA E NA OBRA DO FILÓLOGO
MARTÍN SARMIENTO / *Xesús Alonso Montero*

207

TRADICIÓN E MODERNIDADE NA OBRA CIENTÍFICA
DE SARMIENTO / *Francisco Díaz-Fierros Viqueira*

211

SARMIENTO E A LINGUA GALEGA / *Xesús Ferro Ruibal*

217

SARMIENTO, O ECLESIAÍSTICO CREADOR DO GALEGUISMO / *Xesús Ferro Ruibal*

233

O COLOQUIO DO PADRE SARMIENTO / *Xosé Luís Méndez Ferrín*

III. TRABALLOS DE INVESTIGACIÓN SOBRE OUTROS TEMAS

241

O DIÁLOGO DE ALBERTE E BIEITO. DRAMATURXIA, ELITES LETRADAS E ESCRITA EN GALEGO
A FINS DO SÉCULO XVI / *Rosario Álvarez Blanco e Xosé Luís Rodríguez Montederramo*

313

OS LIBROS DE FONTENLA LEAL / *Diego Bernal, Manuel Dans, Xosé M^a. Dobarro
e Afonso Méndez*

327

O GALEGO DO BIERZO E A SÚA SITUACIÓN ACTUAL / *Francisco Fernández Rei*

VI. VIDA OFICIAL DA RAG

357

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

361

CRÓNICA DA ACADEMIA

367

PROPOSTAS DA RAG Ó GOBERNO E MAIS O PARLAMENTO DE GALICIA

375

NECROLÓXICAS

377

NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE COLABORACIÓNS

